

**ANADOLU'DA KİMMER-İSKİTLER VE
ORTA ANADOLU'DAKİ İZLERİ**

Hacı ÇOBAN

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Eylül 2013

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

ANADOLU'DA KİMMER-İSKİTLER VE ORTA
ANADOLU'DAKİ İZLERİ

Hazırlayan
Hacı ÇOBAN

Danışman
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

AFYONKARAHİSAR 2013

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum

“**Anadolu’da Kimmerler-İskitler ve Orta Anadolu’daki İzleri**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

23/09/2013

Hacı ÇOBAN

İmza

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

<u>Tez Danışmanı:</u>	Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
<u>Jüri Üyeleri:</u>	Prof. Dr. Salih ÇEÇEN
	Doç. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK
	Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM
	Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT

Tarih anabilim dalı doktora öğrencisi Hacı ÇOBAN'ın, “**Anadolu’da Kimmerler-İskitler ve Orta Anadolu’daki İzleri**” başlıklı tezi 23/09/2013 tarihinde, saat 14:00’da Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Selçuk AKÇAY

MÜDÜR

ÖZET

ANADOLU'DA KİMMERLER-İSKİTLER VE ORTA ANADOLU'DAKİ İZLERİ

Hacı ÇOBAN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

Eylül 2013

Danışman: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Coğrafi konumu gereğince üç kıtanın geçiş noktasında olan Anadolu asırlar boyunca kavimlerin göç hareketlerinde adeta bir köprü vazifesi üstlenmiştir. Orta Asya'dan Anadolu'ya çeşitli sebeplerle M.Ö. ve M.S. olmak üzere farklı zamanlarda kavimler göçü hareketi yaşanmıştır. Göç eden atlı göçebe bozkır kavimlerinden Kimmerler önce Karadeniz'in kuzeyi ve Rusya'nın güney bozkırlarına gelerek yerleşmişlerdir. Kimmerlerin bir bölümü İskitlerin baskısı nedeniyle Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu topraklarına girerlerken, diğer bölümü de batıya göç ederek boğazlar üzerinden Anadolu'ya girmişlerdir. M. Ö. VIII. yüzyılın sonlarından itibaren yüzyıl boyunca Urartular, Frigler, Lidyalılar, İyon şehirleri ve Geç Hitit şehir devletleri başta olmak üzere Anadolu'da yaşayan devletlerin ve komşu kavimlerin Asur, Med-Pers gibi tarihlerinde etkin rol oynamışlardır. Kimmerleri takip ederek Anadolu'ya giren İskitler de Aynı şekilde Anadolu'da etkin olmuşlardır.

Tezimizin asıl konusunu Anadolu'da Kimmer ve İskitler'in izleri oluşturmaktadır. Çalışmamızda özellikle bu kavimlerin Orta Anadolu'daki Sivas, Tokat, Yozgat, Çorum, Kayseri, Ankara, Eskişehir, Kırşehir, Niğde, Nevşehir, Konya şehirlerindeki izlerine odaklanılmış, bu coğrafyada yer alıp çalışma konusu kavimlere ait olabilecek arkeolojik malzeme çağdaş arkeolojik veriler ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda adı geçen illerdeki müzelerde yer alan eserler incelenmiş ve Kimmer-İskit kavimlerine ait olabilecek veriler fotoğraflanarak tanıtılmıştır.

Anahtar kelimeler: Anadolu, Kimmerler, İskitleri, Kültür.

ABSTRACT

CIMMERIANS AND SCYTHIANS IN ANATOLIA AND THEIR TRACES IN THE CENTRAL ANATOLIA

Hacı ÇOBAN

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

HISTORY DIVISION

September 2013

Supervisor: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Anatolia, which is located on the transition point of three continents as its geographical position, functioned like a bridge during migration of tribes through centuries. Tribal migrations were seen from the Central Asia to Anatolia due to various reasons at different periods in B.C. or A.D. Cimmerians who were one of the migrating nomadic horse mounted tribes resided firstly in northern Black Sea and southern steppes of Russia. Some groups of Cimmerians migrating from the southern Black Sea because of the pressure by Scythians came into eastern Anatolia through Caucasia; other groups came to Anatolia migrating to the west through the straits. Beginning from the late 8th century B.C.; they played an important role in the history of especially Urartians, Phrygians, Lydians, Ionians and late Hittite city states; states located in Anatolia, neighboring tribes, Assyrians and Med-Persians.

The topic of the dissertation is the traces of Cimmerians and Scythians in Anatolia. In the study, especially their traces in central Anatolia cities like Sivas, Tokat, Yozgat, Çorum, Kayseri, Ankara, Eskişehir, Kırşehir, Niğde, Nevşehir and Konya were focused, archeological materials which was found in the related area and might belong to the mentioned tribes were tried to be analyzed based on contemporary archeological data. In this scope, the works at the museums in the above mentioned cities were examined; the pieces which might be related with Cimmerians and Scythians were photographed and introduced.

Keywords: Anatolia, Cimmerians, Scythians, Culture.

ÖNSÖZ

Anadolu; dünya üzerinde bulunduğu coğrafi konumunun gereği olarak siyasi, askeri bakımdan stratejik öneme sahip olmanın yanında coğrafi şartların sağladığı iklim özellikleri, ekonomik özellikler gibi birden çok avantaja sahip bir bölge olmuştur. Bu özellikleri dolayısıyla da Anadolu tarih boyunca insanların yerleşmeleri ve yurt edinmeleri için cazibe merkezi haline gelmiştir. Eski Çağ'ın bilinen dünya karaları olan Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının geçiş noktasında olması bu bölgelerde meydana gelen yüksek medeniyet unsurlarından etkilenmesine vesile olurken, medeniyet merkezleri arasındaki geçişler ve göçler içinde bir köprü vazifesi üstlenmiştir. Bu özelliği dolayısıyla kavimlerin adı geçen bölgeler arasındaki her türlü iletişimde etkin rol oynamasına ve her kavminde hâkim olabilmek için çaba sarf etmesine sebep olduğu anlaşılmıştır. Tarihte birçok kavim bu doğal köprüden geçerek başka bölgelere göç ederken birçoğu da bu coğrafyaya yerleşerek çok farklı medeniyetlerin gelişmesine vesile olmuşlardır.

Türklerin tarihleri boyunca genel hatlarıyla Orta Asya ilk yurtları olarak bilinmektedir. Ancak Türkler bu coğrafyada yerleşip kalanlarının varlığı bilinmesine rağmen tarihin her döneminde çeşitli sebeplere dayalı göçlerle dünyanın dörtbir yanına dağılarak farklı coğrafyalarda farklı isimler altında siyasi teşekküller oluşturmuşlardır. Bu özellikleri dolayısıyla birçok kavimle karşılaşmak, mücadele etmek, karışıp kaynaşmak sayesinde hem kendi kültürlerini onlara tanıtmışlar hem de onların kültürlerinden etkilenerek gelişmiş kültürler oluşturmuşlardır. Türklerin tek bir coğrafya ile yetinmeyerek hareketli olması tarihlerinin de incelenmesini zorlaştırmıştır.

Tarih boyunca birçok uygarlığın sanat ve kültürel açıdan etkisinde kalan Anadolu'da atlı göçebe kavimler Kimmer ve İskitler'in özellikle Demir Çağı'nda gösterdikleri etkinlikler yazılı kaynakların yanında yazısız buluntulardan da anlaşılmaktadır. Bugüne kadar yapılmış sistemli kazılarda elde edilen materyaller veya yüzey araştırmalarıyla ele geçirilenler veyahut da satın alma yoluyla müzelerimize kazandırılan göçebe sanat unsuru kalıntıları tezimizin gelişmesinde dikkate alınarak konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Bizim çalışmalarımızda konumuz gereğince Anadolu'da Demir Çağı'nda etkin olmuş Türk kavimlerinden ikisi olan Kimmer ve İskitler'in varlığı, Anadolu'daki iz ve etkileri yazılı ve arkeolojik delillerden hareketle araştırmak ve özellikle de Orta Anadolu'daki izleri konusunda yazılı kaynaklardan komşu kavimlerle ilişkilerinden ve müzelerimizdeki arkeolojik kalıntılardan yararlanılarak açıklanmaya çalışıldı.

Tezimizin ana konusunu atlı göçebe kavimler zümresi içinde değerlendirilen Kimmer ve İskitler'in Anadolu'da varlıkları ve Orta Anadolu'daki izleri oluşturmaktadır. İlk bölümünde Kimmer ve İskitler'in ortaya çıkışları ve Ön Asya'ya göçleri, kavimler göçü ve Kimmerlerle İskitler'in tarih sahnesine çıkışları, Kimmer ve İskit adlarının farklı dil ve yazılı kaynaklarda geçtiği hali konuları üzerinde duruldu. Kimmerlerle İskitler'in mücadeleleri ve Ön Asya'ya göçleriyle de ilk bölüm tamamlandı. İkinci bölümünde Kimmerler'in ve İskitler'in Anadolu'da etkin oldukları dönemde karşılaştıkları Anadolu kavimleriyle ilişkilerini Anadolu'da Kimmerler, Anadolu'da İskitler olarak ayrı ayrı açıklandı. Tezimizin üçüncü ve son bölümünde ise Kimmer ve İskitler'in Orta Anadolu'daki izleri konusunu buluntu merkezleri ve buluntu türleri anabaşlıkları altında inceledik. Buluntu merkezleri konusunda Orta Anadolu'nun Karadenizle bağlantısındaki şehirlerimiz Tokat, Amasya, Çorum illerinden başlayarak Orta Anadolu şehirlerini doğudan batıya doğru yazılı kaynaklar, müze verileri ve kazılarda ele geçen buluntulardan hareket ederek inceleyip Kimmer ve İskit etkisi olabilecek izleri tespit edilerek açıklandı. Son bölümünde buluntu türleri konusunda ise Kimmer ve İskitler'in Anadolu özellikle Orta Anadolu'daki arkeolojik kalıntılarını ele alarak örnek fotoğraflarla çalışmamız tamamlanmıştır.

Tez çalışmamızın başlaması ve gelişmesinde desteğini gördüğüm ilk danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Selim Pullu'ya hem tez konusunda verdiği destek için hem de karşılaştığım bazı problemlerin çözümündeki katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Tezimizin gelişim safhalarında desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Özdemir Koçak ve Doç. Dr. Abdurrahman Uzunbaşlı hocalarıma da ayrıca teşekkür ediyorum. Tezimin başlangıç aşamasında tavsiye ve yol göstericiliğinden istifade ettiğim ve sonradan danışmanlığımı da üstlenerek bana yardımlarını esirgemeyen ve tezimizin tamamlanmasında çok büyük emeği olan son ve asıl

danışman hocam Prof. Dr. İlhami Durmuş'a gösterdiği anlayış ve de desteklerinden dolayı çok teşekkür ediyorum. Yine son dönem tez jürimde yer alarak destek olan Prof. Dr. Salih Çeçen ve Doç. Dr. Lütfi Gürkan Gökçek hocalarıma da teşekkür ederim.

Hacı ÇOBAN

2013- AFYONKARAHİSAR

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

YEMİN METNİ	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	ix
EKLER DİZİNİ.....	xi
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KİMMER VE İSKİTLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI VE ÖN ASYA'YA GÖÇLERİ

1. KAVİMLER GÖÇÜ, KİMMER VE İSKİTLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI	18
1.1. KAVİMLER GÖÇÜ	18
1.2. KİMMER VE İSKİTLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI	34
1.2. KİMMER VE İSKİT ADLARI.....	41
2.1. KİMMER ADI	41
2.2. İSKİT ADI	45
13. KİMMER İSKİT MÜCADELESİ VE ÖN ASYA'YA GÖÇLERİ	50
3.1. KİMMER-İSKİT MÜCADELESİ.....	50
3.2. KİMMER VE İSKİTLERİN ÖN ASYA'YA GÖÇLERİ.....	53

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA KİMMER VE İSKİTLER

1. ANADOLU'DA KİMMERLER	65
1.1. KİMMER-URARTULULAR	65
1.2. KİMMER-ASURLULAR.....	77
1.3. KİMMER-FRİGLER	84
1.4. KİMMER- LİDYALILAR.....	90
1.5. KİMMER-İYONLAR.....	101
2. ANADOLU'DA İSKİTLER.....	104

2.1. İSKİTLER-URARTULULAR.....	104
2.2. İSKİT-ASURLULAR	114
2.3. İSKİT-MED- PERSLER.....	120
3.4. İSKİT- LİDYALILAR.....	125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİMMER VE İSKİTLER'İN ORTA ANADOLU'DAKİ İZLERİ

1. BULUNTU MERKEZLERİ.....	131
1.1. SİVAS	131
1.2. TOKAT	140
1.3. AMASYA	144
1.4. ÇORUM.....	152
1.5. YOZGAT	156
1.6. ANKARA.....	162
1.7. KIRŞEHİR	168
1.8. NİĞDE	173
1.9. NEVŞEHİR	174
1.10. KAYSERİ	175
1.11. KONYA	179
1.12. ESKİŞEHİR	181
2. KALINTI VE BULUNTU TÜRLERİ.....	183
2.1. KURGANLAR.....	183
2.2. SİLAHLAR.....	196
2.3. AT DONANIMLARI.....	204
2.4. DİĞER BULUNTULAR	211
SONUÇ.....	215
KAYNAKÇA.....	229
EKLER.....	259
ÖZGEÇMİŞ.....	282

EKLER DİZİNİ

Sayfa No

Harita 1: Kimmer –İskit Ülkeleri	259
Harita 2: İskit Coğrafyası	260
Harita 3: İskitlerin Göç Yolları.....	261
Harita 4: -Kimmer-İskitlerin Karadeniz'in Kuzeyinden Göçleri	262
Harita 5: Türklerin Anayurdu ve Göç Yolları	263
Harita 6: Göç Yolları	264
Resim 1. İskit Tipi Ok Uçları ve Diğer Silahlar Sivas Müzesi.....	265
Resim 2. Mızrak ve Ok Uçları Tokat Müzesi.....	266
Resim 3. Ok Uçları ve Diğer Savaş Aletleri Tokat Müzesi.....	267
Resim 4. İskit Tipi Ok uçları, Amasya Müzesi	268
Resim 5. At Gemi Amasya Müzesi	268
Resim 6. Kemer Tokası, Amasya Müzesi	269
Resim 7. İmirler Kurganından Çıkarılan Kılıç Amasya Müzesi	269
Resim 8. Savaş Baltası/Kazması ve Balta sapı Amasya Müzesi	270
Resim 9. Süslü Hayvan Başları, Amasya Müzesi.....	270
Resim 10. Savaş Baltaları ve Hançerler, Amasya Müzesi.....	271
Resim 11. Orak Biçimli Savaş Aleti, Mızrak ve Ok Uçları. Çorum Müzesi.....	271
Resim 12. Mızrak ve Ok Uçları. Çorum Müzesi	272
Resim 13. İskit Tipi Ok Uçları Yozgat Müzesi	272
Resim 14. At Donanımı Takımı Parçası, Yozgat Müzesi.....	273
Resim 15. İskit Tipi Ok Uçları, Kırşehir-Kaman Kalehöyük Arkeoloji Müzesi.....	274
Resim 16. İskit Tipi Ok Uçları Kırşehir-Kaman Kalehöyük Arkeoloji Müzesi.....	275
Resim 17. Orak Biçimli Savaş Aletleri, Ok ve Mızrak Uçları, Kırşehir-Kaman Kalehöyük Arkeoloji Müzesi.	276
Resim 18. Hançerler, Eskişehir Müzesi.....	277
Resim 19. Hançerler ve Kılıç, Eskişehir Müzesi.....	277
Resim 20. İskit tipi Ok Uçları, Eskişehir Müzesi	278
Resim 21. Mızrak Uçları, Eskişehir Müzesi	278

Resim 22. Av Sahnesini Hatırlatan Metal Kemer parçası, Eskişehir Müzesi	279
Resim 23. At gemi, Eskişehir Müzesi	279
	Sayfa No
Resim 24. Hayvan Motifleriyle Süslü Seramik Parçaları, Eskişehir Müzesi	280
Resim 25. Hayvan Motifleriyle Süslü Seramik Parçaları, Eskişehir Müzesi	281
Resim 26. Hayvan Motifleriyle Süslü Seramik Parçaları, Eskişehir Müzesi	281

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.m.: Adı Geçen Makale

AJA: American Journal of Archaeology

Ans: Ansiklopedi

ARAB: Ancient Record of Assyria and Babylonia

AST: Araştırma Sonuçları Toplantısı

A.Ü.D.T.C.F.D: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi

Bkz: Bakınız

Bt: Bilinmeyen Tarih

C:Cilt

C.Ü: Cumhuriyet Üniversitesi

Çev: Çeviren

KST: Kazı Sonuçları Toplantısı

MTA: Maden Tetkik Arama Enstitüsü

S: Sayı

s.: Sayfa

SBED: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

TAD: Türk Arkeoloji Dergisi

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTKB: Türk Tarih Kurumu Bildirileri

TÜBAR: Türklük Bilimi Araştırmaları

GİRİŞ

Anadolu coğrafyası eski kara kütleleri olarak bilinen dünyanın en eski kıtaları, Asya-Avrupa ve Afrika'nın birbirlerine iyice yaklaştıkları bölgede yer alır. Anadolu yarımadasının büyük çoğunluğu Asya'da, Asya kıtasının güneybatı ucunda bulunur. Bu konumu ile Eski Türk Anayurtları olan Orta Asya ile de bağlantılıdır. Yani Türk Dünyası'nın coğrafi bir parçasını teşkil eder. Anadolu'nun devamı olmak üzere Trakya yarımadası dolayısıyla da Türkiye, hem Asya ve hem de Avrupa ülkesidir. Anadolu'nun Ortadoğu sınır bağlantısı Afrika kıtası ile de temasını sağlamıştır¹.

Üç kıta arasında bütün yönleri birbirine açar ve kapatabilir. Türkiye üzerinde kurulan her siyasi oluşum ve bu oluşumdaki değişiklik tarihte de günümüzde de dünya ve bölge güçleri için etkin ve önemli olmuştur².

Türkiye, Afrika'nın kuzeyi, Avrupa'nın doğusu ve Asya'nın batısında yer alan coğrafi konumuyla, bu üç kıtanın kesişme, birleşme, karşılaşma, geçiş ve çatışmalarında bir kavşak noktası olmuştur. Tarih boyu milletlerin, kültürlerin ve medeniyetlerin karşılaştığı, buluştuğu, kaynaştığı ve hatta çatıştığı, çok zengin nimetlere, çok yönlü avantajlara ve imkânlarla sahip tarihî derinlik ve geniş kültürel zenginliğiyle bir çekim merkezi hâline gelmiş müstesna bir coğrafya ve stratejik bir ülkedir³.

C.W.Ceram; Anadolu'ya Küçük Asya (Asia Minor) adını verenlerin burasının, büyük Asya'ya benzediğini bu kıtanın uzantısı ve aynı zamanda bir modeli olduğunu vurgulamak istediklerini belirtir. Eskiler, büyük Asya'nın kuzey ve doğu sınırlarını bilmediklerinden böyle bir benzetmeye kalkmış olmalıdır. Aslında bu tam bir Asya kıtası modeli değildir diyerek de görüşünü açıklamıştır. Aynı zamanda Anadolu'da yerleşen köylülerin kullandığı kerpiç duvarlı evlerin çirkin ve dayanıksız olduğunu en fazla 20 yıl dayanabildiğini ve sıcakta bel verip eğildiğini yağmurda da

¹ Ramazan Özey, " Türkiye'nin Coğrafyası ve Jeopolitiği neden önemlidir?.", *aylık strateji ve analiz e- dergisi*, sayı.9, Ekim 2003, s.2.

² Suat İlhan, *Türkiye'nin Jeopolitik Konumu ve Türk Dünyası*, Atatürk yüksek kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1999, s.3.

³ Mustafa Bıyıklı, "Bir Merkez Dünya Olarak Afriavrasya Stratejiler Çemberinde Türkiye ve Orta Doğu", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, yıl- 5, Sayı 10, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara, Eylül 2007, s.35.

yıkıldığını bunun üzerine yenilerinin yapıldığını arkeolojik tabakalarında bu şekilde meydana geldiğini iddia etmiştir⁴.

Anadolu platosu Hint-Avrupa kavimlerinin, (Luviler, Frigler, Yunanlılar örneklerindeki gibi) Trakya ve İstanbul Boğazı'nı batıdan doğuya göç ederek batı ve güney Anadolu'ya yerleşmeleri, İran'dan kalkan göç dalgasının üç kez doğudan batıya göçlerle Küçük Asya'dan geçip doğu Avrupa'ya kadar ilerlemeleri; Arapların güneyden kuzeye göçlerinin Anadolu'ya ulaşması, Türklerin Orta Asya'dan Balkanlara buradan geçmesi örneklerinde olduğu gibi Anadolu hem denizden gelen hem de karadan gelen kavimler için köprü olmuştur⁵.

Coğrafi konumu dolayısıyla Türkiye, batıdan Avrupa kültürü, kuzeyden Rus kültürü, doğudan Asya kültürü ve güneyden Afrika ve Arap kültürü ile bağlantılıdır. Bu yüzden Türkiye, aynı zamanda dünya kültürlerinin kesişme noktasında bulunur⁶.

Anadolu'nun Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları ve dolayısıyla da Mezopotamya, Mısır, Akdeniz medeniyetleri gibi eski batı ve doğu medeniyetleri arasında geçiş noktasında bulunması sebebiyle bir köprü vazifesini üstlendiğini kabul etmek gerekmektedir. Bu özelliği Anadolu medeniyetinin oluşumuna da önemli oranda etki yapmıştır⁷.

Asya ile Avrupa kıtaları arasında köprü vazifesi üstlenen Anadolu, coğrafi özellikleri ve zengin doğal kaynakları sayesinde en eski devirlerden itibaren çok farklı, birbirinden çoğu zaman habersiz ve aynı zamanda birbirinden bağımsız Anadolu'nun ayrı köşelerinde yaşamış toplumların farklı gelişim süreçleri geçirmelerine de imkân sağlamıştır. Bu özelliği sayesinde Anadolu'yu bölgesel uygarlıklar ülkesi olarak tanımlamak da mümkündür⁸.

Anadolu ve çevresi tarih öncesi devirlerden başlamak üzere çeşitli kavimlerin göç ettiği bir kültür coğrafyası olmuştur. Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü konumunda olması, doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde birçok kültür coğrafyasının merkezinde bulunması, çeşitli yol ve geçitlerle Anadolu'ya ulaşılabilmesi bu kültür

⁴ C.W.Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu*, çev. Esat Nermi Erendor,3.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, s.11.
⁵ Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, çev. Ender Varinlioğlu, Tübitak Popüler kitapları,20.Basım, Ankara 2007, s.2-3.
⁶ R. Özey,(2003),a.g.m., s.5.
⁷ Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3.baskı, Ankara 1991, s.1.
⁸ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları,3.basım, İstanbul 2003.s.1.

çevresinin erken devirlerden başlamak üzere göç almasını mümkün kılmıştır. Anadolu'nun göç almasında hem yerleşik hayat hem de konargöçer hayat açısından uygun coğrafyalara sahip olmasının etkisi vardır. Doğu Anadolu yüksek yaylası hayvancılık açısından ön plana çıktığı gibi Orta ve Batı Anadolu'da ziraat için insanlara imkân sunmuştur. Hatta yerüstü kaynakları ve ikliminin yanı sıra yeraltı kaynakları da aranan ve yaşamak için arzulanan bir kültür coğrafyası olmasına zemin hazırlamıştır⁹.

Anadolu, İran platosunun devamı olarak Asya'dan batıya doğru uzanan dünyanın en önemli doğal ve tarihsel yollarının kavşak noktasında bir yayladır. Dağ sıralarıyla çeşitli kültürel özelliklere sahip yörelere ayrılmıştır. Bunlar zaman içerisinde farklı etnik grupların yaşadığı farklı coğrafi adlar taşıyan bölgelere dönüşmüştür¹⁰.

Kuzeydeki ve güneydeki sıradağlar ile doğudaki yüksek dağlar Anadolu'da kapalı bölgeler oluşturmuş ve farklı uygarlıkların oluşmasına ve bu uygarlıkların bazen doğu bazen de batı dünyasına bağlı gelişmesine vesile olmuştur¹¹.

Denizlerle çevrili Anadolu'da, birçok kıyı uygarlığı da meydana gelmiştir. Boğazlardan tarih boyunca batıdan doğuya, Avrupa'dan Asya'ya olduğu gibi, bunun aksine, doğudan batıya da göçler yaşanmıştır¹².

Anadolu'nun yeryüzü şekilleri kavimlerin doğudan batıya ve batıdan doğuya geçişlerini kolaylaştırırken kuzeyden güneye veya güneyden kuzeye göçlerini zorlaştırmıştır¹³.

Ege ve Marmara bölgeleri ile Çanakkale ve İstanbul Boğazları birçok kavmin defalarca geçip iç bölgelere girmesine imkân sağlamıştır. Doğu Anadolu'da ise Fırat ve Aras başta olmak üzere akarsular çok rahat olmasa da ulaşımaya yardımcı olmuştur.

⁹ İlhami Durmuş, "Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu'da Türk Varlığı", *Eski Önyasya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı*, Editör, Zekeriya Türkmen, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2008, s.98.

¹⁰ Veli Ünsal, "Doğu Karadeniz'in tarihi coğrafyası", *Atatürk Üni.Sos.Bil.Enst.Dergisi*, C:8, S.2, Erzurum 2006, s.130. <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/SBED/article/view/358/35>.

¹¹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, 8.baskı, İstanbul, 2003, s.XIV-XV-XVI.

¹² Hasan Bahar, *Eski Çağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, 1.baskı, Konya 2010, s.177.

¹³ F.Kınal, (1991), a.g.e., s.5,8.

Ancak İç Anadolu'dan güney ve kuzeye ulaşım sayılı geçitler aracılığı ile mümkün olmuştur¹⁴.

Eski Çağ'da dünyanın en eski doğal ve tarihi yolların kavşağındaki Anadolu'ya binlerce yıldan beri farklı kökenden halklar göç ederek yerleşmelerine rağmen zamanla yerli Anadolu karakteri kazanmışlardır¹⁵.

Eski Çağ tarihi incelendiğinde, Anadolu'nun kesintisiz olarak farklı medeniyetlere beşiklik yapmış olduğu görülür ve bu medeniyetlerin tamamına "Anadolu Medeniyetleri" denir¹⁶.

E. Akurgal'a göre Anadolu'nun Asya ile Avrupa arasında yer alması burasını dünyanın uygarlıklar mozaigi haline getirmiş, Anadolu'da bütün tarih boyunca dilleri birbirinden tamamıyla farklı topluluklar bir arada yaşamıştır. Uygarlıkların beşiği olan Anadolu, Türklerin gelişi ile aşamalı olarak bir kültür ve mekân birliğine doğru yönelmiştir¹⁷.

Anadolu konumu gereği her dönem insanlar için çekici bir coğrafya olmuştur. İlk insanın Anadolu'ya geldiği yaklaşık bir milyon yıldan bu yana sürekli iskân edildiği ve kültür tarihi içinde de önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu yarım adası ilk insanın dünyaya yayılımında ve özellikle Avrupa'ya geçişinde zorunlu bir köprü olmuştur¹⁸.

Anadolu ya da Küçük Asya adıyla bilinen bölge, Güneydoğuda Suriye ve Mezopotamya, kuzeybatıda ise Avrupa'yla komşu olduğundan, birçok halkın saldırısına uğradığı gibi, birçoğunun yerleşmesine ve yeni yönetimlerin oluşmasına şahit olmuştur¹⁹.

Anadolu bozkırdan bir halıya benzemektedir. Buradan çok sayıda ve çeşitli kavimler geçmiştir. Bu kavimler, Eski Çağlar'ın başlarından M. Ö. 4. bin yıla kadar

¹⁴ F.K. Kienitz, *Büyük Sancağın Gölgesinde*, Çev. Seyfettin Halit Kakiç, Tercüman 1001 Temel Eser ,(Tarihsiz) s. 29 vd.

¹⁵ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi coğrafyası I*,Türk Tarih Kurumu yayınları,1.baskı Ankara,2007,Önsöz, s.VII.

¹⁶ R. Özey, (2003)., a.g.m., s.15.

¹⁷ E. Akurgal, (2003) a. g. e., s. XVII-XVIII.

¹⁸ Mehmet Özdoğan, "Anadolunun Tarih Öncesi, Paleolitik Çağ, İlk Adımlar", *Arkeo Atlas Dergisi* 2011/01, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş. Editör: Necmi Karul, İstanbul, 2011, s.30.

¹⁹ J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınları, 2.baskı, Ankara 2009, s.11-14.

hep birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bir tanesi hariç uzun süre ayakta kalabilecek büyük devletler de kuramamışlardır²⁰.

Anadolu coğrafyasının tarihi süreci; yan yana yaşayan halklar iç içe gelişmiş sanatlar, yüksek düzeyde bir yaşam, toprak katmanları gibi, üst üste bir potada yoğrulmuş kültürler, bilimler, üstün düşünceler yaratan insanların ortak oluşturduğu on binlerce yıllık bir uygarlığın öyküsünden ve aynı zamanda bu toprakları besleyen göçlerle yoğrulan halkların her türlü faaliyetlerinden oluşur²¹.

Anadolu çağdaş arkeolojinin verileri ve yaklaşımıyla, açık müzedir. Anadolu'nun kendi içindeki farklı uygarlıkların birbirini etkilediği hem de komşularını etkilediği ve onlardan etkilendiği kabul edilmelidir. Bu özellikleriyle Anadolu, kendi içinde oluşan yerel kültürler ile göçle gelenlerin oluşturduğu ortak bir kültürün ürünüdür²².

Paleolitik Çağlar'dan itibaren yerleşimin başladığı ve günümüze kadar da kesintisiz devam ettiği anlaşılan Anadolu kültürel açıdan olduğu gibi ırk bakımından da zengin bir potansiyele sahip olmuştur. Anadolu'da Akdeniz ırkı, Alpin ırkı ve Denarik ırkı özelliklerinin örneklerine rastlanmıştır²³.

İ. Z. Eyuboğlu; bir uygarlığın anlaşılması önce toprağı tanımaya bağlıdır, uygarlıklar toprakla açıklanabilir. Toprak uygun nitelikte olmazsa, uygun doğa ortamı bulamayan insan uygarlıkları geliştiremez²⁴ demektedir.

Çalışmamızda bu amaçla önce Anadolu toprağını tanıtmakla işe başlamanın uygun olacağı düşünüldü. Konumuz gereği Orta Anadolu'yu da ayrıca tanıtmak uygun görüldü.

Orta Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası

Dünya haritasını göz önüne alarak genel incelemede, Türkiye; Asya-Avrupa-Afrika ülkelerinin kesişme noktasında yer almaktadır. Bundan dolayı da Türkiye; kıtalar arası bir kavşak, köprü ya da geçiş ülkesidir. Adı geçen kıtaların her üçünün de etki alanındadır. Afrika'nın etkileri Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine,

²⁰ C.W.Ceram, (1992),a.g.e., s.12-13

²¹ Zeki Büyüktanır, *İnsan sevgi Anadolu*, Sam Yayınları,2.Basım. Ankara 1995, s.4-7.

²²Ş. Sedef Çokay-Kepçe, "Anadolu Arkeolojisinde Ortak Kavram, Ortak Dil Kullanımı Üzerine," *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Sayı:29, İstanbul Ocak 2010, s.2-3, <http://turkinst.org/tr/yayinlar/bulten/pdf/29.pdf>.

²³ Metin Özbek, "Anadolu'da Irkların Tarihsel Gelişimi", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C.:I,5-9 Eylül Ankara1990, s.62.

²⁴ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Anadolu Uygarlığı*, Der Yayınları, 3.basım, İstanbul 1997, s.24.

Asya'nın etkileri Doğu ve Orta Anadolu bölgelerine, Avrupa'nın etkileri Marmara ve Batı Anadolu bölgelerine kadar sokulur ve bu üç kıtanın etkileri ülkenin ortasında adeta birbirine kavuşur²⁵.

Eski Anadolu tarihi için Orta Anadolu'da yaşayan kavimler Anadolu medeniyetinin oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle M. Ö. III. ve M. Ö. II. bin yıllardan itibaren Orta Anadolu'da yaşayan kavimler meydana getirdikleri medeniyet ile Eski Çağ'ın Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerinin yanında gelişen Akdeniz medeniyetinin bir parçası olmayı başarmışlardır²⁶.

Orta Anadolu bölgesinin yükseltisi nispeten fazla olmasına rağmen, çok dağlık olmayan plato özelliği taşır. Bu özelliğinden dolayı, Türkiye'nin can damarı olan verimli ovalara sahiptir²⁷.

Bitki coğrafyacılarının çoğu Orta Anadolu'yu Orta Asya step ve çöl şeridinin, yani İrano-Turanien floristik bölgesinin en batı sınırını oluşturduğu kanaatindedirler. Florasına da bu yüzden İrano-Turanien floristik elementleri ve Anadolu endemik türleri egemendir²⁸.

İnsanın yeryüzündeki ilk günlerinden başlayarak günümüze kadar edindiği bilgi birikimi, deneyimleri ve davranış biçimlerine bağlı olarak oluşturduğu sosyo-ekonomik ve kültürel ortam, insan faaliyetlerinin durumuna ve gelişmişlik düzeyine göre yeryüzünde yerleşilen coğrafyaların farklı nitelikte bölgelere ayrılmasını sağlamıştır²⁹.

İnsanların içinde yaşadıkları, coğrafi bölgelerin özellikleri uygarlıkların oluşumunda çok etkilidir. Coğrafi bölgenin iklimi, bitki örtüsü, yüzey şekilleri, madenleri en eski çağlardan beri insanları etkilemiştir. Özellikle akarsular ve madenler bölgede yaşayan insanların medeni gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır³⁰.

²⁵ R. Özey, (2003), a.g.m., s.4.

²⁶ F.Kınal, (1991), a.g.e., s.3,4.

²⁷ R. Özey, (2003), a.g.m., s.9.

²⁸ A.Rıza Çetik; *Türkiye Vegetasyonu: I İç Anadolu'nun Vegetasyonu ve Ekolojisi*, Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Yayınları, Konya 1985, s.13.

²⁹ Ali Özçağlar, "Türkiye'de yapılan bölge ayrımları ve bölge planlama üzerindeki etkileri", *A.Ü. D. T. C. F. Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1 (1), 3-18, Ankara, 2003, s.4-6.

³⁰ Güngör Karauğuz, *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında M.Ö. II. binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Sel. Üni.Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2000, s.36.

Eski Anadolu tarihi içinde Orta Anadolu ve çevresinde kurulan medeniyetler, Anadolu Medeniyeti'nin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Kızılırmak Havzası ile Tuz Gölü arasında kalan bölgedeki yüzlerce höyük, bu bölgenin M. Ö. III. ve II. bin yıllarından itibaren yoğun bir iskâna sahip olduğunu gösterir. Erciyes'in etrafında kapalı bir havza olması Orta Anadolu'nun, güvenli bir iskân bölgesi olmasında etkili olmuştur³¹.

Anadolu ve Orta Anadolu yüksek yayla özelliklerine sahiptir. Burada toprak insan davranışlarına yön vermiş, adeta onları kendisine benzetmiştir³². Orta Anadolu, kuzey ve güneyinde yer alan iki platodan meydana gelir. Kuzeydeki plato, Sakarya Havzası'nı, Ankara'yı, Hatti'nin çekirdeğini oluşturan Kızılırmak kavsindeki Çorum, Amasya, Yozgat, Tokat ve Sivas illerinin büyük bir kesimini içine alır. Güneydeki plato, Tuz Gölü Havzası'ndaki Konya, Afyon, Niğde ve Nevşehir illeri ve Konya Ovası topraklarından ibarettir. Orta Anadolu platosu, kuzeyde Bithynia, Paphlagonia ve Karadeniz bölgesi, kuzeybatıda Mysia bölgesindeki dağlar ve güneyde Lykia, Pamphylia ve Kilikia boyunca uzanan Toroslar ile kuşatılmıştır³³.

Orta Anadolu'dan kuzey ve güneye ulaşım zorlu bir yapıyı gerektirmektedir. Kuzeyde Kuzey Anadolu dağları ile güneyde sarp Toroslar, sadece birkaç geçit aracılığı ile Orta Anadolu'dan Kuzey ve Güney Anadolu'ya ulaşımına izin vermektedirler. Orta Anadolu yaylaları deniz seviyesinden ortalama olarak 800 ile 1000 metre yükseklikte bulunan bitki örtüsü ve hayvanlarıyla, kuru step ikliminin görüldüğü denizden uzak, her şeyiyle tipik bir step ülkesi özelliğine sahiptir. Orta Anadolu bu karakteristik özelliği ile Atlı yayla insanının dünyasıdır. Atlı yayla insanı alışılmışın dışında, Nil Ovası ve Mezopotamya insanına benzemeyen, sert, hürriyetine düşkün ve diğerlerine göre daha mağrur bir insandır³⁴.

F. K. Kienitz'in gözüyle gördüğü ve vurguladığı gibi Orta Anadolu gerçektende Atlı göçebe yayla insanının yaşamasına uygun bir coğrafyadır. Ancak bu konuya geçmeden önce Anadolu'daki tarihi süreci Atlı kavimlere kadar kısaca özetlemek uygun olacaktır.

³¹ Halit Erkiletlioğlu, *Kayseri Tarihi (En Eski Zamanlardan Osmanlılara Kadar)*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1993, s.1.

³² C.W.Ceram (1992), a.g.e., s.12, 13.

³³ Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, çev. Selen Hırçın Riegel, Homer Kitabevi, 1.basım, Ankara, 2007, s.196 .

³⁴ F.K..Kienitz, a.g.e., s.28vdd.

Anadolu'da Tarih Öncesi (Prehistorik) Yerleşmeler

Anadolu'daki en eski yerleşim izleri Paleolitik Çağ'a kadar uzanır³⁵. Anadolu'nun önemli bir kısmında Paleolitik istasyonlar tespit edilmiştir³⁶. Anadolu'da insanlar tarafından yapılan ilk taş aletlerin günümüzden 600.000 yıl önce yapıldığı anlaşılmıştır. Taş Çağı'nın en erken dönemi dördüncü jeolojik dönem olarak bilinen ve insanların yaşaması için şartların uygun olmaya başladığı dönemi de içine alan Paleolitik Çağ M. Ö. 600.000'den başlar³⁷.

Anadolu'nun en eski Paleolitik Çağ yerleşmesi izi olarak Gaziantep yakınlarında Dülük köyünün Keber tepesindeki mağarada M.Ö.600.000 yıllarına tarihlenen kalıntılar tespit edilmiştir³⁸.

İkinci eski yerleşme olarak da İstanbul Küçükçekmece Gölü kuzey ucundaki Yarım Burgaz mağarasında da günümüzden 400 bin yıl öncesine tarihlenen insan ve hayvan fosillerine rastlanmıştır. Yarımburgaz'dan hemen sonra Antalya'nın 27 km. kuzey batısındaki Karain mağarası gelmektedir, burada bulunan insan ve hayvanlara ait kemikler ve çakmaktaşı aletler M.Ö.50.00 -15.000 yılları arasına tarihlenen erken dönem hakkında bilgiler sağlar³⁹.

Anadolu'nun doğu (Kars), batı (İstanbul), kuzey (Samsun) bölgelerinde Orta Paleolitik Çağ'a ait aletler bulunduğu halde, bugün için gerçek Orta Paleolitik kalıntıların daha ziyade, Orta Anadolu'nun Yukarı Sakarya yörelerinde, Güney Anadolu'nun da Antalya çevresinde ve kısmen Güneydoğu Anadolu'nun kuzeybatı (Malatya, Elazığ) toplandıklarında görülmektedir⁴⁰.

Orta Paleolitik Çağ'a ait (günümüzden önce 92.000–110.000) yıllarına tarihlenen ve Üst Paleolitik denen bu dönemin son evresine ait çeşitliliği artıran buluntular ele geçmiştir⁴¹.

³⁵ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, genişletilmiş 3.basım, Der Yayınları, İstanbul 2003. s.7.

³⁶ İ.Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 3.4, Ankara 1952, s.181,182.

³⁷ Ali Kılıçkaya, *Anadolulu Olabildik mi?*, Aydıuşu Yayınları, İstanbul 2009, s.6.

³⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi,10.baskı, Bursa 2010, s.9.

³⁹ V. Sevin, (2003).s.9-10,E. Memiş(2010), a.g.e.,s.9.

⁴⁰ İ.K. Kökten, 1952, a.g.m., s.181-182.

⁴¹ MarcDesti, *Anadolu Uygarlıkları*, Çev.Muna Cedden, Dost yayın evi, 1.baskı, Ankara 2005,s.11, Veli Sevin, (2003), a.g.e., s.10.

Yarımburgaz, Karain, Beldibi, Belbaşı ve Öküzini dışında Kars yakınlarında Camuşlu, Elazığ yakınlarında Küllününini, Gaziantep'te İkizini ve Dülük vadisindeki Şarklı Mağara; Antakya'da Kanal, Üçağzlı Tıkalı ve Merdivenli; Diyarbakır'da Malikli; Isparta'da Kapalıin; Antalya yakınlarında da Kızılin, Gavurini ve Çarkini; Güneydoğu Anadolu'da Adıyaman yöresindeki Şhremuztepe ve Pirun ile Antakya'da Altınözü ve Şenköy alt Orta ve Üst Paleolitik Çağlara ait buluntu veren merkezler arasındadır. Ankara'da Keçiören, Uzağıl ve Etiyokuşu ile İstanbul'da Pendik ve Göksu Alt ve Orta Paleolitik; yine İstanbul'daki Haramidere ve Ağaçalı ise Üst Paleolitik dönemin asıl buluntu yerleri ve açık hava yerleşmeleridir⁴².

Günümüzden Önce 80.000–30.000 yılları arasına tarihlenen Orta Paleolitik kültürlerin izleri Anadolu'nun bütün bölgelerinde görülür. Paleolitik Çağ'ın son evresi günümüzden 35.000 yıl önce yaşanmıştır⁴³.

Paleolitik Çağ'dan sonra Mezolitik Çağı başlar ve M.Ö. 15.000–8.000 yılları arasına rastlar. Paleolitik Çağ'ın devamı niteliğindedir. Bu Çağ'ın yerleşim merkezleri; Burdur-Hacılar, Konya-Çatalhöyük, Mersin-Yümüktepe, Tarsus-Gözlükule, Diyarbakır-Çayönü, Malatya-Caferhöyük, Konya Beyşehir Gölü çevresindeki Suberde ve Erbaba höyükleri, Elazığ yöresinde Keban Gölü altında kalan bölge höyükleridir⁴⁴.

Mezolitik Çağ, Neolitik Çağ'a geçiş sayılan ara bir dönemdir. Hem Paleolitik Çağ'ın hem de Neolitik Çağ'ın özelliklerini yansıtır. Ülkemizde bu döneme ait buluntu yerleri Burdur – Baradız; Konya - Dervişin Hanı, Pınarbaşı; Samsun – Tekkeköy; Ankara – Macunçay; Antalya - Kumbucağı ve Belbaşı'dır⁴⁵.

Mezolitik (Orta Taş) Çağ; çok ilkel düzeyde de olsa, yavaş yavaş tarımla uğraşmaya başlayan bir kısım insan topluluğunun yerleşik düzene geçmesine sahne olmuştur. Ancak dönemin insanı yaşamını esas olarak avcılıkla sürdürmeye devam etmiştir⁴⁶.

Neolitik (Yeni Taş) Çağı, ilk önce yakın doğuda filizlenmiş yaklaşık 10.500–7000 yılları arasındaki dönemdir. Bu Çağ'da, avcı-toplayıcılıktan üretken ekonomiye

⁴² V. Sevin, (2003), a.g.e.,s.12,13.

⁴³ H. Bahar,(2010), a.g.e.s.184.

⁴⁴ E. Memiş(2010), a.g.e.,s.10 vd.

⁴⁵ H.Bahar,(2010), a.g.e.s.184.

⁴⁶ M. Desti,(2005), a.g.e.,s.13.

geçiş sağlanmıştır. Bu dönemin yerleşimleri genelde Güneydoğu Anadolu bölgemizde yoğunudur. Şanlı Urfa-Bozova ilçesi Biris Mezarlığı ve Söğüt tarlası, Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori, Göbeklitepe ve Gürcütepe yerleşmeleri tespit edilen önemli merkezlerdir⁴⁷.

Neolitik (Yeni Taş) Çağı denen, M. Ö. 8. 000 - 5. 000 yılları arası dönem Taş Devri kültürleri içerisinde inkılâp devri olarak insanları en yüksek Taş Devri kültür aşamasına ulaştırmıştır⁴⁸.

Anadolu'da Neolitik yerleşimler; Urfa' da Göbekli Tepe ve Nevali Çori; Batman' da Halan Çemi; Isparta' da Badem Ağacı; Edirne'de Hoca Çeşme ve Bursa' da Ilıpınar; Elazığ'da Çınaz III; Malatya' da Caferhöyük; Aksaray' da Aşıklı Höyük, Güvercinkaya ve Musular; Karaman' da Can Hasan; Konya Seydişehir' de Suberde; Beyşehir' de Er Baba, Çukurkent; Karatay Hayiroğlu'nda Boncukluhöyük ve Çumra Çatalhöyük, İstanbul-Fikirtepe, Mersin-Yümüktepe ve Niğde-Köşkhöyük yerleşimleridir⁴⁹.

Yeni Taş Çağı'nın ilk döneminde Orta-Fırat Havzası ve Güneydoğu Anadolu'da M. Ö. 8200'den çok önce uygarlık izleri görülürken, M. Ö.7500 dolaylarında Tuz Gölü çevresinde yoğun bir nüfus birikimi görülür⁵⁰.

Neolitik dönemin en parlak merkezi Konya yakınlarındaki Çatalhöyük halkı hayvan ve tarım işletiminin yanında kent yakınlarındaki Hasan Dağı'nın madenlerini de işleyerek ekonomilerini yalnızca tarıma değil maden işleyiciliğine de dayandırmışlardır⁵¹.

Neolitik Çağ'dan itibaren Anadolu'da insanlar, güvenli ve doğal kaynaklara yakın yörelere yerleşmeye başlamış ve bu dönemde ilk köy yerleşmeleri ortaya çıkmıştır⁵².

Kalkolitik Çağ yaklaşık M. Ö. VI. - IV. bin yıllarını içine alır. Trakya'da Kırklareli-Aşağıpınar Höyüğü M.Ö.5800 yıllarına tarihlenen önemli bir merkezdir. Edirne'de Toptepe, Hocaçeşme ve Aşağıpınar da önemli kalkolitik yerleşmelerdir.

⁴⁷ V. Sevin, (2003), a.g.e., s.18.vdd.

⁴⁸ E. Memiş(2010), a.g.e., s.10.

⁴⁹ H. Bahar, (2010), a.g.e., s.186-190-193.

⁵⁰ M. Desti, (2005), a.g.e., s.13-14.

⁵¹ J.G. Macqueen(2009), a.g.e., s.14-15.

⁵² M. Desti, (2005), a.g.e., s.13.

M. Ö. 5700-5450 arasında yerleşim yeri olan Bursa-Ilıpınar, İstanbul-Fikirtepe, Eskişehir-Porsuk Çayı vadisindeki orman fidanlığı yerleşmesi, Sivrihisar Yazırhöyük, Batı Anadolu'da Denizli-Beycesultan, Göller Bölgesinde Hacılar, Kuruçay ve Höyücek, İç Anadolu bölgesinde Konya Ovası'nda Karaman yakınlarında Canhasan, Konya- batı Çatalhöyük, Yozgat-Alişar ve Çorum-Alacahöyük, Güllücek, Karadeniz bölgesinde Samsun-ikiztepe, Çukurova'da Mersin-Yümüktepe ve Tarsus-Gözlükule. Doğu Anadolu bölgesinde Malatya'da Değirmentepe, Kuluşağı, İkizhöyük, Norşuntepe, Arslantepe, Tepecik, Korucutepe, Tüluntepe ve Çayboyu, Elazığ-Altınova, Van-Tilkitepe yerleşmeleridir. Güneydoğu Anadolu'da Şanlıurfa- Siverek'de Hassekhöyük, Bozova yakınlarında Lidar, Adıyaman-Samsat, Gaziantep-Nizip yakınlarında Turluhöyük, İslâhiye'de Sakçagöz, Gedikli ve Tilmenhöyük, Amik Ovası'nda Tell Tabara, El Akrad, Tellkurdu yerleşimlerini saymak mümkündür⁵³.

Tunç Çağı: Anadolu'da Kalkolitik devirden sonra başlayan Tunç Devri yaklaşık olarak M.Ö.3.000–1.200 yılları arasına tarihlenir ve yine yaklaşık olarak verilen tarihlere göre Eski (Erken) Tunç Devri (M.Ö.3000–2000), Orta Tunç Devri (M.Ö.2000–1500), Yeni Tunç Devri (M.Ö.1500-1200) olmak üzere üç ana bölüme ayrılır⁵⁴.

Eski Tunç Devri M.Ö.3000–2500 yılları bakır malzemelerin bolluğundan bu döneme Bakır Devri de denir. M. Ö. 2500 – 2000 yılları arasındaki Tunç Devri'nin ikinci döneminde Anadolu'da birtakım şehir devletleri olduğunu, Mezopotamya kökenli yazılı belgelerden özellikle de Akad İmparatorluğu'na ait Şartamhari metinlerinden öğreniyoruz. Söz konusu metinlerden bu devirde etrafı surlarla çevrilmiş küçük şehir devletlerinin varlığı da anlaşılmaktadır⁵⁵.

Tunç Devri gerçek anlamda M. Ö. III. binin ortasında başlar ve Akkad-Asur gibi Mezopotamya uygarlıklarının yazılı belgelerinde geçen Anadolu'nun ortasında yerleşmiş Orta ve Güneydoğu Anadolu'da etkili olmuş Hattilerin dönemidir⁵⁶.

⁵³ V. Sevin, (2003), a.g.e.,s.78.—98, H. Bahar,(2010) a.g.e.s.196-197.

⁵⁴ E. Memiş(2010), a.g.e.,s.16.

⁵⁵E. Memiş(2010), a.g.e.,s.16-17.

⁵⁶ M. Desti,(2005), a.g.e.,s.39.

Eski Tunç Devri'nin yerleşim merkezleri Güney Anadolu bölgesinde Mersin-Yümüktepe, Tarsus-Gözlükule ve Semahöyük; Batı Anadolu bölgesinde Troya II, Beycesultan; Orta Anadolu bölgesinde Alishar, Alacahöyük, Horoztepe, Karahöyük, Boğazköy, Polatlı, Ahlatlıbel, Karaoğlan, Bitik, Pazarlı, Kültepe, Hashöyük, Fıraktin, Maltepe; Doğu Anadolu bölgesinde ise Erzurum-Karazhöyük'tür⁵⁷.

İlk Tunç Devri kültür bölgelerinin başında Troia kültürü gelir. Yine bu dönem mezar buluntuları Balıkesir'de Yortan Babaköy ve Ovabayındır mezarlıklarında, Afyon Kusura'da Isparta-Harmanören'de elde edilmiştir. İzmir Urlatepe, Baklatepe, Bayraklı, Denizli Beycesultan, Aphrodisias, Bademağacı ve Elmalı Ovası'ndaki Karataş-Semahöyük diğer önemli yerleşim yerleridir. Eskişehir Ovası'ndaki Demircihöyük Orta Anadolu kültürleriyle Güneydoğu Avrupa kültürleri arasında köprü vazifesi yapan önemli başka bir yerleşim yeri idi. Yine Orta Anadolu'da Çorum-Büyükgüllücek, Kuzeyde Samsun- Dündartepe, Tekeköy, Kavak ve Bafra ilçesi yakınlarında İkiztepe, Sinop-Kocagözhöyük, Güneydoğu Anadolu'da Fırat kıyısında Lidarhöyük İlk Tunç Çağı boyunca iskân edilmiş, merkezlerdir. Bundan sonraki İlk Tunç Çağı II döneminde devletleşme başlamış ve beylikler ortaya çıkmıştır⁵⁸.

Anadolu'da beyleri kalelerde yaşayan ağırlıklı olarak tarım ekonomisine dayanan ve gerçek zenginliklerini maden ve maden ürünlerinden alan küçük beylikler ülkesi diyebileceğimiz bir yapı M. Ö. III. bin yılsonlarında oluşmuştur. Mezopotamya ile ticaret başlamış, Akad devleti Anadolu'ya tüccarlar göndermiş ve seferlere çıkmış, Akadlı Naram-Sin'in yaptırdığı saray kalıntılarında Anadolu ithal ürünlerine rastlanmıştır⁵⁹.

Anadolu'da M. Ö. III. bin yıl yazısız olduğu için Eski Tunç kültürünü meydana getiren kavimlerin kimliği konusunda bilgiler Anadolu'ya komşu ülkelerin belgelerinden ve daha sonra M. Ö. II. binde Anadolu'da yaşayan kavimlerin verdiği bilgilerden elde edilebilmektedir. M. Ö. III. binde Mezopotamya devletlerinden Akkad İmparatorluğu (M. Ö. 2350 – 2150) krallarından Naram-sin Şartamhari adlı yazılı vesikasında Anadolu'ya sefer yaptığını ve Hatti kralı Pampa liderliğinde 17

⁵⁷ E. Memiş (2010), a.g.e., s.17.

⁵⁸ V. Sevin (2003), a.g.e., s.118-131.

⁵⁹ J.G. Macqueen (2009), a.g.e., s.18-19.

şehir devletinden oluşan Anadolu kavimlerinin ordularıyla savaştığını anlatmaktadır. Adı sayılan krallardan birinin adı kulağımıza pek de yabancı gelmeyen Türkî kralı İlşu-Nail olması bu dönemde Anadolu'da diğer kavimlerin yanında Türkler'in de olabileceğini göstermektedir⁶⁰.

Doğu Toroslar ve Zagros Dağları'nda yaşadıkları Hakkâri'deki stellerinde arkeolojik olarak takip edilen Gutiler(Gutlar), MÖ 3000'lerden itibaren Anadolu'da Türklerle bağlantılı olan çok güçlü bir kavim olarak görülmektedirler. Gutların kendilerine ait kral listelerinde geçen şahıs isimlerinden de bunların Turanî kavim yani Türk oldukları kabul edilmektedir. Kutsal kitap Kur'anı-Kerim'de geçen ve Nuh tufanı bahsinin işlendiği ayetlerde Nuh'un gemisinin bulunduğu dağ olan Cudi kelimesi ile Gutilerin adının bağlantılı olduğu da düşünülmektedir⁶¹.

İlk Tunç Çağı'nın son evresinde Anadolu'nun siyasi yapısı, etrafı surla çevrilmiş kentler ve kent devletlerinden oluşmaktadır⁶².

Anadolu'da ilk defa siyasal devletlerin ve birliklerin kurulduğu M. Ö. III. bin yıl Anadolu tarihi için çok önemli bir dönemi oluşturur. Mezopotamya ve Hitit vesikaları başta olmak üzere Anadolu kaynaklarından anlaşıldığına göre; Orta Anadolu'da Kızılırmak kavisi ile Toroslar arasından Yeşilırmağ'a kadar uzanan sahada Hattiler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile kuzey Suriye'yi içine alan bölgede Hurriler, Batı ve Güney Anadolu'da Toros Dağları'nın güneyindeki Akdeniz sahillerinde Luviler yaşamakta idiler⁶³

Orta Anadolu'daki M. Ö. III. bin yıla ait yerleşmelerin çoğu, coğrafi sınırları belirlenmiş aşiretlere ait topraklarda, karma çiftçi köylerin hiyerarşik örgütlenmelerinden oluşuyordu. Bu örgütlenmiş yerleşmelerdeki halkın yarı göçebe topluluklar olarak birbirini etkilediği tahmin edilebilir⁶⁴.

⁶⁰ Ekrem Memiş, *Eski Çağda Türkler*, Çizgi kitabevi, 2. baskı, Konya 2005 ,s.72.vd ,E. Memiş (2010), a.g.e., s.22-23. Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları" *Türkler*, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.441-442.

⁶¹ Salih Çeçen, "Eski Çağda Türkler", *Eski Önasya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı*, Editör, Zekeriya Türkmen, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2008, s.104.

⁶² Turgut Yiğit, "İlk Tunç Çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasal Görünümü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 33, Ankara 2003, s.178.

⁶³ H. Bahar, (2010), a.g.e., s.207, E. Memiş (2010), a.g.e., s.27.

⁶⁴ J. Yakar, (2007), a.g.e., s.33-35.

Avrupa'nın kuzeyindeki Hind-Avrupa kavimleri Atlantik kıyılarından Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada güneye doğru M. Ö. III. binin son çeyreğinde göç etmişlerdir. Anadolu'ya gelenlerin bir bölümü Balkanlar üzerinden, geri kalanlar da Kafkaslar üzerinden gelerek yerleşmişlerdir. Bu göçler birden yapılan bir saldırı şeklinde olmayıp uzun süren sızma biçiminde gerçekleşmiştir. M. Ö. 2000–1600 arasında Anadolu'da Hatti ve Hurri gibi beyliklerin yanında çeşitli Hint Avrupalı beylikler de kurulmuştur⁶⁵.

M. Ö. II. bin yılda Anadolu, Mezopotamya ile ticaret ilişkileri sayesinde Asur Ticaret Kolonileri Devri denilen ve yaklaşık M. Ö. 1950'de başlayıp 200 yıl kadar süren bir dönem geçirmiştir. Bu dönemde Asurlu tüccarlar Anadolu'daki 40 kadar şehirde ticaret kolonileri kurmuşlardı. Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de ortaya çıkarılan Kaneş-Karum Asur kolonilerinin merkezi durumunda idi. Kültepe'de ele geçirilen yazılı belgelerden anlaşıldığına göre Anadolu'da bu devirde hâlâ bağımsız şehir krallıkları bulunmaktadır. Bunlar dışarıdan gelen tehditlere karşı birleşmekte ancak kendi aralarında bağımsız hareket etmekteydiler⁶⁶.

Kültepe Kaneş'te ele geçirilen belgelere göre, Asur kolonileri döneminde Anadolu, bir prens (Rubaum), kral (Sarrum) ya da bey (Belum) tarafından yönetilen hâkimiyet sahaları köy ve kasabaları içine alan prenslikler, ya da şehir devletlerine bölünmüştü. Bu merkezlerin kökleri, Boğazköy, Alishar, Kültepe, Karahöyük, Achemhöyük, İmikuşağı, vb. höyüklerden elde edilen arkeolojik belgelere göre İlk Tunç Çağı III dönemine kadar dayanıyordu⁶⁷.

Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde yaşayan şehir devletlerinin başlıcaları; Kaniş, Hattuş, Zalpa, Kuşşara, Mama, Tamniya, Wahşaniya, Puruşhanda krallıkları idi.⁶⁸ Asurlu tüccarlar Anadolu'ya çivi yazısını ve silindir mühürleri getirmişlerdi. Anadolu'daki en eski yazılı belgeler Asur ticaret kolonilerinin Anadolu'daki merkezi olan ve diğer bütün Karumların tabi olduğu Kültepe-Kaneş Karum'da ele geçirilmiştir⁶⁹.

⁶⁵ E. Akurgal, (2008), a.g.e., s.35, 36.

⁶⁶ H. Bahar, (2010), a.g.e., s.211, 214.

⁶⁷ J. Yakar, (2007), a.g.e., s.36.

⁶⁸ E. Memiş, (2010), a.g.e., s.75.

⁶⁹ M. Desti, (2005), a.g.e., s.44, 45.

Hurrilerin üstünlük kazanmaları sonucu Asur devleti ile Anadolu'daki ticaret kolonilerinin bağlantısı kesilmiştir. Anadolu'da da Kuşşara krallığı güç kazanarak merkezi bir krallık kurmuş, bundan yaklaşık yüz yıl sonra Kuşşara kökenli olduğunu iddia eden bir kral başkenti Hattuş (Hattuşa) olan Hitit krallığını kurmuştur⁷⁰.

Anadolu'da merkezi bir devletin ilk adımını, Neşa, Zalpa ve Hattuş'u eline geçiren Orta Anadolu'daki Kuşşara kralı Pithana oğlu Anitta (M. Ö. 1750) atmıştır⁷¹. Kuşşaralı Anitta Hatti'nin başkenti Hattuşa'da dâhil Orta Anadolu'daki prenslikleri ele geçirerek babası gibi fetih ve birleştirme politikası takip ederek barış ve birliği sağlamıştır⁷².

Anitta'dan bir süre sonra, aynı soydan gelen Kuşşaralı Labarna eski Hatti beylik merkezi olan Hattuş'u alarak kendine de Hattuşalı anlamına gelen Hattuşili (1650–1620) unvanını verdi, Hattuşa'yı da başkent yaparak Hitit devletini resmen kurmuştur⁷³.

Hititler Anadolu'daki bağımsız beylikleri ele geçirme ve birleştirme sürecini M. Ö. XVIII. yüzyılda tamamlamışlar ve Kızılırmak kavsi içini merkezi bölgeleri yaparak birleşik devletlerini kurmuşlardır⁷⁴.

M. Ö. II. bin yılda Anadolu'da Hititler, Gaşkalar, Palalar ve Lukkalar adıyla bilinen kavimler ortaya çıkmıştır⁷⁵.

Hitit devleti zamanında Anadolu'da Kızılırmak kavsi ve Orta Anadolu'da Hititler; Doğu Karadeniz bölgesinde Gaşkalar; Batı Akdeniz ve Paflagonya yöresinde Palalar; Kuzeybatı Anadolu'da Çanakkale civarında Troialılar ve Viluişa(ilion)lılar; Batı Anadolu'nun ortalarında Assuvalılar; Karia bölgesinde Ahhiyava Krallığı; Güneybatı Anadolu'da Lukka (Lykia); Güney Anadolu'da Kizzuvatna ve Arzava beylikleri; Güneydoğu'da Hurriler ve Doğu Anadolu'da yerleri kesin olarak bilinmeyen bazı küçük beylikler bulunmaktaydı⁷⁶.

⁷⁰ J.G. Macqueen (2009), a.g.e., s.21, 22.

⁷¹ V. Sevin, (2003), a.g.e., s.163.

⁷² J. Yakar,(2007), a.g.e., s.37-38.

⁷³ V. Sevin, (2003), a.g.e., s.163.

⁷⁴ M. Desti,(2005), a.g.e., s.52.

⁷⁵ E. Memiş, (2010), a.g.e., s.45.

⁷⁶ E. Akurgal, (2008), a.g.e., s.111.

Belgelere göre Anadolu'nun M.Ö.XIX.yüzylında, Batı, Güneybatı ve Güney bölgelerinde Luwice konuşan Hint-Avrupalı Luwi'ler, yine güneyinde onlarla akraba gruplar ve Orta Anadolu'nun kuzeyinde kalan Orta Karadeniz bölgesinin batısında da Palaca konuşan gruplar karşımıza çıkmaktadır. Karadeniz bölgesinin orta ve ortanın doğusundaki bölgelerinde Gaşka kavimleri yerleşmiştir. Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da ve güneyde Kilikia'da ve az sayıda da olsa Orta Anadolu'da Hurri azınlığı vardı⁷⁷.

Anadolu'da Demir Çağı M.Ö.1200'den kısa bir süre sonra Hitit devletinin yıkılışı ile başlayıp M. Ö. 330 tarihi dolaylarına kadar yaklaşık olarak dokuz yüz yıl devam eder. Kısaca M. Ö. 330 tarihi Demir Çağı'nın bitişi olarak kabul edilir⁷⁸.

Demir Çağı'nda da Anadolu M.Ö.II.binin ilk dörtlüğünde olduğu gibi büyüklü küçüklü farklı topluluklardan oluşan beyliklerin yönetiminde idi. Güney Anadolu'da ve Suriye'de Geç Hititler, Doğu Anadolu'da Urartulular, Orta Anadolu'da Frigler, batısında Lidyalılar, Güneybatı Anadolu'da Likyalılar, Karyalılar ve Ege'de İyonlar yer almakta idiler⁷⁹.

M.Ö.I.binin ilk yarısında Anadolu'nun doğusunda Urartulular devleti, Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'nin bir bölümünde Geç Hitit Şehir devletleri, Orta Anadolu'da Frig devleti, İç Batı Anadolu'da Lidya, Batı Anadolu kıyılarının kuzeyinde Troas'tan İzmir'e kadar olan bölümünde Aioller, İzmir-Aydın Bafa Gölü arasında İyon'lar, Aydın-Bafa'dan Fethiye'ye kadar olan bölgede Dor'lar ve Güneybatı Anadolu'da ise Likya yerleşmeleri yer almaktaydı. Anadolu dışındaki bölgelerde, kurulan ve Anadolu'yu etkileyen Asur İmparatorluğ'u ve Akamenidler (Medler-Persler) devletleri de vardı⁸⁰.

⁷⁷ J. Yakar, (2007), a.g.e., s. 41, 43.

⁷⁸ Hermann Genz, "Kızılırmak Bölgesinde Demir Çağı-The Iron Age in the KızılırmakRegion", *Friglerin Gizemli Uygarlığı-The Mysterious Civilization of the Phrygians*,Yapı kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İst. 2007, s.127,128.

⁷⁹ E. Akurgal, (2008), a.g.e., s.195.

⁸⁰Serhan Gündüz, "M.Ö.I.binin İlk Yarısında Önasya Araba Okları, Ok Destek Elemanları ve Ok Uçları", *İstanbul Üni. Edb. Fak. Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 16, Cilt XVI, İstanbul 2002, s.241.

Mezopotamya, Mısır, Suriye-Filistin, Ürdün ve Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğusu'ndaki siyasi harita, M.Ö. I.binde bir merkezi otorite (imparatorluktan) den yoksun olup birden çok şehir devletleri görünümündedir⁸¹.

Demir Çağı'nın başlangıcından itibaren M.Ö.I.bin gerçek bir kültür ve uygarlık mozağının gelişmesine sahne olmuştur. M.Ö.1180–775 yılları arasında Anadolu daha çok göçebe topluluklar tarafından iskân edilmiştir⁸².

Hitit İmparatorluğu M.Ö.1190 yıllarına doğru büyük çapta son bulmuştu. Çeşitli yönlerden bölgeye Kaşgalar, Muşkililer, Trak kavimleri, Aramiler gibi göçebe halklar girmeye başladılar. Anadolu çok sayıda irili ufaklı güçler arasında paylaşıldı. Anadolu'da Tunç Çağı sona erdi ve Demir Çağı başladı. Bu Çağ'da Anadolu'da Geç Hititler, Urartular, Frigler ve Lidyalılar önemli bir yer edindiler⁸³.

Demir Çağı'nda Anadolu'nun Güneyi'nde ve Suriye'de Geç Hititler, Doğusu'nda Hurrilerin devamı Urartular, Orta bölümlerinde Frigler, Lidyalılar, Güneybatısı'nda Likyalılar, Ege bölgesinde de İyonlar gibi çeşitli topluluklara ait irili ufaklı beylik denilebilecek yönetim birimleri oluşmuştur⁸⁴.

Doğu Anadolu'da M. Ö. XIII.yüzyılda Asur kaynaklarında sayılarının 60'a kadar çıktığı söylenen krallar tarafından yönetildiği belirtilen bir takım aşiretler yaşamaktaydı. Bu aşiretler M.Ö.X.yüzyıldan itibaren Urartular Krallığına dönüştüler⁸⁵.

Bundan sonra Anadolu'da Atlı Göçebe Kimmer ve İskitler'in de etkin olmaya başladığı yazılı ve arkeolojik kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu süreç çalışmamızın asıl konusunu ilgilendirdiği için bundan sonraki bölümlerde konuya dair daha geniş bilgiler verilecektir.

⁸¹ Elizabeth Bloch-Smith ve Beth Albert Nakhai, Derleyen Dr. Eyyüp AY'' Demir Devrinde Suriye-Filistin Ve Komşu Bölgelerin Siyasi Haritası'', *İdol, Arkeoloji Ve Arkeologlar Derneği Dergisi*, Sayı.9, Nisan-mayıs-Haziran, Ankara 2001, s.23.

⁸² M. Desti, (2005). a.g.e., s.107, 108.

⁸³ V. Sevin, (2003), a.g.e., s.194, 195.

⁸⁴ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları,17.Basım, Ankara Ocak 2005, s.195.

⁸⁵ V. Sevin, (2003), a.g.e., s.201, 207.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİMMER VE İSKİTLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI VE ÖN ASYA'YA GÖÇLERİ

1. KAVİMLER GÖÇÜ, KİMMER VE İSKİTLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

1.1. KAVİMLER GÖÇÜ

İnsanların çeşitli sebeplere bağlı olarak yaşadıkları yerleri terk ederek yeni yurtlar bulmak amacıyla yer değiştirmesi olayına göç denir. Her göç olayı yeni bir göç hadisesine de sebep olmuştur⁸⁶. Kavimlerin birbirlerinin yurtlarına gelmesi ve yerleştikleri yerleri ellerinden alması dolayısıyla hâkimiyet altına girmek istemeyen kavimler sürekli başka yerlere göç ederek kavimler göçü denen göçler zincirini başlatmıştır.

Sosyal bir olay olan göç, hayatî ve ciddî sebeplere dayanır. Hiçbir topluluk önemli bir sebep olmadan yerini yurdunu terk edip sonunun nasıl biteceği belli olmayan bir maceraya kalkışmaz. Göç edilerek yurt tutulması hedeflenen bölgeler tamamen boş ve sahipsiz bir yer olmamıştır. Genellikle daha uygun şartları olan imkânları dolayısıyla gelişmiş bölgeler göç için tercih edilmişlerdir. Göç hareketinde bulunan topluluklar, buradaki yerli topluluk veya devlete karşı hâkimiyet mücadelesi vermek ve bu mücadeleyi de kazanmak zorundaydı. Aksi durumda ya yok olacak veya yeniden göç ederek başka bir yere gitmek zorunda kalacaktı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, göç hareketinde bulunan kütlenin, yeni göç sahasındaki yerli halkı ya hâkimiyeti altına alması ya da onu buradan sürmesi lâzım geliyordu. Türk toplulukları, bazı zorlayıcı sebeplerden dolayı zaman zaman Orta Asya'daki yurtlarını terk ederek, başka coğrafyalara, başka iklimlere göç etmişler ve yayılmışlardır⁸⁷.

Dünya da bilinen en eski ve devamlı topluluklardan birisi olarak Türkler tarihleri boyunca Ana yurtları olan Orta Asya'dan yaptıkları sürekli göçlerle Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarına yayılmışlardır⁸⁸.

⁸⁶ Abdulkadir Yuvalı, Nursulu İmaşova, *Genel Türk Tarihi*, Türkistan 2004, s.200.

⁸⁷ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.653, 654.

⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 30.basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 41.

Tarihin çeşitli zamanlarında Türkler anayurtlarının zamanla artan nüfusu besleyememesi, otlak darlığı, kuraklık, dış baskılar sonucu egemenliklerini kaybedip başka kavimlerin boyunduruğu altına girmek istememek ve fetih arzusuyla yeni yurtlar edinmek gibi sebeplerle teşkilatlı ve disiplin çerçevesinde başka bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Yeni gelen göçmenlere yerini kaybeden kavimlerin de başka yerlere göçmek zorunda kalması kavimler göçü denen hareketlere vesile olmuştur. Tarih içinde Türk kavimlerinin göçleri Milattan Önce ve Milattan Sonraki göçler olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır⁸⁹.

Turan Ovası'nda kuraklıktan, çölleşmeden ve aşırı sıcaklardan bunalmaya başlayan buranın insanları için, M. Ö. 5000-4000'li yıllarda artık üçüncü yerleşim merkezlerine doğru ikinci büyük göçlerini yapmaları kaçınılmaz olmuştur. Dünyada ilk defa atı ehlileştiren insanlar büyük bir taşıma ve ulaştırma olanağına kavuşmuşlardır. Bu dönemde, insanların toplumsal faaliyetleri oldukça gelişmiş, komşu şehir ve ülkelerle ticari ilişkiler kurulmaya başlanmış olması gerekir. At sırtındaki bu insanlar için dünyaları küçük gelmeye başlamış, onlar sayesinde dağlar fethedilmeye, dağlar ötesi ülkelere ulaşılmaya başlanmıştır. Havalarda ısındıkça havası serin, suyu bol ve berrak olan, bol otlu ve verimli yaylalara doğru at sırtında göç ederek, oralarda muhtemelen yeni yerleşim merkezleri kurmuşlardır⁹⁰.

Kurgan kültürleri konusunda çalışmalar yapmış olan Gimbutas'ın önerisine göre kurganizasyon adını verdiği kurgan kültürlerinin M.Ö.V.binyıl ortalarında üç dalga halinde Orta Asya'dan Avrasya ve Anadolu'ya yayılımı gerçekleşmiştir. Kurgan Kültürü halklarının Avrupa'ya göç etmesiyle buradaki yerleşik kültür kesintiye uğramış, sosyal yapı, yerleşim, din ve ekonomide köklü değişiklikler olmuştur. Şeflerin idaresinde yönetim, yarı göçebe hayat tarzı, at ve arabanın ortaya çıkması, göçebe ekonomisi gibi yenilikler ortaya çıkmıştır. Avrasya bozkırları ve Kafkasya da yapılan araştırma sonuçları, Transkafkasya ve Doğu Anadolu yüksek yaylalarındaki arkeolojik kalıntılar bu değişiklikleri destekler niteliktedir. Bu geleneğin çok köklü bir geçmişi olduğu kuzey kafkasyada M.Ö.IV.binyıldan itibaren örneklerine Maikop, Nalçik ve Mozdok kurganlarında rastlanan kurgan geleneği

⁸⁹ Ali Güler, Suat Akgül, Atilla Şimşek, *Türklük Bilgisi*, Türkar (Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu)Yayını III. baskı, Ankara 2007, s. 4, 5.

⁹⁰Mümin Köksoy, "Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 1, Ankara 2002, s. 482.

M.Ö.III.binyılın son yıllarında Orta Tunç Çağından başlayarak yoğun ve hızlı bir şekilde tüm Transkafkasya ve Doğu Anadolu'ya yayılmıştır. Bu göçlerle gelen kavimler Transkafkasya ve Doğu Anadolu'da var olan Kura-Aras yerleşik kültür geleneğine de büyük oranda son vermiştir⁹¹.

Türklerin M.Ö.IV.bin ve M.Ö.III.bin yıllarda İdil-Ural bölgesinde yaşadıkları biliniyordu. Asya ve Avrupa'nın kavşak noktasında yer alan bu bölgeden dört bir yana göçler olmuş ve bu sayede Türkler, Fin-Ugorlar ve diğer kavimler birbirlerine karışmışlardır. Bu bölge Neolitik ve Mezolitik dönemden itibaren yoğun nüfuslu yerlerden biri olmuş ve bölgeye farklı kültürlere sahip insanlar göçlerle gelip yerleşmişlerdir. Buradan da başka bölgelere göçler yapılmıştır. Özellikle Türkler Asya ve Avrupa'nın birçok bölgesine buradan yaptıkları göçlerle yayılmışlardır⁹².

Antropolojik incelemelerden M.Ö.II.binde hâlâ ırk saflığını koruyan kavimlerin Altay dağlarında yaşadıkları anlaşılma ile birlikte Güney Sibiry'a da mongoloid ırkların yerini M.Ö.II.binin hemen başlarında yeni gelen bir kavmin aldığı anlaşılmaktadır. Altay dağları ve Güney Sibiry bu çağların başlıca iki kültür merkezi idi. Bu merkezlerden yayılan kültürler Oğuz tipinde beyaz bir ırk tarafından temsil edildiği ve kültürel etkilerini doğu ve batı Sibiry, Moğolistan ve Ural dağları çevresini de içine alacak şekilde genişlettiği anlaşılmıştır. Türklerin ataları olan bu beyaz ırkın kültür bakımından komşularından çok ileri seviyede olduğu da kabul edilmektedir⁹³.

Milattan Önce başlayan Türk göçlerinin kesin tarihleri bilinmemekle birlikte bazı tesbitler yapılabilmektedir. Kimmer ve İskitler/Sakalar M.Ö.II.bin-M.Ö.VIII.yüzyıllar arasında batıya göç etmişlerdir. Bu günkü bilgilerimize göre M.Ö.1700 yıllarında Avrupa yönünde göç etmeye başlayan Türk topluluklarının ilki Kimmerler'dir. Orta Asya'yı terk ederek İdil/Volga ile Dinyeper nehirleri arasındaki bozkırlara yerleşmişler ve M.Ö.VIII.yüzyıllara kadar da bölgenin hâkimi olmuşlardır⁹⁴.

⁹¹ Aynur Özfirat, "Ağrı Dağı Kurganları", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 11–15 Eylül 2006, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s.55,56.

⁹² Kazi T.Laypanov, İsmail M.Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni*, Rusçadan Çeviren, Hatice Bağcı, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.40, 41.

⁹³ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.4.

⁹⁴ Umay Türkeş –Günay, *Türklerin Tarihi –Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, 3.baskı, Ankara 2010, s.29.

Kavimlerin büyük güç olarak tarih sahnesine çıkmalarında etkisi büyük olan göç hareketleri tarih öncesi ve tarihi devirlerde belirli aralıklarla gerçekleştirilmiştir. Göçlerin büyük kısmı da Türkler'in anavatanı olarak kabul edilen geniş orta Asya coğrafyasından dalgalar halinde binlerce yıl devam ederek kuzey ve güney yolu olarak bilinen Urallar, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyinden ve Kafkaslardan geçerek yapılmıştır. Güney yolunu takip edenler Ön Asya'ya farklı zamanlarda göç etmişlerdir. Tarih öncesi devirlerde Ön Asya'ya ilk göç eden kavimler menşei Orta Asya'ya götürülen Sümerler ve Kutlar olarak kabul edilmektedir⁹⁵.

Türk göçlerinin eski tarihlerinde Aral Gölü civarından hareket ettiklerine dair ipuçları bulunan Sümerler İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya göç etmiş ilk medeni kavim olarak kabul edilmektedir⁹⁶.

Göçebelik sayesinde M.Ö.IV.bin yıldan başlayan ve M.Ö.I.bin yılları içine alacak şekilde devam eden Orta Asya, Güney Rusya, Kafkasya, Kuzey Karadeniz, Yakınoğu ve Anadolu arasında kültürel bir etkileşim yaşandığı anlaşılmıştır⁹⁷.

Orta Asya ve Avrasya Kültür âlemi, binlerce yıllık geçmişı ile birçok özgün sembollere sahip olurken bazı sembollerinde dışarıdan gelerek yeni boyutlar kazandığı merkez özelliğini de devam ettirmiştir. Orta Asya ve Avrasya'dan bazı temel fikir ve semboller geniş alanlara yayılmıştır. Bozkırlar dünyasının ağaç, metal, kemik, keramik objeler ve dokuma teknikleri ile Türk ve Avrasya kültür bütünlüğü içinde işlevini koruyan birçok sembol ve öge kavimlerin büyük göçleri sayesinde Karadeniz'in kuzeyi, Avrupa ve klasik Akdeniz dünyasında kendini hissettirmiştir⁹⁸.

Orta Asya'nın kapalı bir havza olması tarımdan ziyade hayvancılığa elverişli olması ve zamanla değişen şartlar dolayısıyla insanlar ve hayvanların barınmasının zorlaşması sebebiyle yeni ve daha elverişli topraklar bulmak için M.Ö.1500'lerde yaşayan insanların bir kısmı Kazakistan üzerinden aşağı Türkistan'a, diğer kısmı

⁹⁵ İ. Durmuş, (2012), a.g.e., s.35, 36, Sümerlerin Türklüğü ve orta Asya menşeiine dair geniş bilgi için bkz. M.İlmiye Çiğ, Sümerlerden Günümüze Uzanan Kültür İzleri, *XI.TTKBildirileri*,T.T.K.Yay.1994, O.N.Tuna, "Sümer ve Türk Dillerinin tarihi ilgisi ile Türk dilinin yaşı meselesi,"ve Gürer Gülsevin"“Sümerce ile Türk Dilinin Tarihi ilişkisi”,*Türkler* C.1,s.457vd.,Yusuf Ziya Özer,"Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", *II.TTKBildirileri* Eylül 1937, 115-125.

⁹⁶ Atilla Bulut, *Türklerin Etnik Kökenleri*, Kalipso Yayınları, İstanbul 2010, s.74,75.

⁹⁷ Oya San, *Demir Çağ ve Demir Çağ Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman Altan Çilingiroğlu, İzmir 1998, s.12.

⁹⁸ Engin Beksaç, "Atlı, Ağaç ve Kadın", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü*, Nejat Diyabekirliye Armağan, Yeni Türkiye Yayınları. Ankara 2006, s.63 vd.

batıya göç ederek Ural dilleri konuşan Fin-Ugor ve Samoyed halklarının yaşadığı Ural dağlarının iki yanına ve kuzeydoğu Avrupa'ya ulaşmışlardır. Bu sayede Ural Altay dillerinin akrabalığı da başlamıştır⁹⁹.

Türkler M.Ö. II.bin yılın sonundan itibaren çobanlık ve avcılıkla geçinmeye başlamışlar ve kışları korunaklı surlu kışlaklarda geçirmişler bahardan itibaren ise yaylalarda çadırlarda yaşamışlardır. Bu hayat tarzı mevsim göçleri dolayısıyla yarı göçebelik olarak kabul edilmektedir. Türklerin mezarlarından çıkarılan ve onların sanatını yansıtan eserler genellikle yarı göçebelige uygun olarak taşınabilir türden eşyalardır¹⁰⁰.

Göçebe çobanlık hayat tarzının ne zaman hükümran olduğu bilinmemektedir. Ancak M. Ö.II. binyılın başlarında gelişimini devam ettirdiği yaklaşık M.Ö.2500 yıllarında Dinyeper ile Ural ırmakları arasında yer alan bozkır coğrafyasında müstakil hayvan ekonomisinin ortaya çıktığı M.Ö.2000 civarında Ural Irmağı'nın doğusunda geliştirildiği anlaşılmıştır. Bu gelişmelerden sonra ata binme, büyük sürülerin oluşması ve geniş bozkırlarda mevsim şartlarına bağlı olarak bozkır insanları göçebe çoban yaşamına geçmiştir¹⁰¹.

Göçebelğin ilk doğduğu yerin Avrasya olduğu bugün bilim dünyasında kabul edilmektedir. Göçebe hayat tarzının başlamasına paralel olarak insanoğlu yabanî hayvanları takip ederek onları avlama ve yakalamanın yanında evcilleştirmeyi de başarmıştır. Avrasya göçebe toplulukları Türkçede koyun, keçi, inek, at, deve, yak ve ren geyiği olarak bilinen hayvanları evcilleştirmeyi başarmışlardır. Hayvanların hepsi aynı zamanda evcilleştirilmemiştir. Önce küçükbaş hayvanlar daha sonra büyük baş hayvanlar evcilleştirilmiştir. Orta Asya göçebelerinin hayvanları evcilleştirmesi onlara büyük faydalar sağlamıştır. Hayvanların derisinden etinden sütünden yararlanmanın dışında onlara binebilmeyi öğrenmeleri göçebelerin faaliyet alanının genişlemesine ve yayalara karşı üstünlük kurmalarını sağlamıştır. Ayrıca bu durum, at sırtında ok ve yay kullanma tekniğini; savaşlarda ise kendilerini korumada hareketli savunma ve saldırma gücünü daha da arttırmıştır. Böylece göçebeler,

⁹⁹ Necati Mert, "Eski Türkler ve Bozkır Medeniyeti", *Hece, Aylık Edebiyat Dergisi*, Yıl:16, Sayı:186,187,188, Haziran, Temmuz, Ağustos, Öncü basımevi, Ankara 2012, s.387.

¹⁰⁰ Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, 2.Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997, s. 2, 3.

¹⁰¹ İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, Akçağ Yayınları, 3.baskı, Ankara 2012b, s.34, 35.

özellikle atlarla bir uçtan diğer uca gidip gelerek sadece ulaşılması imkânsız gibi görünen yerleri ve coğrafi bölgeleri değil kıtaları da birleştirmişlerdir¹⁰².

Orta Asya'da atın ehlileştirilmesi ve gemin bulunması ile atlar sayesinde göçebeler arasında hareket serbestliği hız kazanmıştır. Göçebeler hareketli hayat tarzına uyarlanmış, içinde Keçe çadır, üzeri örtülü araba, kıymız, peynir ve süt ürünleri olan, giyecek üreten maddi bir kültür meydana getirip geliştirmişlerdir. Bir süre sonra da siyasal yapılarında devletin habercisi teşekküller oluşturmaya başlamışlardır. Orta Asya'nın göçebe halkları hareketli göçebelikleri sayesinde komşularıyla ilişkilerinde, ülkeler ve uluslar arasında pek çok şeye aracılık etmişlerdir¹⁰³.

Atın ehlileştirilmesi olmadan Eski Çağ ve Erken Orta Çağ'ın büyük ölçüdeki kavimler göçleri tasavvur dahi edilemezdi. Göçebe Türkler'in hayatında diğer hayvanlar da önemli rol oynamakla birlikte; göçebe Türkler tarafından, en eski çağlardan beri yetiştirilen at, atlı göçebe Türk kültürünün tamamına yön veren en önemli etkenlerden biridir¹⁰⁴.

Bir topluluğun konargöçer hayat süren oba, boy, aşiret gibi toplumsal grupların süreli ve süresiz aralıklarla yer değiştirmesiyle oluşan yaşayış biçimine göçebelik denir. Geçim kaynağı hayvancılık olan göçebe toplumlar belli bir yere bağlanmadan mevsimine göre yurt değiştirerek yaylak ve kışlaklara göçerler. Orta Asya'dan beri bütün Türk boyları bu göçebe hayat tarzını benimsemişlerdir¹⁰⁵.

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, diğer kavimlerle karışık kaynaşmalarında ve başka yerlerde daha büyük bir güç olarak ortaya çıkmalarında göçlerin etkisi büyük olmuştur. Türk ırkının anavatanı olarak bilinen Orta Asya'nın iç kesimlerinden büyük göçler meydana geldiği bilinmektedir. Bu göç hareketleri tarih öncesi ve tarihi devirlerde olmak üzere aralıklarla meydana gelmiştir¹⁰⁶.

¹⁰² İlhan Şahin, "Göçebeler ve Küreselleşme: Merkezî Asya Göçebeleri Örneği", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 14, 2010, Editor in Chief Choi Han-Woo, The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies, 2010, s.203.204.205.

¹⁰³ Gökhan Tok, "Tarih Öncesi Orta Asya", *Bilim ve Teknik Dergisi*, C.34, Sayı.406, Eylül 2001, s.93.

¹⁰⁴ László Rásonyi, "Tarihte Türklük", *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.371.

¹⁰⁵ Ahmet Şimşek, "Göçebe ve yerleşiklik Medeniyetler", *Hece, Aylık Edebiyat Dergisi*, Yıl:16, Sa:186.187.188, Haziran, Temmuz, Ağustos, Öncü Basımevi, Ankara 2012, s.393, 394.

¹⁰⁶ Abdulhaluk Çay, İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, C:1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.575.

Bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen uzun süreli kuraklık dolayısıyla Orta Asya'da yaşayan kavimlerden doğu bozkır kavimlerinin önce Çin'in kuzeybatı sınırlarına gelmelerine ve Çinliler tarafından yenilgiye uğratılmalarıyla da buradan batıya yönelmelerine sebep olmuştur. Bu göç hareketleri Orta Asya ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde önemli bir nüfus baskısı oluşturmuştur¹⁰⁷.

Otlakların kuraklıktan olumsuz etkilenmesi sonucu M.Ö.VIII.yüzyılın başlarında Çin sınırlarına kayan Hiung-nuların Çin imparatoru Suan tarafından Çin sınırlarının batısına çekilmek zorunda bırakılmaları orada bulunan komşu boyları yerlerinden oynatmalarına sebep olmuştur. Yerlerinden göç etmek zorunda kalan kavimlerin de yeni otlaklar elde edebilmek için kendi yurtlarının batısındaki kavimlere hücum etmek zorunda kalması bozkır kavimlerinin göç etmelerine sebep olmuştur. Böylece kavimler göçü dediğimiz büyük hareket başlamıştır¹⁰⁸.

Çölleşme faaliyetlerinin artması bozkırlarda yaşayan halkların göç etmelerine neden olmuştur. Bozkır coğrafyasının kuzeyinde yer alan göçebeler için, Orhun kıyıları ve Balkaş Gölü arasındaki bölgeler hareketliliğin yoğunlaştığı yerler arasındaydı. Çünkü bu bölgelerde atlı göçebelere hareket özgürlüğü sağlayan, Moğolistan üzerinden geçerek Rus bozkırlarına uzanan İli ve Isık-Göl Havzası'nın kuzey-doğusundaki geçitler ve Tarbagatay, Alatav ve Muzart gibi sayısız geçitlere sahip pek çok yol bulunmaktaydı. Bozkır kavimleri bu ve benzeri yolları kullanarak genelde batı bozkırlarına göç etmişlerdir¹⁰⁹.

Altay Dağları'ndan Ural Dağları'na ve Güney Rusya içlerine uzanan kuzey yolu Türkler'in doğudan batıya göç ederek Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve Orta Avrupa'ya ulaşmalarına imkân sağlamış ve göçebe Türkler de bu yolu sıkça kullanmışlardır¹¹⁰.

Sayan Dağları bölgesinde Arzhan, Kazakistan'da Çilikta ve Beşar, Türkiye'de Gordion, Kuzey Kafkasya'da Kelermes, Bulgaristan'da Pişata, Mogila, vb. bölgeler bu dönemde Avrasya'da tarihsel gelişimin yönünü belirleyen yeni

¹⁰⁷ Taner Tarhan, "Eski Çağda Kimmerler Problemi", *VIII.Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1979, s. 365.

¹⁰⁸ İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, 4.Baskı, Ankara 2012, s.91,92.

¹⁰⁹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M.Reşat Uzmen, 1.baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s.12.

¹¹⁰ Helmut Uhlig, *İpek Yolu-Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, Çev. Alev Kırım, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000, s. 12.

sosyal, ekonomik, siyasal ve ideolojik ilişkiler ağının kurulduğu bölgelerdi. Belirtilen bölgelerde kabileler ve kültürel ögeler, doğudan batıya, batıdan doğuya ve güneybatıdan kuzeydoğuya büyük bozkır yolu, hatlarından birisi olan ve Avrasya “bozkır koridoru” olarak kabul edilen yerden geçen hattı takip ederek göç eden kavimler sayesinde geçerek karşılaşmışlardır. Bu yol Çin-Ordos’tan, Moğolistan-Sayan-Altay-Kazakistan-Aral Gölü-Güney-Sayan’a ulaşır. Buradan Hazar Denizi’nin Kuzey ve Güney kıyılarına takiben Kuban Nehri-Kuzey Kafkasya ve Kafkasya’nın içlerine ulaşmaktadır. Buradan da Yakınoğu ve Batı’ya ya da daha düz bir hat olan Sayanlar’dan Volga nehri bölgesi boyunca, Ukrayna-Bulgaristan-Macaristan-Yunanistan-Fransa üzerinden Atlantik Okyanusu’na kadar uzanmaktadır. Tarihi süreç içerisinde birçok kavim ve kültürel ögeler adı geçen eski ve yeni yollarla hareket halinde karşı karşıya gelmişlerdir¹¹¹.

Göçebe kavimlerin ilk anayurtları olarak Orta Asya’da Altay Dağları’nın doğu bölgeleri kabul edilir. Göçebe kavimler burada en eski çağlardan itibaren devletler kurmuş ve geliştirmişlerdir. Bu ilk anayurtlarından göçebe kavimler batıya doğru Çungarya kapısından Hazar Gölü’ne kadar olan bölgeye gelerek burasını kendilerine ikinci anayurt yapmışlardır. Buradan da etrafa yayılan göçebe kavimler özellikle batıya Avrupa’ya göç etmişlerdir. Rusya bozkırlarında boğuşan hayvanları temsil eden bir sanatın (Hayvan Üslubu) temsilcileri olarak Çin’e kadar etkili olmuşlardır¹¹².

Kavimler, göç ve yayılmalarında genellikle aşılması güç dağ, nehir, orman ve deniz gibi tabii (doğal) engellerden daima kaçınarak, kendilerine daima düz ve engeli az zeminler aramışlardır. İpek Yolu kavimlerin göç ve yayılmalarına tabiatın açtığı âdeta tabii bir yol konumunda olmuştur. Anayurtlarından çıkan Türk topluluklarının bir kısmı kuzey İpek Yolu’nu izleyerek, batıya doğru göç etmişler ve yayılmışlardır. Orta Asya’nın coğrafi özellikleri Türklerin genellikle batıya doğru yayılmalarında yön ve yol gösterici bir rol oynamıştır. Anayurtlarından batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı Dağları’nın birbirine en çok yaklaştığı yerde batıya açılan coğrafyacıların Çungarya, Türkler’in ise Yarış Ovası adını verdikleri âdeta tabiatın kavimlere açtığı bir kapı durumundaki düzlükle karşılaşmışlardır. Bundan sonra

¹¹¹ Leonid S. Marsadolov, “Milattan Önce IX-VII. Yüzyıllarda Sayan-Altay Göçebelere”, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 526, 528.

¹¹² L.Liget, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, T T K. Basımevi, Ankara 1986, s. 16, 17, 18

Çungarya'nın hemen batısında ortaya çıkan dağlık arazi Tarbagatay'ı kolayca aşan Türkler, Kırgız bozkırı veya Turan Ovası adı verilen bugünkü Kazak bozkırlarını tamamen kaplamışlardır¹¹³.

Göç ederek yayılma bakımından turanid ırk, diğer bütün ırklarla yarışabilir. Sibiry'a'dan itibaren Rusya'yı boydan boya geçip Orta Avrupa'ya, hattâ Fransa'ya kadar gitmişlerdir. Kuzeyden başlayarak Hindistan'a, İran'a ve Balkanlar'a kadar az veya çok nispette her yerde bu ırka rastlayabiliriz. Atlı göçebe kavimlerin tarih boyunca barındıkları sahalarda; eski Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uygurlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve daha sonra katılan diğer çeşitli Türk-Tatar kavimleri içinde, gerek sayı ve gerekse faaliyet bakımından en büyük kitleyi turanid ırkının mensupları teşkil ediyordu. Bugün de güney-batı bozkırlarında, bilhassa Sibiry'a'nın güney bölümünde; Türkistan'da, Kırgız bozkırlarında, Altay'da, Pamir yaylasında ayrıca Güney Rusya'da, Kafkasya'da, Karadeniz çevresinde Moldavya'da, Dobruca'da, Anadolu'da, Bulgaristan'da, hattâ Avusturya'da turanid ırka mensup oldukça büyük topluluklar varlıklarını korumaktadırlar¹¹⁴.

Türkler tarihin muhtelif devirlerinde hayret verici bir çabuklukla Karadeniz'den Sarıdeniz'e kadar uzanan sahada fütuhatta ve göçlerde bulunmuşlardır¹¹⁵.

Tarih boyunca Asya'da yaşayan Çinliler'in kuzeyli göçebeler olarak belirttiği ve Çin'in göz kamaştırıcı zenginliği dolayısıyla sık sık bu ülkeye akınlar düzenlediği bilinen göçebelerin hareketleri genelde batıya yönelik olmuştur. Kalabalık nüfusunda etkisi ile özellikle de Türkçe konuşan kavimler batıya doğru göç etmişlerdir. Göç eden gruplar yerleşik düzendekilerle mücadele ettikleri gibi birbirleriyle de mücadele etmişler ve kaybeden grup yeniden göç etmek ve yeni otlaklar ve yurtlar aramak zorunda kalmıştır. Bu sebeple bozkırlar çevreye yayılan zincirleme göç olaylarıyla sarsılmıştır¹¹⁶.

Türkler'in anayurttan dünyanın başka bölgelerine göçleri Milattan Önce ve Milattan Sonra olmak üzere farklı zamanlarda gerçekleşmiştir. Çin, Hindistan, Orta

¹¹³ S. Koca, (2002), a.g.m., s. 651, 652.

¹¹⁴ L. Rásonyi, (2002), a.g.m., s. 353, 354.

¹¹⁵ Gyula Nemeth, "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.386.

¹¹⁶ Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V.yy-XVI. yy*, Çev. Engin Sunar, I.baskı, Doğan Kitapçılık A.Ş.İstanbul 2001, s. 21.

Avrupa, Balkanlar, İran, Mezopotamya ve Anadolu gibi çeşitli coğrafyalarda Milattan Önceki medeniyetlerde Türk kültürünün izlerine rastlanması Türkler'in adı geçen bölgelere hem Milattan Önce hem de Milattan Sonra göç ederek etkili olduklarını göstermektedir¹¹⁷.

İnsanlık âleminde genellikle yerleşik ve göçebelerin varlığı kabul edilir. Göçebeler hem zamanda hem de mekânda durmadan hareket halinde olurlar. Yılın her zamanını ayrı yerde geçirenler, mevsimlere göre farklı yerlerde geçirenler ve günümüz modern hayatın esası olmak üzere bir yerde yaz-kış yerleşik yaşayanlar olmak üzere insanlığın üç grup hayat yaşadığı kabul edilir. Bu esaslar çerçevesinde Türkler'in hayatı yılın her döneminde aynı mekânda geçmez ancak tam göçebelikten de ayrıdır. Türkler yaşadığı coğrafyada mevsimlere göre yer değiştirir. Yaylağı ve kışlağı bellidir. Yayla ve kışla (güzle) arasında mevsimlik göç ederek yaşamaktadırlar¹¹⁸.

Göçebelerin hayatı ve hareketleri iklim şartlarına göre belirlenir. Yılın yarısı yaylada yarısı ovada geçer. Şartların zorlaması durumunda göçebeler bazı dönemlerde uzun mesafeli yer de değiştirmişlerdir. Mançurya'dan Karadeniz'e oradan da Macar Ovası'na kadar uzanan yukarı Asya'nın merkezinde yer alan, Türk ve Moğollar'ın ilk yurtları Kerulen, Orhon ve Selenga nehirleri arasında kalan bölgelerden başlayan göçler Çin, İran, Hint, Bizans ve Slav kavimlerinin yurtlarına kadar devam etmiştir. Buradan da anlaşıldığı üzere doğudan batıya kara iklimi özelliği görülen bölgelerde on bin kilometreden fazla bir alanda uzun mesafeli göçler yaşanmıştır¹¹⁹.

Orta Asya'da kısmen yerleşik olarak bu coğrafyada yaşattıkları göçlerle büyük izler bırakmış halk toplulukları vardı. Bunların özellikle Altay, Türkistan ve Maveraünnehir topraklarında gezici bozkır halkları olarak yaşayanlarına batılı etnografların deyişiyle Proto Türkler adı verilmiştir. Türklerin göçlerine dünya tarihçileri kavimlerin göçleri tabirini kullanırken batılılar bu kavimleri atlı kavimler olarak adlandırmışlardı¹²⁰.

¹¹⁷ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-1*, Damla Neşriyat, İstanbul 1990, s. 23.

¹¹⁸ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, II.baskı, Ank. 2009, s.65, 66.

¹¹⁹ Gerard Chaliand, (2001), a.g.e., s. 25, 26.

¹²⁰ Ferit Erden Boray, *Bilinmeyen Tarih ve Türkler*, I.Cilt, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005, s.45 ve 50,72.

Tarih biliminde genelde kabul gören bir anlayışa göre Tarihte kavimlerin göçleri ve taşınmaları başka kavimlere yenilmeleri veya fetih yapma amacına öncelikle bağlanmıştır. Ancak bunların dışında çoğu zamanda tarihi kayıtlara girmeyen başka ve önemli değişiklikler de kavimlerin anayurtlarını terk ederek huzura kavuşacakları başka topraklar aramalarına sebep olmuştur. Bu durum ile en çok karşılaşan kavim de Türkler olmuştur. Türklerin çoğunlukla yaşadığı coğrafya kuraklık sebebiyle çölleşip bazen tamamen boşalmış ve sonra yeniden yeşerince insanlar yeniden göç ederek yerleşmişlerdir¹²¹.

Avrasya kıtasının doğuda Ussuri'den batıda Tuna'ya kadar uzanan alanın orta kısmında büyük bozkır bulunur. Son iki bin yıl boyunca büyük bozkır üç defa büyük kuraklık yaşamış ve her defasında da insanlar ya başka yerlere göç etmişler veya ölmüşlerdir. Bu sebeple bozkır coğrafyası çölleşmiş ve ıssızlaşmış ancak Siklonlar ve Musonlar normal güzergâhına dönünce bozkır yeniden insanlar ve hayvanlar için yaşanır hale gelmiş, o zaman bozkır İnsanları da önceki hayatlarına dönebilmişlerdir¹²².

Eski Çağ ve Orta Çağ'da yapılan ve dünya tarihi içinde önemli bir yeri olan göç hareketleri Türk toplulukları için karakteristik olaylardır. Türk göçlerinin M. Ö. ve M. S. olmak üzere çeşitli zaman aralıklarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Fütihat ve sızma şeklinde çeşitli şekillerde yapılan göç hareketleri birçok zorluğa göğüs germeyi ve sert mücadeleleri gerektirmiştir. Türklerin farklı yönlerde bilinmeyen memleketlere doğru göç etmesi, her an karşılaşabileceği tehlikeleri göze alması ve sürekli ölüm kalım mücadelesi vermek zorunda kalması onun hareketli, zinde ve de maneviyatının sağlam olmasına sebep olmuştur. Göçler ve kazandığı zaferler Türk milletinin zindeliğini sağlamanın yanın da her zafer yeni siyasi hedefler oluşturmasına yol açmıştır¹²³.

Türkler at sayesinde geniş coğrafyalarda hayatlarını sürdürmüşler ve Türklerin geniş sahadaki yurtlarına başka yerlerden gelenler olduğu gibi kendileri de zaman zaman başka yerlere göç etmişlerdir. Türklerin öz karakteri gibi gösterilen

¹²¹ Fazil Gazenferoğlu, *Türk Kimliği ve Azerbaycan Vatani*, Yükseliş İktisadi ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 86, 87.

¹²² L.N.Gumilev, *Avrasyadan Makaleler-1*, Çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.178, 179.

¹²³ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.14,15.

göçebelik sadece bazı tarihi devirler için söz konusu olmuştur. Türklerin göçebeliği sadece hayatını mevsimlere göre farklı yerlerde geçirmesinden doğmuştur¹²⁴.

Avrasya coğrafyasında genelde doğudan batıya yapılan göçlerin sebepleri arasında, hayvanların beslenmesi önemli yer tutmaktadır. Bunun için gerekli olan yeşil otlakların ve burada otlayan hayvanların ele geçirilmesi için boylar arasında sıkça kanlı baskınlar ve savaşlar yaşanmıştır. Mücadeleyi kazananlar siyasi ve askeri gücü de elinde bulunduranlardır. Bunlar etraflarındaki boyları ya hâkimiyetlerine alıyorlar ya da bölgeden uzaklaştırıyorlardı. Zaten mücadeleyi kaybedenler kendileri çoğu zaman hâkimiyeti kabul etmeyip başka bölgelere göç ediyorlardı. Türk boyları genelde ekonomik olarak hayvanlarına bağlı idiler. Her boyun yaylak ve kışlak alanlarının sınırları belirli idi. Bu sınırlar arasında yılda genelde iki kez göç yaşanırdı. Bu sınırların ihlal edilmesi kanlı savaşlara ve yeni göçlere sebep olmuştur¹²⁵.

Türkler coğrafi şartlar gereği kendileri için en uygun yaşam biçimi ve gelir kaynağı olarak hayvancılığı seçmiştir. Bunun gereği olmak üzere de hayvanlarına ot ve su bulabilmek için uygun iklim şartlarını takip ederek sürekli yaylak kışlak arasında göç ediyorlardı¹²⁶.

Türkler dağ ve orman ahalisi, ziraat sahalarında yerleşik veya yarı yerleşik unsurlar ve bozkır göçebeleri olmak üzere üç grup halinde yaşayan boylardan oluşmaktaydılar. Türkler sonradan göçebe bozkır unsuru olmamışlardır. Türkler'in büyük çoğunluğu Urallar, Çin Seddi, Mançurya, Özi Nehri, Tuna Nehri, Karpatlar bölgelerinin doğu batı uzantısı arasında ve Sayan ve Altaylar'dan, Küen-lun, Hindikuş dağları ve Kafkaslara kadar uzanan bölgelerin de kuzey güney uzantısı arasında kalan geniş coğrafyada yaşamışlardır¹²⁷.

Bozkırlarda M.Ö.1500–1000 yılları arası atlı göçebeliğin başladığı, M.Ö.1000 yılına doğru ise atlı göçebeliğin bozkırlar için bir hayat tarzı şeklini aldığı,

¹²⁴ Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 3.baskı, Ankara 2007, s.35.

¹²⁵ Anıl Yılmaz, Cahit Telci, "Türk Kültürü Terminolojisinde Göç Kavramı Hakkında", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7,S.2, AÜ DTCF. Yayını, Ankara, Haziran 2010, s.17.

¹²⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.13vd.

¹²⁷ Zeki Velidi Togan, "Sakalar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, Sayı.17, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma Vakfı Yayınları, İstanbul, Temmuz 1986, s. 20.

M.Ö.1000–500 yılları arası da atlı göçebeliğin tam olarak geliştiği dönem olarak kabul edilir¹²⁸.

Atın binek hayvanı olarak kullanılmasıyla M.Ö.II.binyılın başlarında hareketli hayat tarzı geniş coğrafyalara kısa zamanda yayılmaya başlamış, M.Ö.I.bin yıl içerisinde de attan yaygın olarak faydalanılmaya başlanması ve maden ekonomisinin geliştirilmesi, özellikle demirin yaygın olarak kullanımı bozkır topluluklarının gelişiminde büyük ölçüde etkili olmuştur. Atın binek hayvanı olarak kullanımı ve demirin kullanılmaya başlaması, Türkler'in büyük bozkır devletleri kurmasında önemli birer vasıta olmuşlardır¹²⁹.

Bozkır göçebeliğinde hayvan yetiştirmek hayatın en önemli faktörlerindedir. At yetiştirmek ise en başta gelen unsurdur. Ancak esas geçim kaynağı olarak hayvancılık tercih edilse de bazı bozkır göçebe boyları toprağa bağlanarak tarım da yapmışlardır. Bu da göçebe çobanlığın yerleşik tipinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Göçebe hayat tarzı at, araba ve çadır mevhumları, bozkır sakinlerinin örf ve adetleri, silah ve teçhizatlarıyla karakterize edilmektedir¹³⁰.

Atın ehlileştirilmesi ile Türk tarihindeki önemli bir evre olan “atlı-göçebe kültür”, evresi meydana gelmiştir. Bu yüzden at, göçebe Türklerin maddi ve manevi kültürünün oluşumunda her zaman vazgeçilmez bir unsur olmuştur. At ile Türkler, önceleri yaya olarak gidemedikleri yerlere giderek avlanma, daha önce evcilleştirdikleri hayvanlarına otlak arama, daha uygun yaşayabilecekleri yerleri keşfetme imkânına kavuşmuşlardır¹³¹.

Dünyanın hemen hemen bütün coğrafyasında yaşayan toplumlarında göç olayı yaşanmıştır. Ancak Türklerdeki göç meselesi bozkır kültürünün ve hayat tarzlarının gereği olarak Avrasya coğrafyasında ağırlıklı olmak üzere binlerce yıl özelliğini sürdürmüştür¹³².

¹²⁸ O. San, (1998), a.g.e., s.16, 17.

¹²⁹ İlhami Durmuş, “Eski Türk devletlerinin oluşumunun temel unsurları”, *Gazi Üni. Türkiyat Dergisi*, S:2, Ankara, Bahar 2008b, s.26, 27.

¹³⁰ M.Taner Tarhan, *Eski çağ'da Kimmerler Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972, s. 230.

¹³¹ Gülzura Cumakunova, “Kırgız ve Türkmen Türkçelerinde Atçılık Terminolojisi”, *Ank.üni.Dil Tarih Coğrafya Fak.,Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, Ankara, haziran 2009, s. 41.

¹³² A. Yuvalı, N. İmaşova, (2004), s. 204.

Türkler, tarihleri boyunca tek bir mekânda oturup kalmamış, kendilerini hiçbir zaman Asya kıtası coğrafyası içerisinde sınırlandırmamış ve daima yeni yerler, iklimler, kültürler ve yeni ortamların arayışı içinde olmuşlardır. Bu vesileyle de Orta Asya'dan Anadolu, Avrupa ve Amerika'ya doğru göç etmişlerdir. Hatta Türkler Eski Çağ'dan Orta Çağ'ın sonlarına ve hatta günümüze kadar, günümüzde bile bu hareketliliklerini farklı göç tipleriyle devam ettirmektedirler¹³³.

Coğrafi çevrenin insan hayatı üzerindeki etkisi bozkırda daha bir açıklıkla kendini göstermiştir. Bozkırlarda göçebe kültürünün en yüksek derecesi olan “atlı kültür” gelişmiştir. Dünya tarihinde önemli yeri olan “atlı bozkır devletleri” bozkır coğrafyası üzerinde ortaya çıkmıştır. Bu bozkır devletlerinin en kayda değerleri, temel insan unsurunu Türkler'in oluşturduğu bozkır devletleridir. Bu itibarla Türkler'in kurduğu devletlerin toprağını uçsuz bucaksız geniş bozkırlar oluşturmuştur. Devletin kuruluşuna giden yolda önemli vasıtalarından biri de at olmuştur. Çünkü bozkır Türk devletleri at üzerinde kurulmuştur. Atın ehlileştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün ortaya çıkmasıyla birlikte insanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurmuştur. Tarihî bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar bu sayede belirebilmiştir. Güçlü bozkır devletlerinin kurulması için şartların oluşması M.Ö.II.binyılın başlarında atın binek hayvanı olarak kullanılmasıyla hareketli hayat tarzının geniş coğrafyalara kısa zamanda yayılmaya başlamasıyla mümkün olmuştur. Atın binek hayvanı olarak kullanımının yanında demirin kullanılmaya başlaması, büyük bozkır devletlerine giden yolda önemli birer vasıta olmuşlardır¹³⁴.

Orta Asya'dan başlayan ve dünyanın çeşitli bölgelerine yapılan göçlerin bugün bile etkilerinin hala görülebildiği anlaşılmaktadır. Orta Asya'da yaşayan atlı göçebe Türk kavimlerinin hayat tarzından kaynağını alan “Hayvan Üslubu” denen sanat anlayışı M.Ö.1000 yılında bütün Avrasya göçebelerinde geyik ve dağ keçisi ongunu örneğinden anlaşılacağı üzere kabul gördüğü ve M.Ö.VII.yüzyıldan sonra daha da geliştiği kabul edilmiştir. Bu sanatta birçok hayvanın kullanıldığı genelde hayvanların birbirleriyle mücadelesinin tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Bu sanatta

¹³³ Hatice Palaz Erdemir, “Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/2 Spring 2011, s.821.

¹³⁴ İ. Durmuş, (2008b), a.g.m., s.26, 27.

betimlenen Orta Asya hayvan kültü ile Anadolu kültürlerindeki hayvan sembollerinin içerik bakımından birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır¹³⁵.

Yaklaşık olarak günümüzden 2500 yıl önce Türkler'in yaşadığı Orta Asya bozkırlarında ortaya çıkmış ve gelişmiş olan halı dokumacılığı ve halı sanatı Asya bozkırlarından göç eden Türkler sayesinde Yakındoğu'ya taşınmıştır¹³⁶.

Kavimler göçü olarak ele aldığımız konu içerisinde genelde Türkler'in ilk ortaya çıktıkları anayurtlarından değişik bölgelere çeşitli nedenlerle göçlerinden bahsettik, buradan Türk milletinin sürekli göçebe bir kavim olduğu anlaşılmamalıdır. Çünkü göçebelik karmaşık bir teoridir ve herhangi bir halkın etnik işareti de olamaz. Sürekli yiyecek bulmak için mevsim göçebeliği insanların üretime geçmesinden önceki hayatlarıyla uyumlu olabilir. Ancak Türkler hem hayvancılık yaparak hem de tarımla uğraşarak yarı göçebe hayat şartlarına uygun yaylak-kışlak hayatını yaygın olarak kullanmışlardır. Bunun yanında Türklerin Avrasya'nın değişik bölgelerinde büyük devletler ve kendilerine özgü medeniyetler kurdukları, tarım, hayvancılık, ticaret, zanaat, madencilik vb. gibi konularda Türkçe terminoloji geliştirdikleri anlaşılmıştır. Türkler'in değişik isimlerle Milattan çok önceleri batı Avrupa, Küçük Asya, Orta Asya, batı Sibiryaya başta olmak üzere çeşitli coğrafi bölgelerde farklı isimlerle etnik yapıları değişmeden hâkim olan zümrenin değişmesiyle farklı isimler olarak varlıklarını sürdürdükleri, anlaşılmaktadır. Göçebe Türkler yazın yaylaklarına çıkar kışları ise kışlaklarına dönerlerdi. Türkler'in göçlerindeki asıl etken askeri amaçlarla başka topraklar fethederek imparatorluklar kurmak için yapılmıştır¹³⁷.

Göçler Anadolu'ya kadar da etkisini devam ettirmiştir. Anadolu'ya hem batıdan boğazlar üzerinden göç yolları bulmak mümkün olmuştur. Hem de Doğu Anadolu'dan Asya içlerine uzanan önemli göç yolları vardır. Transkafkaslar'dan Hazar'ın batısına geçip bu denizin kuzey ve doğusundaki ovalara, yine Azerbaycan yolu ile Hazar'ın güneyinden Horasan ve Afganistan'a ve Ön Asya'nın kadim kültür havzası olan Mezopotamya'ya ulaşan eski yollar bulunmaktadır¹³⁸.

¹³⁵ K.Özlem Alp, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, 1.basım, Ankara 2009, s.52,53.

¹³⁶ Nalan Türkmen, *Orta Asya Türkmen Halıları ile Tarihî Anadolu-Türk Halılarının Ortak Özellikleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.47.

¹³⁷ Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. D. Ahsen Batur, 2.Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.38vd.

¹³⁸ F.K. Kienitz,(bt.), a.g.e., s. 29 vd.

Göçebe kültürünün özellikleri M.Ö.IV.bin yılın sonlarından başlamak üzere M.S.XI-XII.yüzyıllara kadar bozkır şartlarına uyumlu olarak şekillenmiş ve gelişmiştir. Birbirine benzer özellikte kabileler bozkır göçebe ekonomik toplum düzeninde hayatlarını sürdürmüşlerdir. M.Ö.IV-III.bin yıldaki eski göçebe kültür varyasyonları ile Orta Çağ'daki göçebe kültürün varyasyonları hemen hemen tamamıyla örtüşmektedir¹³⁹. Kavimler göçü olarak bilinen birden çok kavmin çeşitli sebeplerle yer değiştirmesi ve yeni yerlerde yurt tutarak siyasi teşekküller oluşturmasına özellikle Türk kavimlerini daha çok etkileyen ve tarihin uzunca bir sürecinde etkisini devam ettiren olay benzer özellikleriyle hala Anadolu'da ve Orta Asya coğrafyasında hayat tarzı olarak etkisini devam ettirmektedir.

Ancak bütün bu verilerle birlikte Türkler'in tamamen göçebe bir kavim olduğunu da düşünmüyoruz. Çünkü Türkler'in göçleri zorunluluk nedeniyle gerçekleşmiş olaylardır. Türkler arasında yerleşik hayat ağırlık kazanmıştır. Türkler göç ettikleri yerleri yurt tutarak oralarda büyük medeniyetler meydana getirmişler. Siyasi teşekküller oluşturarak güçlü devletler kurmuşlardır¹⁴⁰.

Yukarıda örnekleriyle açıklamaya çalıştığımız göçebelik ve kavimlerin göçleri yanında bizim için önemli olan kavimler göçü asıl konumuzu ilgilendiren atlı kavimlerden Kimmer ve İskitler'in tarih sahnesine çıkışıyla ilgili olanlarıdır. Bundan sonraki konularımızda bu konuya ağırlık verilecektir.

Kimmerler Ural Altay kökenli ve Orta Asya orjinli proto Türkler'in bir parçası¹⁴¹ olarak M.Ö.II.bin yıl ortalarından sonra Kuban-Katakomb kültürünün arkeolojik taşıyıcısı olmak üzere göçlerle güney Rusya bozkırlarından ve Kuban bölgesinden gelerek Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde yerleşmişlerdir¹⁴². İskitler'in baskıları sonucunda Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarını da terk eden Kimmerler'in bir bölümü buradan dalgalar halinde göç ederek Kafkas geçitlerini aşır Urartu toprakları ve Anadolu'ya girmişlerdir¹⁴³.

¹³⁹ K.T. Laypanov, İ. M. Miziyev, (2010), a.g.e., s.46.

¹⁴⁰ A. Bulut, (2010), a.g.e., s.71.

¹⁴¹ M.Taner Tarhan, "Eski Çağda Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (11-15 ekim 1976 Ank), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1979, s.357.

¹⁴² M.T. Tarhan, (1972), a.g.e., s.54.

¹⁴³ M.T. Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I.Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, İstanbul 23-24 Mayıs 1983, Eski Eserler ve Müzeler Genel müdürlüğü, Ankara 1984, s.110.

Chou hanedanı ve Çinlilerle M.Ö.VIII.yüzyılın başlarında yapılan savaşı kaybeden Hiung-nu'lar Çin sınırlarının batısına çekilmek zorunda kalmışlardır. Batıya doğru hareketlenmeleri burada yaşayan komşu kabileleri yerlerinden ederek batılarındaki kabilelere saldırmalarına ve onların göç etmelerine vesile olmuştur. İşte bu kavimlerin hareketlenmesiyle başlayan göçler sonucu bozkırda doğudan batıya doğru yeni otlaklar bulmak amacıyla birbirlerinin yurtlarına giren ve onları göçe zorlayan sürecin başlamasıyla İskitler de tarih sahnesine çıkmışlar ve M.Ö.VIII. yüzyılda Kimmerler'in ülkesine göç ederek yayılmışlardır¹⁴⁴.

Kimmerler'in batıya göç eden kolu Macaristan Ovaları'nda M.Ö.500 yıllarına kadar etkinliklerini devam ettirdiler. Kırım yöresinde yaşayan Kimmerler ise M.Ö. IV. ve M. Ö. III. yüzyıllara kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir¹⁴⁵.

İskitler'in batıya doğru göç etmelerinde Yüeciler (İssedonlar) tarafından baskıya maruz kalmaları önemli bir etken olmuştur. Çünkü M.Ö.770 yılında Çin'deki Çu hanedanlığının yıkılması sonucunda merkezi otorite kaybolmuştu. Bunu fırsat bilen Çin'in kuzeyindeki kavimler birbirlerine karşı saldırılar yapmaya başlamışlardır. Yüeciler ve Vusunlar da Kansu bölgesindeki İskitler üzerine taarruzda bulunarak onları batıya doğru göç etmeye zorlamışlardır¹⁴⁶.

1.2.KİMMER VE İSKİTLER'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

Türk kültürü ve Türk millî tarihinin Eski Çağ'daki ilk temsilcileri Kimmerler ve İskitler'dir. Kimmerlerle ilgili araştırma ve ilk bilgiler, İskit araştırmaları sayesinde ortaya çıkmış ve buna paralel olarak gelişmiştir. İskitlerle ilgili araştırmalara başlanmasının sebebi de XVII. yüzyılın son çeyreğinde, Sibiry'a'daki kurganlarda gizli kazılar yapan defineci çetelerinin bulduğu çok değerli altın ve diğer madenlerden eserler ele geçirip bunu dönemin Rus çarı I. Petro'ya haber vermeleriyle başladığı anlaşılmıştır. Sibiry'a'da ve Güney Rusya'da tesadüfen bulunan benzer şekilde buluntuların varlığının anlaşılmasıyla ilk bilimsel araştırmalar başlatılıp yeni Kurganlar kazılmaya başlanmıştır. Ele geçen arkeolojik eserlerin aidiyeti üzerine yapılan değerlendirmelerin sonuçlarına göre, bir zamanlar Avrasya bozkırlarında yaşamış olan atlı-göçebelere ait olduğu

¹⁴⁴ İ. Durmuş, (2012), a.g.e., s.37.

¹⁴⁵ Ali Narçın, A'dan Z'ye Urartu, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2009, s.278

¹⁴⁶ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Geçit Yayınları, 1.baskı, Kayseri 1997, s.33.

ispatlanmıştır. Bu sayede Kimmerler ve İskitler'in, kökenleri M.Ö.III.bin yılları aşan Kurgan kültürlerinin M.Ö.II. ve M.Ö.I.bin yıllardaki temsilcileri oldukları da anlaşılmıştır¹⁴⁷.

Aral Gölü ile Altaylar arasındaki bölgede muhtemelen M.Ö.1500 civarında ilk Türkler yaşıyorlardı. M.Ö.1000 civarında buradaki Türkler siyasi kültürlerini biçimlendirerek teşekküller oluşturdular. Bu siyasi teşekkülün sonucu olarak büyük Saka(İskit) İmparatorluğu'na ortaya çıkmış olmalıdır¹⁴⁸.

Kimmerler M.Ö.II.binin sonu M.Ö.I.binin başlarında Karadeniz'in kuzey sahilindeki şehirlerde yaşamış kavimlerden biridir¹⁴⁹.

Kimmerler Güney Rusya Bronz Çağı kültürlerinin temsilcileri olarak M.Ö.1800-1700'den itibaren ortaya çıkmışlar ve bu süreç M. Ö. XIII. yüzyıla kadar da devam etmiştir¹⁵⁰.

Rene Grousset Finli Arkeolog Tallgrenn'in görüşlerinden verdiği bilgilerde Bozkır göçebelerinin en eski tarihinde lüks sayılacak altın, gümüş ve bronzdan imal edilen kendilerine has orijinal bir stil olan "hayvan üslûbu" sanatının geliştiğini ve Kuban'da Maykop'ta, Kelermes'te mezarlardan çıkarılan arkeolojik kalıntılarda Asur-Babil etkisinin de görüldüğünü bu yüzden de M.Ö.1600-1500 yıllarına tarihlenebileceğini belirtmiştir. Ayrıca M.Ö.1200 yıllarında Rus bozkırları ve Karadeniz'in kuzeyinin Kimmerler tarafından işgal edildiğini Dinyeper ve Kuban bölgesinde belirtilen yıllara ait kazılarda ele geçen malzemelerin hiç değilse bir kısmının Kimmerlere ait olduğunu da vurgulamıştır. Volga Nehri ve Ural Dağları arasındaki M.Ö.1300-1200 yıllarına tarihlenen Pokrovsk mezar buluntuları Türkistan'a doğru ilerleyen Kimmerler'in bronz medeniyetini göstermektedir.

M.Ö.1150-950 tarihleri arasında Karadeniz'in kuzeyinde Kimmer medeniyetinin gelişmeye devam ettiği ve İskitler'in de bu devrede ortaya çıkarak Kimmerler'den hâkimiyeti almaya başladıkları görülmüştür. Kimmerler'in bronz

¹⁴⁷M.Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, Cilt 1 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.597, 598.

¹⁴⁸ Osman Karatay, *Iran ile Turan Eski Çağda Orta Doğu Hayal Etmek*, Ötüken Neşriyat, 2.baskı, İstanbul 2012, s.275

¹⁴⁹ İqrar Aliyev, "Kimmer ve Skif (Skuda) Tayfalarının Azerbaycan ve Ön Asya Arazisine Baskınları Midiya (Mada) ve Skif Çarlıklarının Yaranması", IX Fasıl, *Azerbaycan Tarihi*, Məsul redaktor: İqrar Əliyev, I cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu Yayını, Bakü 2007, s.179.

¹⁵⁰ M.T. Tarhan, (1979), a.g.m., s.360.

kültürü etkileri Türkistan'da Karadeniz'in kuzeyi ve Rusya'nın güney bozkırlarında, Boğdan'da, Eflâk'ta, Romanya ve Macaristan'da görülmüştür. Kimmer bronz sanatının son dönemleri Avusturya'daki Hallstatt ve Kafkasya'daki Demir Çağı ile de ilişkili olduğu anlaşılmıştır¹⁵¹.

Arkeolojik verilerden elde edilen bilgilerin değerlendirilmesinden ilk Türk devletlerinden biri olduğu anlaşılan ve Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı koluna mensup olan Kimmerler, Eski Çağ'daki Türk kültür tarihinin de ilk temsilcileri olarak kabul edilmektedir. M.Ö.II.bin yılın başlarından itibaren M.Ö.VIII.yüzyıla kadar merkezi Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde yaşamışlardır¹⁵².

Arkeolojik delillerin gösterdiklerine göre M.Ö.II.binyılın sonları ve özellikle M.Ö.I.binyılın başlarında Aras Çayı'nın güneyindeki şehirlerde yeni medeniyet unsurlarına rastlanmıştır. Bu unsurlar II.Demir Devri (M.Ö.1000–800)'nde at yetiştiren, süvarilik ve at gömüleri ile tanınan yeni kavimlerin bölgeye geldiğini, aynı zamanda bu kavimlerden kalan eserlerde hayvan üslûbunun izlerinin yaygınlığını göstermiştir. Burada bahsedilen süvarilik, atlı gömüler ve hayvan üslûbu anlayışlarının bu bölgenin eski unsurlarından olmadığı, Kimmer, İskit (Saka) kavimleri ve başka kavimlerden oluşan bu kavimler topluluğunun başka bölgelerden göçlerle yeni geldikleri özellikle de Güney Rusya'dan geldikleri anlaşılmıştır¹⁵³.

Gence-Karabağ buluntularında geometrik hayvan motifli bronz küpeler ve Taliş bronz eserlere rastlanan Kafkasya'daki Kuban kültürü (M.Ö.1400–1250) Kimmerler'in etkisinde kalmış ve gelişmiştir. M.Ö.1500–1300 yılları arasında görülen Srubna kültürü ise hem Kimmer hem de İskit etkisine ait birbirinden farksız eserler veren önemli bir kültür merkezidir. Özellikle tahta mezar yapı özellikleri Bozkır niteliği taşımaktadır¹⁵⁴.

¹⁵¹ R. Grousset, (1980), a.g.e., s.22, 23, 24.

¹⁵² M.T. Tarhan, (2002), s.602; Necati Demir, "Türk Tarihinin Ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) Ve Yazılar, Rock Petroglyphs and Scripts As Source of Turcic History and Culture", *ZfWT, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, Vol. 1, No.1, 2009, s. 9.

¹⁵³ İqrar Aliyev, "M.Ö.II.binliğin sonu I.binliğin Başlangıcında Azerbaycan Arazisinde Ahalinin Terkibi", VII Fasıl. *Azerbaycan Tarihi*. Mesul redaktor: İqrar Aliyev, I cild, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası Tarih Enstitüsü Yayını, Bakü 2007, s.141,142.

¹⁵⁴ Ergin Ayan, "Kafkasya: Bir Etno Kültürel Tarih Çözümlemesi", *ODÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C:1,S:2, Ordu Aralık 2010, s.25.

İskit/Kimmer organik bağlarının arkeolojik kanıtları olan özellikle Volga boylarında "ahşap mezar yapıları" ile tanımlanan Surubna kültürü kalıntıları iki kavmin ortak özelliklerini yansıtması bakımından önemli kanıtlardır. M.Ö. XIII - VIII. yüzyıllar arasında da Kafkasya ve Dinyeper havzasındaki bölgelere İskit/Kimmerler'in yayıldıkları anlaşılmaktadır. İki kavmin yayıldıkları alanlardaki eserlerin ayırt edilemeyecek şekilde birbirine benzemesi bilim çevrelerinde kabul edilmiştir¹⁵⁵.

İskitler Orta Asya'nın güney kesiminde M.Ö.X.yüzyılda eski Çin'de etkin olan Choularla birlikte ve komşu olarak yan yana yaşamışlardır. Daha sonra İskitler kuzey batıya göç ettiler. İskitler M.Ö.VIII.yüzyılda Hazar çevresinde Passioner (kendini koruma içgüdüsü ile hareket eden, etrafı değiştirmeye çalışan, değişme ve değiştirme içgüdüsü olan) bir halk olarak ortaya çıkmışlardır¹⁵⁶.

İskitler Karadeniz'in kuzeyinde Kimmerler'in ülkesine M.Ö.IX. ve M.Ö.VIII. yüzyıllarda geldiklerinde onların tamamını hemen ülkelerinden çıkarmayıp bir bölümü ile birlikte yaşamışlardır. Çünkü M.Ö.IX.yüzyılın ilk yarısına ait arkeolojik malzemeler Kimmer veya İskitler'den hangisine ait olduğu kesin olarak ayrılamayacak kadar birbirine benzemektedir. Bu sebeple de Kimmerlerle İskitler'in hem ırk hem de kültürel bakımdan ayırt edilmeyecek şekilde aynı kavim olduklarını düşünmek gerekmektedir¹⁵⁷.

İlk kavimler göçünden Roma Devrine kadar süren safhadaki arkeolojik malzemelerin hangi kavme ait olduğunu belirlemek çok güçtür. Büyük bir kısmı defin âdetleri ile ilgili olan bu arkeolojik kalıntıların ancak altın, gümüş ve tunçtan yapılmış olanları zamanımıza kadar kalabilmiştir. Bunlar arasında ev eşyası, harp âletleri ve avcılık ile ilgili âletler vardır. Kökleri M.Ö.VII.yüzyıla kadar çıkan, İskit ve atı iktisadî ve askerî sahada ilk defa kullanmakla tanınan Kimmer ve Hunlar'a ait Bozkır sanatı ve kültürü, Kuzey Kafkasya ile Güney Rusya'nın Dinyeper ve Karadeniz sâhilleri ile Kırım yarımadasını içine alan bölgede yayılmıştır. Bugün bu

¹⁵⁵ Osman Doğan, *Tarih Boyunca Ünye*, Ünye Belediyesi Kültür Yayınları 3, Samsun 2003, s. 83.

¹⁵⁶ L.N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev.D.Ahsen Batur, 3.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.88.

¹⁵⁷ A.İ.Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen Denis Sinor, İletişim yayınları,3.baskı, İstanbul 2002, s. 142, 143.

malzemeler, Hun sanatının eriştiği seviye ile komşu sanatların bunlar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından da önemli bir yer tutmaktadır¹⁵⁸.

Orta Asya'da ilk Türk toplumlarından olan İskit(Saka)ler, M.Ö.VIII. yüzyılda Tanrı Dağları ile Hazar Denizi arasında yaşamışlar ve Dobruca'ya kadar ilerlemişlerdir¹⁵⁹.

Orta Asya'da atlı göçebe olarak Tanrı dağları ile Hazar Denizi arasında M.Ö.VIII.yüzyılda yaşayan ve aynı yüzyılın ortalarından itibaren Karadeniz'in kuzeyinde Tuna boylarına kadar uzanan bölgelere yayılan ve bu sırada Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmerleri de yerlerinden kovarı kavimlerin Tuna Nehri ile Yayık Nehri arasında yaşayanlarına Grekler İskit adını vermişlerdir. Aynı kavmin Orta Asya'da yaşayan kısmına da Grek, İran, Hint ve Çin kaynakları Saka adını vermişlerdir¹⁶⁰.

Dünya tarihinin parlak dönemlerinden olan M.Ö. IX.-VII. yüzyıllarda Yakın Doğu'da ve Akdeniz'de, güneydoğuda Çin ve Hindistan'da, gelişmiş devletler ortaya çıkmıştı. Belirtilen yüzyıllar arasındaki dönem, askeri demokrasi düzeninde yaşayan ve sınıflı toplum düzeninin öncüleri olan Avrasya'nın bozkırlarında yaşayan göçebelerin dünyasında da Kimmeryalılar, İskitler (Sakalar) vb. göçebe ittifaklarının oluşumu, yükselişi ve düşüşü dönemi olarak bilinmektedir¹⁶¹.

Yaklaşık olarak M.Ö. VIII. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve M. S. II. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskitler, Doğu'da Çin Seddi'nden Batı'da Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş bir sahada varlıklarını, yaklaşık bin yıl gibi oldukça uzun bir zaman korumuşlardır. Onlar bu coğrafyada Atlı Kavimler Medeniyeti'ni oluşturan kavimlerin ana grubunu meydana getirmiştir¹⁶².

Eski çağlarda Orta Asya'dan Azerbaycan'a göç eden kabileler arasında en çok grubu İskitler (Sakalar) ve Massagetler oluşturmuştur. Tarihi literatürde İşguzlar' da denilen İskitler (Sakalar) M.Ö.VII.yüzyılda Azerbaycan topraklarına gelmişlerdir. Türkistan'da sıkıştırılan İskitler (Saka-İşguz) Hazar Denizi'nin güney sahilini takip ederek Aras Nehri'ni geçtiler ve Güney Rusya topraklarına yerleştiler. İskitler

¹⁵⁸ Şerif Baştaç "Avrupa Hunları", *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.880.

¹⁵⁹ İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler*, C.I,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 242.

¹⁶⁰ S. Koca, (1990), a.g.e., s.31.

¹⁶¹ L. S. Marsadolov, (2002), a.g.m., s.526.

¹⁶² Abdülhaluk M. Çay,- İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 591.

(Sakalar)'in İran toprakları üzerinden de Ön Asya'ya geldikleri ve Karadeniz'in kuzey kıyılarına Kimmerleri sıkıştırdıkları söylenmektedir. İskitler (Sakalar)'in Ön Asya ve Kafkaslara iki yoldan geldiği anlaşılmaktadır. Kafkaslar ve Ön Asya'ya gelen İskit boylarının tamamı Azerbaycan topraklarına yerleşmemiştir. İskitler (Saka-İşguz)'in ve Massagetler'in bir kısmı Azerbaycan'a yerleşirken diğer kısımları göçlerine devam etmişlerdir¹⁶³.

At yetiştiren kavimlerden ismen bildiğimiz ilk kavim M.Ö.VI.yüzyılda Güney Rusya bozkırlarında ortaya çıkan İskitler'dir. Bugüne kadar ulaşabilen kaynak ve resimlerin gösterdiklerine göre, İskitler ilâhlarını dahi at sırtında tasavvur etmişler, kendi soydaşlarından bile olsa çobanlık hayatından çiftçiliğe geçene köle muamelesi yapmışlardır. Bütün bunlardan da anlaşıldığı üzere at, İskit insanının dünyevi ve ruhî bütün hayatını düzenleyen önemli etkenlerden biri olmuş, yalnız hayatında değil ölümünde de ona eşlik etmiştir. Atlı gömü âdeti olan Kurgan mezarlarda at ile birlikte gömülme geleneği Güney Rusya bozkırlarındaki İskitler'in yaşadığı coğrafyada ortaya çıkmıştır¹⁶⁴.

Orta Avrasya'nın en eski göçebe savaşçıları İskitler'dir. Sarmatlar'ın* batısına, Don ve Tuna Nehirleri arasındaki bozkırlara, Kimmerleri Anadolu'ya sürdükten sonra yerleşen ve birçok arkeolojik kalıntı bırakan İskitler M.Ö.VII.yüz yıldan M.S.III.yüzyılın ortasına kadar varlığı birçok komşusunun zararına olarak kendini hissettirmiştir¹⁶⁵.

İskitler atlı göçebe özellikleri, gelenek ve görenekleri, diğer Türkler gibi kımız içmeleriyle ve süslemelerinde simetrik şekiller kullanmalarıyla ve aynı zamanda yaşadıkları coğrafi sahadan kaynaklanan bozkır yaşantısı ile Farisi (Fars, İran, Pers) lerden çok farklı bir kavim olduklarını göstermişlerdir. İskitler atlı göçebe kavimlerin temsilcileri ve devamı olarak M.Ö.VII.yüzyıldan itibaren Karadeniz sahillerinde ve Macaristan'da ilk defa tanınmışlardır¹⁶⁶.

¹⁶³ Mahmut İsmayıl, *Azerbaycan Tarihi*, Kiril Alfabetiyle yazılmış Azerbaycan Türkçesinden Çeviren, Qıyas Şükürov, Azer Neşir, Bakü 1997, s.12,13

¹⁶⁴ Jozsef Deer, "İstep Kültürü", *DTCF. Dergisi*, Sayı,1-2. Ankara 1954, s.162.

¹⁶⁵ Gerard Chaliand, 2001, a.g.e., s.32 *(M.Ö.V.yüzyıl ortalarında Don nehrinin doğusu ve Karadenizin kuzeyindeki bozkırlarda Sarmatlar yaşamaktaydılar)Geniş bilgi için bkz.İlhami Durmuş, Sarmatlar, Akçağ Yayınları, 3.baskı, Ankara 2012b, s.77.

¹⁶⁶ Mustafa Aksoy, "Makedonya'da Türk İzleri, Makedonya'da Balballar, İskitler-Türkler", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Cilt: 50, Sayı: 297, Eylül 2011, s. 11.

Atlı göçebe kavimler uygarlığının temsilcisi olan İskitler, çiftçi ve göçebe olmak üzere ikiye ayrılmakta çiftçiler toprağa bağlı yaşarken, göçebeler toprak ve iklim şartlarına bağlı olarak yer değiştirmekte ve uygun yaşam şartları bulduklarında kısa süreli yerleşim yerleri kurmakta idiler. Göçebe hayatı kolaylaştırması ve bu hayatta Türkler'in en büyük yardımcısı olan at İskitler'in en üstün kabul ettiği hayvanları idi. Bu sayede Çin'den Tuna'ya kadar çok geniş bir alanda hüküm sürebilmişlerdir. Hellenler kendi bölgelerinin kuzey ve doğusundaki bu İskit kavimlerini, birçok alanda üstün özellikleri olan atlı göçebe uygarlığın temsilcileri olmalarına rağmen barbar olarak adlandırmışlardır¹⁶⁷.

Asya'dan kuzey Karadeniz bölgesindeki topraklara gelen İskitler, Kimmerler'e galip gelerek Azak Denizi'nin batı sahillerindeki kuzey Karadeniz yakasındaki topraklara yerleştiler. Yerli Kimmerlerle yeni gelen İskitler arasında esaslı farklar yoktu. Hem hayvancılık hem de çiftçilikle meşgul olduklarından büyük sürüler için otlak bulmak amacıyla sık sık yer değiştirmeleri gerektiğinden daimi meskenlerde kalıcılıkları kısa oluyordu¹⁶⁸.

Göçebe İskitler Asya'daydılar, Massagetler'e yenilince Kimmerler'in yanına göç ettiler diyen Herodotos, Karadeniz'in kuzeyi Rusya'nın güneyindeki bozkırları kastederek, İskitler'in oturdukları yerler eskiden Kimmerler'inmiş. Bugün bile İskitya da Kimmer kaleleri, Kimmer boğazı, Kimmerya denilen bir bölge vardır¹⁶⁹. Şeklindeki bilgileriyle Kimmer-İskit ilişkilerini ve aynı coğrafyayı paylaştıklarını vurgulamıştır.

Asya'dan göçlerle Doğu Avrupa'ya gelen İskitler, Kimmerleri iterek yerlerinden ayrılmasına sebep olurken, kendileri onların yerini aldılar ve bu kavim hareketlenmeleri sonucu devam eden göçlerle gelen kavimler yeni nüfus artışı meydana getirirken bir kısım kavimlerin de göç ettikleri yerlerdeki halklar arasında kaybolmalarına ve tarihten silinmelerine sebep olmuştur¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Oğuz Mete Öztürk, *Geçmişten Günümüze Türk Devletleri*, 1.baskı, Nokta Kitap, İstanbul 2007, s. 9, 10. , Metin Özkan, *Türk Devletleri*, Kalipso Yayınları, İstanbul 2010, s.9.

¹⁶⁸ Zaur Hasanov, *Çar İskitler*, Çev. İlyas Topsakal, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 2009, s.3.

¹⁶⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, IV, 11, Çev. Müntekim Ökmen, Yunancadan karşılaştıran ve sunan, Azra Erhat, Remzi Kitabevi, 1.baskı İstanbul 1973, s.206.

¹⁷⁰ M. Z. Zekiyev, (2007), a.g.e., s.199.

Türk dili konuşan kabileler Doğu Avrupa’da Kimmerler, İskitler, Sarmatlar zamanından itibaren yaşıyorlardı ve bugün hâlâ bu bölgede Türk kabileleri yaşamaya devam etmektedirler¹⁷¹.

Grek kaynaklarında geçen İskitlerle aynı olduğu kabul edilen Sakalar Asya içlerinden Avrupa içlerine kadar bozkır coğrafyası üzerinde çok geniş sahaya yayılmışlardır. Bu geniş sahada arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen maddî kültür unsurları onların yayılma sahasının genişliğini belirlemede önemli rol oynamaktadır. Kurganlardan çıkarılan buluntular Sakalar'ın Kurgan kültürlerinin en kayda değer temsilcileri olduğunu göstermektedir. Ancak, Sakalar Ön Asya'ya da yayılmış olup, ele geçirilen arkeolojik buluntular Ön Asya için ilgi ve ihtiyacı karşılayacak derecede değildir. Bu yüzden İskit (Saka)lerin adı geçen coğrafyada yayılmaları ve burada yaşayan çeşitli topluluklarla mücadeleleri yazılı kaynaklarla aydınlatılabilmektedir¹⁷².

1.2. KİMMER VE İSKİT ADLARI

2.1. KİMMER ADI

Kimmer adı kaynaklarda farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Grek kaynaklarından Homeros’un Odyseia XI, 14’te Kymmerioi, Kymmerios şeklinde geçmektedir¹⁷³.

Kimmerler’in ismi Odyseia destanında geçmekte, bu destanda suyun (denizin) ötesinde yaşayan karanlığa gömülmüş ve Helios tarafından kutsanmamış insanlar olarak görülmektedir. Yunanlılar’ın ölümler dünyası olarak tanımladıkları yer Kimmerya sürekli gece ve sis içinde, ışıltılı güneş tanrısı onlara parıldayarak bakmıyor¹⁷⁴. Şeklinde devam eden ifadelerle anlatılmıştır.

Homeros’un kayıtlarında yer alan Kimmerler’in yurdunun “karanlık ve sislerle örtülü” ifadesi Kimmer kavim adıyla semantik manada yakından ilgilidir. Kimmer etnonominin ilk hecesinde geçen “kim”, günümüz Çuvaşça’da k~s geçişiyle sim “karanlık” sözcüğünde hala yaşamaktadır. Özetle Kimmer etnonomi son hecedeki –er ya da –eri iştiyakıyla birlikte esasen kimer - kimeri <sim (karanlık)+er-

¹⁷¹M. Z. Zekiyev, (2007), a.g.e., s.383.

¹⁷² İlhami Durmuş, “Saka Pers Mücadelesi”, *bilig-4/Kış*’1997, s. 49.

¹⁷³ M.T. Tarhan, (1972), a.g.e., s.20.

¹⁷⁴ Manfred Wöhlcke, *Odyseia*, Çev. Akın Kanat, İlya Yayınları, 2.baskı, İzmir 2007, s.165.

eri ~“karanlık halkı” gibi bir anlama gelmekteydi. Ön-Türkçe’deki k ya da s harfleriyle başlayan bazı sözcükler Türk dilleri içinde bazan s’li bazan da k’li biçimleriyle muhafaza edilmektedir. Karanlık~duman arasındaki ilişki Çuvaşça *sim* ile İngilizce *smoke* kelimeleri arasında doğrudan doğruya bir bağlantıyı da ortaya çıkarıyor. Kimmer örneğinde görüldüğü üzere bazen kavim adları kendi kökenbilimsel açıklamasını bünyelerinde barındırırlar¹⁷⁵.

Kimmerler Kırım ve Dinyeper Nehri arasında ilk yerleşen insanlar olarak görülmektedir. M.Ö.VII.yüzyılda Grekler Kırım ve Dinyester arasına ilk yerleşmeye başladıklarında Kimmerleri orada tanıdılar. Daha sonra bu bölgeyi fetheden İskitler gibi Kimmerler’in de kısırak sağan, çadır ve sürüleriyle bozulmamış bozkırların yaşama şartlarına uygun göçebe kavim olduğu belirtilmektedir. Kimmerler Yunanlılar’ın hayatında çok az yer edinmelerine rağmen İskitler birkaç yıl boyunca etkilerini sürdürmüşlerdir¹⁷⁶.

Asur kaynaklarında; ilk defa koyuncuk tabletlerinde II.Sargon (M.Ö.722-705) dönemi olayları anlatılırken Gi-mir-ra-i, Gi-mir-ri, Gim-me-ra-i şeklinde Kimmerlerden bahsedilmiştir¹⁷⁷.

Sargon dönemi olaylarının anlatıldığı anallarıda iktidarının 7. yıl olaylarının anlatıldığı satırlar arasında 15. satırda ve yine Sargon dönemi yazıtlarından Prism B yazıtı 204.üncü satırında Kimmer adının “Kimirra” olarak yazıldığı anlaşılmaktadır¹⁷⁸. Asur belgelerinde Kimmerler’in adına ilk defa Kral Sargon’a valilerinin gönderdiği mektuplarda “Gimirrai” olarak rastlanmıştır¹⁷⁹.

Kimmerler’in adı Asur devleti yıllıklarında geçmiş ve ilk defa M.Ö.715 yılı olayları anlatılırken Kimmerler’den Gimmiri adıyla bahsedilmiştir¹⁸⁰.

Asurca Gimmiri adını taşıyan Kimmerler, M.Ö.XV-XIV.yüzyıllardan M.Ö.VIII.yüzyılın ilk yarısına kadar Volga Nehri ve Karadeniz’in kuzeyi arasındaki bölgede çeşitli kavimler halinde ve göçebe olarak yaşıyorlardı¹⁸¹.

¹⁷⁵ Fatih Şengül, “Homeros’a Göre Kimmer Kavim Adı Etimolojisi”, *Karadeniz Araştırmaları*, C:5, S: 17, Bahar 2008, s.41.

¹⁷⁶ George Grote, *History of Greece*, Vol. III, Harper&Brothers Publishers, Newyork 1867, s.233,234.

¹⁷⁷ M.T. Tarhan, (1972), s.20.

¹⁷⁸ Daniel David Luckenbill, *ARAB (Ancient Record of Assyria and Babylonia,)* Volume II,(LAR II,530), Greenwood Press, Publishers, , New York 1968, s.7 satır 15,ve s.107 satır 204.

¹⁷⁹ F. Kinal, (1991), a.g.e., s.258.

¹⁸⁰ H. W. Haussig, (1997), a.g.e., s.34.

Asurlu casusların kralları Sargon'a sınır olayları ve Urartulular ile Kimmerler arasındaki savaş hakkında Nabu-li'u' adında bir Asurlu görevlinin raporunda verdikleri bilgilerde; ...“O (Rusa) Gamir (Kimmer) ülkesine gittiğinde ordusu tamamıyla yok edildi. ...”¹⁸². Şeklinde ifadelerden anlaşılacağı üzere Kimmer adı Gamir olarak da kullanılmıştır.

Asurlular, Mezopotamya'nın kuzeyine yerleşmeleriyle Anadolu, Kafkasya ve İran'da bulunan kavimlerle tanışma imkânı bulmuşlardır. Asur imparatorlarından Asarhaddon'un (M.Ö.680-668) devrine ait vesikalarda “Gimirrai”lerden ve “Aşguzai”lerden bahsedilmektedir. Çivi yazılı metinlerde geçen bu kavimlerden “Gimirrai”lerin Kimmerler ve “Aşguzai”lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Adı geçen vesikada Asur kralı kendi sınırlarının kuzey ve kuzeydoğusunu tehdit eden Kimmer ve Mannalara karşı İskitlerle işbirliği yapmak için kızını bile İskit hükümdarına vermiştir¹⁸³.

Asur kralı Asarhaddon yaklaşık olarak M.Ö.679 yılında Kimmerlere karşı zafer kazanmış ve tanrısı Şamaş'a sorduğu sorularda Kimmerler'den Gimirri diye bahsetmiştir¹⁸⁴.

Atlı göçebe olarak yaşayan ve M.Ö. VII. yüzyılda Anadolu'da bilinen Kimmerler'den Asur yazılı kaynakları Ga-mir veya Gi-mir-a-a olarak bahsetmektedir¹⁸⁵.

Kimmerler; M.Ö.II.binin sonu M.Ö.I.binin başlarında Karadeniz'in kuzey sahilindeki şehirlerde yaşamış kavimlerden biridir. Doğu edebiyatında Kimmerler hakkında en eski bilgilere Bibliya'nın “Varlık” kitabı X. fasıl “Halklar Levhası” bölümünde Gmr (Gamer) ismi ile verilir ki, bu da Asur metinlerinin Gi-mir-ra-i ve antik yazarların Kimmerioi şeklindeki ifadelerine uygundur¹⁸⁶.

Tevratta Yafet'in oğulları sayılırken Gomer ve Gomer'in oğullarından bahsedilmiştir. Yine Ruben soyundan bahsedilirken Yoel'in soyu konusunda Şemaya'nın oğlu ve Şimi'nin babası olarak sayılan “Gog” isminden bahsedilmiştir.

¹⁸¹V. Sevin, (2003), s.207.

¹⁸² Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üni. Edebiyat Fak. Yayınları, Bornova-İzmir 1994, s.93,94,dipnot 264.

¹⁸³ İlhami Durmuş, (2012), a.g.e s.37, A. Çay, İ. Durmuş, (2002), a.g.m., s.576, 577.

¹⁸⁴ B.N.Grakov, *İskitler*, çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 43, 44.

¹⁸⁵ Cimmerians, <http://www.livius.org/cg-cm/cimmerians/cimmerians.html>

¹⁸⁶ İ. Aliyev, (2007), a.g.e., s.179.

Burada adı geçen “Gomer” ve “Gog” Kimmer kelimesinin karşılığı olarak kabul edilmektedir¹⁸⁷.

Türkler’in atalarıyla ilgili menkıbelerde Hunlar ve Tuna Bulgarları’nın rivayetlerinde geçen Avitok-hul, Apitoğul diye adlandırılmış ve Tevrat’taki Yafeth adıyla birleştirilerek ilk Türk’e Yafeth Oğul-Yafeth Oğlan dendiği belirtilmiştir. M.Ö. VII. yüzyılda Kimmer ve Sakalar’ın Ön Asya’ya seferlerinden sonra Tevrat’ta düzenlenen kavimler listesine Gomer, Gmr yahut Gimir olarak Kimmerler dâhil edilmiştir¹⁸⁸.

İncil’de VIII. yüzyılda düzenlenen halkların tablosu bölümünde dünyayı su bastıktan sonra kalan tek insan Nuh’un oğullarından Yafet’in yedi oğlundan birinin adı Gomer idi ve Gomer’in çocuklarının adı da Aşkinaz, Difat ve Togarma idi¹⁸⁹.

Eski Babilon kâtipleri Gi-mi-ir U-mar-ga kelimelerinin tercümesini verirler. Babilon kâtipleri, Saka ismini Gimir, Gimirri terimi ile değiştirmişler. Gimir, “Kimmerioy” sözüyle karşılanmıştır. Rum tarihlerinde Gomer sözü, halk adı durumundadır. Gameri veya Kameri’den yer adı olan Kimeritsiler şaman dinindedir¹⁹⁰.

Ermeni tarihlerinin ilk dönemleri Kimmerleri; Kamir, Gamr, Gimir, Gomer isimleriyle tanıtmışlar bununla bağlantılı olarak da Moise de Khoren, ve Saint Gregoire adlı yazarların eserlerini Fransızcaya çeviren Victor Langlois Kimmerlerden Kamirler yaşadığı yer olarak Kapadokya’dan da Kamir bölgesi olarak bahsetmiştir. Geç Dönem Ermeni tarihlerinden Orbelyanlar tarihinde de Kapadokya Gamir bölgesi olarak geçmektedir. Sandalgian’da Gomer adıyla anılan ve eski Ermeni yazarlarınca Gamirk olarak adlandırılan Kapadokya halkının Kimmerler olduğunu vurgulamaktadır¹⁹¹.

¹⁸⁷ *Kutsal Kitap*, Tarihler 1,5-6, Kitabı Mukaddes şirketi, III. basım, Derya Baskı, İstanbul 2003, s.11 .

¹⁸⁸ Z. V. Togan, (1986), a.g.m., s.21.

¹⁸⁹ *Kutsal Kitap*, Yaradılış 10,2-3, Kitabı Mukaddes şirketi, III. Basım, Derya Baskı, İstanbul 2003, s.501

¹⁹⁰ Metin karaörs, “Eski Türklerde ve Kırım’da Semboller 1”, *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.165. “1992 yılı Kasım ayında Kırım’da düzenlenen “Kırım Türklerinin Latin Alfabesine Geçiş” sempozyumunda tanıştığım Rüstem Mustafayev, Kırım Türkleriyle ilgili yazdığı Rusça notları tercüme edilip düzenlenerek Türkiye’de yayımlanmasını istemişti. Bu yazı bu notların bir bölümünden meydana gelmiştir. Metindeki “Skif” gibi bazı isimler, özgün şeklinde muhafaza edilmiştir.” Metin Karaörs.

¹⁹¹ İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadenizde Türkler*, Serander Yayınları, I.Baskı Trabzon 2004, s. 19, 20.

Kimmer (Kimer) etnoniminde tanımlayıcı sözcük olarak kayık manasına gelen Kimé kelimesinin kabul edildiği buna göre de Kimmer (Kimé-ar) olarak su boyunda hareket edebilen insanlar manasına geldiği belirtilmiştir¹⁹². Burada su boyunda hareket eden kavim anlamı Kimmerler'in yaşadığı kabul edilen Karadeniz'in kıyıları dikkate alındığında ve yine Kimmerler'in göçebe hayat sürmeleri dolayısıyla hareket halinde olmaları kelimenin etnonimine de uygun düşmektedir.

2.2. İSKİT ADI

Çok geniş coğrafyalara yayılmış olan İskitler bu yayılmanın doğal bir sonucu olarak çeşitli kavimler tarafından tanınıp onların kaynaklarına geçmişlerdir. Farklı diller kullanan kavimlerde İskitlerin adına kendi kaynaklarında farklı şekillerde yer vermişlerdir. Grek kaynaklarında Skythai, Asur kaynaklarında Aşguzai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai tabiri hareketli konargöçer İskitler için kullanılmıştır. Pers kaynaklarında bu konargöçer İskitlerin üç grubundan Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga olmak üzere ayrı ayrı söz edilmiştir. Persler ülkelerinin kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatı tarafındaki gelişmeleri yakından takip ettiklerinden hareketli bozkır kavimlerini de yakından tanıdıklarından onların isimleriyle ilgili verdikleri bilgiler konunun kolaylaşmasını sağlamaktadır. Perslerin bütün İskitleri Saka olarak tanıdıkları anlaşılmaktadır. Bu durum İskit-Saka aynılığını göstermesi açısından önemlidir. Denizin ötesine geçmiş Sakalar olarak bahsedilen Saka tiay para daray Karadeniz İskitleri ile aynı kavme işaret etmektedir. Bu bilgiler Karadeniz İskitleri'ni Sakalar'ın Pers ülkesinin kuzeyinden batıya göçen Saka toplulukları olarak düşünmemize sebep olmaktadır¹⁹³.

Saka kelimesi; sağlam, sağ salim, saf (içmeye uygun, saf yürekli), sağ (kol), ağıl, arif olmak, inek yağı (saf yağ) gibi anlamlara gelen Türkçe kelimelere karşılık gelmektedir. Başkurtlar'da Saka sözü avlanmak anlamındadır. İskit kelimesi Oğuz, yani yollar oğlu (konargöçer) anlamına gelmektedir¹⁹⁴.

İskit/Saka adı İskitler'in kimliği meselesine de açıklık kazandırıyor. İskitler'in kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Paralat kelimelerinin Türk, Çiğil

¹⁹² M. Z, Zekiyev, (2007), a.g.e., s.71.

¹⁹³ İ. Durmuş, (2008), a.g.m., s. 88, 89.

¹⁹⁴ Z. Hasanov, (2009), a.g.e., s. 40.

ve Barula adlarının “T”li cemi şeklini, yani Türküt, Sikülüt ve Barulat kelimelerini hatırlatıyor. İskit kelimesi Cengiz’in ilk dayandığı Sakait kabilesinin adı gibi Saka adının “T”li cem şekli olmasını düşündürüyor. Birçok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın manalarından biri “yay” olup, bazı Türk lehçelerinde “kuvvet”, “güç” anlamına geldiği biliniyor. İskit/Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmemesine ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen, kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünüyor¹⁹⁵.

Fuzuli Bayat İskit etnoniminden bahsederken İ. Dyakonov’dan aldığı verilerde İskit kelimesinin karşılığı olarak Asur kaynaklarında bahsedilen Aşguzay tabirinin Dış Oğuz veya Taş Oğuz anlamlarına gelmesinin güçlü ihtimal olduğunu vurgulamıştır. Yine aynı yerde bahsedilen Babil kaynaklarında İskit karşılığı olarak alınan İşguzay kelimesinin de İç Oğuz manasına geldiği belirtilmiştir¹⁹⁶.

İskitler doğuda Çin’den batıda Tuna Nehri’ne kadar yaklaşık 7000 km.den daha fazla bir sahaya yayıldıkları için birden çok kavim ile karşılaşmışlar ve bu kavimlerinde kaynaklarında İskitler hakkında bilgilere rastlanmıştır. Her kavmin farklı dil, kültür özellikleri ve coğrafi farklılıkları dolayısıyla İskit adı da değişik şekillerde ifade edilmiştir. Grek kaynaklarında Skudai veya Skythai olarak geçmektedir¹⁹⁷.

Eski Yunanca (S’kai), Latince (Sacae), Eski Farsça (Sak-Saka), Eski Hintçe (Sakas) ve Eski Çince (Se, eski ifade şekli Sak) örneklerinde görüldüğü gibi, İskit-Saka halkının ismi birden çok kavmin kaynaklarında farklı şekillerle yazıldığı anlaşılmaktadır¹⁹⁸.

İskitler Skudai adıyla M.Ö.VIII.yüzyılda yaşamış olan Yunanlı şair Hesiod’un şiirlerinde geçmektedir¹⁹⁹.

Herodotos Sakaları İskit soyundan başlarına sivri takkeler, ayaklarına potur giyen, kendilerine özgü silahları olan İskitlerin Amyrgia kabilesinden olmalarına rağmen bunlara Saka dendiğini bildirmektedir²⁰⁰.

¹⁹⁵ İlhami Durmuş, “İskitlerin Kimliği”, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 622.

¹⁹⁶ Fuzuli Bayat, “Saka Etoniminin Etimolojisi üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: I, Bahar, 2004, s.3.

¹⁹⁷ İ. Durmuş, (2012), a.g.e., s.41, 42.

¹⁹⁸ Igor P’yankov, “Sakalar”, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 611.

¹⁹⁹ Adile Ayda, “Etrüskler ile İskitler Arasındaki Benzerlikler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15Ekim 1976) Bildirileri*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979, s. 288.

İskit adı Grek kaynaklarından Hesiodos'un şiirlerinde Skudai olarak geçmekte ve diğer Grek kaynaklarında genelde Skythai olarak geçmektedir. Asur kaynaklarında Aşguzai, Pers kaynaklarında Saka, Çin kaynakları Sai ve Sai-Wang olarak geçmektedir²⁰¹. Bazı Hellen (Grek) kaynaklarında bazan bu göçebeleri "Sküz" şeklinde isimlendirilirken, Ahamenid dönemindeki eski İranlılar "Sak" diye tanıtmışlardır²⁰².

Yazılı kaynaklarda farklı şekillerde İskit adından bahsedilmektedir. Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ta Aşkenaz, Asur kaynaklarından Prizma B'de Aşguzai, Pers kaynaklarında Behistun kitabesinde Saka, Klasik Yunan kaynaklarından Herodotos-Historia, Hipokrates-Havalar Sular ve Mevkiler, Thukydides-Peleponnesoslularla Atinalıların Savaşı, Ksenophon-Kyros'un Anabasisi, Strabon-Geographika adlı eserlerinde Skiyth-Skythen şeklinde İskitler'in tarihinden ve çeşitli özelliklerinden bahsetmişlerdir²⁰³.

İranlılarla savaşan Türk kavminin adı Yunanca Skyth olarak geçer. İ.Dyakonov Skyth (İskit) kelimesinin eski Yunanca'da Skythe olarak geçtiğini belirtir. Ayrıca burada bahsi geçen kavimden Fars dilinde Saka, Sanskritçe'de Şaka, Çin dilinde Sai olarak bahsedilmiştir²⁰⁴.

Çin kaynaklarından Tsan-Tsien'in Biyografisi ve batı ülkeleri monografisinde Orta Asya İskitler'inden genelde Sai olarak bahsedilmiş ve Batı Türkistan'a giden Sakalar'a da Sai-wang tabiri kullanılmıştır. Eski Çince'de Sak kelimesi Sai karşılığı olarak kullanılmış ve Sakalar için kullanılmıştır. Asıl Sai halklarının Türkistan'ın batı kısımlarında olduğu belirtilerek birden çok Sai halkı adı An-shi, Chi-pin, Chüan-tu, Hsiu-hsun, So-chü, Su-lo, Wei-tou ve Wu-shan-li gibi sayılmıştır²⁰⁵.

Pers kaynaklarında İskitler Saka adıyla geçmekte ve üç ayrı grup olarak tanıtılmaktadır. Darius dönemine ait Behistun kitabesinde Saka tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar), Saka tiay para daray (denizin ötesindeki Sakalar), Saka haumavarga adlarıyla bahsedilmiştir. Xerxes dönemine ait Persepolis'teki kitabede de İskitlerle

²⁰⁰ Herodotos, a.g.e., VII, 64, s. 357.

²⁰¹ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s.25vdd.

²⁰² Kılıç Osmanov, "Bozkır Kavimlerinden Azlar", *TÜBAR-XVII-/2005-Bahar*, s.120.

²⁰³ Ekrem Memiş, *İskitler'in Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1987, s.3vdd.

²⁰⁴ F. Bayat, (2004), a.g.m., s.3.

²⁰⁵ İ. Durmuş, (2012), a.g.e., s.45.

ilgili olarak Daha, Saka haumavarga, Saka tigraghauda ve Skudra adları geçmektedir. Pers kaynaklarından olmak üzere Sus ve çevresinde ele geçen çivi yazılı tabletlerde de denizin ötesindeki İskit (Saka)ler için Susça İçkudra, Persçe Çkudra adları kullanılmıştır. Çivi yazılı tabletlerde Jaxartes ırmağı yanında oturan İskit (Saka)lar için kullanılmış olan Omuvargafa ve Tigrakodap (Persçe Tigrakhoda) adları da geçmektedir²⁰⁶.

Çin, Yunan ve Pers kaynaklarındaki söyleniş örneklerinden de anlaşıldığı üzere farklı milletlerin dil ve kaynaklarında çeşitli şekillerde ifade edilen İskitler için Fars kaynakları “kuvvetli erkek” anlamına gelen Saka adını kullanmışlardır. Çin’deki Çu Hanedanı’nın yıkıldığı M. Ö. 770 yılına kadar Sakalar’ın Orta Asya’nın Sirderya ve çevresi merkez olmak üzere, Tanrı Dağları ile Hazar Denizi arasında yaşadıkları, daha sonra Avrasya, Uzak Doğu, Batı Avrupa ve Mısır’a kadar geniş bir coğrafyaya yayıldıkları bilinmektedir. Kazak Araştırmacı E. Baybatşa, Neolitik Dönem’in sonlarından başlayarak, Kazak bozkırlarında yaşayan halk için Saka tabirinin kullanıldığını belirtmektedir²⁰⁷.

Grekler, Herodotos’un verdiği bilgiler de Göçebe İskitler Asya’daydılar sonradan Kimmerler’in yanına göç ettiler²⁰⁸. Şeklindeki ifadelerinden etkilenmiş olsalar gerekir. Avrasya bozkırlarının bütün göçebelerinin Çin’den Karpatlar’a yakın yerlere kadar olan sahada iskân edilenler arasında, İskit Çağı’nın bütün atlı göçebeleri aynı dili konuştuklarından ve karakter yönünden aynı özellikleri gösteren ve geniş bir sahaya yayılan sanatlarının benzerlikleri yüzünden, ırkî yönden birbirinden hiç ayırım yapmaksızın hepsine birden İskit (Skith), Saka veya Caha isimlerini vermişlerdir²⁰⁹.

İncil’de halkların tablosunda Gomer’in üç oğlundan birisinin adı olarak sayılan Aşkinaz İskitlere karşılık kullanılmıştır. Günümüzde Kırım tatarı olarak bilinen halk Skif Tavr, Kaman, Kifçak, Polovestsi gibi isimlerle tanınmaktaydı. XVIII.yüzyıla kadar Kırım’dan dağılan Türkler, Avrupa ve Yakın Doğu’da Sikif adıyla anılırdı²¹⁰.

²⁰⁶ İ. Durmuş, (2012), a.g.e., s.43,44.

²⁰⁷ Muhammet B. Aşan, “Yesi ve Çevresinde Sakalar”, *Türkler*, C.1, Ankara 2002, s.628.

²⁰⁸ Herodotos, a.g.e., IV.11, s.206.

²⁰⁹ E. Memiş, (1987), a.g.e., s.23.

²¹⁰ M. karaörs, (2002), a.g.m., s.165.

Asur belgelerinde Asarhaddon döneminde İskitlerden kralları İşhpakai ile birlikte bahsedilirken Asgusai şeklinde kayıtlara geçtiği anlaşılmıştır²¹¹.

Asur kaynaklarına ilk olarak Asarhaddon dönemi olaylarında Kimmer ve Mannalara karşı işbirliği yapmak üzere kızını evlendirdiği İskit kralı Bartatua olayında “Aşguzai” olarak İskitlerden bahsedilmiştir²¹².

İskit adı Ön Asya'da Urartu kaynaklarında ilk kez Urartu kralı I. Arğişti'nin yıllıklarında büyük olasılıkla İskitler'in görülmeye başladığı Manna topraklarını işaret etmek üzere İşqigulu ülkesi coğrafi terimiyle karşımıza çıkmaktadır²¹³.

I. Arğişti dönemine ait Van Kalesi'nin güneybatı ucunda yer alan ve bugün Horhor yığı olarak bilinen yazıtta, “...Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim... Eriahi Ülkesi'ni ele Geçirdim ve İrdaniu Şehri'ni ve İşqigulu ülkesi'ne kadar da ele geçirdim.” ifadelerinde İskitlere Urartu dilinde İşqigulu adıyla ilk kez rastlanmıştır²¹⁴.

Urartu krallarından I. Arğişti'nin saltanatının 13. yılı olayları anlatılırken ilk defa İskitler'den bahseden Urartu yazıtlarına rastlanır. I. Arğişti M. Ö. 774 tarihinde Etiu(ni) ülkesine sefer yaparak ele geçirdiği ve Gökçe Göl civarında atlı kavimlerden Urartu kaynaklarında İşqigulu olarak geçen İskitler'in ülkesine kadar gittiği yazılmaktadır. Bunun dışında Arpaçay'ın kıyısında bulunan Kanlıca'da ele geçen başka bir yazıtta da İşqigulu adına rastlanmaktadır²¹⁵.

Bizans kaynaklarında İskitler'in Türk soyundan olduğunu gösteren delillerin ilkinde Bizans imparatoru II. Justinianus tarafından M.S.568 tarihinde Batı Göktürk İmparatorluğu'na elçi olarak gönderilen Zemarkhos'un dönüşte kendi imparatoruna bugün Türk adını verdiğimiz millete eskiden İskit denirdi ve yine imparatora getirdiği mektubu verirken bu mektup İskit harfleriyle yazılmıştır şeklinde ifadelerde rastlanmaktadır²¹⁶.

²¹¹ D.D.Luckenbill, *Ancient Record of Assyria and Babylonia*, Volume II, Greenwood Press, Publishers, New York, 1968, (LAR II,517), s. 207.

²¹² İ.Durmuş, (2012), a.g.e., s. 43.

²¹³ Şevket Dönmez “İskitler ve Önasya; İskitler'in Urartular ve Asurlular ile İlişkileri” *turkinst_org.mht*.

²¹⁴ Margaret. R. Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Katalogu*, Editör, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, 8.1.1 ve 8.1.7.

²¹⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1997, s.38.

²¹⁶ Adile Ayda, *Türklerin İlk Ataları*, Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara 1987, s.31, 32.

Bizans imparatorlarından Maurikios(582–602)’a ait olduğu belirtilen Strategikon (Askeri Tarih) adlı eserden nakledildiğine göre “İskitler yaşam biçimleri ve örgütlenmeler hep aynıdır. Oldukça ilkel ve çok sayıda ulus tarafından paylaşılır. Onlar zırhlı gömlek, kılıç, yay ve mızrak kuşanırlar. Çarpışmada çoğunluğu gerektiğinde kullanmak üzere mızrak ve yay gibi çift silahla saldırıya geçer. Göz alıcı atları, demir ya da keçe kaplı göğüslükleri vardır. At üzerinde ok atmaya özel bir özen gösterirler. Peşlerinde hem ikmal için hem de kalabalık, büyük ordu izlenimi vermek için kalabalık at ve kısrağ sürüsü vardır. Yazın olduğu gibi kışın da atlarını sürekli otlamaya bırakırlar. Sonra gerek duyduklarında atlarını alıp çadırlarının yakınına bağlayarak savaş durumuna kadar böyle muhafaza ederler” şeklinde karşılaştıkları Türkler’in birçok özelliğinden bahsedilmiştir. Bizanslılar Avar ve öteki Türkler’den bahsederken M.S.VI.yüzyılın sonları M.S.VII.yüzyılın başlarında bile İskitler diye bahsetmişlerdir²¹⁷.

1.3. KİMMER İSKİT MÜCADELESİ VE ÖN ASYA’YA GÖÇLERİ

3.1. KİMMER-İSKİT MÜCADELESİ

İlk Kimmer-İskit ilişkileri bakımından Srubna kültürü dönemi çok büyük önem taşımaktadır. Çünkü Pre-İskit boyları denen ilk İskitler tedrici olarak Kimmer sahasına bu dönemde sızmaya başlamışlardır. Bu nedenle de Kimmerlerle erken İskit kültürleri arasında kesin bir ayrım yoktur. Srubna kültüründe yer alan ve Kimmer ve İskitleri temsil eden tahta mezar yapıları kurganlar, Bozkır adetlerini gösteren gömme gelenekleri karakteristik yanı ile daha sonraki dönemde devam eden İskit istilası dönemindeki M.Ö.VIII.yüzyıl M.Ö.II.yüzyılda gelişmiş İskit kurganlarının ön basamağını temsil etmektedir. Srubna kültürü üç safhadan oluşmaktadır; birinci safha M.Ö.1500–1200 yıllarını içine almaktadır ve bu devrenin sonlarına doğru bu kültür batıya yayılmaya başlamıştır. İkinci Safha M.Ö.900’lü yıllara kadar devam etmektedir. Bu dönem Khvalinsk kültürü adını alır. Türk ırkının proto tipi olan göçebe savaşçı bir kavmin taşıyıcılığını yaptığı Andronova kültürü ile bağlantılıdır. Üçüncü safha M.Ö.900’den M.Ö.700-600’e kadar olan devreyi içine alır. Kırım yöresindeki Katakomb ve Srubna kültürlerinin birleşmesini yansıtmaktadır. Bu veriler Atlı kavimler medeniyetinin batı kolunu temsil eden Kimmer ve İskitler’in

²¹⁷ G. Chaliand, (2001), a.g.e., s.73.

ilişkilerinin başlaması ve kültür birlikteliği oluşturmaları bakımından dikkate değerdir²¹⁸.

Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkır sahasına büyük ölçüde yayılan Kimmerler, M.Ö.VIII.yüzyılda başlayan ve yaklaşık üç yüz yıl kadar süren dönemde devam eden İskit akınları sebebi ile güneye ve batıya çekilerek, Macaristan'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan bozkırları tamamıyla ele geçirmişlerdir. Adı geçen bölgeyi denetim altına alan ilk göçebe kavim olarak tarihe geçmiştir²¹⁹.

İskitler doğudan batıya göçlerinde Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan coğrafyada yaşayan Kimmerlerle karşılaşmışlardır²²⁰.

Kimmerler'in Karadeniz'in kuzeyine gelen İskitler'in bazı boylarıyla M.Ö.IX.ve M.Ö.VIII.yüz yıllarda birlikte yaşadıklarını M.Ö.IX.yüzyılın ilk yarısına ait adı geçen bölgede ele geçirilen arkeolojik malzemelerin Kimmer ve İskit diye birbirinden ayıramayacak kadar birbirine benzemesi göstermiştir. Bu benzerlikten aynı zamanda Kimmer ve İskitler'in birbirine hem köken hem de kültürel açıdan ayıramayacak kadar yakın topluluklar olduğu da anlaşılmaktadır²²¹.

Karadeniz'in kuzey bozkırlarında M.Ö.IX-VIII.yüzyıllar arasında belki de daha erken dönemlerde bile göçebe İskit boyları yaşıyorlardı. İskitler hakkında kesin bilgilere ancak M.Ö.VII.yüzyıldan sonra Yunanlılar'ın kaynaklarında rastlanmaktadır. Günümüze kadar gelen parça parça bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Kimmerlerle İskitler yan yana yaşamaktaydılar. Bu durumu Homeros'un (Odysseia, XI, 12-19) eserinde verilen bilgilerde kuzeyde Kimmerler'in de yaşadığı bilgisinin yanında Asur belgelerinde Gimirri adıyla bahsedilen Kimmerler'den bahseden bilgilerden yirmi yıl sonra İskitler'den de Aşkuza-İşkuza olarak bahsedilmeye başlaması ve her iki kavminde Asurlular'ın kuzey sınırlarından ayrı ayrı saldırılar düzenledikleri bilgileri Kimmer ve İskitler'in aynı bölgeden hareketlendiklerini ve

²¹⁸ M.T. Tarhan, (1979), a.g.m., s.362, 363, 364.

²¹⁹ İbrahim Telliöğlü, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, Sayı:27, Erzurum 2005, s.238, 239.

²²⁰ İ. Durmuş, (2012), a.g.e., s.43.

²²¹ Denis Sinor (Derleyen), *Erken iç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, 3.baskı, İstanbul 2002, s.142, 143.

birbirleriyle mücadele ederek yerlerinden göçlerle Asur sınırlarına dayandıklarını göstermektedir²²².

Kimmerlerle İskitler'in eserlerindeki ortak yönler onların aynı kültürel ve etnik topluluklar olduklarını gösteren ve beraber uzun süre yaşadıklarını da ispatlamaya yarayan niteliktedir. İskitler M.Ö.VIII.yüzyılda Karadeniz civarına gelerek yerli Kimmerler'in bir kısmını kovdular bir kısmını da ziraatçı-orman kabileleriyle birlikte hâkimiyet altına alarak 500 yıl yaşadılar. Her kavim kendi maddi kültür yapısını oluştururken günlük hayatın gereği olarak kullanılan eşyalar, silahlar, dinî objeler, sanat eserleri, yazılı veya sözlü her türlü folklorik kalıntılar gibi birden çok orijinal eserler olarak farklı ülke ve farklı dönemlerin kültürlerini ve aynı zamanda kültürel iletişimlerini gösterirler. Bu kalıntılar arasındaki benzerlikler kültürlerin bağlantılarını gösteren en önemli verilerdir. İskit ve Kimmerler'den kalan eserler birbirinden ayıramayacak kadar birbirine benzemektedir²²³.

Kimmerler Karadeniz'in kuzeyinde, Kuzey Kafkasya'nın batı yakalarında M.Ö.VIII.yüzyılın sonuna kadar yaşamakta idiler bu yüzyılın sonunda Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine kadar gelen İskitler tarafından sıkıştırılarak bir kısmı Karadeniz'in doğusundan Meot (Azak Denizi'nin doğu kıyıları)-Kolkis (Kolhis, Karadeniz'in doğu ucunda, Güney Kafkasya'nın batı kısmını teşkil eden bir bölgedir.) yolunu takiben Anadolu'ya, bir kısmı da Deryal geçidinden Transkafkasya ve Ön Asya'ya yayılmışlardır²²⁴.

Kimmerlerin son bakiyeleri İskitlerle mücadelelerinde en son olarak M.Ö.616 yılı civarında Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarından çıkarılmışlar ve başka bölgelere Anadolu'ya göç ve akınlarda bulunmuşlardır²²⁵.

Oğuz /Türkmen kolunun ataları olan Sakaların baskısı sonucu Kimmerler Kafkaslar'daki Derbent/Demirkapı ve Daryal geçitlerinden geçerek Kür ve Aras Irmakları boylarına göç ettiler. Bundan 40 yıl sonra devam eden ve bölgeye ulaşan Saka göçleri dolayısıyla yeniden hareketle çoğu Orta Anadolu'ya göç eden

²²² B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.43.

²²³ L.N. Gumilev, (2003), a.g.e., s. 42, 43, 44.

²²⁴ Süleyman Eliyarlı (Redaktor), *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişden 1870.yıllara Kadar*, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1996, s.43.

²²⁵ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.46.

Kimmerler buradaki Frig devletini M.Ö.676 yılında yıkarak Sakarya boylarına kadar olan bölgeye yerleştiler²²⁶.

3.2. KİMMER VE İSKİTLERİN ÖN ASYA'YA GÖÇLERİ

Anadolu bozkır kültürü için uygun yaşama şartlarını da barındıran Asya ile Avrupa'yı birleştiren doğal bir köprüdür. Bozkır kültür değerlerine sahip topluluklarda kendilerine uygun Anadolu coğrafyasına uyum sağlamışlardır Anadolu'dan gelip geçenlerin yanında birçok kavim yerleşmiş ve kimi sömürmüş kimide vatan tutmuştur²²⁷.

Anadolu yarımadası Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının birleştiği noktada yer aldığından, en eski çağlardan beri binlerce yıl kıtalararası toplulukların göçleri için doğal bir köprü vazifesi üstlenmiştir. Tarihteki kavimlerin göçleri bazı dönemlerde etkinliğini artırarak Anadolu'nun kentleşme ve gelişme sürecine yön verdi. Arkeolojik bulgulardan da anlaşılabilceği gibi, Avrupa ve Asya da oturan kavimler, bir kısmı Balkanlar, diğer kısmı da Kafkasya üzerinden dalgalar halinde Anadolu'ya girmişler, o tarihlerde var oldukları bilinen yerleşmeleri yakıp yıkmışlar, sonra da onların üzerinde kendi kentlerini kurmuşlardı²²⁸.

Aslında Anadolu'yu Asya ile Avrupa arasında yalnızca bir köprü olarak görmemek gerekir. Çünkü Anadolu topraklarının cazibesine kapılan halklar buraya sadece uygun bölgeler arasında geçit yolu olduğundan tercih etmemişlerdir, Anadolu'ya geliş sebepleri arasında Anadolu'nun onlara sunduğu yer altı ve yerüstü zenginlikleri gibi hammadde kaynakları gibi ekonomik imkânlar etkili olmuş olmalıdır. Anadolu kereste ve her türden tarım ürünü açısından zengin, uygarlığın gelişimiyle önemi artan mineral kaynakları bol, dağları maden yataklarıyla dolu bir bölgeydi²²⁹.

Farklı birçok kavmin Anadolu'ya gelerek yerleşmeleri, coğrafi şartlardan dolayı kolay olabilmiştir. Anadolu'nun orta ve batı bölgeleri tarım için elverişli

²²⁶ Fahrettin Kırzioğlu, "Gomer/Kimmerler'den Beri (M.Ö.680)Kayseri ve Çevresinde, Oğuz/Türkmen Kolundan Olmayan: Kıpçak, Bulgar, Khazar, Kamak, Kuman, Saper/Suvar Türklerinden Kalma Coğrafya Adları", *II.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (16-17 Nisan 1998), Erciyes Üniversitesi, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1998, s.308,309.

²²⁷ Özdemir Koçak-H.Şahin, "Eski Çağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Önemi" s.347,348, <http://www.iudergi.com/tr/index.php/anadolu/article/viewFile/1276/1274>.

²²⁸ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.55.

²²⁹ J.G. Macqueen, (2009), a.g.e., s.11, 14.

şartları oluştururken doğu bölgesi ise hayvancılık için gerekli ve uygun şartları oluşturmuş ve kültürlerin de gelişimleri büyük ölçüde coğrafi şartların sağladığı imkânlarla paralel gelişme göstermiştir. Bütün bunlardan da anlaşılacağı gibi Anadolu'nun coğrafi konumu, iklimi ve doğal kaynakları çeşitli kavimlerin Anadolu'ya gelip yaşamalarına zemin hazırlamıştır²³⁰.

Anadolu'nun kuzeyden ve güneyden yüksek sıradağlarla çevrili olması ve çok az yerden geçit vermesi, kavimlerin kuzey-güney yönlerden göçüne imkân tanımamış veya sınırlamıştır. Batı Anadolu bölgesindeki dağların denize dik, doğu-batı yönlü uzanışı bu yönden gelen istilacıların ve göçmenlerin bu dağların arasından geçerek, Orta Anadolu'ya kadar ulaşmalarını ve buralarda hâkimiyet kurmalarına vesile olmuştur. Coğrafi durum gereği Orta Anadolu'da yerleşen kavimlerin, güney ve kuzey yönlerinde denize paralel olarak uzanan sıradağlardan dolayı bu dağların arkasında oturan kavimlerle kültürel, ekonomik ve siyasi münasebetlerini de zorlaştırmıştır²³¹.

Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapısının tarihi ve etnik kökenleri dışarıdan bölgeye gelen farklı kavim ve medeniyetlerle ilişkilidir. Eski çağlardan itibaren çeşitli dönemlerde Sibirya- Orta Asya-Güney Rusya bozkırları yoluyla Kuzeyden, Mezopotamya, Ön Asya-Anadolu yoluyla güneyden ve Karadeniz üzerinden batıdan Kafkasya'ya birçok kavim ve medeniyet gelerek kendi kültürel etkilerini buraya bırakmışlardır. Buradaki yerli unsurlarla karışarak Kafkas halklarının sosyo-kültürel yapılarının ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır. İşte bu kavimlerden biride proto Türk kavimlerinden Kimmer ve İskitler'dir²³².

Kimmerler ve İskitler (Sakalar) yaklaşık olarak aynı zamanlarda Azerbaycan ve İran topraklarına gelmişlerdir. Bunların çeşitli boyların karışımı ile farklı gruplardan oluşan Hint Avrupa dilli, eklemeli dilli, özellikle Türk dilli kavim ve topluluklardan oluştuğu ve karışık topluluklar halinde yaşadıkları kabul edilmektedir²³³.

²³⁰ İ. Durmuş, (2008), a.g.m., s.83.

²³¹ E. Memiş, (1997), a.g.e., s.179.

²³² Ufuk Tavkul, "Kafkasya'da Etnik ve Sosyo-Kültürel Yapının Tarihi Kökenleri", *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.7, Yesevi Yayıncılık, İstanbul 1997, s.140.

²³³ Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi), Ferhad Rahimi, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 1.baskı, İstanbul 2010, s. 202.

Çivi yazılarındaki yer isimlerinden anlaşılacağı üzere M.Ö.III-M.Ö.I.bin yıllarda eski çağ Güney Azerbaycan ve Ön Asya’da Türk kavimlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda çivi yazılı belgelerde geçen yer isimleri Proto Türk dilinin sözlüğü ve eski Türk dili hakkında da ilk ve en eski yazılı kaynak olması bakımından da önemlidir²³⁴.

Asya kökenli göçebe topluluklar M.Ö.1700 yıllarından itibaren Avrupa yönünde göçlerle yayılmaya başladılar. Bu toplulukların ilki Kimmerler’dir. Orta Asya’dan batıya göç eden Kimmerler, Etil ile Dinyeper Nehirleri arasındaki bozkır sahasına yerleştiler, ve bu sahalarda hakimiyetlerini İskitler tarafından sıkıştırılarak yerlerini terk ettikleri M.Ö.VIII.yüzyıla kadar devam ettirdiler. Bu yüzyıldan sonra bir kısım Kimmerler Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya girdiler ve Orta Anadolu’ya doğru yayıldılar. Kimmerler’in Karadeniz’in kuzeyindeki yerleri ise, tamamen İskitler’in eline geçti ki burada kalan Kimmer kavimleri de İskitlerle birleşmişlerdir²³⁵.

İskitler’in ve torunlarının etnik mensubiyetleri konusu yapılan araştırmalarla netleşirken, Kuzey Kafkasya, kuzey Karadeniz boyları ve Ön Asya’da ilk Türkler’in çok eski zamanlardan beri meskûn oldukları da bilimsel olarak ispat edilmiştir. 1966 yılında Z.M.Yampolsky adındaki ilim adamının arkeolojik çalışmalarına dayanarak Kafkasya ve Azerbaycan’da Türkler’in atalarının M.Ö.II.-M.Ö.I.bin yılda, Bronz Çağı’nda yaşadıklarını ispat etmiştir. Bronz Çağı katmanlarında Türkler’in yaşadığı kulübe evlerin maketleri kilden yapılmış olarak ele geçirilmiştir. Ayrıca Urmiye Gölü çevresinde Turukkalar yani Türklerle ilgili bilgiler Asur çivi yazılı tabletlerde de tespit edilmiştir. M.Ö.I.binyıl Urartulular’a ait Kalagran çivi yazılı belgeleri de Azerbaycan bölgesinde “Turuka” kabilelerinin varlığından bahsetmektedir²³⁶.

Eski Çağ tarihinde bozkır göçebelerinin meydana getirdiği atlı kavimler medeniyeti, bozkır medeniyeti ve kurgan medeniyeti gibi farklı isimlerle bilinen atlı göçebe bozkır kültürü Ön Türk (Proto Türk)’lerin özelliklerini yansıtır. Bu Türkler’in büyük bölümlerinden birini M.Ö.II.bin başlarından M.Ö.VIII.yüzyıla kadar Karadeniz’in kuzeyinde Doğu Avrupa ve Kafkaslar bölgelerinde yaşayan

²³⁴ Yusif Behluloğlu Yusifov, “Çivi Yazılı Kaynaklarda Eski Türkler”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt.I, 5-9 Eylül 1990, Ankara 1990, s. 112.

²³⁵ S. Koca, (2002), a.g.m., s. 657.

²³⁶ K.T. Laypanov, İ. M. Miziyev, (2010), a.g.e., s.151,152.

Kimmerler meydana getirmektedirler. Kimmerler aynı zamanda tarihi kaynaklara göre isimleri günümüze kadar gelmiş ilk bozkır sakinleridir. M.Ö.VIII.-M.Ö.V.yüz yıllar arasında İskitler'in baskısıyla adı geçen yurtlarından Avrupa içleri ve Anadolu'ya doğru göç ederek buralarda da yeni yurtlar edinip hâkimiyet kurmuşlardır²³⁷.

Orta Asya'dan başlayan göçlerden birçok kavim dolaylı veya doğrudan etkilenmişlerdir. Bu göçlerden etkilenen İskitler de Kimmerleri göçe zorlamışlar ve Kimmerler de Orta Avrupa, Trakya ve Makedonya civarlarına kadar gelip buralarda yaklaşık elli yıl kadar kaldıktan sonra, devam eden İskit baskısıyla yine göçe mecbur olmuşlardır. Bu göçler sırasında güneye doğru göç ederek burada yaşayan diğer kavimlerden Thynler, Bithynler, Treler gibi kavimleri de hareketlendirdiler ve boğazları geçip Anadolu topraklarına girdiler²³⁸.

En eski bozkır kavimlerinden olduğu tarihi kaynaklarda belirtilen savaşçı Kimmerler'in çeşitli boyları, İskitler'in baskısıyla Avrupa içlerine kadar ilerleyip yüzyıla yakın bir süre sonra da Anadolu'ya geçerek burayı istila etmişler ve böylece Ön Asya'nın tarih sürecinin gelişiminde etkili olmuşlardır. Kimmerler'in Anadolu'daki faaliyetleri tarihi sürecin gelişiminde büyük etkiler bırakması bakımından önem arz etmektedir²³⁹.

Ön Asya Türkler'in ilk vatani olmalı çünkü eski Türkler ve onların dillerinin kalıntılarına göre Ön Asya'dan Çin'e kadar uzanan geniş arazide erken Türk dilinin çeşitli lehçelerini konuşan halklar yaşıyorlardı. Ön Asya'da umumi kök dilden ayrılmış ve erken lehçelere bölünmüş proto Türk dilinin yayıldığı anlaşılmaktadır²⁴⁰.

Batı yönde göç eden Kimmerler'in Orta Avrupa'ya kadar geldikleri bu bölgelerde ele geçen Trako-Kimmer buluntuları olarak bilinen arkeolojik malzemelerden de anlaşılabilir. Buradaki Kimmerler M.Ö.500 yıllarına kadar varlıklarını korumuşlar ve bu dönemde Macaristan ovalarına gelen İskitler'in arasında kaybolmuşlardır. Batı göç kolu içindeki bazı boylar güneye yönelip Trakya

²³⁷ M.Taner Tarhan, "Eski çağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt. I,11-15 Ekim 1976, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s.355.

²³⁸ Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 7, 8.

²³⁹ M.Taner Tarhan, (1972), a.g.e., s.1.

²⁴⁰ Yusuf Behluloğlu Yusifov, "Proto Türklerin İlk Vatanının Önasyada Olması Baredinde", *Uluslararası III. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C:I, 25-29 Eylül 1993 Ank., Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.150.

bölgesine gelmişler ve buradaki Trak kabileleri arasında yerleşmişlerdir. M.Ö.VII.yüzyılın ilk yarısında, İskitler'in Tuna Havzası'na gelmeleri ve Trakya'ya doğru hareketlenmeleriyle, burada yaşayan Kimmerler, Trak boylarından bir kısmı özellikle Trerlerle birlikte göç ederek boğazlardan Anadolu'ya, Marmara bölgesine geçtiler. Anadolu'ya gelen batı göç kolundan Kimmerlerle doğu göç kolundan olan ve daha önceden Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giren asıl Kimmer grupları batı Anadolu'da birleşmişlerdir²⁴¹.

Atlı kavimlerin bu günkü doğu Trakyada varlıklarına dair bulgulardan birtanesi de Kırklareli Vize ilçesi başta olmak üzere Trakyadaki at gömülü mezarlardır. Kırklareli ve Vize'de 1938 yılında yapılan kazılarda açılan ve çağının M.Ö.V.-M.Ö.IV.yüzyıllara ait olduğu kabul edilen mezarlardan birinde başsız bir at iskeletine rastlanmıştır²⁴². Ayrıca bu mezarlarda ele geçen buluntular arasında üzerindeki skilla tasvirli süslemelerle Kırım'da bulunanlara benzeyen bir miğfer de tesbit edilmiştir. Bu mezarlarda bulunan miğferlerin benzerlerinin Sarmat ve Part süvarilerinde de kullanıldığı kabul edilmektedir²⁴³.

İskitler'in doğudan hareketlenerek Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde Kimmerlerle karşılaştıkları ve onları yurtlarından ederek takip ettikleri anlaşılmaktadır. Kimmerler'in bu baskı sonucu Kafkaslar'dan Anadolu'ya girerek buradaki Urartular ve Asurlularla karşılaştıkları ve mücadelelerde buldukları, oradan da daha batıya doğru Anadolu içlerine birbirlerini takiben hareket ettikleri ve Orta ve Batı Anadolu'ya kadar gelip buralarda etkili oldukları anlaşılmaktadır²⁴⁴.

Kimmerler'in bir bölümü konargöçer olarak İskitya denilen Karadeniz'in kuzeyinde Kırım yarımadasında en eski çağlarda oturuyorlardı. Kırım yarımadasına Kimmer Bosforu denmesi bundan dolayıdır. M.Ö.VII.yüzyılda İskitya denilen yukarı Asya'dan gelen bir kavim Kimmerler üzerine saldırarak buradakilerin büyük bir bölümünü yurtlarından çıkardılar diğerlerini de hâkimiyetleri altına aldılar ve aralarında derin farklar olmayan bu kavimler birleştiler. Yurtlarından göç eden Kimmerler'in izleri olan mezarlar bugünkü Bulgaristan ve Macaristan'a kadar yayılmıştır. Bundan da anlaşılacağı üzere ülkesini terk eden Kimmerler'in bir

²⁴¹ M.T. Tarhan, (1979), a.g.m., s.366.

²⁴² Arif Müfid Mansel, "Trakya Hafriyatı", *Bellekten*, Cilt: IV, Sayı:13, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1940, s. 93.

²⁴³ A. M. Mansel, a.g.m., s.101, (dipnot 2), s. 103.

²⁴⁴ İ. Durmuş, (1993), a.g.e., s. 64.

bölümü batıya gitmiş diğerleri de doğuya Kafkaslar ve oradan Anadolu'ya gitmişlerdir²⁴⁵.

Hazar Denizi'nin güneyindeki Turang Tepe, Hisar Tepe ve Nihavend Ovası'ndaki höyüklerde yapılan kazılarda güneydoğu Avrupa'dan hareketle, Asya bozkırlarına gelen ve buradan birinci yol olarak Kafkaslar üzerinden, ikinci bir yol olarak da Hazar Denizi'nin kuzeyinden dolaşarak Med ve Perslerle birlikte Asur ve Urartu topraklarına giren atlı göçebelerin izlerine rastlanmıştır. Bu halk göçü bazen hızlı bazen de yavaş olmak üzere yüzyıllarca sürmüştür²⁴⁶.

Türk kültür dairesi içerisinde yer alan ve Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluşturan Kimmerler, M.Ö.II.bin yılın başlarından M.Ö.VIII.yüzyıla kadar merkezi Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Doğudan gelen İskit (Saka)lerin baskısı sonucunda göç etmek zorunda kalarak Kafkas geçitlerini aşan Kimmerler yeni bir yurt edinmek amacıyla dalgalar halinde göçlerle Anadolu'ya yönelmişlerdir. Kimmerler Kafkaslar'dan Anadolu'ya girdiklerinde ilk olarak Urartulularla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Urartulular bu yüzden hem Kimmer hem de Asurlularla aynı anda mücadele etmek zorunda kalmışlardır²⁴⁷.

İskitler tarafından sıkıştırılan göçebe Kimmerler M.Ö.VIII.yüzyılın sonlarında kalabalık gruplar halinde güney Kafkasya'da Urartulularla savaşarak Ön Asya'ya girmişlerdir. Burada iki gruba ayrılan Kimmerler'in bir bölümü kuzey batıya yönelip Anadolu içlerine Kapadokya'ya doğru gitmişler, diğer bölüm ise güney'e yönelerek Manna ülkesine Medya'nın kuzey batısına gitmişlerdir²⁴⁸.

Asur kralı Asarhaddon zamanında Anadolu tarihi açısından önemli olaylardan birisi olan Kimmer istilası başlamıştır. M.Ö.VII.yüzyıl başlarında önce Kimmerler, sonrada onları takip eden İskitler, Urartulular'ın ve Mannalar'ın oturdukları Doğu Anadolu ve batı İran coğrafyasını istila etmişlerdir²⁴⁹.

²⁴⁵ Ali Rıza Seyfi, *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler*, Resimli Ay Matbaası T.L.Şirketi, İstanbul 1934, s. 26, 27.

²⁴⁶ Erol sever, *Asur Tarihi*, 3.baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 81.

²⁴⁷ İ. Durmuş, (2008), a.g.m., s. 84.

²⁴⁸ İ. Aliyev, (2007), a.g.e., s.180.

²⁴⁹ Füzulan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3.baskı, Ankara 1991, s.258.

Çeşitli boylar halinde göçebe yaşayan Kimmerler, M.Ö.XV-XIV.yüzyıllardan M.Ö.VIII.yüzyılın ilk yarısına kadar Volga Nehri ve Karadeniz'in kuzeyi arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Doğudan gelen İskitlerin M.Ö.VIII.yüzyılın ortalarında topraklarına girmeleri sonucunda yerlerinden hareketle güneye Transkafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya giren Kimmerler, Urartu sınırlarına dayandılar. Urartu sınırlarından Anadolu'ya giren Kimmerler kullandıkları yeni süvari taktikleri, ok ve yaydan oluşan etkili silahları sayesinde Anadolu'da yüzyıl kadar sürecek bir karışıklık dönemini de başlatmış oldular²⁵⁰.

Kimmerler doğudan gelen İskitlerin baskısıyla M.Ö.VIII.yüzyıl ile M.Ö.500 yıllarını içine alan dönemde güneye ve batıya doğru çekilerek çeşitli ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. İskit baskısı sonucu Kimmerler'in bir kısmı göç ederken bir kısmı göç etmeyerek İskitler tarafından izole edilmişlerdir. Ancak memleketlerindeki izleri; İskit hâkimiyetindeki kavim adlarında (Taurlar, Toreteler, Dandariler, Pessler, Thateler, Maiotler) ve yer adlarında (Bosphoros Kimmerios, Kimmerikum, Kimmeris, Kimmerike vs.) ve Kimmer adından türediği kabul edilen Kırım adında devam etmiştir. Göç eden Kimmer boyları Doğu Göç grubu ve Batı Göç grubu olmak üzere göç ettikleri yönlere göre gruplara ayrılmışlardır. Kafkaslar'dan Anadolu'ya gren grup Doğu Göç kolunu oluşturmaktadır. Buradaki Kimmerleri takip ederek İskitlerde Ön Asya dünyasına gelmişlerdir. Kendilerine yeni yurt arayan bu göçebeler tarafından Anadolu yaylalarının anavatanlarındaki iklim şartlarına benzeyen iklim özellikleri, yaylak ve otlakların bozkır yaşantısını devam ettirebilecek imkânlar bakımından uygun şartlar oluşturması dolayısıyla cazip bulunmuştur²⁵¹.

Kelkit Vadisi'nde İskitler'in M.Ö.IV.yüzyılda var olduğunu Ksenofon onbinlerin dönüşünde²⁵² bildirmektedir. İskitler Kuzey ve Doğu Anadolu'yu kendilerine yurt tutmuşlardı. Bu dönemde en azından Köse-Kelkit ve Şiran'ın İskit topraklarında ve hâkimiyetinde olduğu rahatlıkla söylenebilir²⁵³.

²⁵⁰ V. Sevin, (2003), a.g.e., s. 207, 208.

²⁵¹ M.T. Tarhan, (1979), a.g.m., s. 364, 365.

²⁵² Ksenofon, *Anabasis*, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1974, VII,18, s.141

²⁵³ Haldun Özkan, Hüseyin Yurttaş, *Orta Çağdan Günümüze Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği Yayını, Gümüşhane 2012, s.20.

Kafkas geçitlerinden Anadolu'ya giren İskitler M.Ö.680 yılında Aras boylarını aşarak, güneyde Asur sınırlarına kadar yayıldılar. Yeni göçler sonucunda çoğalan İskitler Kür, Aras, Çoruh ve Karasu boylarındaki bölgelere yerleştiler²⁵⁴.

Saka (İskit)lar; Eskiden Yukarı-Kürboyları ile Artvin ilini içine alan ve Çıldır Eyaleti de denilen şimdiki Kazakh, Borçkalı ve Akhalçk (Ahıskal) Gogaren ismiyle anılır ki, Bu Gogaren vilayeti sonradan Ermeni kaynaklarında Gogar'k yani Gagalar olarak anılmıştır. Gökçe Göl'ün kuzeyinden doğup sağdan Kür Nehri'ne karışan çayın boyunda ve ona adını veren Şamkhur yerleşim alanının aşağısı, şimdiki Gence, Cavanşir ve Şuşa vilayetleri/ Karabağ-Aran'ın bir kısmı Sakasen ismiyle birbirine komşu iki Saka ülkesi adını almıştır. Bu isimlendirmelerden de anlaşılacağı üzere Saka (İskit)lar bu bölgelere yerleşmişlerdir²⁵⁵.

Adı geçen bölgelerden daha batıya ilerleyen atlı göçebe topluluklar Karadeniz bölgesine gelerek yerleşmişlerdir. Doğu Karadeniz bölgesi Milattan Önceki dönemlerden itibaren Türkler tarafından bilinen ve yurt tutulan bir yöredir. Doğu Karadeniz bölgesinde Türk varlığı M.Ö.VIII.yüzyılda Orta Asyalı toplulukların bu bölgeye göçleriyle başlamıştır. İskitler'in sıkıştırması sonucu bugünkü Gürcistan'dan Doğu Anadolu'ya, oradanda İç Anadolu'ya gelen Kimmerler M.Ö.695 civarında Frig devletini yıkarak bölgede bozkır göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurmuşlardır. Kimmer boylarının bir kısmında bu sırada kuzeye çıkarak Karadeniz bölgesine yayılmaya başlamışlar ve Karadeniz Ereğli'sinden Trabzon'a kadar olan sahayı yaklaşık bir asır boyunca hâkimiyetleri altında bulundurmışlardır. M. Ö. 585 yılından itibaren İskit baskısı sebebiyle yeniden göç eden Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyine çekilerek bölgeyi terk etmişlerdir. Kimmerleri takiben Anadolu'ya giren İskitler, M.Ö.665'ten itibaren Kür Nehri'nin sağ yakasına yerleşmeye başlamışlardı. M.Ö.401 yılı civarında bölgedeki İskit hâkimiyet sahası Çoruh boylarına ulaşmıştı. Bu zaman zarfı içerisinde, Sinop'tan Trabzon'a kadar olan sahil şeridi İskit boylarından bazıları tarafından ele geçirilmiştir²⁵⁶.

²⁵⁴ Tahsin Aşıroğlu, "Erzurum İlinin Tarihçesi", *50.Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, C:1, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1974, s. 66.

²⁵⁵ Yavuz Gürler, "Doğu Ve Günetdoğu Anadolu'daki Eski Türk Yerleşim Bölgeleri Ve Adları Hakkında", *bilig* S:4/ Kış 97, Ankara 1997, s.58.

²⁵⁶ İbrahim Tellioglu, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Volum:2, Spring 2007, s.655.

Kimmerler Karadeniz bölgesinde, doğuda Trapezus'a/Trabzon, batıdaysa Herakleia Pontika'ya (Karadeniz Ereğlisi) kadar yayılırlar. Trabzon yakınındaki Ağırmiş Dağ'ın antik çağda Kimmerius Dağı adı Kimmerleri hatırlatan önemli ve ilginç bir kanıttır. Antik kaynaklara göre batıdaki Herakleia Pontika/Karadeniz Ereğlisi, "Mariandynoi" kabilesinin topraklarında kurulmuş olan bir Megara kolonisidir. Balkanlar üzerinden gelen "Mariandynoi" kabilesinin, efsanevi şefi olarak sözü edilen "Heros Kimmerios" adı bu temaların en güzel örneklerinden birini daha oluşturmaktadır. Tarihî gerçek olarak bazı Kimmer boyları bu yörede yaşamışlar ve Sinop'ta olduğu gibi Grek kolonistlerle savaşmışlardır. Kimmerler'in Karadeniz bölgesinde yayılması bu yöredeki bazı küçük yerleşim gruplarını etkilemiş, bu toplumlar, daha gerilere, dağlık bölgelere çekilmek zorunda kalmışlardır²⁵⁷.

Bozkır kültürü yaşayan atlı göçebe Kimmerlerin Karadeniz bölgesindeki izlerini bunlardan kaldığı kabul edilen bazı yer isimlerinden çıkarabiliriz. Bayburt-Trabzon arasında yer alan dağlardan birinin adı "Kemer Dağı"dır. Bunun yanında Rizenin doğusunda yer alan Kemer köyü, Kemer kayası ve Kemer burnu adıyla bilinen yerlerinde isimleri Kimmerlerin mirası olarak onlardan hatıra kalmıştır²⁵⁸.

Anadolu'ya giren Kimmerler'in iki gruba ayrıldıkları birinin Asurlularla mücadeleden sonra batıya yönelerek Frig ülkesini istila ettiği diğer bölümünün de kuzeye yönelerek Kafkaslar üzerinden hareketle Kapadokya bölgesine ve oradan da Sinop'a çıktıkları anlaşılmaktadır. Kimmerler Sinop bölgesinde büyük bir güç olmayışından da faydalanarak Miletos'lu Oikist Habrondas'ı öldürerek hâkimiyet kurmuşlardır. Strabon (I. 3.21) da geçen bir kayıтта Kimmerler önce Paphlagonia'yı ondan sonra da Frigya'yı istila etmişlerdir. Buradan Kimmerler'in kuzeye akınlarının M.Ö.676 yılından daha önceye tarihlenebileceği yani M.Ö.VII.yüzyılın ilk çeyreği içinde veya biraz daha önce Sinop'a ulaşmış olacağını göstermektedir²⁵⁹.

²⁵⁷ M.Taner Tarhan, "Ön asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C.1, Ankara 2002, s.524, 525.

²⁵⁸ Fahrettin Kırzioğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Trabzon Vilayetimiz(Batum-SamsunDahil) Bölgesinde M.Ö. VII. yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hatıraları", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (Uluslar Arası I)1-3 Haziran 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, Samsun 1990, s.86.

²⁵⁹ Özdemir Koçak, *Eski Çağ Tarihinde Sinop Başlangıçtan M.Ö.395 yılına Kadar*, İst. Üni., Sos. Bil. Enst. Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mehmet Özsait, İstanbul 1993, s.35,36.

Kimmerlerin Karadeniz bölgesinde Sinop'tan Trabzon'a kadar kıyı şeridini M.Ö.VII.yüzyıl'ın ilk yarısında hakimiyet altına almaları Güney Karadeniz kıyılarında kurulan Yunan kolonilerinin kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Yaklaşık yüzyıldır devam eden Yunanlıların Karadeniz'i Keşif seyahatleri ve koloni kurma teşebbüsleri Kimmerlerin istilas ve çıkardıkları huzursuzluklar dolayısıyla kesintiye uğramıştır²⁶⁰.

Kimmerleri takiben Anadolu'ya giren İskitler de M.Ö.665 yılından itibaren Kür Nehri'nin sağ tarafını ele geçirmişler M.Ö.V.yüzyıl başlarında da Çoruh Nehri boylarına kadar sınırlarını genişletmişlerdir. Sahil kesiminde ise Trabzon'dan Sinop'a kadar olan kesim bazı İskit boyları tarafından denetim altına alınmıştır. İskitler'in hâkimiyetleri sırasında bölgeye Yunanlı kolonistler gelmeye başlamışlar ve Sinop, Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon'da koloniler kurmaya başlamışlardır. İskitlerin bu bölgelerde kültürel izleri kalsa da zamanla bölgeye yerleşen diğer unsurlar içinde eriyerek kaybolmuşlardır²⁶¹.

Antik Grek ve Roma/Latin kaynaklarında Amazonlar'ın yaşadıkları topraklar olarak gösterilen "Themiskyra" Thermodon/Terme çayı havzası Amisos'un (Samsun) doğusunda uzanır ve buralarda Amazonlar'ın yaşadıkları kabul edilir. Burada kaçak kazıcılar tarafından bulunan kurganlarda Amasya Gümüşhacıköy'dekine benzer Arkeolojik malzemeler atlı göçebe Kimmer ve İskitler'in yaşadıklarını göstermektedir²⁶².

Ordu ve çevresinde de Kimmerler'in ve İskitler'in izlerine rastlanmaktadır. Ünye'de bulunan gümüş bir kap Kimmerler'in buradaki hâkimiyetinin arkeolojik kanıtıdır. Kimmerler'den sonra bölgeye İskitler hâkim olmuştur²⁶³.

Kimmerler'in hem doğudan hem de batıdan göçlerle Anadolu'ya girdikleri anlaşılmaktadır. Doğuda Kafkaslar'dan geçtikten sonra ulaştıkları bölgeleri istila etmeye başladıkları ve yine aynı şekilde batıdan göç edenlerin de boğazları geçtikten sonra istila ve yağma hareketlerine başladıkları anlaşılmaktadır. Kimmerler bütün ağırlıkları, eş ve çocukları, hayvan sürüleri ile birlikte göç ettiklerinden dolayı yeni

²⁶⁰ İ. Tellioğlu, (2004), a.g.e., s.20

²⁶¹ İbrahim Tellioğlu, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:5, Çorum (bahar) 2005, s.2.

²⁶² M.T. Tarhan, (2002), a.g.e., s.524.

²⁶³ O. Doğan, (2003), a.g.e., s.83.

yurt aramak ve hayatiyetlerini devam ettirebilmek için adeta buna mecbur idiler. Kimmerler alışık oldukları bozkır yaşantısı için geniş otlak ve yaylaklara sahip olmalı idiler, bu amaçla bozkır hayatına uygun olan Anadolu'yu doğudan batıya kat ederek hem Anadolu'nun hem de Ön Asya'nın siyasi dengesinin değişim ve gelişiminde etkili olmuşlardır²⁶⁴.

Toplumlar yaşama tarzlarına uygun coğrafi bölgeleri tercih ederler, tercih hakları sınırlı ise kendilerine yakın coğrafi alanlara yönelirler, Anadolu özellikle dağlık kuzey Anadolu ve Toros dağları civarının bozkır kültürü için uygun şartları barındırmaktadır. Bozkır kültür değerlerine sahip topluluklar için uygun olan bu bölgeler onlar için cezbedici olmuş ve uyum sağlamalarını da kolaylaştırmıştır. Kimmerler ve onları takip eden İskitler'in, Anadolu ve yakın çevresine göç etmeyi tercih etme nedenlerinin başında coğrafi nedenler gelmiştir²⁶⁵.

Kendilerine ait yazılı kaynakları olmayan ve yahut da varsa bile günümüze kadar ulaşamayan, hayat tarzları ve kültürel özellikleri bakımından ayırt edilemeyecek kadar birbirine benzeyen Kimmer ve İskit uygarlıklarından önce Kimmerler Anadolu'ya girmiş ve sonrada onları takip eden İskitler Anadolu'ya girmişlerdir. Anadolu'nun kültürel birikiminde yerleşik uygarlıkların yanı sıra yağmacı ve saldırgan nitelikleriyle tanınan Kimmer ve İskit göçebe toplulukları da Demir çağında etkin olmuşlardır²⁶⁶.

İskitlerin Ön Asya'ya yayılmaları güneyde Filistin'e kadar devam etmiştir. Ancak İskitlerin asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. Arkeolojik malzemeler ve yazılı kaynaklar bu görüşü kuvvetlendirmektedir. İskitlerin buradaki gücü, M.Ö.VII.yüzyılın başlarında Asur sınırına kadar ulaşmaları, Urartu Devleti'nin ortadan kalkmasındaki etkileri, Asur Devleti'nin güç kaybetmesindeki rolleri ve Asurlular'ın onlarla anlaşmak zorunda kalmasına etkileri gibi olaylardan anlaşılabilir. Ayrıca Perslerle mücadeleleri de Pers İmparatorluğu ve çevresine etkisini göstermektedir. İskitlerin etkisinin M.Ö.IV.yüzyıllarda bile devam ettiği Ksenophon'un M.Ö.IV.yüzyılın hemen başlarında Doğu Anadolu bölgesinden

²⁶⁴ M.Taner Tarhan, *Eski Çağ'da Kimmerler Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü.Ed.Fak. Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972, s.81.

²⁶⁵ Özdemir Koçak-H.Şahin, "Eski çağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Önemi", s.348,349. <http://www.iudergi.com/tr/index.php/anasayfa/article/viewFile/1276/1274>.

²⁶⁶ Oya San, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", *Belleten*, Cilt:64, Sayı:239, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 1, 2.

İskitler'in ülkesi olarak bahsetmesinden anlaşılabilir. İskitler'in Ön Asya'da ilk defa Asur kaynaklarında adlarının geçmesinden başlamak üzere Ksenophon tarafından bahsedildikleri M.Ö.IV.yüzyılın başlarında döneme kadar aşağı yukarı 300 yıl gibi uzun bir süre zarfında İskitler Doğu Anadolu ve çevresinde etkili olmuşlardır. Ekonomileri büyük oranda hayvancılığa dayanan İskitler özellikle Doğu Anadolu yüksek yaylalarının hayvancılık için uygun şartlar sağlaması dolayısıyla bölgeyi birden bire terk etmedikleri gibi yerleşik topluluklarla da mücadele ederek onların kayıtlarında yer edinecek kadar siyasi güç kazandıkları da anlaşılmıştır²⁶⁷.

Kimmerler ve İskitler aynı güzergâhları kullanarak Demir Çağı'nda Anadolu'ya giren Avrasya atlı göçebe kavimlerdendir. Bu iki kavminde kültürel izler ve uygarlık izlerine dair verilerin birbirine benzemesi dolayısıyla Anadolu'da ele geçen arkeolojik malzemelerin hangisine ait olduğunu tespit etmemizi oldukça zorlaştırmaktadır²⁶⁸.

Buraya kadar anlatılanlarda ortak noktanın Kimmer ve İskitler başta olmak üzere atlı kavimlerin hareketli bir hayat sürdükleri sadece Karadenizin kuzeyi değil buradan doğuya doğru yönelenlerin Kafkaslardan Anadolu'ya ve yine batıya doğru yönelenlerinde boğazlar üzerinden Anadolu'ya geldikleri özellikle vurgulanmaktadır.

²⁶⁷ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.92, 93.

²⁶⁸ Şevket Dönmez, "İskitler ve Önasya / İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Arkeolojik Buluntuları" *turkinst.org.mht*, (Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Resmi İnternet Sitesi)

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA KİMMER VE İSKİTLER

1. ANADOLU'DA KİMMERLER

1.1. KİMMER-URARTULULAR

Urartu Devleti sınırları M.Ö.VIII.yüzyıl ortalarında Doğu Anadolu'da Kafkaslar'dan Kuzey Suriye ve Fırat Nehri'ne kadar sahaları içine alacak şekilde genişlemiştir. Belirtilen tarihlerde Orta Asya'dan hareketle Karadeniz'in kuzey bölgelerine gelen ve Kafkaslar'ın ötesinden ve de doğudan Anadolu'ya girmek isteyen bütün topluluklar Urartu topraklarından Anadolu'ya girmişlerdir²⁶⁹.

Kimmerler'in Anadolu'daki faaliyet ve etkinlikleri kronolojik açıdan incelendiğinde, Kafkaslardan Anadolu'ya girişte ilk karşılaşılan ve geçiş noktasında olan topraklar Urartu ülkesi olduğu için öncelikle Urartulularla ilişkileri gündeme gelir. Asur, Urartu ve hatta Grek kayıtları da bunu ispatlamaktadır²⁷⁰.

Kimmerler ve onları takip eden İskitler'in Kafkaslar ve doğudan Anadolu'ya göçlerinden önce Doğu Anadolu bölgesine Urartu ve Asur devletleri hâkim idiler ve iki taraf arasında büyük bir çekişme ve mücadele yaşanmaktaydı. M. Ö. VIII. yüzyıl başlarında, Urartulular kuzeye ve güneye yayılarak Asurlular aleyhine topraklarını genişletmeye çalışırken, Asur Devleti de Suriye'ye yayılma çabasındaydı ve her iki devletin de topraklarını genişletme politikası, çatışmaları kaçınılmaz hale getiriyordu. Ancak Kimmer ve ardından gelen İskit akınları ile iki devlet arasındaki bu çekişme de son bulacaktır²⁷¹.

Kimmerler Kafkaslar'dan ulaşım ve askerî hareketler açısından en eski devirlerden itibaren günümüzde dâhil önemini binlerce yıl koruyan doğal ve tarihi geçitlerden Daryal geçidini (Gerusin/portae Sarmaticae) ve Osset geçitlerini geçerek Urartu sınırlarına ulaşmışlardır²⁷².

²⁶⁹ İ.Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C.LXI, Sa.231, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997, s.273.

²⁷⁰ O. San, (2000), a.g.m., s.2.

²⁷¹ İbrahim Tellioglu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *Atatürk Üni.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:11, Sayı:27, Erzurum 2005, s.240.

²⁷² M.T.Tarhan, (2002), a.g.m., s.603.

İskitler'in Kimmerler'in yurduna gelerek onları sıkıştırıp yurtlarından çıkarmaları sonucunda Kimmerler Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girerek orta Anadolu'ya doğru yayıldılar²⁷³.

Kimmerler'in Anadolu'ya geldiklerinde burada yaşayan kavimlerin tarihi gelişimlerinde bazı değişikliklere sebep oldukları anlaşılmaktadır. Öncelikle Doğu Anadolu'da Urartu krallığı ile karşılaştılar ve devamında aşamalı olarak Anadolu'nun iç kesimlerine doğru sızdılar. Kuzeyden gelip Kafkas Dağları'ndan Ön Asya'ya gelen Kimmerleri, coğrafi konumu gereği geçiş noktası olan Urartu toprakları bloke etmiştir²⁷⁴.

Herodotos da Kimmerler'in İskitler'in baskısı karşısında ne yapacakları konusunda anlaşılmadıkları ve birbirleriyle mücadele ettiklerini kalanların da kıyı boyunca takiben Kafkasları aşarak Anadolu'ya girdiklerini anlatmaktadır²⁷⁵.

İskitler/Sakalar, M.Ö.XI.-IX.yüzyıllar da buldukları Orta Asya coğrafyasından M.Ö.VIII.yüzyılda Karadeniz'in kuzeyine yönelerek buradaki Kimmerleri güneye, Anadolu'ya sürerek yerlerini aldılar.²⁷⁶ İskitler'in baskısı sonuç vermiş ve en azından bir kısım Kimmerler yerlerinden ayrılarak Kaynaklarda belirtildiği şekliyle Anadolu'ya gelmişlerdir.

Urartulular'ın Kimmer halkıyla çatışmasından Koyuncuk arşiv vesikalarında birkaç mektupta bahsedilmekte ve gizli servisin güvendiği haber alma kaynaklarının muhtemelen Kimmerlere karşı teyakkuza geçmeleri hakkında bilgiler verilmekte, diğer bir mektupta da Urartulular'ın aldığı ağır bir yenilgiden bahsedilmektedir. Burada anlatılan olaylar kesin olarak Urartu kralı I. Rusa zamanında olmuştur. Bu olayların tarihi Asur kralı II. Sargon'un yazışmalarından M. Ö. 714'teki 8. seferin hemen öncesinde olmuştur. Aynı yıl değilse M. Ö. 715'te olmalıdır²⁷⁷.

Urartu krallarından I. Arğişti'nin saltanatının 13. yılı olayları anlatılırken ilk defa İskitler'den bahseden Urartu yazıtlarına rastlanır. I. Arğişti M. Ö. 774 tarihinde Etiu(ni) ülkesine sefer yaparak ele geçirdiği ve Gökçe Göl civarında atlı kavimlerden

²⁷³ Salim Koca, "Türklerin Göçleri veYayılmaları", *Türkler*. C.I, Ankara 2002, s.657.

²⁷⁴ Oya San, *Demirçağ ve Demirçağ Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı*, Ege Üni.Sos.Bil.Enst. Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998, s.55.

²⁷⁵ Herodot, a.g.e., IV,11-12, s.206.

²⁷⁶ Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, C:6, Ankara 2002, s. 72, 73.

²⁷⁷ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev:Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s.95.

Urartu kaynaklarında İşkigulu olarak geçen İskitler'in ülkesine kadar gittiği yazılmaktadır. Bunun dışında Arpaçay'ın kıyısında bulunan Kanlıca'da ele geçen başka bir yazıtta da İşkigulu adına rastlanmaktadır²⁷⁸.

Kimmerleri takip ederek Kafkaslar, Anadolu ve Ön Asya'ya kadar gelen İskitler Urartu sınırlarında görünmüşlerse Kimmerler'in de onlardan daha önce adı geçen bölgelere geldiği Urartu topraklarında etkili olduğu anlaşılabilir. M.Ö.VIII.yüzyılda İskit göçlerinin tedirgin ettiği Kimmerler kabileler halinde Güney Kafkasya'ya doğru hareketlenerek Van (Urartu) krallarının Menua zamanından beri denetim altına almaya çalıştıkları kuzey bölgelerini etki altına aldılar. Urartu kralı I. Rusa bunlara karşı ordu gönderdi ise de M.Ö.714 yılında yenilgiye uğradı, bu yenilgiden sonra Urartu krallığı Asur hükümdarı II. Sargon (Şarru-kin) karşısında yenilgiler almıştır²⁷⁹.

Urartu kralı I. Rusa için feleğin çemberi dramatik bir şekilde dönmüştür. Kafkaslar ötesinden Güney Rusya'dan gelen azgın barbar Kimmerler, Grek geleneğine göre, eski askeri yol olan Kafkaslar ortasındaki geçitlerden aşağı İskit kabileleri, tarafından sürülmüşlerdi. Kimmerler, M.Ö.714 yılında, birdenbire Urartu sınırları üzerine çullanmışlardır. Urartulu I. Rusa onları Uesi (ihtimal ki Başkale)'de karşılaşmışsa da başarılı olamayıp yenilmiş ve intihar etmiştir, öte yandan M.Ö.713'te Sargon şimdi savunmasız kalmış olan ülke içlerine doğru harekete geçerek Musasir'i yağmalamıştır²⁸⁰.

Urartu kralı I. Rusa'nın Asur kralı II. Sargon'a yenilmesinde Kimmerler'in rolü olması hiç de ihtimal dışı olmasa gerekir²⁸¹.

Asurlu casusların kralları II. Sargon'a Kimmerler'in Urartu ordusunu yendiği ve onlar için büyük problem olduklarını ve Urartulular'ın kralları Rusa'nın Kimmerler üzerine sefer düzenlediği ve başarısız olduğunu, Kimmerler'in Manna

²⁷⁸ A. Çilingiroğlu, (1997), a.g.e., s.38.

²⁷⁹ Veli Sevin. "Kralların Coğrafyası, Demir Çağı, Urartu Devleti", *Arkeo Atlas Dergisi*, 2011/1, Editör: Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş. İstanbul 2011, s.454.

²⁸⁰ R.D. Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History H/30* (1967), Cambridge. s. 1-32, Çeviri Ömer Çapar, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", *Ankara Üni. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Dergisi*, Cilt:31, Sayı: 1. 2, Ankara 1987, s.53,54.

²⁸¹ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1992, s.36.

ülkesinden Urartu topraklarına girdikleri ve Uasi ülkesinde Urartuluları yendiklerini bildirdikleri anlaşılmaktadır²⁸².

Bu konu ile ilgili olmak üzere Asurlu casusların kralları Sargon'a sınır olayları hakkında bilgiler verdikleri ve bu bilgilerde de Urartulular ile Kimmerler arasındaki savaşıardan bahsettikleri anlaşılmaktadır. Verilen bilgilerde;...“O (Rusa) Gamir (Kimmer) ülkesine gittiğinde ordusu tamamıyla yok edildi. Üç komutanı askerleriyle birlikte katledildi, ancak o kaçtı ve kendi ülkesine geri döndü, ancak kampı henüz gelmedi. Bu Nabu-li'u'nun raporudur...”²⁸³. Şeklinde ifadelerden anlaşılacağı üzere Urartulular Kimmerler'e karşı büyük bir hezimet yaşamışlardır. Asur kralı Sargon da buna göre Urartu seferine çıkmış olmalıdır.

Asur kaynaklarında Kimmerler hakkındaki ilk haberlere Sargon zamanında yazılmış mektuplarda rastlanır. Yazılan mektuplarda M.Ö.714 yılından sonra Kimmer kuvvetlerinin, Urartu ordularını mağlup ettikleri nakledilmektedir²⁸⁴.

Yakındoğu halklarının Kimmerler ile bilinen ilk karşılaşması hakkında bilgilerimiz, Asur Kralı II. Sargon'a hitaben, üçü veliaht Sennacherib tarafından, dördüncüsü valisi Aşşürreşüwa tarafından yazılmış komşu Urartulular içindeki olaylar hakkında istihbarat raporlarının özetlerinden oluşan dört adet istihbarat raporlarından anlaşılır. Bu metinlerden Urartu kralı I. Rusa'nın Kimmerlere karşı büyük bir sefer yaptığını öğreniyoruz. Bu sefere sefer komutanı Turtanu ve en az on üç vali ve kral bizzat katılmış, sefer büyük bir felaketle sonuçlanmış, Urartulular yenilerek kendi topraklarına geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Turtanu ve iki vali esir olmuş, bir vali öldürülmüş ve kral ordusunu terk ederek kaçmıştır. Bu olaylar Urartu'nun kuzeyinde muhtemelen Sevan gölünün kuzeyi ve Merkez Transkafkasya'nın güney kesiminde M.Ö.714 yılının bahar veya yaz başlarında meydana gelmiştir. Asur kralı II. Sargon Urartu'da olan olayları izlemiş ve bundan yararlanmak için meşhur sekizinci seferini başlatmıştır²⁸⁵.

²⁸² A.Çilingiroğlu, (1997), a.g.e., s.41, 42.

²⁸³ A.Çilingiroğlu, (1994), a.g.e., s.93,94,dipnot 264.

²⁸⁴ Kadriye Tansuğ, “Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö.7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 7, S: 4, Ankara 1949, s.536.

²⁸⁵ Askold I. Ivantchik, “Early Eurasian Nomads And The Civilizations Of The Anciet Near East (Eight–Seventh Centuries BCE)”, *Brill's Inner Asian Library*, Edited by, Nicola Di Cosmo, Devin Deweese, Caroline Humphrey, Volume II., Mongols, Turks, And Others, *Eurasian Nomads and the Sedentary World*, edited by, Reuven Amitai and Michal Biran, Brill, Leiden-Boston 2005, s.104,105.

Kimmerler Urartulular'ın zayıf bir anında M.Ö.714 yılından sonra Asurlular karşısında zor durumda kaldıkları zamanlardan birinde bu durumu değerlendirerek de saldırılarına devam etmiş olmalıdır²⁸⁶.

Güney Rusya'dan hareketle Kafkaslar üzerinden gelerek M.Ö.714 yılında Urartulular'a saldıran savaşçı Kimmerler buradan Karadeniz'in güney kıyısı boyunca Sinop'a ulaşıp burada üs oluşturmuşlar ve güneye yönelerek iç kesimlerde Tabal ülkesine kadar gitmişlerdir²⁸⁷.

Doğu Anadolu'daki Urartulular Devleti, M.Ö.VIII.yüzyılın ortalarında Kafkaslar'dan Kuzey Suriye ve Fırat'a kadar yayılan büyük bir devlet olmuştur. Belirtilen yüzyıl içinde Urartulular Sargon ve haleflerinin baskılarına maruz kalırken, aynı zamanda Kafkas geçitlerinden gelerek gittikçe de büyüyen Kimmer tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Urartulu-Kimmer mücadeleleri sonunda istilacı Kimmerler'in yolu İç Anadolu'ya döndürülmüş ve Urartulular devleti de çökmekten en azından M.Ö.VII.yüzyılın başlarında, İskit akınları başlayana kadar kurtulmuştur²⁸⁸.

Ata binmekte usta olan Avrasya bozkır göçebeleri Kafkaslar'ın güneyinde ortaya çıkarak oradan Asur topraklarına girdiler ve M. Ö.714 yılında Urartu kralı I. Rusa'yı yenip tahtından indirdiler ve buradan batıya Anadolu içlerine yöneldiler çünkü Anadolu'da kimmerler'in alıştıkları bozkır yaşantılarına uygun bol otlaklar vardı. Bu sebeple de onlar Anadolu'ya yerleştiler ve uzun süre etkili oldular²⁸⁹.

Urartulular'ın önemli kentlerinden Çavuştepe'de yapılan kazılarda Urartu sanatına özgü olmayan kırmızı renkli porfirden silindir mühürde bazı hayvan figürlerine rastlanmıştır ki kökeni Manna-İskit üslûbunda aranmalıdır ve yine Çavuştepe surlarının önünde ve sur duvarlarına saplanmış olarak çok sayıda tunç ve demirden ok ucuna rastlanmıştır. Burada rastlanan ok uçları genelde M.Ö.VII.yüz yılda İskit istilası ile aniden ortaya çıkan ve İskit tipi ok uçları olarak kabul edilen ok ucu türlerindedir. Çavuştepe'de ve diğer Urartu şehirlerinde tespit edilen ağır

²⁸⁶ Walter Mayer, "Sargon'un Urartu Seferi M.Ö.714 Bir askeri Tarih değerlendirmesi", Çeviren: Füzûzan Kınal, *Askeri Tarih Bülteni*, Ağustos 1982,Sayı:14,Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1982, s.63.

²⁸⁷ J.G.Macqueen, (2009), a.g.e., s.173.

²⁸⁸ K.Tansuğ, (1949),a.g.m., s.536.

²⁸⁹ Colin McEvedy, *İlk Çağ Tarih Atlası*, Çev. Ayşen Anadol,3.Basım, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.48.

yangın izleri ve tahribat da Kimmer ve İskitler'in saldırıları ile alakadar kabul edilmektedir²⁹⁰.

Ön Asya dünyasındaki İskitlerle bağlantılı olarak geliştiği kabul edilen Kimmer göçleri M.Ö.VIII.yüzyıl ile M.Ö.500 yılları arasındaki dönemde etkili olmuştur. Belirtilen dönemde doğudan gelen İskitler'in baskısıyla Kimmerler yurt edindikleri Karadeniz'in kuzey bozkırlarından güneye ve batıya doğru hareket etmek zorunda kalmıştır. Kimmerler'den göçe katılmayanlar ise İskitlerle benzerlikleri dolayısıyla akraba kabul edebileceğimiz İskitler arasında karışıp kaynaşmışlardır. Güneye göçen Kuban, Koban ve diğer Kafkas boylarından oluşan Kimmerler ise Doğu Göç kolu olarak Kafkaslar'ı aşip Anadolu'yu istila ettiler. Bunların peşinden de onları takip eden İskitler Ön Asya'ya gelmişlerdir. Yeni yurt tutmak isteyen bu göçebeler kendilerinin yaşantısı olan bozkır göçebe hayatına uygun iklim şartları, bol otlak ve yaylaklara sahip Anadolu'yu yurt tutmak için o dönemde Anadolu'nun önemli ve güçlü devletleriyle mücadeleleri göze alarak kısa bir sürede olsa başarılı olup Anadolu'da yerleşmeyi başarmışlardır²⁹¹.

Urartu kralı II. Sarduri zamanında Kafkas Dağları'nı aşarak Anadolu'ya yönelen Kimmer tehlikesine karşı Urartulular I. Rusa zamanında savunma amaçlı kale inşası ve benzeri tedbirler almak zorunda kalmışlardır²⁹².

Urartu Kralı I. Rusa zamanı hakkında bilgi veren Gökçe Göl'ün güney kıyı kasabası Kama'da bulunan yazıt ve yine aynı gölün, güneybatısındaki Kelagran (Tsovinar) kasabasında bulunan yazıtlardan anlaşıldığı üzere adı geçen yörede atlı kavimler için tedbir olması amacıyla iki tane kale yapılmıştır. Çünkü bu dönemde Kimmer ve İskitler tüm Batı Asya ülkeleri için tehlike olmaya başlamışlardı. Urartulular'a karşı Gökçe Göl çevresinde başlayan ayaklanmalarda Kimmer ve İskitler'in etkili olduğu kabul edilebilir²⁹³.

Urartu kralı I. Rusa döneminde Urartuluların ülkelerine kuzeyden göçebe Kimmer saldırıları olurken, güneyden de Asur kralı II. Sargon'un saldırılarına hedef

²⁹⁰ Afif Erzen,"Van Bölgesinde yeni Urartu araştırmaları (1974'ten 1976'ya kadar)", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara-11-15 Ekim 1976, kongreye sunulan bildirimler*, Cilt: I.,T.T.K.Basımevi, Ankara 1979, s.257, 259.

²⁹¹ M.T.Tarhan, (1979), a.g.m., s.364, 365.

²⁹² Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları I, Görsel Anadolu Tarihi Ans.*, Görsel yayınları, İstanbul 1982, s.167

²⁹³ A. Çilingiroğlu, (1994), a.g.e., s. 89, 90.

olmuş ve Urartuluların kutsal saydıkları kentleri Musaşir Asurlular'ın eline geçerken Kuzey sınırlarında Kimmerler tarafından talan edilmiştir²⁹⁴.

Urartulular devleti M.Ö.VIII.yüzyılın son çeyreğinde güneyden Asur saldırılarına hedef olurken kuzeyden de Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer akınları arasında kalmıştır. Aldığı yenilgiler dolayısıyla M.Ö.VII.yüzyılın ortalarında da Tuşpa'daki başkenti daha korunaklı yeni bir yere Rusahinili (Toprakkale) ye taşımıştır²⁹⁵.

Kimmerler Urartu ülkesine saldırarak I. Rusa'nın kendilerine karşı gönderdiği orduyu yenilgiye uğratıp uç kumandanlarını da öldürünce Urartu kralı I.Rusa ülkesine kaçmak zorunda kaldı. Kimmer saldırılarında Urartu ülkesi Asur ülkesi için bir tampon görevi yapmakta idi. Ancak daha sonraki dönemlerde Urartulular Asur'a karşı Kimmerlerle işbirliği ve ordularında paralı asker olarak onlardan yararlanma yoluna gittikleri de olmuş ve II. Rusa zamanında Şupria bölgesine yapılan seferde Kimmerler'den yararlanmışlardı. Ancak Kimmerlerin Urartulularla mücadelelerinde M.Ö.714 yılındaki saldırıları ve yine M.Ö.707'deki saldırılarında başarılı oldukları ve Giriktepedeki küçük Urartu sarayı ve tapınağını da tahrip ettikleri anlaşılmaktadır²⁹⁶.

Asur kralı II. Sargon'un Urartu ve müttefiklerini M.Ö.714 yılında yenmesi olayından bir süre önce Kimmerler kuzeyden Ön Asya'ya gelerek sınırları zorlamışlar ve belirli bir bölgeyi de işgal etmişlerdi. Bu Kimmerler bir süre sonra Asur devletini de rahatsız edeceklerdir²⁹⁷.

Kuzeyden gelen Kimmerler'in sıkıştırılmaları sonucu zor durumda kalan Urartuluları Asur kralı II. Sargon M.Ö.714 yılında yenilgiye uğratarak Urartulular krallığının başkenti Tuşpa'yı ele geçirmiş ve Urartuluların kralları I. Rusa da bu yenilgiyi kabullenemeyerek intihar ederek ölmüştür. Yerine geçen II. Argiştı de Kimmerler'e M.Ö.707 yılında yenilmiş olmakla birlikte Kimmerler'in batıya yönelmesi Urartulular'a biraz nefes aldirmiş olmalıdır²⁹⁸.

²⁹⁴ V. Sevin, (2003), a.g.e., s. 206, 207.

²⁹⁵ S. Aktüre, (2003), a.g.e., s. 90, 91.

²⁹⁶ Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (prehistor ve Protohistuari)", *50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Cilt:1, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1974, s.47.

²⁹⁷ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.43.

²⁹⁸ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, 2.baskı, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994, s.82.

Urartulular Krallığında I. Rusa'nın Asur veya Kimmerler'e yenilgisi sonucu intihar ederek ölmesinden sonra yerine geçen II. Arğişti başta bulunduğu dönemde en çok atlı göçebe kavimlerle uğraşmıştır. Özellikle de Kafkas ötesi bozkırlardan gelerek Urartu ülkesini doğudan batıya kat edip Anadolu'nun içlerine ve batısında Frig ve Lidya ve batı şehirleri üzerine yürüyen Kimmerlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. M.Ö.707 yılında Kimmerler II. Arğişti'yi de yenmişler ancak daha sonra Kimmerler'in Urartu ülkesini terk ederek batıya gitmeleri sayesinde II. Arğişti rahatlamış ve tahtını uzun süre koruyabildiği gibi ülkesinde imar faaliyetlerinde bulunabildiği de anlaşılmıştır²⁹⁹.

Urartu kralı II. Arğişti (M.Ö.714/3-685) döneminde Kimmer akınlarının Urartu topraklarında etkili olmaya başlaması, Urartu kralının sınır bölgelerini takviye etme ve savunma gücünü artırmak gibi önlemler almaya sevk etmiştir. Alınan önlemler sonucunda II. Arğişti devrinde Kimmer göçü fazla etkili olmamakla birlikte, halefi II. Rusa döneminde (M.Ö.685-645), kuzeyden gelen akıncılar önemli ölçüde insan ve toprak kaybına sebep olmuşlardır³⁰⁰.

Kimmerler'in baskısının Urartu devletini önemli ölçüde zayıflattığı anlaşılmaktadır. Çünkü Asur kralı II. Sargon Asur devletinin kuzey sınırında Kafkasları aşip gelen Kimmerli atlı savaşçı göçebelerin varlığı ve seslerinin duyulduğunun anlaşılmakta olduğu zamanlarda onları dikkatle izlemek için oğlunu istihbarat örgütünün başına getirmiş, verilen bilgileri değerlendirerek de Kimmerler tarafından sıkıştırılan Urartulular üzerine sefer düzenleyip M.Ö.714 yılında Urartuluları büyük bir yenilgiye uğratmıştır³⁰¹.

Kimmerler orta Kafkaslar'dan Doğu Anadolu'daki Urartu ülkesine girerek onları yıpratmışlar (M.Ö.714) ve daha sonra Asur sınırlarına ve sonrada batı bölgelerine doğru ilerlemelerini devam ettirdiler³⁰².

Güneyden Asur devleti kuzeyden de Kimmerler M.Ö.VIII.yüzyılda Anadolu'ya girerek Urartu ülkesini iyice yıpratarak yok olma noktasına getirmişler ve bu duruma dayanamayan I. Rusa'nın intihar etmesi sonucu yerine geçen oğlu

²⁹⁹ A.Çilingiroğlu,(1997), a.g.e., s.43.

³⁰⁰ İ.Tellioğlu, (2005), a.g.m., s.241.

³⁰¹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları,3.Basım, İstanbul 2008, s.104,105.

³⁰² M.Taner Tarhan, "Bozkır Medeniyetinin Kısa kronolojisi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:24 İstanbul Mart 1970, s.25.

II.Argiști ülkesinin sınırlarını Kimmerler'e karşı savunabilmek için sağlamlaştırmış ve bağımsızlığını koruyabilmiştir. Bütün bu çalışmalara rağmen Urartulular devleti Ön Asya dünyasındaki önemini yitirmiştir³⁰³.

Urartu kralı II. Argiști (M.Ö.714-685) kuzeye yönelerek Kimmer akınlarını önlemeye çalışmış, ancak M.Ö.707 yılında ağır bir şekilde yenilgiye uğramıştır. II. Argiști'den sonra başa geçen Urartu kralı II. Rusa (M.Ö.685-645) ise akıllıca bir politika izlemiş, dalgalar halinde Urartu topraklarında ilerlemekte ve yayılmakta olan Kimmer boyları ile anlaşarak, ezeli düşman Asur'a karşı ittifak yapmıştır. Bir kısım Kimmer boylarını da Urartu topraklarında iskân ettirerek bunların yerleşmelerini sağlamıştır. Bu arada Asur sınırlarında Kimmerlerle yapılan bir savaşta ünlü Asur kralı II. Sargon hayatını kaybetmiştir. Urartu kralı II. Rusa'nın müttefiki olan Kimmerler'in ana göç kolu ise batıya doğru yönelmiş ve Frig devleti egemenliğindeki topraklara doğru ilerlemeye başlamıştır³⁰⁴.

Bu günkü Ağrı ili Patnos ilçesinin 2km.güneyinde yer alan Giriktepe ya da Değirmentepe adı verilen höyüklerde kazılarla ortaya çıkarılan M.Ö.IX.yüzyılın son çeyreği ya da M.Ö.VIII.yüzyılın ilk çeyreğinde yaptırıldığı kabul edilen saray kalıntıları içinde yapılan araştırmalarda birçok eşyanın yanında yanmış insan iskeletlerine rastlanmıştır. Bu ve benzeri yapılarda ele geçen bulgulardan hareketle M.Ö.VIII.yüzyılın sonlarına doğru ani bir düşman saldırısının vuku bulunduğu ve yangın ve tahribatlarında bu saldırılarla ilişkili olduğu ani saldıran düşmanında Kafkaslar üzerinden gelen Kimmerler olduğu tahmin edilmektedir³⁰⁵.

II. Argiști zamanında Kafkas ötesinden gelerek Anadolu içlerine kadar inen Kimmerler Urartulular için büyük tehlike oluşturmuştur. Kafkaslar üzerinden gelen Kimmerler'in Urartu yerleşim merkezlerinde yaptıkları tahribatın arkeolojik delilleri olarak Patnos yakınlarında bulunan Giriktepe ya da Değirmentepe höyüğünde yapılan kazılarda bulunan Urartu Sarayı'nın şiddetli bir yangın sonucunda tahrip olduğu, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaştığını gösteren kalıntılar ile yanmış insan iskeletlerinin kalıntıları M.Ö.VIII.yüzyılın sonlarına doğru ani bir düşman saldırısı sonucunda saray ve eklentilerinin yanarak çöktüğü ve içindekilerin kurtulamadığını

³⁰³ H. Bahar, (2010), a.g.e., s.242.

³⁰⁴ M.T.Tarhan, (2002), a.g.m., s.522,523.

³⁰⁵ O. Belli, (1982), a.g.m., s.157, 158.

düşündürmektedir. Urartu Kralı II. Arğişti'nin kuzeye doğru saldırıları durdurmak maksadıyla harekete geçmesi de Giriktepe Sarayı'nın Arğişti'nin Urartu Kralı olduğu dönemin ortalarına doğru Kimmerler tarafından yakılıp yıkıldığı görüşünü kuvvetlendirmektedir. II. Arğişti Kimmer tehlikesine karşı tedbir olmak üzere savunması kolay korunaklı yerleşim yerleri kurarak, Erzincan yakınlarında ki Altintepe örneğinde olduğu gibi etrafını da surlarla çevirmiştir. Urartulular kralları II. Rusa'nın Kimmerlerle anlaşarak onları batıya doğru yönlendirmesi sonucunda Kimmer saldırılarından kurtulabilmişlerdir. Ayrıca, Kimmerlerin batıya doğru yönelmelerinde arkadan gelmekte olan Sakaların baskısının etkili olabileceği de düşünülebilir³⁰⁶.

Kimmerlerle Urartulular arasındaki ilişkilerle ilgili olarak Asur kaynaklarından bilgiler bulmak mümkün olmuştur. Özellikle Asurlu istihbaratçıların krallarına gönderdikleri mektuplar önemli bilgiler vermektedir. Asurbaniball'in kütüphanesinde korunan M.Ö.707-706 yılları olaylarına ilişkin bilgiler verilen bu mektuplardan birinde, Asurlu görevli Ashurrişia'nın gönderdiği rapor bilgileri yer almaktadır. Bu mektupta Urartu kralı II. Argisti'nin M.Ö.708 yılında Asurlulara karşı kullanmayı planladığı büyük bir ordu topladığı, fakat bir sonraki ilkbaharda Asurlular tarafından Gimirrai adı verilen Kimmerler'in Ön Asya'ya doğru ilerlemeye başladıkları, Urartu kralı II. Argisti'nin de Asur'a karşı hazırladığı ordu ile kuzeye yürüyerek Kimmerlerle savaşmak zorunda kaldığı, Kimmerler'e ait olan topraklardaki savaşta büyük bir yenilgi aldığı anlatılmıştır. Yine mektubun devamında yenilmiş olmasına rağmen II. Arğişti'nin kendi ülkesinin sınırlarını korumayı başardığı ve Urartu ülkesini uzun süre yönettiği de anlatılmaktadır³⁰⁷.

Kafkas Dağları'nı aşır Anadolu'ya geçen Kimmerler için Urartu toprakları bir geçiş bölgesi durumundaydı. Kimmer akınları I. Rusa döneminde başlamış ve II. Arğişti döneminde de devam etmiştir. Özellikle II. Arğişti uzun bir süre kuzeye yönelerek bu atlı göçebelere Kimmerlerle M.Ö.707 yılında savaşmış, fakat bu savaşlar yenilgiyle sonuçlanmıştır. Urartulular kralı II. Arğişti aldığı yenilgiler

³⁰⁶ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.85.

³⁰⁷ J.B.Bury (Edited By), "The Assyrian Empire", *The Cambridge Ancient History*, Volume III, Cambridge At The University Press, 1970, s. 53.

üzerine ülkesinin topraklarını ve krallığını korumak amacıyla Kimmerler'in kendi ülkesinden geçerek batıya doğru ilerlemelerine izin vermiştir³⁰⁸.

İskit baskısıyla ülkesinden göç eden ve Kafkaslar'ı aşarak burada İskitler'e izlerini kaybettirip Urartu topraklarına yayılan Kimmerler Urartulularla mücadele etmişlerdir. Urartulular kralları Argiştı'yi savaşta yenen Kimmerlere karşı Erzincan yakınlarındaki Altın-tepe kalesi örneğinde olduğu gibi savunma amaçlı kaleler yapmışlardır. Urartu kralları Kimmer saldırılarını önlemek için tedbirler almışsa da başarılı olamamış ve onlarla anlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. Kimmerler Urartu kralı II. Rusa zamanında onlarla antlaşma yapmışlar ve Asur'a karşı işbirliğinde bulunurken bir kısmı da batıya göç etmiştir. Bu göçe Kimmerler'i takip eden İskitler'in de etki etmiş olması ihtimal dâhilindedir³⁰⁹.

Asur metinlerinde göçebe kavimlerin yayıldıkları alanlarla ilgili bilgilerden anlaşıldığına göre, yıllar boyunca Kimmerler Urartuluların ülkelerinin güneyinden kuzeyine, doğusundan batısına kadar her yanında yerleşmişlerdir³¹⁰.

Asur krallarından Asarhaddon zamanı verilerine göre, Kimmerler'in Urartu ülkesinden Fırat ve Dicle Nehirleri arasına ve Tabal ile Melid krallıklarıyla da ittifak yaparak Asur'un kuzeybatı sınırlarında Malatya'ya kadar yayıldıkları anlaşılmaktadır³¹¹.

II. Argiştı'den sonra başa geçen II. Rusa Kimmerlerle antlaşma yolunu seçmiş ve dostça ilişkiler kurmaya başlamıştır. Dostça ilişkiler çerçevesinde Kimmerler'in bir bölümü Urartu topraklarından kralın izni ile geçerek Batı ve Güneybatı Anadolu'ya doğru ilerlemişlerdir. Urartu kralı Kimmerlerle dostluğundan yararlanarak Muşki, Hate ve Şupria şehirlerindeki problemleri kendi lehine çözebilmiştir Karmir Blur kentinin Gökçe Göl civarındaki Kimmerler'e karşı kurulduğu kabul edilebilir. Bunun dışında Kuzeybatı İran'da Bastam kalesi başta olmak üzere birçok kale inşa edilmiştir. Urmiye gölü çevresinde ve yine aynı dönemde Van Gölü çevresinde de yapı faaliyetleri artırılmış Çavuştepe kenti ve

³⁰⁸ A. Çilingiroğlu, (1994), s. 99.

³⁰⁹ İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C.LXI, sa.231, T.T.K.Basımevi, Ankara, 1997, s.273, 274

³¹⁰ Anne Katrine Gade Kristensen, *Who Were the Cimmerians, and where Did They Come From?: Sargon II, The Cimmerians, and Rusa I*, Copenhagen 1988, s.13. (<http://books.google.com.tr>).

³¹¹ K.Tansuğ, (1949), a.g.m., s.538, 539.

kalesine önemli ilaveler yapılmıştır. Çavuştepe de M.Ö.VII.yüzyıl'a tarihlenen "hayvan üslûbu" ile ilgili buluntular dikkat çekmektedir. İnşa edilen kalelerin atlı kavimlerin faaliyetlerinin arttığı yıllara denk gelmesi tesadüf olmasa gerekir³¹².

1990–91 yılları kazı sezonunda 1990 yılında Ayanis Kalesinde yapılan kazılarda kalenin farklı yönlerinde beş aşamada çalışmalar sürdürülmüş, 1 ve 5 numaralı alanlarda kırmızı perdahlı Urartu keramiklerinin yanında atlı göçebelerin izleri olarak kabul edebileceğimiz demirden ve tunçtan yapılmış İskit tipi ok uçları ve mızrak uçları ele geçirilmiştir³¹³.

Urartu kralı II. Rusa Kimmerler'in bir kısmının batıya gitmesi için ülkesinden geçmesine izin verirken bir kısım Kimmerliler'in de Urartu ülkesinde yerleşmesine imkân vermiş muhtemelen de bunlardan paralı asker olarak yararlanmış bile olabilir³¹⁴.

Urartu krallığı Kimmer krizini atlattıktan sonra M.Ö.VII.yüzyılın ilk yarısında kralları II. Rusa zamanında bağımsızlığını korumayı başarmış ve en kuvvetli oldukları zamanlardaki gibi kültürel gelişim ve yayılma politikasını devam ettirmiştir³¹⁵.

Urartu kralı II. Rusa zamanında Kimmer tehlikesi yatıştırılmış, İskitler'in artan tehditleri antlaşmalarla güvence altına alınmaya çalışılmış ve Kimmer ve İskitler'den ücretli asker olarak yararlanılma yoluna gidilmiştir. Bunu destekleyen arkeolojik veri olarak Elazığ Altınova'daki Norşuntepe'de atıyla gömülmüş Atlı bozkır savaşçı mezarı dikkate değer kabul edilebilir³¹⁶.

Norşuntepe'de kazılarda üç at gömüsüne rastlanmıştır. Aynı zamanda at gömülü mezarlardan at donanımı takımı parçalarında çıkarılmıştır. Bunlar arasında özengi tipi at gemi ve grifon başı biçiminde kayış bağlantı parçası dikkat çekmektedir ve bütün bunlar İskit tesirini göstermektedir³¹⁷.

³¹² A.Çilingiroğlu, (1994), a.g.e., s.103vdd.

³¹³ Altan Çilingiroğlu, "Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları 1990-1991", *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30.Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008, s.432,433.

³¹⁴ M.T. Tarhan, (1972), a.g.e., s.105.

³¹⁵ Walter Mayer, (1982), a.g.m., s.82.

³¹⁶ Veli Sevin, "Kralların Coğrafyası, Demir Çağı, Urartu Devleti", *Arkeo Atlas Dergisi*, 2011/1, Editör Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş., İstanbul 2011, s.456.

³¹⁷ Recep Yıldırım, "Urartu At Gemleri", *Belleten*, Cilt: LI, Sa:200,T.T.K.Basımevi, Ankara 1987, s.463.

Ağrı ili Doğubeyazıt ilçesinin kuzeyinde ve ilçeye 16km.uzaklıktaki Bozkurt köyünde, köyün içinden başlayarak 12km²lik alana yayılmış kurgan türü mezar alanı tesbit edilmiştir. Bu Kurgan türü mezar geleneği Orta Asya kökenli kültürel gelişmenin Anadolu'da varlığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu kurgan türü mezarlık alanı Kimmer-İskit kavimlerinin Anadolu'ya girdiği kabul edilen Transkafkasya ve İran Azerbaycan'ı kurgan mezarları ile ortak özellikler taşımaktadır³¹⁸. Bu benzerlikler bizim konumuz açısından Kimmer-İskit kavimlerinin Anadolu'ya girdikleri ve kültürel özelliklerini de bölgeye taşıdıkları anlamına gelebilecek veriler ortaya çıkarması bakımından önem arz etmektedir.

1.2. KİMMER-ASURLULAR

Kimmerler'in Asur Devleti ile Anadolu'daki ilişkileri genellikle Asur Devleti'nin Anadolu'da yayılma isteği ve özellikle Urartulularla savaşlarında yoğunlaşmıştır. Çünkü Kimmerler'in Anadolu'ya, dolayısıyla da Urartu ülkesine girdikleri dönemde Asur Devleti de bölgeye hâkim olabilmek için Urartu Devleti ile mücadele içindeydi. Kimmerler'in öncü gruplarının Doğu Anadolu'da göçmesi hakkındaki ilk kayıt, M.Ö.715 tarihli bir Asur yıllığıdır. Kimmerler M.Ö.709'dan itibaren daha kalabalık ve büyük gruplar halinde Kafkasya'dan güneye doğru hareketle Anadolu'ya girdikleri dönemde Asurlular, Kargamış, Malatya, Maraş ile Kilikya ve Toros bölgesindeki 24 şehri ele geçirmiş ve bütün yakın doğuyu hâkimiyeti altına almaya başlamıştı³¹⁹.

II. Sargon (722-705)'un hükümdarlığı sırasında Kimmerler'in hareketlerinden casusları vasıtasıyla haberdar olduğu ve Urartulular'a saldıran bu kavmin Asur'un işini kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır. Urartulular'ın dışında Frigler'le Kimmerler'in mücadelesinde de Frigler'in kralı Midas da Asur kralı II. Sargon'dan yardım istemek üzere M.Ö.709 yılında hediyeler ve elçiler yollamıştır³²⁰.

Asurlular'ın, Frigler ile Urartulular üzerinde baskı kurduğu II. Sargon (722-705) döneminde, Anadolu'nun Kimmer tehdidi ile karşılaştığı anlaşılmaktadır. Frig kralı Midas'ın ani bir kararla taktik değiştirerek, Sargon'dan barış istemesinde

³¹⁸ Aynur Özfirat, "Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı", *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30.Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2008, s.71.

³¹⁹ İ.Tellioğlu, (2005), a.g.m., s. 240, 241.

³²⁰ E. Sever, (2008), a.g.e., s.104,106 .

Kimmer istilasını önemli bir rol oynamış olmalıdır. M.Ö.715'te Kimmerler'in güneybatıya doğru ilerlediği haberini alan II. Sargon, Kimmerler'in ilerleyişini kendisi için Urartu'yu Batı İran'dan atmasına imkân sağlayacak, bir fırsat olarak görmüş olmalı ki, M.Ö.714 yılında sekizinci seferini Urartu ve Mannalar üzerine yapmıştır. İlk olarak Urartu kralı I. Rusa tarafından kışkırtılan Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan Mannalarla karşılaştıktan sonra, kuzeye doğru ilerleyişine devam ederek Urartuluları yenmiştir³²¹.

Sargon'un saltanatının erken zamanlarında Asur'a karşı Urartu ve Frigler ittifak yaptılar. Melid ve Gurgumda onlara katıldı. M.Ö.712 yılında Sargon Melid'i vasal devlet Kummuh topraklarına ekledi, M.Ö.711 yılında da Gurgum'u da tekrar fethedip vasal devleti Tabal'a ekledi. Bu durum Asur için talihsizlik olmuştur. Bu zamana kadar Asur, kudretini iki müttelik Urartu ve Frigya üzerinde sert şekilde uygulamıştır. Özellikle doğuda Urartu Asur işgalinden çok muzdarip olmuştur. Bu tarihlerde büyük ihtimalle Kimmerler de tüm alanı tehdit eder bir halde Anadolu'da varlığını hissettirmiştir³²².

Asur tarihi içinde Sargonidler devri olarak bilinen M.Ö.722–626 yılları arasındaki zamanda Asur krallarını sürekli olarak meşgul eden olaylardan birisi Kimmerler'in Anadolu'da kısa zamanda ilerleyerek Asur sınırlarına ulaşmalarıdır. Sargonidler devri başlarında kral olan Sargon (M.Ö.721–705) zamanında Asur Devleti en güçlü zamanlarından birini yaşamış, Fırat'ın doğusunda Güneydoğu Anadolu coğrafyasından başka, bu hattın batısında Kargamış, Zincirli, Maraş, Malatya, Adana, Tarsus ve Kayseri bölgelerini de ele geçirmiştir. Sargon'dan sonraki Kral Sanherib (M.Ö.704–682) zamanında Asur'un gücü azalmaya başlamış, Tabal, Hilakku ve Kammanu eyaletleri kaybedilmiştir. Daha sonra kral olan Asarhaddon (M.Ö. 681–668) zamanında ise Asur'un Anadolu'daki gücü gittikçe azalmaya devam etmiştir³²³.

Asur kralı II. Sargon ile Frig kralı Midas (Mita) M.Ö.709 yılında Kimmer tehlikesi yüzünden yakınlaşmaya başlamışlardır. Bu yakınlaşma ve işbirliğine

³²¹ Mehmet Kurt, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Doğu Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, Elazığ 2009, s.10.

³²² A.Kirk Grayson, "Assyrian Expansion Into Anatolia in The Sargonid Age (c744-650 BC)", *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 6-10/temmuz/1987-İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1998, s.133.

³²³ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.85.

rağmen M.Ö.705 yılında II. Sargon Kimmerler tarafından Tabal memleketinde öldürülmüştür. Bu gelişme Tabal, Milid, Que ve Hilakku için Asur'a karşı bir isyan fırsatı oluşturmuştur. Bu isyanlar ile birlikte Asur kontrolü ve otoritesinin de bölgede sonu gelmiştir. II. Sargon'un oğlu Sanherib ise bu bölgeye birkaç seferden başka bir faaliyette bulunamamıştır. Bu dönem oldukça problemlili ve isyanlı bir dönemdir. Assarhaddon döneminde Hilakku ve Tabal bağımsızdır, Milid ise Mugallu idaresindedir. Kimmerler'in varlığı bu devletler için hem bir fırsat hem de tehlike arz etmiştir³²⁴.

Asur kralı II. Sargon ile Muşki kralı Mita arasındaki antlaşma da Kimmerler'i durdurmaya yetmez çünkü Kimmerler ittifak sonucu oluşan orduları M.Ö.705 yılında İç Anadolu'da yendikleri gibi Asur kralı II. Sargon da öldürülür ve Mita adından da bir daha bahsedilmez. Burada kaybolan Mita Frigli Midas olarak karşımıza çıkmış olabilir³²⁵. Yazarın burada bahsettiği Muşkili Mita ile Frig kralı Midas adının benzerliği dolayısıyla Elazığ yöresinde karşımıza çıkan Muşkilerle Batı Anadolu'da karşımıza çıkan Frigler'in aynı olup olmadığı³²⁶ hala tartışılan konulardan biri olarak devam etmektedir. Ancak Asur Devleti ile müttefiklerinden oluşan ordunun Kimmerler'e yenilgisi ve Asur kralı II. Sargon'un hayatını kaybetmesi gerçekleşikten sonra Kimmerler'in batıya ilerledikleri Friglerle mücadele ettikleri bilinmektedir³²⁷.

Asur kralı Sargon son seferini kuzeybatıya yaptı. Urartu Kralı II. Argisti'nin M.Ö.707 yılındaki büyük yenilgisi kuzey sınırındaki Kimmerler tehlikesine ilişkin Asur kralına bir uyarı olmuştur. Bunun üzerine kral barbarlarla sınırda savaşımaya karar verdi. M.Ö.706 yılında da Tabal'a yürüdü ve Espai adlı liderleri öncülüğündeki Kimmerli düşmanlarıyla M.Ö.705 yılında karşılaştı. Kendisi savaşta ölmesine

³²⁴ Selim Pullu, *Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığının Siyasal ve Ekonomik Tarihi)* İstanbul Üni. Sos. Bil. Enst. Tarih Bilim Dalı, Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman, Oktay Belli, İstanbul 2006, s.52.

³²⁵ J.G.Macqueen, (2009), a.g.e., s.173.

³²⁶ Geniş bilgi için bakınız, Veli Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük Dergisi*, S:1, T.T.K. Yay. Ankara 1988, s.,54vd. Aynı Yazar, "Frygler", *Anadolu Uygarlıkları-2-Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C.2, Görsel Yayınları, 1982, s.253vd.

³²⁷ M.T.Tarhan, (2002), a.g.m., s.604.

rağmen savaşın sonucu onun seferinin haklılığını ortaya koymuştur. Sennacherib'in hükümdarlığı zamanında Kimmerler'in ciddi bir baskısı olmamıştır³²⁸.

Asur Devleti Kimmer tehlikesine karşı Urartu topraklarını tampon olarak kullanabilmek ve kendi iç işlerini düzenleyebilmek için M.Ö.VII.yüzyılda belki de ilk kez antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Antlaşmanın verdiği huzur döneminden yararlanan Asur kralı Sanherib Ninive kentinin inşasını bile tamamlamıştır³²⁹.

Asur belgelerinde Kimmerler'in adına ilk defa Kral Sargon'a valilerinin gönderdiği mektuplarda "Gimirrai" olarak rastlanmıştır. Birlikte Sargondan sonra başa geçen oğlu Sanherib'in 24 yıllık saltanatı süresince Asur belgeleri Kimmerler'den bahsetmemişlerdir. Bu dönemde herhalde Kimmerler Aras mecrasında Urartulularla mücadele halinde bulunuyorlardı³³⁰.

Asur tarihlerinde Sargonidler devri olarak geçen M.Ö.722-626 yılları arasındaki dönemde Kimmerler Anadolu'ya girerek Asur sınırlarına ulaşmışlardır. Asarhaddon döneminde Kimmerler Asur'un kuzey sınırlarına kadar ulaşmışlar ve Asur'a karşı Hilakku ile de ittifak yapmışlardır. Asarhaddon Kimmer ve Hilakkuyu yenilgiye uğratmıştır³³¹.

Asur yazılı kaynaklarından Asarhaddon (M.Ö.680-668) zamanına ait olan Prizma B adlı belgede Kimmer ve İskit adı geçmektedir ve Kimmer karşılığı olarak Gimirrailer'den bahsedilmiştir. Asur kralı ülkesinin Kuzey ve kuzeydoğu sınırlarındaki olaylardan bahsederken Manna ve Kimmer saldırılarına karşı İskitlerle akrabalık kurduğu ki kızını İskit kralına vermiş ve ondan Kimmer ve Mannalara karşı savaşmasını istemiştir³³².

Asur kralı Asarhaddon ülkesinin kuzey sınırlarını tehdit eden İskit kralı İşpakay'ın M.Ö.678 yılındaki saldırısını ve yine kuzey sınırındaki Kimmerler'in saldırılarını püskürttüktan sonra İskit kralı Partatua'ya kızını vererek akrabalık ve ittifak kurmuş, buna karşılıklıda İskit kralı Partatua Kilikya ve Kapadokya'yı tehdit

³²⁸ J.B.Bury(Edited By), "The Assyrian Empire", *The Cambridge Ancient History*, Volume III, Cambridge At The University Press, 1970, s.59.

³²⁹ A Çilingiroğlu, (1994), a.g.e., s.100, 101.

³³⁰ F. Kinal, (1991), a.g.e., s.258.

³³¹ İ.Durmuş, *Bellefen*, (1997), s.275.

³³² İlhami Durmuş, *İskitler(Sakalar)*, Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s.1, 2, ve 26, 27. E.Memiş, (1987), a.g.e., s.3.

ederek Asur İmparatorluğu'nun buralardaki ticaretini engelleyen Kimmerler'i etkisiz hale getirmiştir³³³.

Asur kralı Asarhaddon'un hükümdarlığı süresinde Urartulular'ı yenen Kimmerler Asur için tehlike oluşturmaya başlamıştır³³⁴.

Kimmerler'in batı göç kolunu oluşturan grubu Asarhaddon devrinde güneye kayarak Asur sınırlarını tehdit etmiş bu sebeple de Asarhaddon hüküm sürdüğü yıllar boyunca, Asur'un batı ve kuzey sınırlarında görülen bu toplulukların hareketlerinden endişe duyarak yaşamak zorunda kalmıştır. Hatta Kimmerler'in korkusuyla kehanete başvurmak, Asur'un güneş tanrısı Şamaş'a dua ve sorularla müracaat ederek Kimmer, İskit kuzeyli göçebe kavimlerinin hareketleri hakkında bilgi edinmek istemiştir³³⁵.

Asarhaddon dönemi, M.Ö.671'de Mısır'ın ele geçirilmesi ile Asur Devleti'nin en geniş alana ulaştığı devir olmasına rağmen M.Ö.665'te kuzeyden gelen Kimmer tehlikesi yüzünden bu genişleme sürdürülemedi, Diyarbakır'dan Ereğli'ye kadar uzanan topraklar da Kimmerler'in eline geçmiştir. Asarhaddon içine düştüğü durumdan kurtulmak için İskit Kralı Bartatua'ya kızını vererek onlarla anlaşmış ve İskit akınlarının yönünü Kimmerler'in üzerine çevirerek iki atlı göçebe kavmin birbirleriyle savaşmasını sağlamıştır³³⁶.

Asarhaddon zamanında Kimmerler'in Asur'a bağlı Diyarbakır civarı olduğu kabul edilen Şupria kalelerine saldırdıklarından bahsedilirken, aynı dönemlerde İskitler'in de Doğu Anadolu'ya girmiş oldukları ve Asarhaddon'un İskitlerle Mannalar'ın Medlerle ittifak yaparak Asur topraklarına saldırmalarından korktuğu anlaşılmıştır. Asur sınırlarına gelen İskitlerle Asarhaddon anlaşma yaparak kızlarından birini de İskit kralı Bartatua ile evlendirerek onları Kimmerler'in üstüne yürümeye ikna etmiştir³³⁷.

Asur Kimmer ilişkilerinde Frigleri yenen Kimmerler'in daha sonra Orta Anadolu'dan güneye Kilikya'ya yöneldikleri ve Asur sınırlarına saldırmaya

³³³ Ali Cengiz Üstüner, "Bozkır Göçebeleri Kimmerler ve İskitler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 135, Ankara, Aralık 2001, s.198.

³³⁴ Eva Cancik-Kirschbaum, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, Çev. Aslı Yarbaş, 1.baskı, İlya Yayınevi, İzmir 2004, s.108.

³³⁵ M.T. Tarhan, (1972), a.g.e., s.110.

³³⁶ İ.Tellioglu, (2005), a.g.m., s.241.

³³⁷ F.Kınalı, (1991), a.g.e., s.258.

başladıkları ve Asurlular'ın da Kimmerler üzerine sefere çıkararak Hubuşna (Konya Ereğlisi) yakınlarında Kimmerler'i yenilgiye uğrattıkları anlaşılmaktadır³³⁸.

Asur kralı Asarhaddon Kimmer kralı Teuşpa'yı Hubuşna'da yenilgiye uğrattıktan sonra Tabal ve Hubuşna üzerine baskısını artırmış ve Asur'un kuzeybatı sınırının güvenliğini sağlayabilmiştir³³⁹.

Asurlularla Kimmerler'in mücadelesi Orta Anadolu'da Hubuşna yöresinde yaklaşık olarak M.Ö.677 civarında Asarhaddon ile Kimmerli Teuşpa arasında cereyan etmiş ve Kimmer akıncıları yenilgiye uğratılmıştır. Ancak Asur kralı Kimmerler'den çekinerek yaşadığını onları tariflerinde kullandığı ifadelerden anlamak mümkündür. Asarhaddon güneş tanrısı Şamaş'a yaptığı dualarda Kimmerler'den "*Cehennem'in doğurduğu*" Kimmerli Teuşpa'dan da "*kuzeyli düşman =Umman-Manda*" adıyla bahsetmektedir³⁴⁰. Asur tabletlerinde Kimmerler'den bahsederken onlara özel payeler verilmiş ve Kimmer kavimleri güçlü yabancı devlet protokolüne alınmıştır³⁴¹.

Asur kralı Asarhaddon "Ülkesi çok uzakta olan barbar (Umman-Manda) Kimmerli Teuşpayı bütün ordusuyla birlikte Hubuşna ülkesinde kılıçtan geçirdim"³⁴². Şeklinde ifadesiyle galibiyetini anlatmıştır.

Asurlularla Kimmerler'in mücadelelerinin M.Ö.VIII.yüzyılda Kimmerler'in Mezopotamya'ya inmek istemeleriyle yoğunlaştığı ve II. Sargon'un onları bir süreliğine de olsa durdurduğu, ancak mücadeleden vazgeçmeyen Kimmerler'in Asur kralı Asarhaddon tarafından batıya sürüldükleri anlaşılmaktadır³⁴³. Batıya sürülen Kimmerler Tabal krallığı ve diğer çevre krallıklar için tehdit unsuru olmuşlardır. Bir süreliğine Kimmerler'den kendilerini korumak isteyen bu krallıklar daha sonra Kimmerlerle birleşerek Asur'a karşı işbirliği yapmışlardır.

Assurbanipal'in çağdası olan Tabal Kralı Mugallu'nun idaresi altında Tabal, Kimmer tehdidi nedeniyle Lidya ve Hilakku ile birlikte Assur himayesi altında kalmıştır. Bu politika Mugallu'nun oğlu I. Ussi döneminde de devam etmiş, ancak

³³⁸ E.Sever, (2008), a.g.e., s.114.

³³⁹ A.Çilingiroğlu, (1994), a.g.e.,s.104.

³⁴⁰ M.T.Tarhan, (2002),a.g.m., s.604.

³⁴¹ A.C.Üstüner, (2001), a.g.m., s.193.

³⁴² D.D.Luckenbill, ARAB. (1968), a.g.m., s.212.

³⁴³ Ali Cengiz Üstüner, "Asur Devleti ve Uygarlığı",*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:134, Ekim 2001, s.133.

bundan sonra vergi ödemesi durdurulmuş ve Kimmerlerle bir antlaşmaya varılmıştır. Bu antlaşmanın yapılmasına Lidyalılar da olduğu gibi Assur himayesi altında kalmanın gereksizliği de etki etmiş olmalıdır³⁴⁴.

Asurbanipal zamanında da Anadolu'daki kavimlerden Hilakku ve Tabal, Kimmer Asur mücadelelerinde bazen Asur ile bazen de Kimmerler ile işbirliği yapmışlardır. Asurbanipal başa geçtikten sonra Kimmerler'e karşı savunma tedbirleri almış Kurulduğu tasavvur olunan ve muhakkak ki Asur'un da dâhil olduğu, Melid krallığı ile birleşen Tabal krallığı, Hilakku ve Lidya'dan oluşan Anadolu kavimleri ile işbirliği yapmıştır. Ancak Kimmerler'e saldırıdan hemen önce Kimmer kralı Tugdamme, Milid-Tabal krallığını Asur'lu müttefiklerinden ayırıp, kendine bağlamış ve bu ittifakın dağılmasına vesile olmuştur. Bundan sonraki olayların gelişimine dair Ninive'deki bir Asur metninde tanrıdan Kimmerler'in Asur'a bağlı olan Şupria eyâletine saldırıp saldırmayacaklarının sorulduğu, anlaşılmış ve Kimmer akınlarının Asur'un kuzey-batısından, Dicle ile Fırat arasında beklenmekte olduğunun da anlaşılmasına vesile olmuştur³⁴⁵.

Asurbanipal zamanında Kimmerler Batı Anadolu'ya kadar ilerlemiş Frigler'i yıktıktan sonra Lidya krallığını tehdit etmeye başlayınca M. Ö. 660 yılında Asur'dan yardım istemiş ancak bu yardım yapılamamış, Kimmerler'in faaliyetleri Asur'a bağlı Tabal ve Kilikya beyliklerini de tehdit etmeye başlamıştır. Kilikya'ya inmek isteyen Kimmerler Asur ordusu tarafından bozguna uğratılmışlardır³⁴⁶.

Batıya ilerleyip Lidya'nın başkenti Sard'ı ele geçiren Kimmerler, bu başarılarından sonra liderleri Dugdamme yönetiminde Suriye'ye doğru bir geçit elde edebilmek için Klikya'ya yönelirler. Burada tarihi de net olmamanın yanında herhangi bir kayıtda bulunmayan bir savaş yapmışlardır. Kimmerler ile Asur arasındaki son savaşın muhtemelen Babil savaşlarının olduğu dönemde gerçekleştiği düşünülmektedir. Asurluların Umman-Manda terimi ile ifade ettikleri Medya, Ermenistan ve Ön Asya'da buluşan çeşitli vahşi milletlerden oluşan ordularla Asur karşılaşmış ve galip gelmiştir. Asurlular zaferleriyle Suriye'yi de kurtarmışlardır.

³⁴⁴ S.Pullu, (2006), a.g.e., s.53.

³⁴⁵ K. Tansuğ, (1949), a.g.m., s.537.538.539.

³⁴⁶ E. Sever, (2008), a.g.e., s.118, ve 121.

Yenilgi Kimmerler'in yıkılmasına ve büyük ölçüde İskitler nedeniyle dağılmalarına ve diğer halklar içerisinde asimile olmalarına neden olmuştur³⁴⁷.

Kimmerler'in Tabal'da hâkimiyetleri ve Tabal yakınlarındaki Hilakku'ya hâkim olmaları bölgede Asur'a karşı sık sık isyanların çıkmasına sebep olmuştur. M.Ö.637-626 yılları arasında Kimmerler Asur'un Kilikya'daki varlığı için büyük tehdit oluşturmuştur. Tabal-Kimmer birleşik orduları Kilikyaya girmiş ve Asurlular tarafından burada kralları Dugdamme yönetimindeki Kimmerlerin yenilgiye uğratılması ve Dugdamme'nin ölmesi Asurluları bir süreliğine rahatlatabilmiştir³⁴⁸.

Asur Kimmer mücadeleleri hakkında yine Asur kralı Asurbanipal zamanı bilgilerinde kralları Dugdamme liderliğinde Kimmerlerin Asur sınırlarına geldiği ancak Asur sınırına saldırdıkları bir sırada Dugdamme'nin müthiş bir hastalıktan öldüğü bundan sonra Kimmerler'in baskısının devam etmediği ve geri çekildikleri anlaşılmaktadır. Bu olaylardan sonra Asurbanipal ile Kimmerler arasında her iki devletin eşit görülmesine dayanak kabul edilecek bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmadan sonra Asur'a karşı Kimmer saldırıları yeniden başlamışsa da herhalde kendi aralarındaki mücadeleler veya dışarıdan gelen yeni bir göç hadisesinden kaynaklanan sebeplere bağlı olarak Kimmer baskısı Asur için sona ermiştir³⁴⁹.

Kimmerler M.Ö.VII.yüzyılın başlarından M.Ö.VII.yüzyılın son çeyreğinin başlarına kadar geçen sürede özellikle kralları Dugdamme'nin ölümüne kadar Asurluları uğraştırmışlardır. Asurlular'ın hem etraflarındaki diğer topluluklar ile ittifak kurmak zorunda kalmaları hem de Kimmerlerle anlaşma yapmaları, o dönemde Ön Asya dünyasında güçlü bir devlete sahip olmalarına rağmen, Kimmerler tarafından ne kadar uğraştırıldıkları gerçeğini ve de Kimmerler'in gücünü ortaya çıkarır³⁵⁰.

1.3. KİMMER-FRİGLER

Erken Demir Çağ'ın başlarında (M.Ö.1200) Anadolu'ya gelen Frigler Polatlı yakınlarında Merkez Gordion olmak üzere kurulmuş ve Anadolu'ya Güney

³⁴⁷ J.B.Bury(Edited By), (1970), a.g.m.,s.117.

³⁴⁸ Mehmet Kurt, "Asur Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi", *Bellekten*, C:LXX, S:257, Nisan 2006, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.19,20.

³⁴⁹ İ.Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Bellekten*, C.LXI, Sa.231, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997, s.275, 276, 277, K.Tansuğ, (1949), a.g.m., s.544.

³⁵⁰ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.87.

Rusya'dan gelen göçebe kavimlerden Kimmerlerle yaptığı mücadeleyi kaybetmesinden sonra etkinliğini yitirmiştir³⁵¹.

Frigler adı en çok duyulan kralları Midas zamanında en parlak dönemini yaşamış ve kültürel etki alanını güneybatıda Antalya'nın Elmalı ilçesi yöresinden, doğuda Amasya'ya, kuzeyde Samsun'dan güneyde Konya ve Niğde civarına kadar yaymışlardı. Ancak bu dönemde giderek tehlikeli boyutlara ulaşan Kimmer tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar³⁵².

Yurtları İskitler tarafından ele geçirilen Kimmerler ilk defa M. Ö. 709 yılında Anadolu'ya gelerek Kapadokya'ya yerleşmişler ve ülkeye büyük zarar vermişlerdir. Kimmerler İç Anadolu'nun siyasi tablosunu baştan aşağı değiştirmişlerdir³⁵³.

İki yüzyıla yakın bir süre içinde Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılan Kimmerler Kapadokya bölgesinde bir devlet kurmayı başarmışlardır³⁵⁴.

Asur belgelerinden anlaşıldığı üzere M. Ö. VIII. yüzyılın ortalarında güçlü bir devlet olarak Frigler ortaya çıkmışlardır. Adı en sık geçen iki kraldan biri Gordias diğeri de oğlu Midas'tır. Frig kralı Midas önceleri Asur karşıtı politika takip ederken M.Ö.709 yılında yaklaşan göçebe Kimmerler'in tehditleri dolayısıyla Asur ile dostluk antlaşması yapmıştır. Ancak Kimmerler'in faaliyetlerini ve ilerlemelerini Asur kralı II. Sargon da önleyememiş çünkü Kimmerlerle yaptığı bir savaşta M. Ö. 705 yılında ölmüş, Frig kralı Midas'ta böylece müttefikini kaybetmiş ve Kimmer tehlikesi karşısında tek başına kalmıştır³⁵⁵.

Kimmerler Asur kralı II. Sargon'u Tabal bölgesinde yenip öldürdükten sonra bölgeyi bir süre ellerinde tuttular ve buradan kuzeye Sinop'a akın yapıp ele geçirdiler ve batıda Kızılırmak'a kadar hâkim oldular. Dugdamme adlı liderleri öncülüğünde M. Ö. 696 yılında Frigler'in başkenti Gordion'u yağmaladılar³⁵⁶.

Kimmerler'in Frigler'in başkenti Gordion'a saldırarak tahrip etmeleri, Urartu topraklarından geçen Ana Göç kolunun batıya ilerlemesinin sonuçlarından birisi

³⁵¹ B.İplikçioğlu, (1994), a.g.e., s.77.

³⁵² V. Sevin, (2003), a.g.e., s.240,241, 242.

³⁵³ Mehmet Mandaloğlu, *Doğu-Batı Kültürel etkileşiminde Orta Asya'dan Göçler (M.S.VI.yüzyıla Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosybilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman İlhami Durmuş, Ankara 2011, S.155.

³⁵⁴ İ.Tellioğlu, (2007), a.g.e., s.21.

³⁵⁵ V. Sevin, (2003), a.g.e., s.240,241, 242.

³⁵⁶ Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2009, s.277.

olmuştur. Aynı zamanda batıya göç eden Kimmer boylarından bir kısmı da Paphlagonia üzerinden Karadeniz kıyılarına ulaşmış ve Sinop şehrini tahrip ederek burada yerleşmişlerdir³⁵⁷.

Kimmerler birkaç koldan Anadolu'ya girmiş olabilirler ve bu faaliyetlerinden birinin de Frig kralı Midas'ı M.Ö. 696–695 yıllarında yenilgiye uğratmışlardır. Midas bu yenilgiden sonra ölmüş ancak Frig devleti hala ayakta. Çünkü Ankara'da bir tümülüste bulunan Frigler'e ait kuşlu bir kâse M.Ö.650–640 yıllarına tarihlenmektedir, bu ve Gordionda bulunan diğer tümülüslerden ele geçirilen malzemeler, Frigler'in Midas sonrasında M.Ö.VII.yüzyılda egemenliklerini devam ettirdiklerini göstermektedir³⁵⁸.

Kimmerler Urartu ülkesinden batıya doğru Urartulular'ın müttefikleri Frigler'e dönmüş görünüyorlar, çünkü Kimmerler'e yenilen Frig kralı Midas'ın da Urartu kralı Rusa gibi intihar ettiği söylenmektedir. Frigler'in altınları tamamen istilacılara teslim edilmiştir. Küçük Asya'yı seksen yıl süreyle dehşete boğan Kimmer istilalarının asıl etkisi, yönetim merkezini işgal etmiş oldukları Frig İmparatorluğu'nu tahrib etmektir³⁵⁹.

Frig kralı Midas'ın ölümü hakkında Asur belgelerinde açık bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak antik batı kaynakları Midas'ın Kimmerler'e yenilginin sonucunda boğa kanı içerek hayatına son verdiği bildirilmiştir. Midas'ın ölümüne de sebep gösterilen Kimmerler'in istilası ve başkent Gordion'un yağmalanması antik yazarlardan Eusebios'da M. Ö. 696-695 tarihleri verilirken, S. J. Africanus'ta M.Ö. 675-674 tarihleri verilmektedir³⁶⁰.

Antik yazarlar Kimmerler'in Frig ülkesine saldırması ve Gordion'u tahrip ederek Frig kralı Midas'ın da ölümü tarihlerinde farklı bildirimlerde bulunmuşlardır. Eusebios'da M. Ö. 696-695 verirken S. Julius Africanus ise Amos ve üç seleftinin

³⁵⁷ O. San, (2000), a.g.m., s.3.

³⁵⁸ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, 17.baskı, Ankara 2005, s.269, 270.

³⁵⁹R.D.Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History* H/30, Cambridge 1967, s.1-32, Çeviri Ömer Çapar, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", *Ankara Üni. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Dergisi*, Cilt:31 Sayı: 1.2, Ankara 1987, s.54

³⁶⁰ Taciser Tüfekçi Sivas, "Frigler ve Frig Uygarlığı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı The Mysterious Civilization of the Phrygians*, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1.baskı, İstanbul Aralık 2007, s.11.

hâkimiyet yılları ve olimpiyatların tarihlerinden hareketle M.Ö.676 tarihinde Midas'ın öldüğünü belirtmiştir³⁶¹.

Midas ile ilgili Asur belgelerinde ilk bilgiye II. Sargon'un yıllıklarında M.Ö.718 yılından itibaren Muşkili Mita olarak Kargamış kralını Asur'a karşı kışkırttığı olayla rastlanır. Daha sonra da Orta Anadolu'da Tabal ülkesinde Asur'a karşı entrika çevirdiğinden bahsedilir, Midastan bahseden son Asur kaynağı ise M.Ö.709 yılına aittir ve burada Asur kralı II. Sargon ile Midas'ın müttefik olduğundan bahsedilmiştir³⁶².

Batıya göç eden Kimmerler'den bir bölümü Asur'un kuzey sınırlarına akınlarda bulunmuş hatta M.Ö.677 yılında Asur'a yenilmişler ve bu yenilgiden sonra batıya giden Ana Göç grubunu oluşturan Kimmerler hareketlerine devam ederek Kapadokya üzerinden Frigya'yı istila etmişlerdir³⁶³.

Kimmerler'in Frig kralı Midas'ı öldürmesi ve başkent Gordion'u yağmalaması üzerine kral ailesinden canlarını kurtaranlar orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde beylikler halinde varlıklarını bir süre daha devam ettirmişlerdir³⁶⁴.

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzemelere bakıldığında, Kimmerler'in Frig krallığı ile yapılan savaşlarda aktif katılımcı olduğu bilinmektedir. M.Ö.750-710 yılları arasına tarihlenen Gordion-tümülüs ve mezar höyükleri grubu, Kimmerler'e ait ahşap mezar anıtlarına benzemektedir. Kimmer göçebeleri birkaç kuşak boyunca Gordion yakınlarında yerleşmişler ve büyük ihtimalle Gordion banliyölerine yerleşen Kimmerler Frig yöneticileri ile kendi reislerini eşit statüde göstermek için tümüslere gömmeye başlamışlardır³⁶⁵.

Frigler'in merkezi Gordion kazıları sırasında birbirine yakın tarihli olduğu söylenebilecek dört adet mezar açılmıştır. Eğer tarih vermek gerekirse bu Frig mezar grupları M.Ö.VIII.yüzyılın son çeyreği ve Kimmer yıkımına kadar devam eden M.Ö.VII.yüzyılın başlangıcını içine almaktadır. Bu tarihte Frig şehirlerindeki yanmış

³⁶¹ M.T.Tarhan, (1972), a.g.e.,s.115 (Dipnot.827).

³⁶² G.Kenneth Sams, "Frigyalı Midas -Midas of Prygia", *Friglerin Gizemli Uygarlığı The Mysterios Civilization of the Phrygians*, T.C.Kültür ve Turizm bakanlığı Müzeler genel Müdürlüğü, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1.baskı, İstanbul Aralık 2007, s.59,60.

³⁶³ M.T.Tarhan, (1972), a.g.e.,s.114.

³⁶⁴ V.Sevin, (2003), a.g.e., s.242.

³⁶⁵ Leonid Marsadolov, "The Cimmerian Traditions of the Gordion Tumuli (Phrygia) Found in the Altai Barrows (Bashadar, Pazyryk)", Edited by; Jeannine Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, Ludmila Koryakova and Leonid T.Yablonsky, Part IV. (2), s.249, 250, <http://www.csen.org/BAR%20Book/BAR.%20Part%2001.TofC.html>.

zemin tabakalarındaki buluntular bronzdan aletler yanında tahtadan aletler ve çanak çömlekten oluşmaktadır ve bu zeminin yanmış olmasının nedeni Kimmer yıkımına bağlanmaktadır. M.Ö.725 civarındaki Kral mezarının buluntuları, Kral Sargon'un Korsabad'daki ikinci sarayındaki kalıntılara çok benzemektedir. Yazar (Young) elde edilen buluntular ve buluntuların yaşının Gordion'daki Kimmer yıkımına ilişkin görüşlerini desteklediğini de belirtmiştir. Ayrıca hayvan uslubunu hatırlatan, P ve W tümülüslerinde rastlanan mobilyalardaki bronz süslemelerde yeni karşılaşılan bir durum olarak uzun boynuzlu hayvanlar ve onları süren atlıları tasvir eden oymalar görülmektedir. Plakalara oyulmuş bir geyik ve at üzerindeki bir savaşçı tasviride bulunmuştur³⁶⁶.

Kimmerler Anadolu'ya girdikten sonra buradaki Urartu ve Asur Devleti'ni M.Ö.VII.yüzyılın başlarından M.Ö.VII.yüzyılın dördüncü çeyreğinin başlarına kadar uğraştırmış kısa bir sürede de Orta Anadolu'ya kadar yayılmışlardır. M.Ö.676 yılında Frig egemenliğindeki toprakları istila ederek başkentleri Gordion'u da ele geçirmişlerdir. Herhangi bir yazılı belge olmadığı sadece Gordion'daki kazılarda kent acımasızca tahribinden, Kimmer göç ve istilasının şiddetinin anlaşıldığı kabul edilmektedir. Kimmer akınları sırasında şehri terk eden Gordion halkı daha sonra tekrar şehre dönebilmişse de M.Ö.VII.yüzyılın ilk çeyreğinde Kimmer akınları Frig devletinin çökmesine vesile olmuştur³⁶⁷.

Anadolu'da batıya doğru yürüyüşlerini devam ettiren Kimmerler M.Ö.676 yılında Frigya topraklarına girerek başkent Gordion'u yağmaladılar ve Kral Midas'ın bütün altınlarını alarak batıya ilerlemelerine devam ederek Lidya topraklarına girdiler³⁶⁸.

Gordion'da yapılan kazılarda kral Midas'ın mezarından altın hariç olmak üzere birçok ölü hediyesi ele geçirilmiş, bu durum Kimmerler'in Midas'ın ve dolayısıyla Frigler'in altınlarını yağmaladıklarının işareti kabul edilmiştir. Zaten kral Midas zamanında en parlak devrini yaşadığı kabul edilen Frig Devleti'nin Kimmer

³⁶⁶ Rodney S.Young, "Gordion 1959", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S:X, C:1, M.E. Basımevi, Ankara 1960, s.61ve 63.

³⁶⁷ İ.Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler" , *Belleten*, C.LXI, Sa.231, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997, s.277, 278.

³⁶⁸ S. Aktüre, (2003), a.g.e., s.180.

akınlarıyla aniden Anadolu'daki politik gücünü ve etkinliğini kaybetmesi Kimmer göçlerinin ve istilasının çok büyük çapta olduğunu göstermektedir³⁶⁹.

Frig Devleti Kral Midas zamanında batıda Yunanlıları etkilerken, doğuda Urartularla ve güneyde Asurlularla ilişkiler kurarak en görkemli zamanını yaşamış, M.Ö.VII.yüzyılın başlarında göçebe Kimmer saldırılarına maruz kalmış ve başkenti yağmalanan Midas bu duruma dayanamayıp hayatına son vermiştir. Bundan sonra Frig Devleti'nin siyasi gücü çökmüş olmakla birlikte tarih sahnesinden tamamen silinmemiş, Kimmerler'den canını kurtarabilen kral ailesinden kişiler yönetiminde Sakarya Vadisi, Boğazköy, Pazarlı gibi merkezlerde bağımsızlık ve varlıklarını M.Ö. 547 yıllarına kadar sürdürmüşlerdir³⁷⁰.

Kimmerler'in Frigya'ya saldırıları ve Midas'ın ölüm tarihi konusu antikçağ yazarları arasında da, çağdaş yazarlar arasında da tartışma konusu olmuş ve farklı tarihler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar M.Ö.VIII.yüzyıl başı ve M.Ö.VII.yüz yılın başlarını ve Eusebios'un verdiği M.Ö.696-695'i kabul ederken bazıları M.Ö.685-680 arasını bazıları da M.Ö.680 yılları üzerinde durmuşlardır. J.Africanus'un tarihini benimseyenler M. Ö. 676 yılını vermişlerdir. Bunun yanında M.Ö.675-674 yılları ve sadece M.Ö.675 yıllarını da kabul edenler olmuştur. Bu farklı tarihlerin izahı, Kimmerler'in Frigler üzerine tek sefer yapmadığı, farklı zamanlarda birden çok akınlarda bulunduğu ve bu sayede Frig Devleti'nin çöktüğü ve yıkıldığı şeklindedir³⁷¹.

Frig ordusunun göçebe Kimmerler'e yenilmesi ve kralları Midas'ın tuhaf intiharı sonrasında yaklaşık yüzyıl boyunca Kimmerler'in rüzgârı Anadolu'da huzur ve güveni sarstı. Gordion'daki merkezi hükümet çöktüğü için ayakta kalabilen az sayıdaki Frig beylikleri de M.Ö.VII.yüzyılda Lidya egemenliğine girdiler³⁷².

Frig Devleti, Midas lakabını taşıyan krallardan, Helenlerle dostça ilişkileri bulunan birinin yönetiminde en güçlü dönemini yaşarken Kimmerler'in akınları dalga dalga gelmeye başlamıştır³⁷³. Burada verilen bilgiler dikkate alındığında Frig

³⁶⁹ M.T. Tarhan, (2002), a.g.m.,s.604.

³⁷⁰ V.Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.194,195.

³⁷¹ M.T.Tarhan, 1972, a.g.e., s.116,117,(Geniş bilgi için bkz. aynı eser dipnot,839...847).

³⁷² Elmar Schwertheim, *Antik Çağda Anadolu*, Çev. Nuran Batu, Kitap Yayınevi,1.basım, İstanbul 2009, s.22.

³⁷³ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1999, s.243.

Devleti'nde birden fazla Midas olması ihtimalinden hareketle Kimmerlerle mücadele eden Midas konusunda verilen tarihlerin farklılığının normal karşılanması gerekir.

Kimmerler, M.Ö.676 yılında Frigler'in başkenti Gordion'u tahrip ederek Frig egemenliğindeki toprakları istila edip ele geçirmişlerdir. En görkemli çağını yaşayan Frig Devleti'nin Kimmerler tarafından ortadan kaldırılışı istila hâlinde vuku bulan Kimmer göçünün ne kadar etkili olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kimmer-Frig mücadelesiyle ilgili herhangi bir yazılı belge yoktur. Gordion kazılarında anlaşılacağı üzere, kentin acımasızca tahrip edildiğini gösteren kanıtlar elde edilmiştir. M.Ö.VII.yüzyılın ilk çeyreği içinde Kimmerler'in akınlarına karşı direnemeyen Frig Devleti çökmüştür. Frigler'in başkenti olan Gordion'da yaşayan halk evlerindeki eşyalarını bile kurtaramadan kentlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Her ne kadar belirli bir süre Frigler tekrar Gordion'a yerleşmişse de devlet, Kimmer akınları sonucunda tarih sahnesinden silinmiştir³⁷⁴.

1.4. KİMMER- LİDYALILAR

Kısa bir zaman içinde Anadolu içlerine kadar yayılan Kimmerler, Frig Devleti'ne son verdikten sonra, batıya doğru yönelip Lidya sınırlarına dayanmışlardır. Lidyalılar kendi bölgelerine Kimmerler'in ulaştığını görünce telaşa kapıldıkları ve Asurlular'dan yardım istemek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Asur kralı Asurbanipal zamanından kalmış belgelerde Lidya Kralı Guggu'nun (Gyges) Ninive'ye yardım istemek amacıyla elçiler gönderdiğinden bahsedilmektedir³⁷⁵.

Lidya tarihinin bize bildirdiği ilk olay, M.Ö.VII.yüzyılın başlarında Kimmer ve Trak kabilelerinin işgalleri idi. Muhtemelen yeni hanedanın ilk kralı, Giges, Kimmerlere karşı inatçı ve şiddetli bir mücadelenin ardından yaklaşık M.Ö.692'den sonra Asur kralı Asurbanipal'in yardımı ile tahta geçmiştir. Lidyalılar hediye olarak Asur kralına esir alınan iki Kimmerliyi göndermişlerdi. M.Ö.VII.yüzyılın ortalarında, Kimmerler ve İskitler Küçük Asya'nın farklı bölgelerinde işgallerde bulunurken, kendi aralarında da çatışmalar devam etti. Kimmerler Frigya'nın batı bölgelerinde

³⁷⁴ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.87.

³⁷⁵ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.87, 88.

yaşadılar. M.Ö.679 yılında Kimmerler Lidya'ya karşı batıda mücadele ederlerken doğuda da düşmanları Asur'a karşı mücadele etmekteydiler³⁷⁶.

Lidya kralı ülkesine karşı yapılan Kimmer saldırıları karşısında Asurlular'a müracaat ederek yardım istemiş ve budurumu Asur kralı kendi ifadesiyle anlatırken; “..Adını bilmediğim, babamdan ve önceki krallardan adını duymadığım, deniz'in ötesindeki ülkenin kralı barış için ve saygılarını sunmak için, aynı zamanda da ülkesine rahatsızlık veren savaşçı bir kavim olan Kimmerlerle ilgili yardım istemek için krali şehrim Ninova'ya çok miktarda hediye (haraç) ile birlikte elçilerini yolladı”³⁷⁷ şeklinde ifadelerle belirtmiştir.

Lidya kralı Giges'in gönderdiği hediyeleri kabul eden ve bunu kendisi için avantaja çevirmesini bilen Asur kralı Asurbanipal Giges'in kendisine vasal olmayı kabul ettiği şeklinde yorumladı ve daha çok hediye göndermesini istedi. Küçük de bir Asur birliği gönderdi. O otoritesini babası Asarhaddon'dan da öteye Küçük Asya (Anadolu)'nın uçlarına kadar yaydı³⁷⁸.

Lidya kralı Giges Kimmerlerle yaptığı savaşta Kimmerlere karşı zafer kazanmış ve onları yendiğini göstermek üzere de esir ettiği iki Kimmerli'yi Asur kralına göndermişti. Asurbanipal bu durumu “...Asur kralı Asurbanipal ve onun düşmanlarını yenen Giges saygılarını sunmak için elçisini yolladı. Zavallı düşman Kimmerler'i ki onlar babamdan da korkmaz benim ayaklarıma kapanmazlardı, Asur ve Marduk'un yardımıyla bir kafes içinde gönderilen hediyelerle birlikte getirdiler”³⁷⁹. Şeklinde ifadelerle hem Lidya'nın galip geldiğini hem de kendisinden önce babasına ve kendisine de Kimmerler'in düşman olduklarını vurgulamıştır.

Kimmerler, Frigleri yenip kralları Midas'ın da intiharından sonra M.Ö.676 yılında Frig topraklarında yerleştiler ve Lidya devleti ile komşu oldular. Kimmer tehlikesinin kendi ülkesine de geleceğini gören Lidya kralı Giges Asur devlet ile yakınlaşmak istemiştir ki Asur kralı Asurbanipal “...Atalarımın ismini dahi

³⁷⁶ Leonid Marsadolov, “The Cimmerian Traditions of the Gordion Tumuli (Phrygia) Found in the Altai Barrows (Bashadar, Pazyryk)”, Edited by; Jeannine Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, Ludmila Koryakova and Leonid T. Yablonsky, Part IV. (2), s.249,250, <http://www.csen.org/BAR%20Book/BAR.%20Part%2001.TofC.html>.

³⁷⁷ Daniel David Luckenbill, *ARAB, (Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Volume II, Historical Records Of Assyria from Sargon To The End, Greenwood Pres, Publishers, New York, 1968, s.351-352,(909-910).

³⁷⁸ Dean A. Walker” The Assyrian King, Aşurbanipal” The Old Testament Student, Vol. 8, No. 2 (Oct., 1888), pp. 57-62, Published by: The University of Chicago Press, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/3156736>, s.60, 61.

³⁷⁹ D.D.Luckenbill, *ARAB*, s.326, (849).

bilmedikleri Lud-di diye adlandırılan bir ülkenin Gu-gu adlı kralı rüyasında tanrı Asur'u gördü ve onun adını söyleyerek benim Kralî eteklerime yapıştı...". Şeklinde verdiği bilgilerle Lidyalılar'ın Asur'dan yardım istediğini bildirmiştir. Yardımın ne derece yapıldığı bilinmemekle birlikte yine Asurbanipal'in söylediklerine göre "...Benim asil ve kralî ayaklarıma kapandığı günden itibaren Gimirrai(leri) yendi..." şeklindeki kayıtlar Lidya kralı Giges'in Kimmerler'e karşı galibiyet aldıklarını göstermektedir. Lidya kralı Kimmerleri M.Ö.660 yıllarında yenmiş olmalı, Asur'un "astrolojik" tabletlerine dayanan araştırmacılar M.Ö.657 yılını vermişlerdir. Kimmerler'e karşı aldığı galibiyetini Asur'a bildirmek ve de minnet duygularını belirtmek için Giges, esir ettiği iki Kimmer reisini de Asurbanipal'e göndermiştir³⁸⁰.

Kimmerler'in bölgedeki varlığı Anadolu'daki devletler için karmaşık bir lütuftu, Kimmerler bölgedeki Anadolu devletlerini Urartu ve Asur boyunduruğundan kurtarmış ancak kendi boyundurukları altına sokmuşlardır. Daha sonra bu devletler Kimmerler'e karşı, büyük Asur kralı Asurbanipal'den yardım istemişlerdi. İlk kez Lidya kralı Giges Asur kralı Asurbanipal ile arkadaşlık kurmuş ve yardım istemişti. Fakat onun Kimmerler tarafından öldürülmesiyle Asurlular'ın da Anadolu'daki varlığı M.Ö.VII.yüzyılın ortalarında son bulmuştur³⁸¹.

Lidya Kralı Giges ülkesine saldırılara başlayan Kimmer tehditi karşısında Asur kralı Asurbanipal ile diplomatik ilişkiler kurmak istemiş ve bu sırada ilk Lidya-Kimmer savaşı da başkent Sard dışında gerçekleşmiş ve Kimmerler yenilgiye uğratılmışlardır. Bu mücadeleler için M.Ö.667-644 ve M.Ö.657 gibi farklı tarihler önerilmiş, Kimmer saldırılarının devam ettiği ve ikinci saldırı da Kimmerler'in galip geldiği ve Sard'ın metropolü dışındaki yerlerin ele geçirilip tahrip edildiği Giges'in de öldüğü kabul edilmektedir. Bu saldırının da M.Ö.657-M.Ö.652 gibi farklı tarihlerde olduğu görüşü ileri sürülmüştür³⁸².

Bütün bunlara rağmen Asur'un yardım yapıp yapmadığı eğer yaptı ise nasıl ve ne kadar süre ile yardıma devam ettiği tartışılır, çünkü daha sonraki olaylarda

³⁸⁰ M.T. Tarhan, (1972), a.g.e., s.154,155.

³⁸¹ A.Kirk Grayson,"Assyrian Expansion IntoAnatolia in The Sargonid Age (c744-650 BC)", XXXIV. Uluslararası Assiriliyoji Kongresi 6-10/ Temmuz/1987-İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s.133.

³⁸² Louis F.Hartman,"The Date Of The Cimmeric Threat Against Ashurbanipal According To ABL 1391", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 21, No. 1 (Jan. 1962), pp. 25-37Published by: The University of Chicago, 1962, s.26, Yelda Demirağ, *Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler*, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s.91.

Asur ile Lidya Devleti'nin arası açılmış Kimmerlerle uzun süre tek başına mücadele etmek zorunda kalan Giges Asur'un düşmanlarıyla Asur'a karşı işbirliği bile yapmıştır.

Lidya tahtına M.Ö.687 yılında geçen Giges batı Anadolu'da ilerleyen Kimmerler'in saldırılarını püskürtememiş ve M.Ö.660 yılında Asurlular'a elçi gönderip Kral Asurbanipal'den yardım istemişti. Ancak Asur kralı bu isteği, Lidya'nın Asur'un etki alanında olmaması sebebiyle pek dikkate almadığı ve yardım etmediği bu yüzden Kimmer saldırılarına karşı Lidyalılar'ın tek başına mücadele etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Yardım isteğinin geri çevrilmesini ilerde unutmayacak olan Lidya, Asurlular'ın Mısır ve Fenikelilerle mücadeleleri sırasında Asur'a karşı onlara yardım etmişlerdir³⁸³.

Lidya kralı Giges Kimmer baskısından kurtulmak için Asurlularla diplomatik ilişki kurup M.Ö.665 yıllarında Asurbanipal'e yardım için elçiler göndermişse de bunda pek başarılı olamamış ve uzun bir süre Kimmerlerle mücadele etmiş ve M.Ö. 645 yılında Kimmerler tarafından yenilgiye uğratılarak öldürülmüştür³⁸⁴.

Lidyalılar'ın yardım isteklerinin tam aksine Asur kralı Asurbanipal, Kimmerlerle bir antlaşma yaparak Kimmerler'i Lidya'ya karşı serbest bırakmıştır. Asurbanipal'in Kimmerlerle ittifakı Lidya'nın da buna karşılık cephe değiştirerek Asur Devleti ile mücadele halinde olan Mısır'a yardım etmesine sebep olmuş ancak Kimmerler'e karşı da tek başına mücadele etmek zorunda kaldığından önce başarılı olsa bile sonraki Kimmer akınlarında yenilgiye uğramış ve öldürülmüştür³⁸⁵.

Lidya kralı Giges Kimmerler'e karşı Asur kralı Asurbanipal'den yardım istemiş ancak Asurbanipal, Lidya yerine Kimmerlerle antlaşma yapmıştı. Giges de buna karşılık Mısır kralı I. Psammetik ile anlaşarak, Asur'a karşı Mısır'ı desteklemiş, ancak Giges M.Ö.645 yılında Kimmerlerle tek başına savaşmak zorunda kalınca yenilmiş ve Asur kralı Asurbanipal'in yıllıklarında anlatıldığı üzere Kimmerler

³⁸³ E.Sever, (2008), a.g.e., s. 118, 119.

³⁸⁴ V.Sevin, (2003), a.g.e., s. 267, 268.

* Yukarıda verilen dipnotlar da Giges'in Asur kralından yardım istemesi tarihlerindeki fark dikkat çekicidir ancak verilen tarihler genelde yaklaşık olarak verilmiş olmalı ki; Veli Sevin tarih verirken "665 yılları" ifadesini kullanmış, Erol Sever de ise ifade daha kesin "660'da" Geniş bilgi için bkz. M.Taner Tarhan, *Eski çağ'da Kimmerler Problemi, Yayınlanmamış Doktora tezi, İ.Ü. Ed. Fak. Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972, s.155. Ayrıca Bknz. L.F.Hartman "The Date Of The Cimmerian Threat Against Ashurbanipal According To ABL1391" JSTOR:Journal of Near eastern Studies, Vol.21, No.1 (Jan., 1962), s.25-37.*

³⁸⁵ K.Tansuğ, (1949), a.g.m., s.547.

tarafından öldürülmüş ve cesedi sürüklenerek ülkesi de istila edilmiştir³⁸⁶. Bu olayla ilgili olarak Asurbanipal kendine ait bir tablette; (A tabletine ait önemli bir özellik Gugu'nun tanrısı görmezden gelmesinin hikâyesini, kimmerler'in elinde vahşice öldürülmesini ve oğlunun Asurlara tekrar teslim olmasını anlatmaktadır.) "... Benim gönderdiğim atlılar onun tanrı Ashur'dan yüz çevirdiğini ve Mısır kralı I. Psammetik ile işbirliği yaptığını bildirdiler. Ben onların düşmana yenilmesi ve kemiklerinin dağılması için tanrı Ashur ve İştar'a dua ettim, onun askerleri düşman önünde dağıldı ve daha önce yendiği Kimmerler başkaldırdılar ve onun bütün ülkesini ele geçirdiler..."³⁸⁷ ifadeleriyle açıklamıştır.

I. Psammetik sayesinde Mısır'ın Asur egemenliğinden kurtulması Lidya kralı Giges'in politikasını değiştirmesine neden olmuş, Asur ile anlaşmasını bozarak Mısır firavununa yardım için ordularını Delta'ya yollamıştır. Lidya kralının Mısır firavunu I. Psammetik ile olan bu yakınlığı muhtemelen ticari nedenler ve kendi durumunu güçlendirmek amacına yöneliktir. Kimmerler Lidya ve Asurlar arasındaki anlaşmanın bozulduğunun farkındadırlar ve diğer göçebelerle birlikte M.Ö.652 yılında Lidya'ya saldırarak başkent Sard'ı ele geçirmişlerdir³⁸⁸.

Kimmerlerin saldırıları sırasında Lidya tahtında bulunan Giges, ilk Kimmer saldırısını savuştursa da, M.Ö.652 yılında olduğu düşünülen ikinci saldırıda yenik düşmüştür. Lidya topraklarında bu saldırılar devam ederken, yine İskit baskısı ile Trer, Bithn ve Thyeer gibi bazı Trak kabileleri boğazları aşarak Anadolu'ya girmişler; Lidya ile mücadele eden Kimmerlerle birleşmişlerdir. Bu birleşme sonrasında üçüncü kez Sard'a saldırmışlar ancak yine akropolü ele geçirememişlerdir³⁸⁹.

Kimmerler M.Ö. 654 yılı civarında tekrar Lidya sınırlarından içeri saldırılarda bulunarak Sard'ı işgal ettiler. Mücadeleler sırasında Giges öldü. Oğlu Ardys

³⁸⁶ H.Bahar, (2010), a.g.e., s.248.

³⁸⁷ M.Cogan-H.Tadmor, "Gyges and Ashurbanipal, A study in Literary Transmission", *Orientalia* 46: (65-85), 1977, s.78,79.

³⁸⁸ J.B.Bury (Edited By), (1970), a.g.m.,s.117.

³⁸⁹ Alpaslan Ceylan - Gülriz Kozbe - Yasemin Polat-Taciser Sivas - Hakan Sivas - Işık Şahin - Yasin Topaloğlu, "Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler"-Yasemin Polat, "Ege Bölgesi", s.10, <http://tayproject.org/bas.html>.

zamanında Lidya bir süre Kimmerler'in hâkimiyetinde kaldı. Sard ikinci kez işgal edildi. Ancak Lidya kralı Ardys Kimmerler'i Klikya'da yenilgiye uğrattı³⁹⁰.

Kimmerler M.Ö.650–640 yılları arasında, iki kez Lidya'yı işgal ettiler. Kral Giges, savaş alanında öldürüldü ve Kimmerler, Lidyalılar'ın başkenti, Sard ve Efes gibi şehirleri ve ülkenin büyük bir kısmını kontrol altına aldılar. Yeni Lidya kralı, Giges oğlu Ardys'in hükümdarlığı sırasında, göçebeler yine (yaklaşık M.Ö.644), Sard ve çevre kasaba ve kalelerini ele geçirdiler. Çünkü Sard ve Efes başta olmak üzere bu bölgedeki yerleşim alanlarında Kimmer etkisi gösteren, göçebe sanat tarzı sergileyen nesnelere bulunmuştur³⁹¹.

Lidya kralı Giges'in ölümü ile ilgili olarak farklı görüş ve tarihler verilmiştir. Asur yazıtları bu konuda önemli bir bilgiyi de barındırmaktadır. Yazıtlarda Giges'in oğlu (büyük ihtimalle Ardys) Lidya tahtına geçmiş Asurlularla normal ilişkileri devam ettirmiştir. Giges'in ölümü M. Ö. 644 yılı olabilir. Lehmann-Haupt, Gezler, Rohde ve Kaletsch gibi bilim adamları Giges'in ölümünü M.Ö.652 olarak belirtmişlerdir. Ayrıca Lidya ve Kimmerler arasındaki savaşın Ardys'in iktidarının 7.yılında olduğunu vurgulamışlardır. Bu bilim adamlarına göre Sard'ın ilk yağmalanması Giges'in ölümüyle aynı dönemdedir³⁹².

Kimmer boyları Orta Anadolu'da Kapadokya bölgesinde yerleşerek göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet teşkilatlanması meydana getirmişler ve Lidya Devleti ile de komşu olmuşlardır. Kimmerlerin bundan sonra sık sık Lidya topraklarına akınlarda buldukları, Lidya kralı Giges'in Kimmerlere karşı Asur Devleti'nden yardım istediği ve Asur kaynaklarına göre de yardım sayesinde M.Ö.657 yılları civarında Kimmerler'i durdurmaya başardığı, bazen de tek başına Kimmerler'i durdurmaya çalıştığı anlaşılan Giges, Kimmerler'in M.Ö.652 yılında Sard üzerine yaptıkları ikinci seferde yenilerek hem hayatını kaybetmiş, hem de başkent Sard Kimmerler'in eline geçerek yağmalanmıştır³⁹³.

³⁹⁰ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.44.

³⁹¹ Leonid Marsadov. "The Cimmerian Traditions of the Gordion Tumuli (Phrygia) Found in the Altai Barrows (Bashadar, Pazyryk)", Edited by; Jeannine Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, Ludmila Koryakova and Leonid T. Yablonsky, Part IV. (2), s.249,250, <http://www.csen.org/BAR%20Book/BAR.%20Part%2001.TofC.html>

³⁹² Anthony J. Spalinger, "The Date Of The Death Of Gyges And Its Historical Implications", *Journal Of The American Oriental Society*, Volume:98, Editör: Ernest Bender, Published by The American Oriental Society, New Haven 1977, s.405, (Geniş bilgi için bkz a.g.m. dipnot.24-28).

³⁹³ M.T. Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I.Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, (İstanbul 23–24 Mayıs 1983), Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1984, s.114.

Kimmerlerle Lidyalılar arasında Sard'tan uzak bir ovada yapılan savaşı önce Giges'in ordusu sürpriz bir şekilde kazanmıştır. Ancak, M. Ö. 646/45 yıllarına doğru Kimmerler, büyük kitleler hâlinde ve çok ani bir biçimde Lidya'ya ikinci bir saldırı düzenlemişler ve Lidya orduları yenilgiye uğratılmış ve Kral Giges de öldürülmüştür. Lidya Kralı Giges'in ölümüyle sonuçlanan savaştan sonra Kimmerler, Lidya'nın başkenti Sard'a ulaşmışlardır. Ovadan çok yükseğe sarp bir kayalık üzerine kurulmuş olan akropolü ele geçirememelerine rağmen, aşağı kente girerek burayı yağmalamışlardır³⁹⁴.

Asur kaynakları Sard şehrinin üç kez Kimmerler'in saldırılarına uğradığını ve M.Ö.645 veya M.Ö.635 yıllarında Akropolis (Hyde)'in dışında kalan yerlerini ele geçirecek düzlükteki aşağı kenti yakıp yıktıklarından bahsedilir ki bu durumu arkeolojik veriler de desteklemektedir. Çünkü kazılarda belirtilen tarihlerde şehrin kuzeyindeki konutların, pazar yerinin ve altın arıtma tesislerinin kullanımına bir süre ara verildiği ve sonraları daha düzenli yeni yapıların inşa edildiği anlaşılmıştır. Kimmerler'in M.Ö.644–643 yıllarında Lidya'dan batıya hareket ederek Gediz Vadisi'nden hareketle İyonya üzerine yürümesi, güçler dengesinin yeniden Lidya lehine değişmesine vesile olmuştur. Lidya devleti yeniden güçlenerek M.Ö.VII.yüz yılın ikinci yarısında Batı Anadolu'nun en güçlü devleti olmuştur³⁹⁵.

Sard şehrinin aşağı kentini koruyan sur duvarlarına ait tahribat enkazının altında ortaya çıkarılan arkeolojik malzemeler içindeki askeri teçhizat ve silahlar atlı göçebe kavimlerin etkinliğine ışık tutacak niteliktedir. Elde edilen verilere göre surların M.Ö.VI.yüzyılın ortalarında tahrip edildiği üst kısımlarının yıkılarak altta kalan malzemelerin üzerinde koruyucu tabaka olarak kalmıştır. Tahrip tabakaları arasında sekiz farklı tipte, 136 tane ok ucu bulunmuştur. Çoğunun uzunluğu 3,5 cm. ve 107 tanesi demirden, 29 tanesi de bronzdan yapılmıştır. Demir ok uçlarının çoğunda sapa yerleştirmek için kullanılan pırazvanalar vardır. Bronz olanlarda da ok sapı için yuvalar görülmektedir. Ok uçları arasında iki tanesi boyutlarına (yaklaşık 10 cm.) göre diğerlerinden ayrılmaktadır ki, bunlarda herhalde mızrak ucu olarak kullanılmıştır. Bu malzemelerin hiçbirisi Lidya ve Perslerle

³⁹⁴ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.88.

³⁹⁵S. Aktüre, (2003), a.g.e., s.180vd.

ilişkilendirilememektedir³⁹⁶. Bu durumda bulunan malzemeler, Pers ya da Lidya ordularında yer alan ve yahut da kendi başlarına Sard üzerine yürüten atlı göçebe kavimlere ait olmalıdır.

Lidya'nın başkenti Sard şehrini ele geçiren ve yağmalayan Kimmerler buradan ayrılarak hızla geriye döndüler ve bir kısmı kuzey batıya yönelip bugünkü Edremit (Adramytteion) yakınlarındaki Antandros şehrine ve çevresine yerleştiler. Giges'ten sonra başa geçen Ardys zamanında da Kimmerler Sard üzerine akınlarda bulundular ve bu seferde Trakya'dan gelen Trerlerle birleşerek M.Ö.639/638 Lidya'nın başkentini yine istila etmişlerdir. Sard şehrinin aşağı kentini yağmalayan Kimmerler buradan İyonya taraflarına akınlarını devam ettirip Efes önlerinde Artemis tapınağını yağmaladılar ve Menderes Magnesia'sı, Priene, Melia ve Miletos boyunca yağma hareketlerinde bulduktan sonra Maiandros Vadisi boyunca Lidya'nın güney sınırlarını takiben M.Ö.630 yılında yurt tutmuş oldukları Kapadokya'ya geri döndüler³⁹⁷.

Lidya'nın başkenti Sard harabelerinde 1965 yılında yapılan kazılarda, Güney Rusya ve Orta Asya'dan İskit hayvan üslûbu sitilinde, M.Ö.VII.yüzyıl ortalarına tarihlenen, üzerinde fantastik bir hayvan figürü olan kemik plakalar ele geçirilmiştir. Bu objelerin ele geçirildiği seviyenin altında ağır bir şekilde yanmış büyük bir kısmı kil tabakasıyla kaplı zemine rastlanmıştır. Zeminin ciddi biçimde yanmış olmasının Kimmer saldırılarından biri nedeniyle olduğu düşünülmektedir³⁹⁸.

Sard şehrinde buluntular arasında demir ve bronz ok uçları bulunmuştur. Bronz ok uçları diğerlerinin 1/4 kadardır. Beş çeşit ok ucu tespit edilmiştir. 1-yaprak şekilli, düz dişli bronz ok ucu 24 adet. 2- üç bölmeli (trilobit) bronz 5 adet. 3-üç köşeli demir ok ucu 2 adet. 4-dört köşeli demir ok ucu 81 adet. 5- demir düz merkezi dişi olmayan 1 adet, bunların dışında 21'i demir ve 1'i bronzdan 22 adet ok ucunun da tipi iyi korunamamış olması nedeniyle belirlenememiştir. Bronz ok uçlarının sapları için giriş yeri bulunmaktadır, demir ok uçlarının ise konik shaftlı oldukları görülmüştür, (demir ok uçlarının shaft kısmında ağaç kalıntıları bulunmuştur). Bronz

³⁹⁶ C.Greenewalt Jr., "Arms and Weapons at Sardis in the Mid Sixth Century B.C.", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:79, Temmuz-Ağustos 1997, s. 2, 3.

³⁹⁷ Veli Sevin, "Lydia'lılar", *Anadolu Uygarlıkları, II, Görsel Anadolu Tarihi Ans.*, Görsel Yayınları, İstanbul 1982, s.284, 285.

³⁹⁸ A.Henry Detweiler, - M.A. George Hanfman and D.G.Mitten, "Excavations At Sardis,1965", (*TAD*)*Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIV-1-2,1965,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, s.151,152.

trilobit ok uçlarının uzunlukları 3.4–5.2 cm arasında değişmektedir. Demir okuçlarının boyutları arasındaki fark 1 cm.den fazla değildir. Bunların yanında diğerlerine oranla biraz daha büyük (uzunluğu 9.8 cm) olan demir ok ucu veya mızrak ucu da bulunmuştur³⁹⁹.

Kimmerler, Frigler'in başkenti Gordion'u yakıp yıktıktan sonra Giges yönetimindeki Lidyalılarla savaşımaya başladılar. Özellikle M.Ö.VII.yüzyılın tamamında Lidya Devleti'nin dış siyasetine Kimmerler yön vermiştir. Bu dönemde Giges, Ardys ve Sadyattes'ten sonra dördüncü Lidya kralı Alyattes ancak Kimmerler'in tehlikesine son vererek sınırlarını doğuda Kızılırmak'a kadar genişletebilmiştir⁴⁰⁰.

Lidyalılar Giges'ten sonra başa geçen kral Ardys zamanında da Kimmerler'in yarattığı olumsuz etkiden kurtulmak için Asur Devleti ile yakınlaşma politikası takip etmiş ve Asurbanipal'den babası gibi oda yardım istemiştir. Kimmerler'in Batı Anadolu'daki yıkıcı etkileri sadece Frig ve Lidya ile de sınırlı kalmamış aynı zamanda İyon kentlerinde de hissedilmiş, Efes, Klazomenia ve Magnesia şehirlerinde de Kimmer tahribatlarının izlerine rastlanmıştır⁴⁰¹.

Lidya'nın önemli kentlerinden biri olan Daskyleion şehrinde Frigler'in de yaşadığı onlara ait Frikçe yazılı kitabe ve seramik parçalarından ve Kybele tapınağından anlaşılmaktadır. Birçok Batı Anadolu kentinde olduğu gibi Daskyleion kentinde de Kimmer istilasının izlerine rastlanmış şehirde ve Kybele tapınağında ortaya çıkarılan yoğun yangın izleri Kimmerler'in bu bölgedeki etkileridir. Daskyleion'daki Kybele tapınağı da Kimmer akınlarından nasibini almış ve yakılıp tahrip edilmiş daha sonrada M.Ö.VII.yüzyıl ortalarında ve M.Ö.VI.yüzyılda yenilenmiştir. Kazılarla bu temel kalıntıları gün ışığına çıkarılmıştır⁴⁰².

İskitler'in Tuna Nehri civarına gelmeleri buralara yerleşmiş olan Kimmerler'in batı göç kolunun yeniden hareketlenmesine ve M.Ö.VIII.yüzyıl ortalarında Treterler, Bithynler ve Thyer gibi Trak boylarıyla birlikte boğazlardan

³⁹⁹ Crafford H.Greenewalt JR.,And Marcus L.Rautman, "The Sardis Campaigns of 1994 and 1995", *American Journal of Archeology(AJA)*,Vol: 102, No.1, January 1998, (469-505.), s.491,492.

⁴⁰⁰ E.Schwertheim, (2009), a.g.e., s.27.

⁴⁰¹ O. San, (2000), a.g.m., s.5.

⁴⁰² Tomris Bakır, "Daskyleion'da Frigler", *60 yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık Zum 60.Geburtstag*. Yayına Hazırlayan: Taner Korkut, Ege Yayınları, İstanbul 2004, s.56,59.

Anadolu üzerine yürürler, Abydos'u kuşatıp bazı kentleri haraca bağladıktan sonra Antandros'u ele geçirirler. Batı Anadolu'daki bu grup daha sonra İyonya üzerine yönelir ve Lidya üzerinden gelen Dugdamme/Lygdamis yönetimindeki Kimmerlerle birleşirler. Giges'ten sonra tahta çıkan Ardys zamanında Asur'dan yardım istenmesine sebep olacak kadar Kimmer baskısı devam etmiş, Sard yeniden kuşatılmış ve akrapol hariç şehir yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Kimmer akınları devamında batıdaki İyon kentleri üzerine devam etmiş Efes kuşatılıp buradaki Artemis tapınağı tahrip edilmiş, Magnesia yağmalanmıştır⁴⁰³.

Kimmerlerle Lidyalılar arasında Kral Ardys'in yedinci yılında bir savaş gerçekleşti. Bu savaşta Kimmerler ve Treler Sard'ın merkezi hariç diğer yerleri ele geçirdiler. Bu savaş M.Ö.645 yılından önce olmalıdır. Ardys'in krallığının erken döneminde Kimmer tehlikesi Asurlular için olduğu gibi Lidyalılar içinde devam etmiştir⁴⁰⁴.

Antik grek kaynaklarından Aristeas ve dönemin ozan ve şairlerinin kaynaklarında İskit ve Kimmerler hakkında bilgiler verilmiştir. Belirtilen kaynakların verdiği bilgilere göre M.Ö.VII.yüzyıl sonu ile M.Ö.VI.yüzyıl başlarında Kimmerler kumandanları Ligdamias yönetiminde Efes, Magnesia (Manisa) ve Sard şehirlerine saldırılar düzenlemişlerdir⁴⁰⁵.

Lehmann-Haupt (İbid,s.416 vd.), ve Olmstead (History of Assria, s.422-435.), Kimmer liderlerinden Tugdamme'nin Grek an'anesine dayanarak Giges'i öldürerek Lidya'nın merkezi Sard'ı ve bütün Lidya'yı, Troya dâhil Ege Denizi'ne kadar bütün İyonya'yı ele geçirdiğini, ve tahrip ettiğini, Efes'teki Artemis mabedininde Kimmer akınları sırasında yakıldığını ileri sürmüştür. Lehmann-Haupt, Lidya'nın doğudan maruz kaldığı Kimmer istilâsının Trakya'dan gelen Treler tarafından desteklenmiş olduğu görüşünü de kabul etmektedir. Buna karşılık J. Lewy (Reallexikon der Vorgeschichte VI, s. 347.) Kimmerlerle Treler arasında bir münesebet bulunmadığı düşüncesindedir⁴⁰⁶.

⁴⁰³ M.T. Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I.Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, (İstanbul 23-24 Mayıs 1983), Eski Eserler ve Müzeler Genel müdürlüğü, Ankara 1984, s.115

⁴⁰⁴ Anthony J. Spalinger, "The Date of the Death of Gyges and Its Historical Implications", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 98, No. 4 (Oct. - Dec., 1978), pp. 400-409, Published by: American Oriental Society, S.405,406, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/599752>, s.405,406.

⁴⁰⁵ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.17.

⁴⁰⁶ K. Tansuğ, (1949), a.g.m., s.547, 548.

Kimmerler'in Lidya üzerine akın yapmalarında bu atlı göçebelere batı yayılım politikasının yanı sıra verimli arazilerin bolluğu, başkent Sard'in ekonomik gelişmişliği ve zenginliği de etkili olmuştur. M.Ö.VII.yüzyılın ortalarına doğru Kimmerler'in bir kısmı Trerler ve diğer Trak boylarıyla birlikte Çanakale Boğazı'nın Asya sahilleri ve civarında Abydos ve Antandros şehirlerini aldıkları gibi bir kısmı da Troya'yı haraca bağlamışlardır⁴⁰⁷.

Kimmerler'in Antandros şehrindeki varlığını burada yapılan araştırmalarla tesbit edilen ölü yakma (kremasyon) olaylarının M.Ö.VII.yüzyıldan M.Ö.V.yüzyıla kadar sıklığının giderek azalması ve M.Ö.IV.yüzyılda da tamamen terk edilen bir gelenek olmasından da anlamak mümkündür. Atlı göçebe bir topluluk olan Kimmerler'in M.Ö.VII.yüzyılın ortalarında diğer bazı Thrak kabileleri ile Anadolu'ya girerek Antandros'u ele geçirdikleri, Lidya Kralı Alyattes'in M.Ö.VI.yüzyılda Kimmerler'i yenilgiye uğratarak burada yaşayan Kimmerler'i Kapadokya bölgesine sürdüğü, antik kaynaklardan elde edilen bilgilerdir. Bu bilgilerden hareketle M.Ö.VI.yüzyılda Antandros'taki değişikliğin açıklanmasında Kimmerler'in etkili olduğunu söylemek mümkündür⁴⁰⁸.

Antandros kenti coğrafyası hakkında Strabon (Geographika XIII, I, 51) bilgi vermiş, bunun dışında Stephanos Byzantion (Byzantion, s. 97), Antandros şehrinin Edonis adı yanında Kimmeris adını da aldığını, aynı şekilde Aristoteles'te Antandros şehrine Kimmerler'in yerleşip hâkim olduklarını bu sebeple de şehrin Kimmeris adını aldığını belirtmiştir. Kimmerler M.Ö.652 yılında Lydia kralı Giges'i yenilgiye uğratarak öldürdükten sonra kuzeye yönelip Antandros şehrini de almışlar ve bir bölümü buraya yerleşmiştir. Kimmerler'in Antandros'taki hâkimiyetine M.Ö.570'li yıllarda Lydia kralı Alyattes'in oğlu Kroisos son vermiştir⁴⁰⁹.

Lidya krallarından Alyattes M.Ö.VI.yüzyıl başlarında Bityna üzerine çıktığı sefer sırasında Antandros şehri çevresine yerleşmiş olan Kimmerlerle de mücadele

⁴⁰⁷ M.T.Tarhan, (1972), a.g.e., s.157,160.

⁴⁰⁸ Özge Yıldız, Yılmaz Selim Erdal, "Antandros Antik Kentinde Ölü Yakma Geleneği", *23.Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 28Mayıs -1 Haziran 2007*, Kocaeli, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara 2008, s.46.

⁴⁰⁹ <http://www.antandros.org/antandros/antandrosun-tarihcesi#fn-45-4>.

ederek, onları Kızılıрмаğ'ın doğusuna Kapadokya bölgesine kovarak Batı Anadolu'yu Kimmerler'den temizlemeyi başaramışlardır⁴¹⁰.

Alyattes'ten sonraki dönemlerde de Kimmerler'in Antandros'ta varlıklarını devam ettirdikleri yapılan kazı çalışmalarında M.Ö.VI.yüzyılın ilk yarısına ait olan tabanın, yeni açılan bölümlerinde, büyük ihtimalle M.Ö.570 civarında Lidyalı Kroisos'un Kimmerleri Antandros'tan sürdüğü savaşın izleri olan yangın tabakası tesbit edilmiştir. Yangın izlerine rağmen açılan tabakanın çok sayıda in situ (tahrip edilmemiş ve yeri değiştirilmemiş bir halde) malzeme vermeye devam ettiği de görülmüştür⁴¹¹.

Sard'ı yakıp yıkan göçebeler burada durmayarak hızla geri dönmüşler, bir kısmı ise kuzeybatıya doğru yönelerek Adramyteion (Edremit) yakınlarındaki Antandros kenti çevresine yerleşmişlerdir. Güçlü Lidya Kralı Alyattes M.Ö.VI.yüzyılın başlarında kuzeydeki Bitinya bölgesi üzerine sefere çıkmıştır. Lidya'nın kuzeyinde Antandros yöresinde yerleşmiş olan Kimmer boyları üzerine yürüyerek onları Kızılırmak'ın doğu yakasındaki Kapadokya bölgesine sürmüştür. Böylece, bütün Batı Anadolu'yu son Kimmer kalıntılarından temizlemiştir⁴¹².

Lidya Devleti'nin Alyattes zamanında, Orta Anadolu'ya kadar yayıldığı ve Anadolu'yu Kimmerler'in elinden kurtardığı kabul edilmektedir ki bu aynı zamanda Lidyalılarla Medler'in sınır komşusu olmasına ve karşı karşıya gelmelerinede sebep olmuştur⁴¹³.

1.5. KİMMER-İYONLAR

Kimmerler İyonya'yı yağmalamakla da tanınmışlardır; bununla ilgili olarak muhtemelen Smyrna ve Miletos ile Sinope ve Metandrus gibi başka kentlere saldırmışlardır⁴¹⁴.

Batı Anadolu'da Kimmer varlığının Frigya ve Lidya dışında İyon kentleri üzerine yaptıkları yakıp yıkmaya ve yağmalamaya yönelik saldırılardan anlaşılması da

⁴¹⁰İ. Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C.LXI, Sa.231, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997, s.278.

⁴¹¹Gurcan Polat, Yasemin Polat, "Antandros 2003-2004 Yılı Kazıları", *27.Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30 Mayıs - 3 Haziran 2005, Antalya, T.C.Kültür Ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara 2006, s.92.

⁴¹²İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.88.

⁴¹³Nicholas Cahill, "Lydia Altın Mucize", *Arkeo Atlas*, Editör, Necmi Karul, 2012/01, İstanbul 2012, s.102.

⁴¹⁴R.D.Barnett, (1987), a.g.e., s.54.

mümkündür. Kimmerler'in saldırı ve tahribatlarının arkeolojik verilerine Efes, Magnesia ve Klazomenai şehirlerinde yapılan kazılar sonucu ulaşılmıştır⁴¹⁵.

Kimmerlerin Lidya'dan sonra İyon şehirlerinin cezbedici zenginlikleri dolayısıyla, daha batıya yöneldikleri ve İyonya'nın önemli şehirlerine akınlarda buldukları anlaşılmaktadır. Bu durum zaten Strabon'un "...Bosporos'tan İyonya'ya kadar bütün toprakları feth eden Kimmerler'di..."⁴¹⁶ gibi ifadelerinden de anlaşılabilir. Kimmerler İyon şehirlerini feth ederek yerleşmeyi amaçlamamışlar sadece gelip geçici şekilde yağma seferleri yapmışlardır. Yine de Kimmerler'in bu bölge şehirlerinden Efes, Magnesia, Kolophon, Smyrna, Klazomenaia v.b. şehirlerin kalıntılarında izlerine rastlamak mümkündür. Efes şehrinin merkezinin dışındaki Efes tapınağındaki tahribat izleri ve Klazomenaia lahdindeki savaş sahneleri Kimmerler'in batı Anadoludaki İyon kentlerini istilalarını göstermesi bakımından önemli örnekler olarak kabul edilmektedir⁴¹⁷.

Batı Anadolu'da Kimmerler'in varlığına dair belge kabul edilecek verilere örnek olarak, 1988 yılı Efes- Artemision kazılarında Orta Asya ve Kafkasya kökenli olduğu kabul edilen domuz dişinden ve fildişinden kuşbaşı betimli at donanım takımları ortaya çıkarılmıştır. M.Ö.VII.yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö.VI.yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu kalıntılar, Kimmerler'in Batı Anadolu'ya kadar gitmeleriyle ve buradaki Efes Artemisi'nin kutsal hayvanını grifon ve kuşbaşı yerine kullanmış olmaları görüşüyle izah edilmiştir⁴¹⁸.

Efes antik kentinde araştırmalar yapan bilim adamları burada buldukları elektron paraların tarihlenmesinde iki görüş ortaya atmışlardır. Bunların birinde özellikle Hogart'ın desteklediği görüşe göre paralar için en eski tarih Kimmerler'in istilası zamanına denk gelmektedir. Bazı araştırmacılar ise Kimmer istilası ve paraların tarihlenmesinin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini işaret etmişlerdir⁴¹⁹. Burada dikkati çeken önemli konu Kimmerler'in Efes'teki tahribinin ve buralara kadar gelmesinin kabul edilmesidir.

⁴¹⁵ O. San, (2000), a.g.m., s.5.

⁴¹⁶ Strabon, *Geographika*, I, 1.10.

⁴¹⁷ M.T. Tarhan, (1972), a.g.e., s.170,171.

⁴¹⁸ Yıldız Akyay Meriçboyu, "At Koşumlarında Kayış Dağıtıcıları", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:76, Ocak-Şubat 1997, İstanbul 1997, s.5.

⁴¹⁹ Anton Bammer, "A Peripteros Of The Geometric Period In The Artemision Of Ephesus", *Anatolian Studies*, Vol. XL, The British Institute Of Archaeology At Ankara 1990, s.148.

Batı Anadolu'da varlığı bilinen şehir devletlerinden hem Aiol hem de İon şehir devletleri M.Ö.VII.yüzyılın başlarından itibaren Lidya Devleti'nin baskısı altına girer. Ancak bu dönemde bir diğer göçmen kavim, Kimmerlerin de, söz konusu bölgelere karşı akınları başlamıştır⁴²⁰.

İyon şehirlerine hem Lidyalılar hemde Kimmerler baskı uygulamışlar ve bu şehirlerin sürekli istila tehdidi altında kalmalarına neden olmuşlardır. Bu baskılar İyonları yeni yerler arama ve koloniler kurma çabasına yöneltmiştir. Kimmer istilalarının İyonların yeni koloniler kurmasında etkili olduğu sanılmaktadır⁴²¹.

Batı Anadolu'da erken dönemlerde kurulan münferit koloniler dışında İyon kentlerinin kuzeye doğru kolonilerini kurmada hızlanmaları ve koloniciliği yaygınlaştırmaları M.Ö.VII. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Çünkü bu tarihlerde hem Lidya'nın baskısının arttığı hem de Kimmerler'in Anadolu'da oluşturdukları saldırıların olumsuzluklarının batı Anadolu'da hissedilmeye başladığı gibi kara ticaret yollarının güvenliği de tehlikeye girmiştir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Kimmerler'in batıya doğru akınları kolonilerin yaygınlaşmasına ve deniz yollarının öneminin artmasına da etki etmiştir⁴²².

Kimmerler'in Marmara Denizi kıyısındaki kolonilerde de etkili olduğu anlaşılmaktadır. M.Ö.VIII.yüzyılın ortalarında Miletoslular tarafından kurulan Kyzikos (Erdek) M.Ö.VII.yüzyılın ilk yarısında Kimmerler'in Anadolu'da yaptıkları tahribat sırasında yıkılmış ve muhtemelen M.Ö.670'li yıllarda yeniden kurulmuştur⁴²³.

Kimmerler'in İyonlar üzerine yaptıkları seferler Pers Kralı Kroisos'un Batı Anadolu'ya gelmesinden önce yapılmıştır ve Herodot'un belirttiğine göre de Kimmerler İyon kentlerini boyunduruk altına alamamış ve saldırıları çapulcu akınından öteye geçememiştir⁴²⁴.

⁴²⁰ Alpaslan Ceylan - Gülriz Kozbe - Yasemin Polat-Taciser Sivas - Hakan Sivas - Işık Şahin - Yasin Topaloğlu, "Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler", Işık Şahin, "Trakya ve Doğu Marmara" s.10. <http://tayproject.org/bas.html>.

⁴²¹ A.Işık, (2001),a.g.e., s.5.

⁴²² Vel Sevin, "Demir Çağında Anadolu-Batı ilişkileri", *Anadolu ve Trakya Çalışmaları, Zafer Taşlıkılıoğlu Armağanı*, C: I, Anatolian Tracian studies in honour of Zafer Taşlıkılıoğlu volume: I, Arkeoloji ve sanat yayınları, İstanbul 1999, s.115.

⁴²³ Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasına kadar (M.Ö.12-M.S.4.Yüzyıllar Arası*, İletişim yayınları, İstanbul 2007, s.39.

⁴²⁴ Herodotos, 1: 6.

Kimmerler aşağı yukarı M.Ö.657 yıllarından M.Ö.VI.yüzyılın başlarına kadar başta Lidyalılar olmak üzere diğer topluluklar için Batı Anadolu'da tehdit unsuru olmuşlardır. Kimmerler'in Anadolu'nun dört bir tarafına yayılmalarına rağmen Batı Anadolu'da bile büyük bir güç olarak ortaya çıkmaları ve güçlü devletlere karşı başarılı mücadele vermeleri kayda değer bir gelişme olarak düşünölmelidir⁴²⁵.

Rusya steplerinden ve Kafkasya'nın kuzeyinden İskitler tarafından göçe zorlanarak M.Ö.VIII.yüzyılın sonuna doğru Anadolu'ya gelen ve buradaki Urartu, Frigya, Lidya ve kıyıdaiki Yunan kentlerini yıkarak Anadolu'da büyük karışıklıklara yol ačan Kimmerler M.Ö.637 ya da M.Ö.626 tarihinde Lidya kralı Alyattes tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kimmer gücü Lidya ve Asurlularla yapılan savaşlar ve salgın hastalıklar sonucu etkisini kaybederek yıkılmıştır⁴²⁶.

2. ANADOLU'DA İSKİTLER

2.1. İSKİTLER-URARTULULAR

Kimmerler'in Anadolu'da etkili olduğu dönemde Anadolu'da etkili olan bir diğer atlı göçebe kavim de İskitler'dir. Kimmerleri takiben Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmiş olduğu anlaşılan İskitler Anadolu'da atlı kavimlere ait iz ve etki bırakmışlardır.

İskitler'in Anadolu'daki varlığına dair ilk bilgiler Urartu yazıtlarında adlarının geçmesiyle anlaşılmaktadır. Urartu kralı I. Argişti dönemine ait Horhor kayalıklarındaki kroniklerde adı geçen ve kralın ilerlediği kabul edilen Iř-gı-gu-lu ülkesi tabirinin İskitleri kastettiği kabul edilmektedir. Aynı isme Urartular'a ait Kanlıca yazıtında, Toprakkale'de ele geçen II. Rusa dönemine ait bir mühür üzerinde de rastlanmıştır⁴²⁷.

Yerleştikleri coğrafya bakımından Kafkaslar'dan Ön Asya'ya açılan kapılar üzerinde bulunan Urartulular'ın Kafkaslar'dan inen konargöçer kavimlerle ilişkileri olmuştur. İskitler doğudan batıya hareketlerinde Hazar Denizi'nden batıya

⁴²⁵ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.88.

⁴²⁶Yasemin Er, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, Genişletilmiş 2.baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s.212.

⁴²⁷O. San, (2000), a.g.m., s. 6, 7.

geçtiklerinde Kafkaslar'dan Anadolu'ya doğru Kimmerler'i takip ederek Doğu Anadolu'ya Urartulular ülkesine ulaşmışlardır⁴²⁸.

Urartulular'ın kaynaklarında İskitler'in adına ilk kez I.Argiști'nin yıllıklarında M.Ö.774 yılı olaylarında kralın 13.saltanat yılı olaylarını anlatan kayıtlarda Gökçe Göl çevresindeki olaylara dair anlatılanlarda rastlanmaktadır. "Etiu ülkesine sefere çıktım, Eriahi ve Kazarza ülkelerini ele geçirdim ve İşkigulu ülkesine kadar ilerledim..." şeklinde ifadelerde yer alan İşkigulu kelimesi İskitleri ifade etmektedir ve Yakındoğu tarihinde İskit adından ilk kez bahsedilmesi bu sayede olmuştur⁴²⁹.

Yazılı ve arkeolojik belgelerinde göstergelerinden anlaşıldığı üzere İskitler Anadolu'ya doğru yöneldiklerinde Urartulularla karşılaşmışlar ve oradan kısa bir süre sonra Asur topraklarına kadar ilerlemişlerdir. Asurlular onlarla anlaşma yapmak ve hatta akrabalık kurmak zorunda kalmışlardı. İskitler doğu Anadolu ve çevresinde 28 yıllık hâkimiyet kurdukları etkinliklerini ise M.Ö.IV.yüzyıl başlarına kadar devam ettirdikleri anlaşılmaktadır⁴³⁰.

Asur çivi yazılı belgelerinde adı İşquz-Aşquz olarak yazılan İskitler Kimmerler'i takip ederek Azerbaycan ve Ön Asya'ya geldiler ve bu bölgelerin etnik ve siyasi tarihinde etkin oldular. Derbent geçidinden Transkafkasya'ya gelen İskitler burada M.Ö.VII.yüzyılın70.yıllarında Asur-Manna mücadelesine Mannalar'ın müttefiki olarak katılmışlardır. Asur kralı İskit Manna ittifakını bozmak için kızını İskit kralına vermiş ancak bu sayede, akrabalığına dayanarak iki kavim arasındaki ittifakı bozabilmiştir⁴³¹.

Kuzeyden Urartu ve Manna ülkesine gelmeye başlayan İskitler, büyük gruplar halinde Manna ülkesine ulaşmaya başlayınca, Urartulular kralı II. Rusa İskitlerle bir anlaşma yapmış ve İskitler Urartuluların topraklarını savaşız geçerek Manna ülkesine varmışlardır. Böylece Urartuluların kralı II. Rusa, İskitlerle

⁴²⁸ İ.Durmuş, (2008), a.g.m., s.89.

⁴²⁹ A.Çilingiroğlu, (1994), a.g.e., s.72,73.

⁴³⁰ İ. Durmuş, (1997), a.g.m., s.279.

⁴³¹ S. Eliyarlı(Redaktor), (1996), a.g.e., s.44.

savaşmak zorunda kalmamış, ülkesinin yağmalanmasını engellemiş ve Asur devletine karşı bir müttefik kazanmıştır⁴³².

İskitlerle Urartular'ın ittifaklarının uzun sürmediği M.Ö.VII.yüzyılın sonları ve M.Ö.VI.yüzyılın başlarında İskitler'in Urartulu ülkesi içindeki yerleşim yerlerine baskınlar yaptıkları anlaşılmaktadır. Uratular kralı II. Rusa'nın kenti Teişebani ve kalesi M.Ö.VII.yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından alınıp tahrip edilmiştir. Bu bölgede yapılan kazılarda çok sayıda İskit tipi ok ucu ve çok sayıda iskelet kalıntılarının rastlanması bu durumu kanıtlamaktadır⁴³³.

Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar yayılmış olan İskitler buradan Kimmerler'i takip etmek düşüncesiyle, Ön Asya'ya da yönelmişlerdir. İskitler, yurtlarından çıkardıkları Kimmerler'in ardından, Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye Ön Asya'ya kalabalık gruplar halinde girmişlerdir. Urartu Kralı II. Rusa'nında daha önce gelen Kimmerlerle olduğu gibi, akıllıca bir siyaset izleyerek, İskitlerle de anlaşma yaptığı ve İskit akınlarını Asur sınırlarına yönelttiği görülmüştür⁴³⁴.

İskitler Kimmerler'i takip etmek istemeleri sebebiyle Ön Asya'ya gelmişlerdir. Çünkü Kimmerler'i yurtlarından çıkaran İskitler onların peşinden gelerek takip etmişler ve Kafkaslar'ın doğusundan Hazar Denizi kıyısı, Derbent-Demirkapı geçitlerinden Azerbaycan ve oradan da Anadolu'ya girmişlerdir. Anadolu'nun içlerine kadar da yayılarak oralarda hâkimiyet sürdüklerine dair izler bırakmışlardır⁴³⁵.

İskitler'den bahseden Urartu yazıtlarının birinde "İşkiğulu kralının oğlu Sagadum-tar'ın Argiştı oğlu Rusa'nın kentinden Manna ülkesine gittiği yıl" tabiri geçmektedir ki bu durum İskitlerin Urartu kralı ile antlaşma yaparak savaşız bir şekilde onların ülkelerinden Manna ülkesine gönderildiklerini gösterir. Bu faaliyetleri Urartular'a iki açıdan fayda sağlamıştır. Birincisi İskitler'in yağma ve

⁴³² M.T. Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", I.Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri, Ankara, 1984, s.113. Çilingiroğlu, *Urartu*, (1994), s.105.

⁴³³ İlhami Durmuş, *İskitler*, 4.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s.97.

⁴³⁴ A.M.Çay- İ. Durmuş, 2002, a.g.m., s.579, 580.

⁴³⁵ İ.Durmuş, (2012), a.g.e. s.53,54.

talan hareketlerinden ülkelerini korumaları, ikincisi ise Asur'a karşı yeni bir müttefik bulmuş olmalarıdır⁴³⁶.

Urartular ile İskitler arasında diplomatik gelişmelerden birisi de Urartu kralı II. Rusa ile İşkigulu kralı Sagastara* arasında yapılmış antlaşma ile İskitler'in Urartu topraklarından geçerek Manna ülkesine yerleşmelerine izin verilmiştir. II. Rusa söz konusu antlaşmaya rağmen, ilerde oluşabilecek İskit tehlikesine karşı savunma tedbirleri almayı da ihmal etmemiş ve özellikle İskitler'in yoğunlaştığı bölgelerde kale tipi yerleşim yerleri kurmuştur. Bastam Kalesi başta olmak üzere Urmiya Gölü civarında M.Ö.VII.yüzyılda inşa edilen Kale Siyah, Kız Kalesi, Danalu, Kaleoğlu ve Sangar gibi çok sayıda kale de bu savunma amacına yönelik inşa edilen yerlere örnek gösterilebilir. Demir Çağı'na ait bu ve benzeri yerleşim yerlerinde ele geçmiş olan İskit tipi ok uçları ve benzeri arkeolojik buluntular İskitler'in bu bölgelerdeki etkisini göstermektedir⁴³⁷.

Urartu kralı II. Rusa döneminde İskitlerle Urartular'ın dostluk kurduklarını Karmir-Blur (Teişebaini) kazılarında savaş ve saldırı izlerinden ziyade barış dönemine ait birden çok İskit at donanım takımları ve süs eşyasının varlığından da anlamak mümkündür⁴³⁸.

Ancak daha sonraki olaylar İskit-Urartu dostluğunun uzun sürmediğini göstermektedir. Çünkü M.Ö.VII.yüzyıl başlarında İskitler Urartu yerleşim yerlerine sefer ve baskınlar düzenleyerek Urartu ülkesini yakıp yıkmışlardır. II. Rusa'nın inşa ettirdiği Rusahinili (Toprakkale) kenti de bu yıkımdan nasibini almıştır. Yine Urartu'nun önemli kentlerinden Çavuştepe Kalesi'nin de İskitler tarafından yağmalandığı anlaşılmaktadır⁴³⁹.

Urartu kralı II. Rusa ülkesini atlı bozkır kavimlerinden İskitler'in saldırılarından koruyabilmek için onları Manna ülkesine yönlendirmişti ancak bu tehdit tamamen ortadan kalkmamış İskitler İran'da ortaya çıkan Med'lerle birlikte

⁴³⁶ A. Çilingiroğlu, (1994), a.g.e., s.105.

* Adı geçen İskit kralı Sagastara yukarıda bahsedilen Saga-dum-tar ile aynı kişi olsa gerektir.

⁴³⁷ Şevket Dönmez, "İskitler ve Önasya; İskitler'in Urartular ve Asurlular ile İlişkileri" turkinst_org.mht.

⁴³⁸ O. Belli, (1982), a.g.m., s.173, 174.

⁴³⁹ İ.Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler" , *Belleten*, C.LXI, Sa.231, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997, s.279, 280.

Urartu'yu tehdit etmeye yeniden başlamışlar ve II. Rusa'da ezeli düşmanı Asur'dan yardım istemek için elçiler göndermek zorunda kalmıştır⁴⁴⁰.

Anadolu'da ilk defa Demir Çağı'nda kullanılan İskit tipi olarak bilinen, kovanlı ok uçları ve özellikle de kovanlı ve mahmuzlu ok uçlarına Urartu merkezlerinden Çavuştepe ve Kayalidere gibi Demir Çağı'nın önemli merkezlerinde rastlanmıştır. Çavuştepe'de İskit tipi olarak bilinen üç yapraklı kovanlı ok uçlarına da rastlanmıştır⁴⁴¹.

Yine Urartu kralı II. Rusa'nın inşa ettirdiği Teişabaini şehir ve kalesi M.Ö.VII.yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından zapt ve tahrip edilmiştir. Teişabaini'de yapılan kazılarda İskit tipi ok uçları, orada yerleşik savunmacıların cesetleri bulunmuştur. Çavuştepe Kalesi de İskitler tarafından yağma ve tahrip edilmiştir. II. Rusa'nın inşa ettirdiği Rusahinili'ninde M.Ö.VII.yüzyılın sonları ile M.Ö.VI. yüzyılın başlarında İskitler'in saldırısına uğradığı sanılmaktadır. Rusahinili Kalesi'nde 30 cm'lik yangın artığı tabakasına rastlanmıştır ki yangın sonucu çatı ve ahşap malzemenin çöktüğü, kerpiç duvarların da pişerek tuğlalaştığı görülmüştür⁴⁴².

Urartular'ın M.Ö.VIII. ve özellikle M.Ö.VII.yüzyıllarda topografyaya uygun şekilde dış surlarla kale kentlerini etkin şekilde korumayı amaçlamışlar. Bütün bu önlemlere rağmen M.Ö.VII.yüzyıl sonlarına doğru hem kırsal hayat da hem de şehir hayatında önemli bir değişime sebep olan Doğu Anadolu, doğudan gelen göçebe kavimlerin saldırı ve istilasına uğramıştır⁴⁴³.

Medler İran'da egemen güç oldukları M.Ö.VII.yüzyılın sonlarında İskitlerle işbirliği yaparak Asurlular için tehlikeli olmaya başlamışlar ve nihayet M.Ö.612 yılında Med ve İskitler Babillilerle de ittifak kurarak Asur'un başkenti Ninive'yi ele geçirmişlerdir ve kısa bir süre sonra da Asur Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir. Asur Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede İskitler ve Medler etkin olmuşlardır. Van Gölü çevresinde, Çavuştepe'de, Karmir-Blurda yapılan kazılarda ve yazılı belgelerde Med izlerine rastlanmamış olmakla birlikte İskitler'e ait birçok malzeme ele geçirilmiştir. Kazılarda ele geçen İskit silah ve eserlerinin yanında M.Ö.609

⁴⁴⁰ H. Bahar, (2010), a.g.e., s.243.

⁴⁴¹ Çetin Anlağan, Önder Bilgi, "Sadberk Hanım Müzesi Protohistorik Çağ silahları", *Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi*, Grafik Sanatlar Matbaası, İstanbul 1989, s.87.

⁴⁴² A. M.Çay- İ. Durmuş, (2002), a.g.m., s.497, 498.

⁴⁴³ S.Aktüre, (2003), a.g.e., s.123.

tarihli bir Babil kroniğinde de İskitler'in Urartu topraklarına ilerledikleri yazılmıştır⁴⁴⁴.

Babil kroniğinde bahsi geçen İskitler'in Urartu ülkesini ellerine geçirdikleri şeklindeki bilgileri Çavuştepe kazılarında ele geçen arkeolojik belgelerde desteklemektedir. Çavuştepe kale surlarının önünde, kale içinde ve sur duvarlarında ele geçen binlerce İskit tipi ok ucu ve şehir kalıntılarında tespit edilen yangın tabakası, iskelet kalıntıları istilanın durumunu belirtmeye yeterlidir. Aynı verilerin benzerleri Urartulular'ın son başkenti Toprakkale (Rusahinili) kazılarında da ortaya çıkarılmıştır. İskitler Urartu krallığını tahrip ettikten sonra bölgede yerleşmeyip Suriye ve Mısır'a doğru seferler yaptıkları Urartu ülkesinin de Medler tarafından ele geçirildiği anlaşılmaktadır⁴⁴⁵.

Karmir-Blur (Teişebaini) kentinin M.Ö.590–585 yıllarında önemini yitirdiği ve bir gece baskını ile İskitler tarafından yakılıp yıkıldığı ve bundan sonra da bir daha kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bundan sonra Anadolu'daki Urartu egemenliği İskitler'in etkisiyle sona erdirilmiş olmalıdır. Çünkü M.Ö.585 yılında Med orduları Urartu başkenti Tuşpa üzerinden geçerek batıya gitmişlerdir⁴⁴⁶.

Urartu yerleşim merkezlerinden Karmir Blur/Teişebaini'nin, İskitler tarafından tahrip edilmiş olduğu burada ele geçmiş olan çok sayıdaki İskit tipinde ok uçlarından da anlaşılabilceği gibi Urartulular'ın Anadolu'daki önemli yerleşim merkezlerinden birçoğunda İskitler'e ait arkeolojik kalıntılara rastlanması İskitler'in Urartulular üzerindeki etkisinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu kalıntılardan İskitlere ait olması kuvvetle muhtemel olanlar; Van'ın Gürpınar ilçesi yakınlarındaki Urartu merkezi Çavuştepe/Sardurihinili'de surlar önünde ve kale içinde ele geçirilen İskit tipi tunç ok uçları ve bozkır sanatının hayvan stiliyle işlenmiş kemikten koçbaşı şeklinde iki at donanımı parçası, Van şehir merkezi yakınındaki Urartulular'ın ikinci başkenti Toprakkale/Rusahinili- Qilbani-kai, Van'ın 11km kuzeydoğusundaki Yukarı Anzaf Kalesi ile, Van Gölü'nün doğu kıyısında Van'ın 35 km kuzeyinde yer alan Ayaniş/Rusahinili Eiduru-kai'de İskit tipinde ok uçlarının ele geçirilmiş olması, bunlara ek olarak Muş ili Varto ilçesi yakınlarındaki önemli Urartu merkezlerinden

⁴⁴⁴ A.Çilingiroğlu,(1997), a.g.e., s.47.

⁴⁴⁵ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular-Eastern Anatolia And Urartians*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1992, s.41.

⁴⁴⁶ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları, I,Görsel Anadolu Tarihi Ansikloedisi*, Görsel yayınları, İstanbul 1982, s. 177, 178.

Kayalidere'de ele geçmiş olan İskit tipi tunç bir ok ucu İskitler'in Muş yöresindeki, Erzincan'ın Üzümlü ilçesi yakınlarında Urartu merkezi Altın-tepe'de bozkır hayvan stilinde yapılmış tunçtan kuşbaşı biçimindeki at gemi parçaları, Keban Baraj Gölü alanında kalan Norşun Tepe'de ortaya çıkarılmış at gömüleri ile birlikte ele geçen, demirden kovanlı 2 mızrak ucu, sap delikli 1 balta ve 1 hançer ile tunçtan 2 at gemi parçası, 1 at donanımı takımı bağlantısı, hayvan başı biçimli 2 at donanımı takımı parçası, 1 bilezik ve 1 kesiciden oluşan buluntular ve Malatya-Değirmen Tepe'de bulunmuş olan İskit tipi bir ok ucu, adı geçen Urartu merkezlerinin İskitler tarafından tahrip edilmiş olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak Urartu krallığı İskitler tarafından yıkıldı ya da bunda İskitler'in önemli bir rolü olmuştur⁴⁴⁷.

Altın-tepe eserleri Toprakkale buluntularıyla çağdaştır. Mezarda altın, gümüş, tunç, demir, keramik, fayans ve kıymetli taşlardan yapılmış çeşitli türden eserler bırakılmıştır. At ve arabaya ait koşum takımları, süvari eşyası, gemler, demir ok uçları, mızrak uçları, baltalar, uzunluğu yarım metreyi geçen ince tunç levha üzerinde kabartma olarak yaylı ve mızraklı süvariler, kanatlı ve kanatsız boğa ve at, koşan aslan ve keçi gibi hayvan resimlerinin bulunduğu görülen levhalar bulunmuştur. Buradaki eserlerin büyük bir kısmı Toprakkale ve Karmir-Blur'da yoktur⁴⁴⁸.

Kayalidere'de üzerinde hayvan üslûbunu andıran süslemeleri olan bir kemer tokası bulunmuştur. Kemer tokası üzerinde bulunan canavar figürü Dr. Barnet tarafından yapılan ejderha çizimlerindeki ejderhadan ziyade kanatlı bir ata benzetilmiştir. Diğer figür kuş kafalı kanatlı bir aslandır. Yine bu da Urartulularınki'nden şekil olarak farklıdır. Kayalidere'de bulunan Kanatlı at (veya ejderha) durur pozisyonda resmedilmiştir, ama Altın-tepe'de bulunan kanatlı at figürü üzerinde koşum takımıyla sola doğru dörtlünelere koşarken görülmektedir⁴⁴⁹.

Urartulular'a ait bugünkü Van şehrinin 9km.güneydoğusunda yukarı Bakraçlı (Yedi Kilise) köyü yakınlarındaki Yoncatepe kalesinde iç kalenin eteklerinde

⁴⁴⁷ Şevket Dönmez, "İskitler ve Önasya; İskitler'in Urartular ve Asurlular ile İlişkileri", turkinst_org.mht.

⁴⁴⁸ Tahsin Özgüç, "Kültepe kazıları,1959",*Türk Arkeoloji Dergisi*, Sa: X, C:1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1960, s. 56, 57.

⁴⁴⁹ C.A.Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies*, Vol:XVI, The British Institute of Archaeology, Ankara 1966, s.79.

bulunan tunçdan yapılmış tipik İskit tipi ok uçları Urartu kalelerinin İskit saldırıları sonucu yerle bir edildiğini kanıtlamaktadır⁴⁵⁰.

Yukarı Anzaf Kalesi Tuşpa'nın 11 km. kuzeydoğusunda bugünkü Van-İran modern kara ve demir yolunun güneyinde yer almaktadır. Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'dan gelen ve Tuşpaya ulaşan yolun güzergâhında önemli bir noktada yer almaktadır. Burada tahıl depolarının çokluğu dikat çekmektedir. İskit saldırılarına karşı halkın kaleye sığındığı ve İskitler'in attıkları yangın oklarıyla kalenin birçok yapısında yangın çıktığı ve uzun süren kuşatmadan dolayı halkın ocak artıklarını ve çöplerini oturdukları odaların tabanına serdikleri anlaşılmıştır. Odalardan birinde at donanımı takımına ait bronz bir umbo (kabartma) ile demirden yapılmış ve aşırı oksitlenmiş kırık bir bıçak parçası 3 adet demir ok ucu bulunmuştur. Bulunan bronz iki ok ucundan biri Urartu, diğeri de İskitler'e aittir. İki omuzlu ve tek mahmuzlu bronz ok ucu, kalenin İskitler tarafından tahrip edildiğini belgeleyen ikinci önemli buluntuyu oluşturmaktadır⁴⁵¹.

Aşağı Anzaf kalesinde yapılan 1999 yılı kazılarında İskit saldırılarının uzun sürmesini gösteren bulgular olarak nitelenen yapıların mutfak kısımlarında kül ve yiyeceklerin artıklarının tabana serildiklerini gösteren kalıntılar tespit edilmiştir⁴⁵². Evlerinden dışarı çıkma fırsatı bulamayan halkın külleri ve yiyecek artıklarını bu şekilde tabana sermeleri saldırıların şiddeti ve uzun sürmesi ile ilişkilendirilebilir

Aşağı Anzaf kazılarının devamında 2000 yılı kazılarında mutfak alanları içinde İskitler'e ait kemikten at donanım takımına ve fildişinden imal edilmiş saç iğnesine rastlanmıştır. Bunlardan başka küçük buluntulara rastlanmaması da İskitler'in yağmalamaları sonucuna bağlanmaktadır⁴⁵³.

⁴⁵⁰ Oktay Belli, "Yoncatepe kalesi ve Mezarlığı" *Arkeo Atlas Dergisi*, 2011/1, Editör Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş. İstanbul 2011, s.465.

⁴⁵¹ Oktay Belli, "1995 Yılı Aşağı Ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *18. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Ankara 27-31 Mayıs 1996, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, S.380, 383, 386, 387, 389.

⁴⁵² Oktay Belli, Alparslan Ceylan, "1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı Ve Onarım Çalışmaları", *22. KST.*, C:I, 22-26 Mayıs 2000, İzmir, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, s.386.

⁴⁵³ Oktay Belli, Alparslan Ceylan, "2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı Ve Onarım Çalışmaları", *23.KST.*, C:II, 28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, s.279.

Van'da Urartular'a ait Ayanis Kalesi'nde 1998 yılında yapılan kazılarda demir ve tunçtan yapılmış ok uçları ele geçirilmiş bunlardan özellikle tunç ok uçları İskit tipi ok uçlarına benzemektedir⁴⁵⁴.

Van Ayanis Kalesi 1999–2000 yılı kazılarında bir tapınak yapısına ait depo olması muhtemel bir binada yanmış ahşap hatıl kalıntılarına rastlanmış ve de çok sayıda demir ve bronzdan yapılmış ok uçları sadaklar, mızrak uçları, bronzdan sadaklar ve kartal başlı çiviler ele geçirilmiştir⁴⁵⁵.

Van şehrinin 9 km güneydoğusunda ve bugünkü Yukarı Bakraçlı köyünün 1.5 km güney batısındaki Yoncatepe Kalesi ve Nekropolünde 2004 yılında yapılan kazılar sonucu İskit saldırılarının izlerine rastlanmış halkın kurtarabildiği eşyalarla Erek Dağı'na sığındıkları anlaşılmıştır. Depolama kaplarının içinde çok sayıda buğday ve bakliyat kalıntılarına rastlanması İskit saldırılarının hasattan sonra yapıldığı izlenimi uyandırmaktadır. M.Ö.VII.yüzyılın sonlarında ve eylül ayının ikinci yarısında şehrin İskitler tarafından yakılıp yıkıldığı tahmin edilebilir. Akropol eteklerinde ele geçirilen tunçtan yapılmış İskit tipi ok uçlarına çokça rastlanması saldırının İskitler tarafından yapıldığını gösteren deliller olarak kabul edilmektedir⁴⁵⁶.

Van bölgesinde yoğunlaşan İskit saldırılarına karşı Urartular'ın kale kapılarını dahi örerek tedbir aldıkları Ayanis kalesi ve Yukarı Anzaf kalesi kazılarından anlaşılmıştır. Sarayın yıkılan duvarları geçici olarak giriş ve çıkış için kullanılmış ve buralar onarıldıktan sonra ancak girişler anakapıdan verilmeye başlamıştır⁴⁵⁷.

İskitlerin Anadolu'daki varlığı ve Urartularla ilişkilerine dair bilgiler onlardan kalan maddi kültür unsurlarından da doğrulanmaktadır. Çavuştepe'de bulunan göçebe hayvan sanatının özelliğini yansıtan hayvan stilli koşum takımı yanaklıkların Anadolu dışındaki İskit kurganlarından çıkan örnekleriyle benzerlikleri tamamıyla göçebe sanat karakteri taşıdıkları, özellikle de İskit stilini yansıttıkları

⁴⁵⁴ Altan Çilingiroğlu, Zafer Derin, "Ayanis Kalesi Kazıları1998", *XXI. KST*, Cilt: I, Ankara24-28Mayıs 1999, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, s.401.

⁴⁵⁵ Altan Çilingiroğlu, Eşref Abay, Zafer Derin, "1999-2000 Yılları Van Ayanis Urartu Kalesi Kazıları", *23. KST*, Cilt: II, 28 Mayıs1Haziran 2001, Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, s.290.

⁴⁵⁶ Oktay Belli, Mete Tozkoparan, "2004 Yılı Van-Yoncatepe Nekropolü Kazısı", *27.KST.*, Cilt:1,30 Mayıs 3Haziran 2005, Antalya, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara 2006, s.165,166 ve 170. O.Belli, "Yoncatepe Kalesi ve Mezarlığı Kazıları", *Arkeoatlas 4*, 2005, s.100–101.

⁴⁵⁷Oktay Belli, "2009 yılı Van Yoncatepe sarayı Nekropolü veaşağı kenti kazıları", *32.KST.*, Cilt: I, 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, Allâme Tanıtım Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, s.451.

anlaşılmaktadır. Yanaklıkların dışında hayvan betimli kayış dağıtıcılarında eklemek mümkündür. Benzerlerini Norşuntepe ve Karmir Bulur kurganlarında da görmek mümkün olmuştur. Bu veriler İskitler'in bölgedeki varlığına ve bir süreliğine bölgede kalıcı olduklarına delil kabul edilebilir⁴⁵⁸.

İskitler'in Urartular üzerindeki etkileri sadece siyasi sonuçlar doğurmamış aynı zamanda ekonomik ve teknolojik alanda da etkisini göstermiştir. M.Ö.I.bin yılın ilk yarısında Doğu Anadolu'da Urartular'ın zirveye ulaştırdığı metalürji tekniğine, M.Ö.VI.yüzyılda İskitler son vermişlerdir. İskitler'in madencilik atölyelerini yerlebir etmelerinin sonucu olarak Anadolu ve Ön Asya'nın en büyük madenci endüstrisi çökmüştür. Ancak Urartular'ın madencilik teknolojisi ondan sonra gelen kavimler için bir ilham kaynağı olmuştur⁴⁵⁹.

Urartu sınırları içinde yer alan Erzurum'da Çat ilçesine bağlı Gökçeşeyh köyü yakınlarında ele geçen Koç protomlu boynuz rhytonu (hayvan biçimli kap) ile iki tane koşumlu at rhytonu ki bunlardan biri zengin koşum aksamı yapılmış, diğeri daha yalın koşumlu tasvir edilmiştir. İskit hayvan üslubu olarak kabul edilen stile uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bahsedilen kaplar bugün Erzurum müzesinde sergilenmektedir. Gökçe şeyh koç protomlu rhytonunun da en büyük etki Akamenid, İskit ve Frig sanatlarından alınmış olmalıdır. Akamenidleri'nde İskit sanatından etkilendiği birçok arkeolojik malzemeden anlaşılabilir. Erzurum müzesinde sergilenen Patnos kökenli boğa rhytonu ve Erzincan Rhytonu olarak bilinen gümüş grifon da İskit etkisi yansıtmaktadır. Urartu sanatının İskit sanatıyla ilişkileri bunlardan da anlaşılacağı üzere değişik dallarda ortaya konabilmektedir⁴⁶⁰.

Doğu Anadolu'da dengelerin bozulması ve Urartu krallığının yıkılması, savaş gücü Urartular'dan daha üstün olan yarı göçebe Demir Çağı toplulukları tarafından gerçekleşmiştir. İskitlerle işbirliği yapan Medler Urartu kalelerini ele geçirmişlerdir⁴⁶¹.

Urartu kenti Çavuştepe'de bir kısmı kale duvarlarına saplanmış, bir kısmı surların önünde ve bir kısmında kale içinde olmak üzere çok sayıda tunç ve demir ok

⁴⁵⁸ O.San, (2000), a.g.m., s.8,9,10.

⁴⁵⁹ M.Kurt, (2009), a.g.m., s.5,6.

⁴⁶⁰ Adnan Bilir, "Gökçeşeyh Buluntuları Işığında Protomlu Boynuz Rhytonların Kökeni ve Gelişimi", *Belleten*, Cilt:LII,Sa:202, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.19vdd. (19-31).

⁴⁶¹ S. Aktüre, (2003), a.g.e., s.116.

ucu bulunmuştur. Başka kavimler tarafından da kullanıldığı varsayılsa bile bu tür mahmuzlu tunç ok uçları M.Ö.VII.yüzyılın ikinci yarısında İskit istilası ile birlikte aniden ortaya çıkmışlardır. Urartu kentlerinde ortaya çıkan yangın ve tahribat izlerinin Kimmer ve İskit istilalarıyla olduğu ve Urartulular'ın mukavemetinin kırıldığı, Medlerin de bu durumu değerlendirerek kolayca Urartu kentlerini ele geçirdiği kabul edilmemektedir. Nihayet Karmir-Bulur hafirlerine göre de şehir M.Ö.590–585 yıllarında İskitlerin de katılmasıyla şiddetli çarpışmalar sonucunda Medler tarafından yıkılmıştır⁴⁶².

Urartulular, Kimmerler'i takiben Kafkaslar'dan gelen İskitlerle zaman zaman antlaşmalar yapmalarına rağmen M.Ö.VII.yüzyılın sonları ile M.Ö.VI.yüzyılın başlarında yoğunlaşan İskit istilalarına karşı koyamayarak M.Ö.585 yıllarında tarih sahnesinden silinmişler ve Urartu-İskit ilişkileri de ancak Urartulular'ın yıkılmasıyla son bulmuştur⁴⁶³.

Urartulular'ın yıkılışında, İskitler ve Medler'in ya tek başına ya da beraberce hareket ederek rol oynadıkları düşünülebilir. Urartu kale ve kült merkezlerinde arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan aynı zamanda olmasa da yangın ve felaket izleri ve surlara saplanmış çok sayıda kovanlı tunçdan dökülmüş iki ya da üç omuzlu ve mahmuzlu ok uçları bulunmuştur. Bu tür ok uçlarının Anadolu'ya Kimmer ve İskit gibi savaşçı kavimler tarafından getirildiği kabul edilebilir. Bütün bunlar yinede tek başına İskitler'in Urartulular Devleti'ni yıktığını göstermese de devletin yıkılışında etkin rol oynadıklarını göstermektedir⁴⁶⁴.

2.2. İSKİT-ASURLULAR

Asurlular, kuzey Mezopotamya'ya yerleştikten sonra Anadolu, Kafkasya ve İran coğrafyasındaki kavimlerle tanışma imkânı bulmuş ve bu sırada İskitlerle de tanışmıştır. Asur kaynaklarında, ilk kez Asur imparatorlarından Asarhaddon (M. Ö. 680-668) devrine ait vesikalarda “Gimirrai” ve “Aşguzai” adıyla geçen şekliyle

⁴⁶² Afif Erzen, “Van Bölgesinde Yeni Urartu Araştırmaları(1974'ten 1976'ya Kadar)”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s.259.

⁴⁶³ İlhami Durmuş, İskitler(Sakalar),Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s.66.

⁴⁶⁴ Veli Sevin.”Kralların Coğrafyası, Demir Çağı, Urartu Devleti”, *Arkeo Atlas Dergisi*, 2011/1, Editör Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş.İstanbul 2011, s.465.

Kimmer ve İskitler'den bahsedilir. Çünkü çivi yazılı metinlerde “Gimirrai”lerin Kimmerler ve “Aşguzai”lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir⁴⁶⁵.

Asur krallarından Asarhaddon Doğu Anadolu üzerine yaptığı bir seferde Mannalarla müttefik olan İskitler'i yenilgiye uğratmış ancak Asur'un doğu sınırlarında huzur sağlanamamış çünkü İskitler bu seferde Gutilerle işbirliği yaparak Asur sınırlarına akınlarda bulunmuşlardır. Asur ordusu M.Ö.676 yılında İran'a yaptığı seferde Medler'in de yardımı ile Guti, Manna ve İskitler'i yenilgiye uğratmışlardır⁴⁶⁶.

Asur kralı Asarhaddon'un yazıtına göre Van Gölü'nün güneyinde yer alan Hubuşkia üzerinden gerçekleşen ve İskitler'in Asur ülkesine ilk akınları olarak kayıtlara da geçen mücadele M.Ö.676 veya 675 yılı Mayıs-Haziran aylarında Kral İşpakai liderliğinde meydana gelmiştir, bu akın sırasında İskit ve Manna kuvvetleri Asarhaddon tarafından mağlup edilmişlerdir. Bu savaştan sonra İşpakai'nin yerine Bartatua'nın geçtiği ve Asur kralı Asarhaddon'un kızı Sern'a-eter ile evlenmek istediği ve bu sayede Asur ile İskitler arasında kan bağı ile siyasi işbirliği kurulmuş olduğu ancak Asarhaddon'un bu işbirliğini Tanrı Şamaş'a sorduğu da anlaşılmaktadır⁴⁶⁷.

Asur kralı Asarhaddon dönemi vesikalarından anlaşıldığına göre, Asur imparatoru Asarhaddon, ülkesinin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını Kimmer ve Mannalar'ın saldırılarından korumak amacıyla İskit kralı Bartatua'ya kızını vererek, akrabalık kurup antlaşmak yolunu tercih etmiş bu sayede İskitler'in, Kimmer ve Mannalar'a karşı savaşmasını sağlayarak kendi sınırlarının güvenliğini de koruyabilmiştir⁴⁶⁸.

Kimmer ve İskitler'in yarattığı tehlikelerin büyüklüğünü ve Asur'un ne kadar zor durumda kaldığını bu tehlikeyi önleyebilmek için Asur kralı Asarhaddon'un tek kızını İskit beyi Bartatua ile istemeyerek evlendirmek zorunda kalmış olmasından ve evlilik sayesinde ülkesinin kuzey sınırlarını bir süreliğine de olsa rahatlatılabildiğinden çıkarmak mümkündür⁴⁶⁹. Ayrıca Asur kralının evlilik olayı ve İskit işbirliğini

⁴⁶⁵ Abdülhaluk M.Çay- İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler*, Cilt:1, Ankara 2002, s.576, 577.

⁴⁶⁶ E. Sever, (2008), a.g.e., s.115.

⁴⁶⁷ Şevket Dönmez “İskitler ve Önasya; İskitler'in Urartular ve Asurlular ile İlişkileri” turkinst_org.mht.

⁴⁶⁸ Abdülhaluk M.Çay- İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler*, Cilt:1, Ankara 2002, s.576, 577.

⁴⁶⁹ H. Bahar, (2010), a.g.e., s.64.

korkarak ve istemeyerek yaptığını gösteren belgelerden biri de kehanet sorularında Tanrıları'na yalvarmalarından ve Tanrı'dan medet ummalarından da anlayabiliriz.

Asur Devleti İskit ve Kimmerlerle zaman zaman işbirliği yapmak ve onları kendi yanına çekebilmek için akrabalık kurmak da dâhil çaba sarf ettikleri görülür ki, Asarhaddon zamanına ait kil tabletlerde yazılı kehanet sorularında, İskitler'in krallarından Bartatua'nın Asurlu bir prensle evlenirse Asurla yapılan işbirliği antlaşmasına uyup uymayacağını sorulduğu anlaşılmaktadır⁴⁷⁰.

Asur kralı Asarhaddon zamanı yazıtlarında İskitler, kralları İşpakay komutasında M.Ö.VII.yüzyılın 70. yıllarında sadece Asur için değil diğer Ön Asya ülkeleri içinde büyük tehlike olarak gösterilirler. İşpakay'dan sonra başa geçen İskit kralı Bartatua zamanında Asur'a karşı İskitler, Mannalar ve Medler ittifak yapmışlardı. Asarhaddon bu itifakı bozabilmek için kızını İskit kralı Bartatua ile evlendirmiş ve bu sayede kurduğu İskit dostluğu ve ittifakıyla başkentini istiladan kurtarabilmiştir. Bartatua'dan sonra başa geçen İskit kağanı Madiyas'ta Asur ile dostluğu ve ittifakı devam ettirmiş ve Ninova'yı kuşatan Med'leri yenilgiye uğratmıştır⁴⁷¹.

Asur kralı Asarhaddon zamanında doğu kabilelerinin çoğu Asur'un denetimi altına girmiş ancak bu kavimlerin Asur'a karşı faaliyetlerinden Asarhaddon bile çekinmekte olduğunu Tanrı Şamaş'a bu kavimlerin özellikle İskitler'in, Mannalar'ın, Kaştaritu ve ordusunun saldırıp saldırmayacağı, Kişasu kentine girip alabilecekler mi? şeklinde sorularla ve yine Tanrı Şamaş'a müracaat ederek "*Samaş, güçlü Tanrım... Partatua Asarhaddon ile gerçek barış sözcükleri ile mi konuşuyor, o gerçekten barış mı istiyor, Asarhaddon'a ettiği yemini tutacak mı... Yaptıkları Asarhaddon için yararlı mı olacak...*" şeklinde Omen metinleri denen metinlere kayıt düşülmüştür. Bu yazılanlardan Asur Devleti'nin İskitler'den ve diğer kavimlerden çekindiğini anlamak mümkündür. Batı İran'da hâkimiyet kurmuş olan İskitler'in Asur kralı Asarhaddon ile ilişkileri M.Ö.673 yılında İşpakay (İşparkai)'ın yerine geçen İskit kralı Bartatua zamanında dostluk ve akrabalık bağları ile devam etmiş Bartatua Asrhadon'dan kızını istemiş, evliliğin gerçekleşip gerçekleşmediği belli

⁴⁷⁰ O.Belli, (1982), a.g.m., s.173.

⁴⁷¹ Z. Hasanov, (2009), a.g.e., s.8.

değilse de İskitler bu yakınlaşmadan hemen sonra Asur'un düşmanlarına özellikle de Medler üzerine akınlarda bulunmuşlardır⁴⁷².

Asarhaddon zamanında İskit kralı Bartatua ile Asur arasında kurulan kan bağı temelindeki ittifakın Assurbanipal döneminde (M.Ö.668–627) de devam ettiği M.Ö.653-652'de Asur İmparatorluğu'nun Medler'e karşı kazandığı zaferde, İskitler'in Asurlulara yardım etmesinden anlaşılabilir⁴⁷³.

Asur kralı Assurbanipal (M.Ö.669–627) zamanında da Asur Devleti'nin İskitlerle M.Ö.650 yıllarında ittifak yaptıkları ve İskitler'in Medler üzerine sefere çıkmalarını sağladıkları anlaşılmaktadır. İskitler'in Medler'e saldırıları Asur için Med tehlikesinin bir kuşak boyunca M.Ö.652–625 arasında ortadan kalkmasına vesile olmuştur⁴⁷⁴.

Güneydoğuya doğru ilerleyen İskitler'i Asurlular sevinerek ittifaklarına aldılar, Kimmerler'e, Medler'e ve hatta Mısırlılar'a karşı silah olarak kullandılar ki İbrani nebilerinin kitaplarında bu sebeple İskitler'den bahsedilmiştir⁴⁷⁵.

Nuh peygamberin çocuklarının isminin sayıldığı bölümde Yafet'in oğlu Gomer, Onun da oğlu Aşkinaz isimlerinden ilki Kimmer ikincisinde İskitler'e karşılık olduğu kabul edilmektedir⁴⁷⁶.

Asurlularla İskitler arasında savaş döneminden sonra Asur kralı Asarhaddon politik bir ustalıklarla onlarla antlaşma yapmayı başarmıştı. Onlara zengin hediyeler verdi ve kızlarından birinide İskit kralı Bartatua (Partatua) ile evlendirerek İskitler'in dikkatini Filistin ve Mısır'a doğru çevirmişti⁴⁷⁷.

İskitler Asur'un son dönemlerine yakın M.Ö. 630–620 yılları arasında Asur Devlet yönetiminin karışıklıklar yaşadığı zamanlarda Anadolu'dan başlayarak Suriye'ye Asur topraklarına sefer düzenleyerek, Mısır önlerine kadar ilerleyip

⁴⁷² A. Çilingiroğlu, (1994), a.g.e., s.108,109.

⁴⁷³ Şevket Dönmez, "İskitler ve Önasya; İskitler'in Urartular ve Asurlular ile ilişkileri", turkinst_org.mht.

⁴⁷⁴ C. McEvedy, (2010), a.g.e., s.54.

⁴⁷⁵ Ali Rıza Seyfi, *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler*, Resimli Ay MatbaasıT.L.Şirketi, İstanbul 1934, s.11.

⁴⁷⁶ *Kutsal Kitap*, Yaradılış 10, 2-3, Kitabı Mukaddes şirketi, III. Basım, Derya Baskı, İstanbul 2003, s.501.

⁴⁷⁷ E.V. Cernenko, *The Scythians 700-300 BC, Men At Arms Series*, Osprey 1983, s. 5. http://books.google.com.tr/books/about/The_Scythians_700_300_BC.html.

Anadolu'ya geri döndüler. Bu durum Asur Devleti'nin etkinliğinin azalmasına ve itibarının sarsılmasına da vesile olmuştur⁴⁷⁸.

Kuzey Rusya'daki İskit mezarlarındakilere benzer çok sayıda obje 1913–1914 yılındaki Bağdat demiryolu yapımı sırasında Karkamış şehrinde de ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında bir tenteli arabanın kilden modeli, dağ keçisi başı süslemeli kil kaplar, İskit elbiselerindeki terrakota (kiremit rengi) figürler, kemikten ve hayvan figürleriyle süslü bronz kın ağızlıkları, at donanım takımlarına ait parçalar bulunmaktadır⁴⁷⁹.

Asur sınırları yakınlarında ve Asur etkisinde olan Güneydoğu Anadolu'da Sultantepe, Zincirli/Samal ve Cerablus/Kargamış'ta ele geçmiş olan İskit tipi ok uçları, İskitler'in bu bölgede de etkili olduklarını göstermektedir⁴⁸⁰. Asur krallığı Sargon (M.Ö.721-705) zamanında, Fırat'ın doğusu, güneydoğu Anadolu, Kargamış, Zincirli (Samal), Maraş (Gurgum), Malatya (Milid), Adana (Que), Tarsus ve Kayseri bölgelerini ele geçirmişlerdi. Daha sonra Sanherib ve Asarhaddon zamanlarında bir kısmını kaybetmişse de etkinliğin yayıldığı alanlar bakımından veriler önemlidir⁴⁸¹.

İskitler'in Asur ile yapmış olduğu ittifakın sonunda bozulduğu ve yerini düşmanca ilişkilere bıraktığı M.Ö.612'de İskitler'in Asur'a karşı Med ve Babillilerle işbirliği yaparak Asur'un yenilmesine ve de ortadan kalkmasına vesile oldukları anlaşılmaktadır⁴⁸².

İskitler hakkında Asur kaynaklarının verdiği bilgilerden çıkarılacak önemli sonuçlardan biri bu kayıtların Grek kaynaklarından yaklaşık iki yüz yıl önceki olaylardan ve dolayısıyla İskitler'in daha eski döneminden bilgi vermiş olmalarıdır. İkincisi de İskitler'in M.Ö.VIII.yüzyıl ortalarında Orta Asya'dan çıkarak M.Ö.VII.yüzyılın ilk çeyreği içinde önemli bir güç odağı halinde Asur sınırına kadar yayılmasıdır⁴⁸³.

⁴⁷⁸ E. Sever, (2008), a.g.e., s.123.

⁴⁷⁹ J.B.Bury(Edited By) "The Assyrian Empire", *The Cambridge Ancient History*, Volume III, Cambridge At The University Press 1970, s.147.

⁴⁸⁰ Şevket Dönmez, "İskitler ve Önasya; İskitler'in Urartular ve Asurlular ile İlişkileri", turkinst_org.mht.

⁴⁸¹ İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler" *Belleten*, C.LXI, S:231,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s.275.

⁴⁸² C. McEvedy, (2010),a.g.e., s.54.

⁴⁸³ İlhami Durmuş, *İskitler*,4.baskı Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s.93.

Altay Dağları'nın doğusundaki steplerden batıya doğru göç eden ve M.Ö.IX. yüzyılda Güney Rusyada Karadeniz'in kuzey kıyılarında Volga Nehri yanında yaşayan İskitler buradan Ön Asya'ya göç ve akınlarda bulunmuşlar ve İskitler yaptıkları akınlarla Asur krallığının yıkılışına da neden olmuşlardır⁴⁸⁴.

İskitler Asur'un başkenti Ninova'nın tahribi ve Asur Devleti'nin yıkılışında Medler'e yardım etmiş olmalarına rağmen Med kralı Kyaxares İskitler'i kendisi için tehlikeli gördüğünden Asur topraklarından çıkararak Kafkaslar'a doğru gitmeleri için onları kendi ülkesinden kovalamıştır. M.Ö.VI.yüzyılın ilk yarısında zaman zaman Medlerle savaşan İskitler bu yüzyılın başlarında daha çok Anadolu'ya akınlarda bulunarak Lidya krallığını tehdit etmişlerdir. Kafkaslar'da kalanlar ise Balkanlar'daki Traklarla mücadele ederek İstros (Tuna) Nehri'ni aralarında sınır yaparak varlıklarını uzun süre devam ettirmişlerdir⁴⁸⁵.

Kimmerler'i kovalayarak Kafkaslar'dan Ön Asya ve Anadolu'ya gelen İskitler, Urartu ve Asur Devletleri'nin ortadan kalkmasıyla bölgede etkin olan Medler'in egemenliğine de son verirler. Bütün Küçük Asya'ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürerler. Anadolu içlerine kadar yayılmış ve orada hâkimiyetlerinin izini bırakmış olan İskitler muhtemelen Akamenit Dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüş ve dillerine ait ipuçları bırakmışlardır⁴⁸⁶.

İskitler'in Doğu Anadolu'daki hâkimiyetlerinin ve varlıklarının M.Ö.IV.yüz yılın başlarında dahi devam ettiğini Ksenophon, Anabasis, "Onbinlerin Dönüşü"adlı eserinde; "Yunanlılar Khalybler ülkesinden çıkınca dört yüz ayak eninde olan Harpasos (bu günkü Çoruh) ırmağı kıyısına vardılar. Sonra İskitler'in memleketine girip bir ovada dört konakta yirmi fersenk aşarak köylere vardılar ve üç gün kalarak erzak tedarik ettiler"⁴⁸⁷ifadeleriyle belirtmektedir.

İskitler Ön Asya'ya yayılmaları esnasında, yalnız Anadolu'da kalmayarak, daha güneye ilerlemiş, Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girip Filistin'e kadar

⁴⁸⁴ Yasemin Er, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, Genişletilmiş 2.baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s.196.

⁴⁸⁵ Ali Cengiz Üstüner, "Bozkır Göçebeleri Kimmerler ve İskitler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:135, Ankara Aralık 2001, s.198.

⁴⁸⁶ İ. Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Bellekten*, C.LXI, Sa.231, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997, s.285.

⁴⁸⁷ Ksenophon, *Anabasis*, IV.kitap, bölüm7, paragraf 18, çev.Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İst.1974, s.141.

ilerlemişlerdir. Ancak İskitler'in asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. İskitler'in Doğu Anadolu'daki izlerini, yazılı kaynakların yanında kazılarda ortaya çıkarılmış olan arkeolojik malzemeler de desteklemektedir⁴⁸⁸.

2.3. İSKİT-MED- PERSLER

İskitler İran bölgesine geldikleri zaman karşılarında Medleri buldular. Medler kralları Kyaksares (M.Ö.625-585) zamanında Asur ile ittifak yapmış olan İskitler'i geri püskürtebilmiş ve Asur'un yıkılışından sonra da İran'ın büyük bir bölümü, Urartu toprakları ve Kızılırmak'a kadar Anadoluyu hâkimiyeti altına almıştır⁴⁸⁹.

Med kralı Kyaksar tahta geçer geçmez ülkesi İskit istilasına maruz kalmış ve 28 yıl boyunca İskitlerle ilişkileri devam etmiş bu süre içinde iki devlet arasında evlilik ve dostluk antlaşmaları da yapılmış ki bu durum İran destanlarına bile yansımıştır. Sonunda Saka liderini bir hile ile tuzağa düşürüp öldürmüş ve hâkimiyetini İran, Asur ve Kızılırmak'a kadar Anadolu topraklarını da içine alan geniş bir sahaya yaymayı başarmıştır⁴⁹⁰.

Medler, Asurlular'ın güçlü oldukları Asarhaddon zamanında Mannalarla ve İskitlerle ittifak yaparak Asur üzerine yürümüş ancak ilk ittifakı Asarhaddon İskit kralı Bartatua'ya kızını vererek Med-İskit ittifakını bozmuş ve Asur-İskit ittifakını başlatmıştır. Sonrasında Bartatua'nın yerine geçen Madyes zamanında da Asur-İskit ittifakı devam etmiştir. Bu ittifakın neticesinde çok sayıda İskit askeri Med ülkesine girerek onları yenilgiye uğratmışlardır⁴⁹¹.

Hazar Denizi boyunca Medya'ya yönelen İskitler Medleri yenilgiye uğratarak Suriye'ye ve Mısır'a kadar ilerlediler. Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da M.Ö.VII. yüzyıl ile M.Ö.VI.yüzyılın başlarına ait kalıntılar arasında İskit savaşçılarına ait bronz ok uçları bulunmuştur. Med kralı Keyaksar'ın Asur üzerine yürüdüğü Asarhaddon zamanında Asur'a yardım eden İskitler sayesinde Medler M.Ö.614 yılındaki Ninova kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldılar ve M.Ö.612 yılında bu sefer İskitler'i kendi saflarına alarak Babillilerle de birleşip Asur üzerine yürümüş ve başarılı olabilmişlerdir. İskitler 28 yıllık süreyle Medya'da etkili oldular ancak

⁴⁸⁸ Abdülhaluk M.Çay- İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, Cilt:1, Ankara 2002, s.580.

⁴⁸⁹ Bülent İplikçioğlu, *Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi,2.baskı, İstanbul 1994, s.86.

⁴⁹⁰ O.Karatay, (2012), a.g.e., s.117.

⁴⁹¹ Z. Hasanov, (2009), a.g.e., s.8, 9.

sağlam bir yönetim kuramamışlardır. Med kralı Keyaksar onları yenilgiye uğratmıştır⁴⁹².

Medler, İskitler ve Babillilerle birleşerek Asur Devleti'ni M.Ö.612 yılında yıkmışlar ve hâkimiyetlerini Kızılırmak'ın doğu kıyılarına kadar yaymışlardır⁴⁹³.

Asur Devleti'nin başkenti Ninive'nin alınmasından sonra Medler İskitler üzerine yürüyerek onları memleketlerinden çıkarmak ve İran'ı işgal ettikleri yerden Asya içlerine sürmek için kuvvet toplamaya başlamışlardır. Med baskısı sonucu Batı Asya'nın büyük bir bölümüne 28 yıl hükmeden İskitler yeniden Urartu coğrafyasına çekilmiştir. Bir kısmı da doğuya Hazar Denizi ve Aral Gölü arasına çekilmişlerdir⁴⁹⁴.

İskit (Saka) lerin M.Ö.VI.yüzyılda ve özellikle de bu yüzyılın ikinci yarısında ençok mücadele ettikleri kavim Persler olmuştur. Hem Pers kaynaklarında, hem de Grek kaynaklarında Saka-Pers mücadelesi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Sakalar'ın Perslerle yaptığı mücadeleye yazılı kaynakların dışında kabartmalar ve damgalar üzerindeki Saka tasvirleri açık bir şekilde göstermektedir. Darius'un Nakş-i Rüstem'deki mezar yazıtında ülkeler listesinde Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Saka tiayparadaray isimleri geçmektedir. Buradan Persler'in üç Saka grubuyla da mücadele ettikleri anlaşılmaktadır⁴⁹⁵.

İskitlerle Persler arasındaki ilk savaş Pers kralı Kyros ile İskit kraliçesi Tomris arasında Ceyhun Nehri ötesinde olmuş ve Persler büyük bir yenilgi aldıkları gibi kralları Kyros da savaş meydanında öldürülmüştür⁴⁹⁶.

Persler'in Sakalarla mücadelesi Kyros (M.Ö.555–528) ile Saka tigrakhuada ile aynı kavim olan Massagetler'in kraliçesi Tomris arasında M.Ö.528 yılında Büyük Balhan dağlık arazisinde bir boğazda olmuş ve Pers ordusu yenilgiye uğradığı gibi kralları Kyros da öldürülmüştür⁴⁹⁷.

İskitler'in Perslerle ilişkileri genelde Anadolu dışında meydana geldiği için burada fazla ayrıntıya girmek istemiyoruz. Ancak Persler'in Anadolu'daki etkinliğinde atlı kavimler olarak kabul ettiğimiz Kimmer ve İskitler'in önemli bir

⁴⁹² B.N.Grafov, (2006), a.g.e., s.45,46.

⁴⁹³ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, 3.basım, İstanbul 2003, s.268.

⁴⁹⁴ İlhami Durmuş, *İskitler*, 4.baskı Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s.99,100.

⁴⁹⁵ İlhami Durmuş, "Saka pers Mücadelesi", *bilig-4/Kış'97*, s.50.

⁴⁹⁶ O.Karatay, (2012),a.g.e., s.249,vd.

⁴⁹⁷ İ.Durmuş, "Saka Pers Mücadelesi", *bilig-4/Kış'97*,s.50.

yeri vardır. Çünkü M.Ö.VIII.yüzyılın sonlarında Kimmerler'in Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitlerin de Anadolu'nun doğusundaki bir takım faaliyetleri, Asurlular'ın Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler Anadolu'nun siyasî gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers hâkimiyetinin tesisinde önemli bir rol oynamıştır. Pers kralları Anadolu'nun batısına kadar kısa zamanda Kimmer, İskit ve Asur gibi devletlerin faaliyetleri sonucunda kolayca ulaşma imkânını bulmuşlardır⁴⁹⁸.

Anadolu'daki Lidya krallarından Kroisos'un Persler'in nüfuz bölgesi olan Kapadokya'ya girmesi dolayısıyla M.Ö.547 yılında Pers kralı Kyros Anadolu seferine çıkarak Lidyalılar'ı yenip Kapadokya'dan çıkardığı gibi, bir yıl sonra da büyük bir hezimete uğratarak başkentleri Sard'ı da alarak Lidya hâkimiyetine de son vermiştir. Batıya doğru ilerleyişini devam ettiren Persler Batı Anadolu'daki İyonya şehirlerini de ele geçirmişlerdir. Ele geçirdiği Anadolu'da satraplık yönetimi kuran Persler'in kralları Kyros ömrünün son yıllarını İran'ın kuzeydoğusundaki Saka (İskit)lerle savaşarak geçirmiştir⁴⁹⁹.

Pers krallarından Darius da ilk seferini M.Ö.518–517 Orta Asya Sakalar'ı üzerine yapmış ve onları savaşta yenmiştir. Darius kendi zamanının olaylarını anlattığı Behistun kitabesinde Sivri başlıklı Sakalar üzerine sefer yaptığını onları yendiğini, bir kısmını öldürdüğü gibi liderlerinden Sukunkha'yı esir ettiğini bildirmiştir. Ancak Darius'un İskitlerle mücadelesinde bizim konumuzu ilgilendiren kısmı M.Ö.513 yılında yapmış olduğu İskit seferidir. Bu seferin sebebi Batı Anadolu'da Ege Denizi kıyılarında meydana gelen karışıklıklar dolayısıyla Pers kralı Darius'un İskitler üzerine Anadolu'nun batısını dolaşarak boğazlar üzerinden Trakya ve Karadeniz'in kuzeyine hareket etmesidir. Darius bu seferinde İskitlerle uğraşırken Makedonya'ya kadar olan Trakya topraklarını da işgal etmiş ve İskit seferinden dönüşünün M.Ö.512 kışını da Sard'ta geçirmiştir⁵⁰⁰.

Darius'un Karadeniz Sakaları (İskitler)'na karşı seferi M.Ö.513 yılında gerçekleşmiştir. Bu sefer Sakalar'ın Kafkas yoluyla Pers ülkesine akın yapmalarına karşı bir önlem olarak genellikle onları doğudan olduğu gibi, batıdan da kuşatmak fikriyle yapılmış olabilir. Bundan başka Yunanistan'ı fethetmek isteyen Darius, onun

⁴⁹⁸ Abdülhaluk M.Çay- İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, Cilt:1, Ankara 2002, s.590.

⁴⁹⁹ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 7.baskı, T.T.K.Basımevi, Ankara 1999, s.253,254.

⁵⁰⁰ Veli Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları II, Görsel Anadolu Tarihi Ans.*, Görsel Yayınları, İstanbul 1982, s.316.

hayati ihtiyaçlarını karşılayan ülke (Karadeniz'in kuzeyi) ile bağlantısını kesmeyi amaçlıyordu. Yunanistan'ın özellikle kereste ve buğday gibi hayati ihtiyaçları İskit ülkesinden karşılanmaktaydı. Dolayısıyla Darius siyasi, askeri ve ekonomik sebeplerden dolayı İskit ülkesine, mezar yazıtında bildirdiğine göre "Denizin ötesindeki Sakalar"ın üzerine yürümüştür. Bu sefer için bütün hazırlıklarını tamamlayan Darius, Anadolu üzerinden hareketle, doğudan batıya doğru yoluna devam ederek, Samoslu Mandrosle tarafından inşa edilen köprüden İstanbul Boğazı'nı geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir⁵⁰¹.

Darius bu seferinde boğazları Samoslu Mandrokles(Mandrosle) adında biri tarafından inşa edilen köprü sayesinde geçmiş ve İskitler üzerine yürümeye başlamıştır. İskitler de Persler'in Trakları yenmesi ve ilerlemeleri karşısında komşularından kendilerine yardım etmelerini isterler, komşularından Gelonlar, Sauromatlar ve Budinler yardıma karar verirken diğerleri, Agathys, Neuri, Andropag, Melankhelenler tarafsız kalacaklarını eğer Persler kendilerine saldırırlarsa savaşacaklarını bildirmişlerdir⁵⁰².

İskitler Darius ve ordusuna karşı savaşmak yerine onları oyalama taktiği ile sürekli geri çekilmeleri sonucu Darius İskitler'e karşı seferinde herhangi bir başarı sağlayamadan geri dönmek zorunda kalmıştır⁵⁰³.

Persler Anadolu'yu ele geçirdikten sonra Balkanlar üzerinden Anadolu'ya yapılacak bir taarruzu ve batıdan boğazlar üzerinden gelebilecek karışıklıkları önlemek için Balkanlar üzerine sefer düzenleme gereği duymuşlardır. Bu amaçla boğazlar üzerinden Trakya'ya geçerek Tuna Nehri'nin ötesinde oturan, Darius'un mezar yazıtında belirttiği haliyle denizin ötesindeki Sakalar üzerine sefere çıkmış kesin bir sonuç ve zafer elde edemediği geri dönmüştür⁵⁰⁴.

Pers imparatoru Darius İskitler üzerine sefer için Anadolu, İstanbul Boğazı ve Trakya'yı ele geçirerek kuzey Balkanlar'a kadar gidip İskitlerle savaşmak ve burada yaşayan kavimleri hâkimiyetleri altına almak ve Persleştirmek istemişse de bunda başarılı olamadığı ancak bölge kavimlerinden Traklarla İskitler'in ittifakını

⁵⁰¹ İlhami Durmuş, "Saka Pers Mücadelesi", *bilig-4/Kış'97*, s.51.

⁵⁰² Herodotos, IV.83,87,118,119,s.226,227ve 234.

⁵⁰³ İlhami Durmuş, *İskitler(Sakalar)*, Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s.72.

⁵⁰⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 7.baskı, T.T.K.Basımevi, Ankara 1999, s.255.

bozabildiği anlaşılmaktadır. Bu seferinde İskitleri yenemeyen Darius bir süreliğine de olsa İskitler'in Ön Asya'ya akınlarını önlemiştir⁵⁰⁵.

Persler hükümdarları Darius zamanında Anadolu'dan dolaşarak Karadeniz'in kuzeyindeki İskitler üzerine sefere çıkmış, İskitler, sürekli geri çekilerek oyalama taktiği, su kaynakları ve otlakların tahrip edilmesi, ani saldırılar ve çekilmelerle kayıplar verdirerek Persleri yıpratmışlardır. Darius İskitler'in oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olacağını düşünmüş ve Darius İskitler'e karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır. Darius'un başarısız olmasında bir bozkır topluluğu olan Karadeniz İskitleri'nin savaş taktik ve stratejilerinin büyük ölçüde etkisi olmuştur. Büyük bir güç olarak İskitler gerek Kyros, gerekse Darius zamanında Persleri uzun süre uğraştırmışlardır⁵⁰⁶.

Darius'un seferden dönmesi üzerine İskitler intikam almak için liderleri Aristogorus öncülüğünde kuvvet toplayarak Çanakkale Boğazı kıyılarındaki Abydos şehrine kadar gelmişlerdir. Burada Sparta kralı I.Kleomenes ile ittifak yapmak istemişler, Spartalılar'ın Efes şehrinden kendisinin de Phasis (Karadeniz'in doğu kıyısında eski Kolkhis bölgesinde Poti'den denize dökülen Rioni ırmağı)'ten saldırı planı yapmışlarsa da istenilen ittifak gerçekleşmemiştir. Bu durumun sonucunda Persler'in Abydos'a gelerek burayı yakıp yıkmasıyla İskit lideri Aristogorus da planı uygulamaktan vazgeçerek barış zamanındaki işlerine geri dönmüştür⁵⁰⁷.

Perslerin İskitlerle mücadelesi hakkında tarihçi Ktesias M.Ö.513–512 yılları civarında yazdığı Persika adlı eserinde Pers kralı I. Darius Kapadokya satrabını Karadeniz'in ötesindeki İskitler üzerine sefere gönderip esirler aldırıldığı bilgisi bazı tarihçiler tarafından sorularla karşılanırsa da Anadolu'dan yapılan seferler olduğunu göstermektedir. Darius'un Kapadokya Satrabı'nı göndermesinin sebebi olarak daha önce Kapadokya'ya yerleşen Kimmer ve İskitler'i tanıyan birini seçmesi olarak kabul edilmektedir⁵⁰⁸.

⁵⁰⁵ Ali Cengiz Üstüner, "Bozkır Göçebeleri Kimmerler ve İskitler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S:135, Aralık 2001, Ankara 2001, s.199.

⁵⁰⁶ İlhami Durmuş, "Saka Pers Mücadelesi", Ahmet Yesevi Üniversitesi, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, bilig-4/Kış'97.

⁵⁰⁷ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1987, s.31.

⁵⁰⁸ Olivier Casabonne, "Kimmerler İskitler ve Amazonlar", *Arkeo Atlas Dergisi*, 2012/01, İstanbul 2012, s.304.

Pers kralı Darius'un büyük İskitya seferi öncesinde İskitler Trakya'da etkin olmuşlardı. Bu sefer sona erdikten sonra da İskitler'in Trakya'daki etkinlikleri devam etmiştir. Çünkü buradaki İskitler'in Trakya kabileleriyle savaşları devam ettiği gibi bir kısım İskitler de Yunanistan içlerinde görülmeye başlamışlardı. Traklar, İskitlerle yaptıkları savaşlarda kısmen de olsa İskit silahlarını kullanmışlardır. Bazan hangi silahın daha etkili olduğunu göstermek için aralarında küçük çatışmalara girdikleri de anlaşılmaktadır⁵⁰⁹.

Steplerde yaşayan atlı göçebe topluluklar muhtemelen dış baskılar nedeniyle, en geç M.Ö.VI.yüzyılın sonunda İskitler'e karşı seferlerinde başarısız olan Persler'in ardından, kargaşa dolu bir ortamda kalmışlar ve sonrasında da kurmuş oldukları ana kent yerleşmelerinde yaklaşık bin yıl sürecek bir devlet oluşumu meydana getirmişlerdir⁵¹⁰.

3.4. İSKİT- LİDYALILAR

İskitler'in Batı Anadolu'daki varlığına dair veriler Kimmerler'e oranla daha az gözlemlenmiştir. Arkeolojik olarak kavranamamış olmakla birlikte, İskitler'in Alyattes zamanında Lidyalılarla ilişkilerinin olduğu ve bir kısım İskit halkının Persler'den kaçarak Lidya'ya sığındığı Grek kaynaklarında anlatılmaktadır⁵¹¹.

Kyaxares zamanında bir kısım İskitler Medya'ya kaçarak sığınma istemişler ve önceleri Kyaxares onları iyi karşılamışsa da, daha sonra onlara bir seferinde avdan boş dönüp de hediye veremedikleri için hakaret etmesi üzerine, İskitler bu seferde buradan ayrıлып Lidya kralı Alyattes'in yanına giderek ondan sığınma istediler. İstekleri kabul edilmiş olmalı ki Kyaxares onları geri istemiş ancak Lidyalılar kendilerine sığınan İskitler'i vermedikleri için Lidyalılarla Medler arasında beş yıl süren savaşlar çıkmıştır⁵¹².

İskitler'e ait kuşbaşı betimli kayış dağıtıcıları ve at donanım takımları ki üzerinde yırtıcı bir kuş resmi tunç levhaya işlenmiş olarak Lidya'nın başkenti Sard'ta ele geçirilmiştir. Bu eserler M.Ö.600 yılları civarına tarihlenmektedir. Sard'da ele

⁵⁰⁹ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.63.

⁵¹⁰Udo Schlotzhauer – Denis Zhuravlev,“Küçük Asya'nın Batısından Kuzey Karadeniz'e İonialılar: Taman Yarım Adasında Yunan Kolonizasyonu”,Almancadan Çev.Bilge Hümmüzlü,*Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S:30, Mayıs 2010, s.13.

⁵¹¹ O. San, (2000), a.g.m., s.8.

⁵¹²Herodotos, a.g.e., I.73,74, s.43.

geçen ve İstanbul müzesinde korunan kayış dağıtıcıları ve koşum takımı örnekleri⁵¹³ İskitler'in Lidya'daki etkinliğine ve burada yaşadıklarına örnek kabul edilebilir.

Batı Anadolu'da biri Efes-Artemision ve diğeri Balıkesir'de olmak üzere iki at donanım takımı parçası bulunmuştur. Efes'de bulunan İskit hayvan üslûbunda yapılmış, yatan dağ keçisi biçimli, sola doğru yatan, başını sağa çevirmiş, göğüs ve kalçasında birer rozet süslemesi olan ve arkadaki küp biçimli işlevsel kısımda dikey ve yatay delikleri olan fildişi kayış dağıtıcısıdır. Balıkesir'deki ise; sağa doğru oturan dağ keçisi, boyun ve alın bantları çizgi bezekli, arkadaki küp biçimli işlevsel kısımda dikey ve yatay delikleri olan Tunç kayış dağıtıcısıdır. Her ikisinin de İskit/İran ve Anadolu özellikleri taşıdığı ileri sürülmüştür. Pazırıkta Kurgan III'te çıkarılan M.Ö.IV.yüzyıl başlarına ait İskit-Sibirya hayvan üslûbuna benzemektedir⁵¹⁴.

Efes'te İskitler'e ait mamut ve fildişinden heykelciklere ve hayvan üslûbu örneklerine rastlanmıştır. Bunlardan biri fildişi oyması üzerine yapılmış yere çömelmiş vaziyette resmedilmiş Argali keçisi ve su içmekte olan koyun figürü işlemleridir. Bu eserler Demir Dağ ve Pazırık'ta bulunan İskit eserlerine benzemektedir. Bu veriler İskitler ile Efes arasında güney ipek yolu vasıtasıyla ticaret yaptıkları⁵¹⁵ veya İskitler'in Kimmerlerle birlikte Efes'e kadar akınlarda bulunarak burada iz ve etkilerini bıraktıklarını göstermektedir.

Atlı göçebe kültür kalıntıları arasında önemli yeri olan bu ve benzeri örnekler atlı kavimlerin adı geçen bölgelerdeki etkinliği açısından son derece önemlidir.

İskitler kağanları Atey zamanında M.Ö.IV.yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki İskitya'nın geliştiği bir dönemde jeopolitik arzularının yönünü değiştirerek ordularının yürüyüş istikametini de Ön Asya'dan batıya çevirirler. Trakya'nın bir bölümünü ele geçirerek Tuna Nehri'nin doğu kıyılarına yerleşirler. İskit kralı Atey kendi adına üzerinde yayıyla ok atan İskit süvarisi tasvir edilen paralar bastırmıştır. Makedon kralı II. Filip ile yaptığı bir savaşta yüz yaşına yaklaşmış olarak ölmüştür. Makedonyalı İskender zamanında ise İskitler artık Hellenler için bir tehlike olmaktan çıkmıştır⁵¹⁶.

⁵¹³ O.San, (2000), a.g.m., s.10,11.

⁵¹⁴ Yıldız Akyay Meriçboyu, (1997),a.g.m., s.6.

⁵¹⁵ H.W.Hausssig, (1997), a.g.e., s.44, 45.

⁵¹⁶ Z.Hasanov, (2009), a.g.e., s.9,10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIMMER VE İSKİTLER'İN ORTA ANADOLU'DAKİ İZLERİ

Orta Anadolu'da atlı göçebe kavimlerden Kimmer ve İskitler'in de etkili oldukları kabul edilen Demir Çağı M.Ö.1200'den kısa bir süre sonra Hittitler'in yıkılmasından sonra başlar ve Pers hâkimiyetinin sonu olan M.Ö.330 yılına kadar devam eder. Yaklaşık 900 yıllık bu dönem için tarihi kaynaklar Orta Anadolu'nun tarihini tek başına detaylı açıklamaya yetmemekte ve kazı sonuçlarından yararlanmamızı zorunlu hale getirmektedir. Ancak kazılar bile çoğu yerde kesin tarihler vermemiş çok az yerde kesin tarihlere ulaşılabilmektedir. Orta Anadolu'da Demir Çağı'nda sınıflara ayrılmış toplum yapısını gösteren delillere de rastlanmamıştır. Genelde daha önceden bilinen yerleşmelerin üzerine daha küçük yerleşmeler tarımı temel geçim kaynağı yaptığı kabul edilen hayvancılık ve az da olsa maden işleyen köylerin varlığı tesbit edilebilmektedir. Orta ve Geç Demir Çağları'nda ise beylikler veya küçük krallıklar diyebileceğimiz küçük siyasi oluşumların varlığı anlaşılmaktadır. Orta Anadolu'da yapılan arkeolojik buluntular Kimmer ve İskitler'in varlığını da hatırlatacak buluntular vermiştir. Ayrıca Erken Demir Çağı'nda pek rastlanmayan tümülüs tipi mezarlara ölü gömme geleneği orta ve Geç Demir Çağı'nda adeta orta Anadolu için karakteristik gömü özelliği olarak düşünülecek kadar çok tespit edilmiştir⁵¹⁷.

Orta Anadolu'nun batısı ile İçbatı Anadolu'da Orta Demir Çağı Frig Krallığı'nın politik egemenliği ile karakterize olurken, özellikle Kızılırmak (Halys) Kavsi içinde birtakım siyasi organizasyonların yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Batı kaynaklarında Orta Anadolu bölgesinin, Kızılırmak (Halys)'ın batısındaki kesimi Frigya, doğusu ise Kappadokya olarak bilinirken, Assur kaynaklarında orta kesimi Tabal, Halys/Kızılırmak'ın kuzeyindeki bölümü Kaşku, Güneybatı kesimi Tuvana/Tukhana ve Doğu ucu ise Melid adıyla anılmaktaydı. Bu farklı isimlendirmelere göre Kozmopolit bir nüfus yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu karışık siyasi yapıdaki Anadolu'ya M.Ö.VIII.yüzyılın sonları ile

⁵¹⁷ Hermann Genz, "Kızılırmak Bölgesinde Demir Çağı-The Iron Age in the KızılırmakRegion", *Friglerin Gizemli Uygarlığı-The Mysterious Civilization of the Phrygians*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.127, 128, 132,136, 137.

M.Ö.VII.yüzyılın başlarında Avrasyalı Savaşçı-Atlı Göçebeler girmişler ve Orta Demir Çağı'nın sonlanmasına doğru en önemli aşamayı başlatmışlardır⁵¹⁸.

İskitler tarafından sıkıştırılan Kimmerler Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya Urartu topraklarından M.Ö.VIII.yüzyılın sonlarına doğru girmeye başladılar. Urartu krallarından I. Rusa ve oğlu II. Argiştı Kimmer göçebelerine engel olamadı ve kısa zamanda Kimmerler batıya doğru hareketle Orta Anadolu'ya girdiler. Anadolu'da Kummu, Meliddu, Tabal, doğuda Şupria (bugünkü Diyarbakır çevresi) ve batıda Hubuşna (Konya Ereğli)'ya kadar yayıldılar. Asurlular kralları II.Sargon ile bunları engellemek istedi ise de başarılı olamadılar. Kimmerler de M.Ö.VII.yüzyılın ilk yıllarında Kızılırmak'a kadar yayıldılar⁵¹⁹.

Asur kralı II. Sargon zamanında Kuzey Suriye'deki Kargamış krallığı ve Kilikya bölgesindeki Que krallıkları Muşkilerle birlikte Asur'a karşı birleşmişlerdi. Asur bunlar üzerine sefer yapmak ve Kargamış krallığını Asura bağladıktan sonra Kilikya üzerine sefere çıkarak Silifkeye kadar ilerlemiş, Muşkileri Toroslar'ın gerisine atarak Que ülkesinde bozulan düzeni yeniden sağlamıştır. Asurlular M.Ö.715-713 yılları arasında Kilikya Ovası'nda hâkimiyet sağlayarak Que ve Hilakku'yu kendisine bağlamış ve de Hilakku'yu Müttefiki Tabal kralı Ambaris'e vermişti. Bu sırada Kimmerler'in Orta Anadolu'da etkin olmaya başladığı ve Asur'un kuzey sınırlarındaki Sargon'un M.Ö.714 yılında gerçekleştirdiği ünlü 8. seferi ile hâkimiyet sağladığı Geç Hitit Devletleri üzerindeki etkisini ve tehditlerini gösterdiği anlaşılmaktadır. Asur Devleti bu durumu düzeltmek üzere Frigler'in de yardım çağrısını bahane ederek Tabal ülkesine Kimmerler üzerine sefer yaptığı ancak başarılı olamayarak M.Ö.705 yılında öldüğü olayda bu durumu açıklamaktadır. II. Sargon'un ölmesinden sonra Asur Anadolu'da çıkan isyanlar ve Kimmerler'in etkisi dolayısıyla bölge üzerindeki etkisini de kaybetmiştir⁵²⁰.

Asur'un bu faaliyeti Kimmerler'in M.Ö.705 yılından önce Tabal bölgesinde etkinliğinin artmış olduğunu düşünmemize vesile olmaktadır. Bu tarihten sonra Geç Hitit coğrafyasında Asur'un çıkarlarını tehlikeye atacak hemen hemen her hareketin

⁵¹⁸ Şevket Dönmez, "Demir Çağı'nı Anlamak, Anlatmak", *Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Sa:30, Mayıs 2010, s.16.

⁵¹⁹ Veli Sevin, "Frigler", *Anadolu Uygarlıkları 2, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, İstanbul 1982, s.256.

⁵²⁰ M. Kurt, (2006), a.g.m., s.12,13,14.

içinde Kimmerler'i görürüz. Kimmerler, II. Sargon'nun ölümünden Asur'un içine düştüğü iç karışıklıklardan ve Urartular'ın da İskitlerle uğraşmasından istifade ederek bölgeye kolayca yerleşmiş olmalıdırlar. Kimmerler kralları Teuşpa zamanında Asur ve onun kontrolündeki Que Devleti'ne karşı Tabal kralı İşagallu ile ittifak yapmış ancak Asur kralı Asarhaddon onlar üzerine sefer yaparak kimmer kralını da öldürmüştür. Bu bilgiler bize Kimmerler'in bölgede bir kral önderliğinde teşkilatlandığı ve diğer komşu devletlerle ittifak antlaşmaları yaptığı, bunun da ancak teşkilatlı bir devlet örgütlenmesi ile olabileceği dolayısıyla da, Kimmerler'in Kapadokya bölgesine yerleşerek bozkır göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurdukları tezinin doğruluğunu gösterebilir⁵²¹.

Kimmerler'in saldırıları sonucunda talan edilen orta Anadolu'nun egemenliği M.Ö.VII.yüzyılın ikinci dörtlüğünde Frigyalılar'dan Lidyalılar'a geçmiştir⁵²². Lidyalılar'ın siyasal güç olarak etkin olması Kimmerlerle uzun mücadelelerden sonra onları yenip Anadolu'dan uzaklaştırmasıyla mümkün olabilmiştir⁵²³.

Anadolu'da Avrasyalı atlı göçebe (Kimmer ve İskitler)lere ait bir şehir kültürü ve kalıntısı aramak ve beklemek anlamsızdır. Kimmerler bir bozkır kavmi oldukları için bozkır çadır kültürü dolayısıyla geçici iskân yerlerini belirleyen buluntular ve münferit objeler bırakmış olabilirler⁵²⁴. Bu görüş şimdiye kadar yapılan arkeolojik kazılarında gösterdiği gibi doğru kabul edilmelidir.

İskitler'in Pers kralı Darius'a verdiği cevaptan da bu sonucu çıkarmak mümkündür. Darius karşısına birtürlü çıkmayan ve sürekli geri çekilerek Pers ordusunu aç, suzuz ve yorgun bırakan İskit kralına mektup yazmış ya karşısına çıkıp savaşmasını ya da boyuna yürümekten vazgeçip kendisine tabi olmasını istediğinde İskitler'in verdiği cevapta yaptıklarınının barış zamanında her zaman yaptıkları şey olduğunu neden savaşa hemen girmemelerinin sebebini de "... Neden savaşa hemen girmiyorum onu da sana açıklayayım: Bizim ne kentimiz var nede bir tek dikili ağacımız ki elden gitmesin ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup savaşa girelim; ama siz eğer illa da savaşmak istiyorsanız; bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun,

⁵²¹ M.T. Tarhan, 1984, a.g.m., s.114, Timur Demir, *Anadolu'da Kimmer-İskit İz Ve Etkileri*, Gazi Üni. Sos. Bil. Enst. Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s.101,102.

⁵²² E. Akurgal, (2005), s.283.

⁵²³ B. İplikçioğlu,(1994), s.79.

⁵²⁴ M.T. Tarhan, (1972), a.g.e., s.123.

onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz mezarlarımız için dövüşüyormuyuz dövüşmüyormuyuz...’’⁵²⁵. Bu cevaptan da anlaşılacağı üzere İskitler’in koruyabileceği şehir ve yerleşim yerlerinin olmadığı, onları toprağa bağlayan sadece atalarının mezarı olduğu ki bu da ele geçen buluntular arasında atlı göçebe (Kimmer-İskit)lere ait at gömülü mezarlar, konumuzu aydınlatması bakımından verilerin en önemlilerinden biri olacaktır.

Göçebelere ait arkeolojik kayıtlar bulmak için boşuna ümit edilir. Göçebe hareketleri medeniyet alanlarının imha-düzeyleri dışında fazla iz bırakmazlar. Onların bilinen yerleşim yerleri olmaz. Güney Rusya’da bu güne kadar arkeolojik bir kültür teşkil edecek, zaman zaman tahrip edilmiş hazine dolu göçebe yığma mezar höyükleri dikkat çekiyor, yakınoğuda bu miktar bulunamamıştır⁵²⁶.

Kimmerler’in Anadolu’da uzun süren faaliyetleri o dönemde Anadolu’nun en güçlü ve büyük devletleri olan Urartu, Asur, Frig ve Lidya gibi devletlerle olan münasebetleri bir Kimmer Devleti’nin varlığına işaret etmektedir. Frig devleti’nin yıkılışına vesile olan Kimmerler’in bu olaydan bir süre sonra Lidya topraklarına saldırmalarında gösterir ki Kimmerler Frigler’in yıkılışından sonra bir süre Frigler’in hâkimiyetindeki topraklarda yaşamış ve kendi hâkimiyetlerini kurduktan sonra da Lidya Devleti’ne saldırmış olmalıdır⁵²⁷.

Kimmerler’in bilinen en son ve güçlü akınları Çukurova bölgesi üzerinedir. Gülek Boğazi’nı aşarak M.Ö.630 dolaylarında Çukurova’ya inen Kimmer güçleri Tarsos/Tarsus ve Anchiale (Karaduvar-Mersin’in Doğusunda)’ye kadar ilerlerler. Ancak Kilikya kralı Syennesis tarafından dağıtılarak mağlup edilirler. Kimmerler’in liderleri Dugdamme’nin ölümü dolayısıyla aralarında -kan dökmeye varan-kargaşalık çıkmış ve bu da mağlubiyetlerinde önemli rol oynamıştır. Dugdamme’nin yerine oğlu Sandaksatru geçer ve yenik düşen Kimmer akıncıları onunla geri dönerler. Ancak Orta Anadolu’daki Kimmer egemenliğinin ve gücünün sonuna gelmesinde bu yenilgi önemli rol oynamıştır. Bu olaylardan sonra Lidya kralı Alyattes Kimmerler’i mağlup ederek, doğuya doğru, Kızılırmak’ın ötesine

⁵²⁵ Herodot, IV,127, s.237.

⁵²⁶ E.D. Phillips, “The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology”, *World Archaeology*, Vol. 4, No. 2, Nomads (Oct., 1972), pp. 129-138, Published by: Taylor & Francis, Ltd. Stable URL: <http://WWW.jstor.org/stable/123971>, s.135.

⁵²⁷ M.T.Tarhan, (1972), a.g.e., s.139.

sürmüştür. Lidyalılarla Medler arasındaki beş yıl süren ve güneş tutulması ile sona eren savaş (M.Ö.590–585) sonrası M.Ö.585'te yapılan antlaşmayla Anadolu Lidya ve Medler arasında, Kızılırmak sınır kabul edilerek paylaşılmıştır. Bu süre zarfında da bu iki güç arasında kalan Kimmer boyları da Anadolu'daki etkinliklerini yitirerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir⁵²⁸.

Asur kaynaklarından alınan haberlere göre İskitler M.Ö.660 yılında Urartu sahasını ve yukarı Dicle bölgesini işgal etmişlerdir. Buradan Kızılırmak havzasına yönelen İskitler 35 yıl süreyle buraları yağmaladıktan sonra da bölgeye gelen Med kralı Keyaksar (Cyarxas) (M.Ö.633-584) zamanında Medlere tabi olmuşlardır⁵²⁹.

1. BULUNTU MERKEZLERİ

1.1. SİVAS

Sivas ilimizin de yer aldığı Orta Anadolu platosu ile Doğu Anadolu dağlık bölgesi arasında kalan, kuzeyi iç Karadeniz dağları, güneyi doğu Torosların başlangıcındaki yüksek platolar ve dağ sıraları arasında kalan yukarı Kızılırmak havzasında yerleşim tarihi ile ilgili yapılan araştırmadan da⁵³⁰ anlaşılacağı üzere, Doğu Anadolu ile Orta Anadolu'nun geçiş bölgesinde yer alan bu coğrafyada Eski Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşmelerin kesintisiz devam ettiği anlaşılmıştır. Ve konumuzu ilgilendirmesi açısından Demir Çağı'nda, tam olarak hangi ülkenin sınırları içinde kaldığı bilinmemekle birlikte yerleşmelerin olduğu kesindir. M.Ö.800'lerden itibaren Frigler'in sınırları yukarı Kızılırmak bölgesini de içine almaktaydı. M.Ö.I.binin ilk yarısında bölge Tabal ülkesi olarak adlandırılan Kayseri bölgesi ile Geç Hitit Krallıklarından Milid krallığının olduğu Malatya arasında yer almaktaydı. M.Ö.I.binde yerleşim yerlerinin bir bölümünün daha çok nüfusu barındıracak kadar büyük ölçekli olduğu görülmüştür. Demir Çağı yerleşmelerinin on ikisinde (%28) tesbit edilen Geç Tunç Çağı seramikleri dolayısıyla yerleşimin kesintisiz devam ettiği anlaşılmaktadır. Yerleşmeler genelde kale konumuna uygun yüksek tepe ve plato yamaçlarında saldırılara karşı korunaklı yerler tercih edilerek kurulmuştur. Orta Anadolu'daki Frig yerleşmelerinde kale ya da surlu yerleşimler

⁵²⁸ Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler" *Genel Türk Tarihi Ans.*, C.I., s. 529.

⁵²⁹ H. Z. Koşay, (1974), a.g.m., s.50.

⁵³⁰ A.Tuba Ökse, "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağ Yerleşim Tarihi", *Belleten*, C:LXII, S:234, Ağustos Ankara 1998, s.299.

daha yoğun olarak tesbit edilmiştir. Kimmer ve İskitler'in bölgede varlıklarına dair ipuçları Kelkit Vadisi'nde ele geçen ok uçları olmuştur. Çünkü burası yukarı Kızılırmak bölgesinin hemen kuzeyindedir. Ayrıca havzada yer alan kalelerin ve yerleşim yerlerinin korunması tedbirlerinin kimlere karşı alındığı kesin olarak ispat edilememişse de bölgeye yapılan saldırı ve istilaların yoğunluğunu göstermesi açısından dikkate alınması gereken önemli hususlardır⁵³¹.

Hitit hâkimiyetinin sona ermesinden sonra uzun bir müddet geç Hitit şehir devletlerinin hâkimiyetinde kalan Sivas M.Ö.VII.yüzyıldan itibaren bu bölgeye kadar gelen Türk kökenli Kimmer ve İskit kavimlerinin yerleşim alanlarından olmuştur⁵³².

Geç Hitit Devletleri'nin M.Ö.VII.yüzyıl sonlarında Asur hâkimiyetine girmeleri ve Asur eyaleti olmaları sonunda bölgeye İskit-Kimmerler akınlarda bulunmaya başlamışlar ve buralarda hâkimiyet bir süreliğine de olsa bu atlı göçebe kavimlere geçmiştir⁵³³.

Kelkit Havzası'nda ele geçirilen İskit tipi ok uçları, Anadolu'ya M.Ö.700'ler de gelen Kimmerler'in ve M.Ö.600'lerde gelen İskitler'in yukarı Kızılırmak bölgesinin kuzeyine kadar geldiklerini ispatlamaktadır. Aynı zamanda yukarı Kızılırmak Havzası'nda korunma amaçlı kurulan kalelerin kesin olarak kime karşı kurulduğu ispat edilemese de kuruluş amacının yerleşimleri tehdit eden ve dışarıdan gelen saldırgan kavimlerin olduğunu açıklamaya yetecek delil kabul edilebilir⁵³⁴.

Çeşitli araştırmaların verilerine göre, Sivas'ın tarihi Neolitik döneme kadar uzanır. M.Ö.2000 yıllarından, Hititler'in yıkıldığı M.Ö.1200'lere kadar, Hitit hâkimiyetinde kalmış ve bu devletin önemli yerleşim birimlerinden biri olmuştur. Bundan sonra uzun bir süre Hititler'in devamı olan Geç Hitit Şehir Devletleri'nin toprakları içinde kalmıştır. Sivas; M.Ö.695'ten sonra Türk kökenli Kimmer ve İskitler kavimlerinin yerleşim alanı olmuş; daha sonra Medler'in egemenliğine ve M.Ö.550 yılında ise Persler'in eline geçmiştir. Persler, Anadolu topraklarının yönetimini, güneyde Kilikya, kuzeyde Pontus ve ortada Kapadokya Satraplığı

⁵³¹ A.Tuba Ökse, "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağ Yerleşim Tarihi", *Belleten*, C:LXII, S:234, Ağustos Ankara 1998, s.330, 331.

⁵³² Memduh Ahmet Mahiroğulları, *İlk Çağlardan Günümüze Sivas İli*, Kitap Matbaacılık, Sivas 2003, s.15.

⁵³³ Galip Eken, "Tarihten Günümüze Sivas Şehri", Sivas Kültür Envanteri, Cilt:1, İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Sivas 2012, s. Giriş.

⁵³⁴ A.Tuba Ökse, "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağ Yerleşim Tarihi", *Belleten*, C:LXII, S:234, Ağustos, Ankara 1998, s.331.

adlarıyla üçe ayırmıştır. Sivas güzel atlar ülkesi anlamına gelen Kapadokya içinde yer almıştır⁵³⁵.

Sivas ilinin 50 km güneybatısında ve Altınyayla ilçesi Başören köyü'nün 4km doğusunda Sarissa-Kuşaklı Höyük adıyla bilinen bir yerleşim yeri tesbit edilmiş ve bu merkezde yapılan kazılardan anlaşıldığı üzere şehrin Hititlere ait olduğu, M.Ö.XVI.yüzyılda kurulduğu ve orta büyüklükte bir şehir olmakla birlikte Hititler'in dini kült merkezlerinden biri olduğu da anlaşılmıştır. M.Ö.XIV.yüzyıl başlarında yağmalanıp yakıldığı ve M.Ö.1200'lerde tekrar yandığı tespit edilmiştir⁵³⁶.

Sivas ili ve çevresini de içine alan Yukarı Kızılırmak Havzası Doğu Anadolu dağlık bölgesi ile orta Anadolu Platosu arasında kalan, kuzeyden iç Karadeniz dağları, güneyden de doğu Toroslar'ın başlangıcındaki yüksek platolar ve dağ sıralarıyla sınırlanmaktadır. Havzada bugün Sivas ili ve bağlı ilçeleri bulunmakta ve yerleşmelerin bir kısmı Kızılırmak Vadisi'nde Gemerek, Şarkışla, Sivas, Hafik, Zara ve İmranlı ilçeleri batıdan doğuya doğru sıralanırken, bölgenin kuzeybatısındaki vadide Yıldızeli ilçesi, güneyindeki platolarda ise Altınyayla ve Ulaş ilçeleri yer almaktadır. Bölgede M.Ö.IV.binden başlayan ve bizim konumuzu da ilgilendiren M.Ö.I.bini içine alan dönemde farklı yerleşimler tesbit edilmiştir. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Demir Çağı'nda 42 adet yerleşme yeri tesbit edilmiş ki bu sayı Eski Tunç Çağı yerleşme yerleri sayısına yakındır. Ve bu yerleşme yerlerinin yarısını höyükler oluşturmaktadır. Yerleşmelerin çoğu platolar üzerinde kurulmuştur. Kale sayısında Geç Tunç Çağı'na göre dört kat artış tesbit edilmiştir. Sık sık yapılan saldırılar ve istilalardan korunmak amacıyla bu yola başvurulmuş olmalıdır. M.Ö.1200 yılından sonra başlayan bu dönemde Orta Anadolu'da Frigler, Doğu Anadolu'da Urartulular yaşamaktaydılar. Geç Hitit krallıklarından Tabal ülkesi Kayseri bölgesini ve Kapadokya'yı içine alırken, Malatya yöresinde de Milid krallığı hâkim idi. Tabal ülkesinin sınırları kabaca Kızılırmak'ın güneyindeki Toroslara ve Doğu sınırı da Bugünkü Sivas'ın ilçesi Gürün'e kadar ulaşmasına

⁵³⁵ Gülşınar Akbulut, "Sivas Şehri'nin Tarihi Coğrafyası", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C:35, S: 2, s.212-222, Aralık, Sivas 2009, s. 214, (Dipnot5).

⁵³⁶ Andreas Müller-Karpe, "Kuşaklı-Sarissa Kazısı", *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30.yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Kültür ve Turizm Bak., Kültür varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2008, s.152.

rağmen Yukarı Kızılırmak Havzası'nın hangi ülke sınırlarına dâhil olduğu kesin olarak bilinmemektedir⁵³⁷.

Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da M.Ö.1200–900 yılları arasında yaşanan Erken Demir Çağı yerleşme örneklerine Sivas bölgesinde de rastlanmış ve genellikle de küçük plato yerleşmeleri şeklinde karşımıza çıkmıştır. Aynı zamanda bu çağın devamında yani Orta Demir Çağı'nda yerleşmelerin yoğunlaştığı da dikkat çekmiştir. Bu çağda Sivas bölgesinin önemini artıran önemli gelişmelerden biri Lidyalılar'ın İran, Mezopotamya ve Ege bölgelerindeki ticareti birbirine bağlamak üzere yaptıkları Kral yolunun buradan geçmiş olmasıdır. M.Ö.676 yıllarında Kafkaslar'dan gelen İskitler'in Anadolu içlerine kadar ilerlerledikleri anlaşılmış ve daha sonraki dönemlerde Medlerle Lidyalılar arasında M.Ö.585 yılı antlaşmasına göre Sivas ve çevresi iki devletin sınırını teşkileden Kızılırmak sayesinde Med hâkimiyetine terk edilmiştir⁵³⁸.

Kimmer ve İskitlerin bölgedeki izleri olarak kabul edilen verilerin bir kısmı Sivas müzesinde korunan ve sergilenen eserlerdir. Bu eserleri incelemek üzere Sivas müzesi 16.08.2011 tarihinde tarafımızdan ziyaret edildi. Öncelikle sergi salonundaki İskit tipi ok uçları toplu olarak fotoğraflandı. Müze uzmanlarından aldığımız bilgiler çerçevesinde burada sergilenen eserler genel olarak Sarissa (Kuşaklıhöyük) kazılarında elde edildiği yönündeydi. Sergilenen ok uçları dışında depoda bulunan 15 adet İskit tipi ok ucu da tarafımızdan fotoğraflandı ve envanter numaraları kaydedildi. Envanter numaraları 8454, 8451, 8457,8443, 8450, 8455, 8440, 8449, 8452, 8448, 2000/57, 8459, 8447, 1537, 8453, olarak kayıtlı olduğu belirtilerek verilen sıra ile de fotoğraflandı. Ok uçları dışında Kuşaklı höyükten çıkarıldığı belirtilen metal eserler arasında bir tane orak ve ikisi büyük biri küçük üç tane de hançer olmak üzere dört adet savaş malzemesi müzede sergilenen eserler arasında yer almaktadır. Ancak bunların kime ait olduğu kaydedilmemiştir. (*Reim 1.*)

Ayrıca Sivas müzesinde bulunan iki kanatlı kovanlı ve mahmuzlu ok uçlarından 21 tanesi 1984 yılında Şerife Özer tarafından müzeye satılmış, kesin buluntu yeri bilinmemekle birlikte Doğanşar-Koyulhisar bölgesinden geldiği

⁵³⁷ A.Tuba Ökse, "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağ Yerleşim Tarihi", *Belleten*, C:LXII, Sa.234, Ağustos, Ankara 1998, s.299, 310, 329, 330, 331.

⁵³⁸ *Sivas Atatürk Kongre ve Etnoğrafya Müzesi Kataloğu*, Yapı kredi Kültür yayıncılık A.Ş. 1.Baskı, Cem turan ofset, Temmuz 2005,İstanbul 2005, s.14, 16.

söylenmiş ve ayrıca Koyulhisar-Ortaköy nahiyesi Çandır köyü yakınlarında çok sayıda tunç ok ucu olduğu bildirilmiştir⁵³⁹.

1993 yılında kazılmaya başlanan Sivas' a bağlı Altınyayla ilçesinde yer alan Kuşaklıhöyük Sarissa Hitit şehir kalıntılarında ok ucu örneklerine rastlanmıştır. İlk olarak bulunan ve 12 tane olan ok uçları bir evin kalıntıları içinde kil kapatmaların bulunduğu mekâna kuzeyden bitişik olan odanın bir köşesinde, sivri uçları eğri biçimde toprağa batmış şekilde bulunmuştur. Ayrıca alanda büyük oranda yangın tahribatı izleri görülmektedir. Bu eserlerin büyük ihtimalle Sarissa'nın da harap olmasına vesile olan Hititlerin yıkılması dönemi olaylarıyla bağlantısı kurulabilirse de yine aynı kazıların devamında Kuşaklı akropolünün batı kesiminde yapılan çalışmaların devamında uzunca bir süre yerleşime ara verildiği ve sonrasında Demir Çağı'na ait yapı kalıntıları ve çömlek parçalarının olduğu anlaşılmıştır. Yeni oluşan humuslu toprağın üstüne temel kazılmadan Geç Demir Devri'ne ait duvarlar ve yapı katmanlarının tesbit edildiği en üstteki yapı tabakasında M. Ö. VII. ve VI. yüzyıllara tarihlenen ve çok renkli boyalı çanak-çömlekler ile bronzdan üç kanatlı bir ok ucuna rastlanmıştır. Ortaya çıkarılan savunma duvarı kalıntıları Geç Demir Devri yerleşmesinin tepe üzerinde ve tamamen surlarla çevrili kale yerleşmesi şeklinde olduğunu da göstermiştir⁵⁴⁰. Bu son buluntular özellikle de üç kanatlı ok ucu hem tarihlenme zamanı hem de özellikleri bakımından Kuşaklıhöyük (Sarissa) ve dolayısıyla da Sivas çevresinde atlı kavim(İskit-Kimmer)lerin iz ve etkilerini yansıtabilecek niteliktedir.

Sivas Altınyayla ilçesinde yer alan Sarissa-Kuşaklıhöyük'te 1998 yılı kazılarında tam olarak tarihlendirilmesinin yapılmadığı ancak Hitit yerleşmesinden sonra Demir Çağı'nda yeniden iskân edildiği kabul edilen bölgede kazı ekibi tarafından C binası olarak isimlendirilen yapı içinde yangın tabakasında, dağınık olarak bronz ok uçları ele geçirilmiştir. Ok uçları dikkat çekici bir biçimde, binanın içine doğru yönlendirilmiş vaziyette, girişin tabanı üzerinde bulunmuştur. Ok uçları büyük ihtimalle C binasının istilası sırasında meydana gelmiş çarpışmalara tanıklık etmektedir. Burada ele geçen okları kullanan kavimlerin binayı ele geçirip yağmaladıklarına işaret olan bu durum kazı ekibince "büyük bir ihtimalle Orta Hitit

⁵³⁹ A.Tuba Ökse, "Sivas'ta Bulunan İskit Tipi Ok Uçları", *Arkeoloji Sanat Dergisi*, S:64-65, İstanbul 1994, s.24.

⁵⁴⁰ Andreas Müller-Karpe, "Kuşaklı-Sarissa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 25-29 Mayıs 1998 Tarsus, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999, s.445, 446 ve 449.

Devri'ne, yani M.Ö.XIV.yüzyılın başlarına tarihlenmektedir". Şeklinde bir ifade ile net bir tarihlendirmenin de olmadığını vurgulamaktadırlar. Aynı kazı ekibi Jeofiziksel projeksiyonları ölçümü sonucu Hitit ve Demir Çağı yerleşim izlerine rastlandığını belirtmektedir⁵⁴¹.

Sarissa'da 1999-2001 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarında yapıların içinde yangın ve deprem felaketini andıran unsurlara ve bina duvarlarında tamirat izlerine tesadüf edilmiştir. Odalardan ikisinde (60-62 no.lu odalar) kil tabanda küllü çukurlar içinde küpler bulunurken bu küplerden birinin içinde 17 tane bronzdan ok ucu bulunmuştur. Bu odalar yaşandığı varsayılan depremden sonra yeniden kullanılmak üzere onarılmış ve ikinci bir felaket yangın tabakasına kadar kullanılmış olmalıdır. Binaların yağmalandıktan sonra yandığı anlaşılmaktadır. Bu kanaate varılmasına sebep olarak yanan eşyalar arasında değerli eşyaya rastlanmaması ve de bina girişlerinde ve tabanlarda yer alan bina içine doğru yöneltilmiş bronz ok uçları gösterilebilir. Burada Hitit krallarından Tuthalia'ya ait bir mühür de ele geçirilmiş olduğundan kazı ekibi tarihlenmenin M.Ö.XIV.yüzyıl olması gerektiğini belirtmişlerdir⁵⁴². Ancak bizim kanaatimize göre buradaki veriler atlı göçebe kavimlerin faaliyetlerini çağrıştırmaktadır. Birbirini takip eden dönemlerin eserlerinin katmanlarda karışmış olma ihtimali düşünülebilir.

Aşağı Tuna Havzası'ndan Kafkaslara kadar uzanan, aynı zamanda Anadolu'nun kuzey yarısını da içine alan coğrafyada iklim şartları birbirine benzemektedir ve bu sayede belirtilen bölgede insanların yaşam tarzlarında birbirine benzemektedir. Bölgenin Eski Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı insanları çoğunlukla yarı göçebe hayat tarzları, küçük ve basit kulübelere oluşan mimari unsurları ve el yapımı seramikten oluşan teknolojileri bakımından birbirine benzemektedir. Yukarı Kızılırmak bölgesinde içinde yer aldığı coğrafya kısmen yarı göçebe hayata uygun küçük boyutlu yoğun yerleşim birimlerine sahiptir. Çevre şartları tarıma dayalı hayatı

⁵⁴¹ Andreas Müller-Karpe, "Kuşaklı 1998 Yılı 6. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor", XXI. kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, 24-28 Mayıs 1999 Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, s.311 ve 313.

⁵⁴² Andreas Müller-Karpe, "1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Sarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar", 24. K.S.T., C: I, 27-31 Mayıs 2002 Ankara, Kültür Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara 2003, s.440, 441.

olumsuz etkilediği için steplerdeki insanlar hayvancılığa ve yer değiştirmeye yönelmiştir⁵⁴³.

Sivas ili 1999 yılı yüzey araştırması örneklerinde; Kalkolitik Çağ'da sadece plato kenarlarına, Eski Tunç Çağı'nda ise plato kenarlarına ve ovalara; Orta Tunç Çağı'nda yamaçlara ve vadilere, Geç Tunç Çağı'nda genellikle platoların orta sekilerine yerleşim yerleri kurulmuştur. Demir Çağı'nda ise çoğunlukla yamaçlara, kısmen de ovalara yerleşildiği anlaşılmış, Helenistik, Roma ve Bizans Çağları'nda ise çoğunlukla vadilerin orta ve alt sekilerine, kısmen de stratejik tepelere yerleşilmiştir. Yine bölgede yapılan yüzey araştırmalarında çok sayıda tümülüs adından bahsedilirken verilen bilgilerde genellikle tahrib edilmiş oldukları vurgulanmıştır. Şarkışla ilçesi'nde 10 tümülüsün incelendiği, Yukdere mevki: Kızılcakışla'nın 2,5 km. güneybatısındaki dar kanyon, vadi girişinin doğusunda, küçük Helenistik-Roma yerleşimi, vadide soyulmuş tümülüs, Eker biçmez mevki: Kömürkaya (Lisanlı/İhsanlı)'nın güneydoğusundaki barajın batı kenarındaki doğal tepe üzerinde tahrip edilmiş tümülüs. Şahoğlu (Sivri) mevkisinde Kömürkaya'nın 7 km. güneyinde tahrip edilmiş tümülüsler. İnbası (Nöküs'ün Öreni), Saraç'ın 2,5 km güneyinde, Kırkgöz Deresi mevkisinde soyulmuş kaya mezarı, batısında plato kenarında soyulmuş tümülüs, Mustafa Başoğlu Tepesi'nde Çiçekliyurt'un 1.5 km güneyinde soyulmuş tümülüs. Küçük Keriz Mevkisi'nde, Büyük Keriz ile Çermik arasında tümülüs, Eski yurt'un 6,5 km kuzeybatısında soyulmuş tümülüs. Merkez İlçe Doğanca'nın kuzeyinde, tepe üzerindeki soyulmuş tümülüsün 1.10m yükseklikte, 1.30m.genişlikte ve 3 m.uzunlukta dromosu bulunmaktadır. Merkez ilçe, Han Tepesi denilen yerde Gazi köyünün 4km batısında, Banazözü mevkisinde, Yıldızırnak kenarında 150m çapında, 6–7m yükseklikte Kalkolitik, Eski, Orta ve Geç Tunç, Demir Çağı ve Roma-Bizans höyüğü; karşısında, tahrip edilmiş tümülüs⁵⁴⁴. Burada verilen tümülüs örneklerinin hangi döneme ait olduğu ve içlerinden nelerin çıkarıldığına dair bir ipucu verilmemiş olduğundan dönemi kesinlikle bilinmiyor. Biz sadece yapılan tahribatın hem tarihi dönemin aydınlatılmasında kullanılacak malzemelerin bilinçsizce define avcıları tarafından yok edildiğine vurgu yapmak hem

⁵⁴³A.Tuba Ökse,“Yukarı Kızılrnak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağ Yerleşim Tarihi”, *Bulleten*, C:LXII, Sa.234, Ağustos Ankara 1998, s.332.

⁵⁴⁴ A.Tuba Ökse, “Sivas ili 1999 yılı yüzey Araştırması”, *T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 18.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2.Cilt, 22-26 Mayıs, 2000, İzmir 2000, s.89...94.

de bölgede atlı kavimlerin önemli özelliklerinden olan Kurgan geleneğinin devam ettiğini göstermesi açısından önemli gördüğümüz için buraya aldık.

Sivas ili sınırları içerisinde Kızılırmak Vadisi ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları bu bölgede tümülüslerin yaygın olduğu ve büyük ölçüde kaçak kazılara maruz kalarak tahrip edildiğini göstermiştir. Bilimsel kazı çalışmalarının eksikliği nedeniyle bölge tümülüsleri ile ilgili bilgilerimiz yetersiz düzeydedir.

Sivas ili, Divriği ilçesine bağlı Divriği'nin yaklaşık 40 km. kuzeybatısında, Karaboğaz Vadisi'ne açılan, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan küçük dar bir vadide yer alan Gözecik Köyü (eski Mamağan köyü) yerleşmesinin merkezinde yığma toprak ve taşlarla oluşturulmuş yaklaşık 60m.çapında ve 12m.yüksekliğinde bir Demir Çağı tümülüsü yer almaktadır. Tümülüsteki mezar odası soyulduğundan tümülüs üzerinde herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır⁵⁴⁵.

Sivas ilinde özellikle batı bölgelerinde Sivas merkez ilçe, Yıldızeli, Gürün, Gemerek Altınyayla, Şarkışla, Kangal ve Ulaş ilçelerini içine alan ve 8 yıl süren yüzey araştırmaları yapılmıştır. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda höyük, kale, yamaç ve tepe yerleşmesi, antik yol, surlu şehir, oyma kaya mezar, mezarlık alanları ve mağaralardan oluşan 568 adet arkeolojik merkez belirlenmiştir. Belirtilen alanlardaki toplanan arkeolojik yüzey buluntularına görede adı geçen bölgelerin Kalkolitik dönemden itibaren kesintisiz yerleşime sahne olduğu anlaşılmıştır. Sivas ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları ve kazı sonuçları il sınırları içinde özellikle Hitit ve Demir Çağı kültürleri ile ilgili önemli bulgular ortaya koymuştur⁵⁴⁶.

Sivas ili Yıldızeli ilçesinin Orta ve Doğu Anadolu'nun bir geçiş bölgesi olarak Kalkolitik Devir'den itibaren, günümüze kadar uzanan bir tarih sürecinde sürekli iskâna tabi olduğu anlaşılmaktadır. Yıldızeli ilçesinin yaklaşık 3 km. batısında Ağıllar köyü yanında yer alan Argashöyük, Tokat'ın Artova ilçesinden başlayan geniş düzlüğün devamında yer alması, Kuzeyinin Çekerek suyu, güneyinde Kızılırmak ile çevrili olması dolayısıyla da konumu itibarıyla önemini artırmıştır. Sivas-Samsun kervan yolunun üzerinde yer alması da öneminin artması ve yerleşim

⁵⁴⁵ Atilla Engin, "Gözecik: Sivas'da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi ve Kapı Aslanı", *C.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:34, Sayı:2, Aralık, Sivas 2010, s.61.

⁵⁴⁶ Atilla Engin, "Sivas İlinde Arkeolojik Çalışmalar", *Cumhuriyet döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri* (27-30 Ekim 2008) 2.Cilt, Editör İdris Ekinci, Sivas 2009, s. 201, 202.

yeri olarak tercih edilmesinde önemli bir etkidir. Argashöyük, yaklaşık 10 metre yükseklikte, 150-200 metre genişlikte büyük bir alanı kaplamaktadır. Höyük ve çevresinde rastlanan seramik parçalarından yapılan analiz ve incelemelerden bölgenin Kalkolitik çağdan itibaren yerleşim alanı olarak kullanılmış olduğu anlaşılmıştır. Argashöyük'te bulunan ve M.Ö.2000'li yılların sonlarında, Avrupa ve Balkanlar üzerinden yapılan göçlerle Anadolu'yu istila eden kavimlerin izlerini taşıyan seramik parçalarına rastlanmaktadır. Argashöyük'te rastlanan pişmiş topraktan yapılmış kapların hepsi de çarkta şekillendirilmiş, kırmızı topraktan yapılmışlardır. Bu kapların üzerleri astarlı ve perdahlıdır. Argas höyük seramiklerinde de diğer Frig yerleşim alanlarında rastlanan özelliklere sahip bulunmaktadır. Argashöyük'ün önemini artıran önemli unsurlardan biride Kayapınar, Maltepe, Maşathöyük, Bolus (Aktepe) gibi yakın çevresinde yer alan, dönemin önemli yerleşim alanları ile komşu olmasıdır. Bölge, M.Ö.VII.yüzyıllarda doğudan gelen ve Kızılırmak Havzaları'na akınlar düzenleyen Kimmer-İskit gruplarının bir ara yerleşim alanı olmuştur⁵⁴⁷.

Bölgede Kimmerlerle ilgili olabilecek iki önemli örnek olarak; Sivas yakınlarından başlayıp Kayseri'nin kuzeyinden geçen Kızılıрмаğ'ın eski adı Halys içinde Kimmerler'in hatırasını buluruz. Halys adı Kimmerler'in güneyinde bulunduğu için Türk dini gereği olarak Al/Kızıl anlamında isimlendirilmiştir. Yine Sivas iline bağlı Kayseri Sivas arasındaki ve Kızılırmak'ın solunda yer alan bölgenin ve ilçenin adı Kimmerler anlamında ki Gemerek'de Kimmerler den kalmıştır⁵⁴⁸.

Sivas ilinde 1994 yılında yapılan yüzey araştırmalarında Eski Tunç Çağı'na tarihlenen eserlere rastlanmıştır. Buna göre Sivas ve çevresinin Eski Tunç Çağı'ndan başlayan yerleşimlere sahne olan bir bölgemiz olduğu görülmektedir. Aynı zamanda Sivas'a bağlı ilçelerimizin çoğunda Demir Çağı'na tarihlenen buluntulara da rastlanmıştır. Şarkışla'da bir, Merkez ilçede iki, Yıldızeli ilçesinde üç höyükten ve yine Şarkışla ve Merkez ilçede birer, Yıldızeli ilçesinde ise iki kaleden Demir Çağı eserlerinin örnekleri toplanmıştır. Yüzey araştırmaları sırasında tümüslere de

⁵⁴⁷ <http://www.sivaspolisemeklileridernegi.com/index>, C:\Documents and Settings\Administrator\Desktop\Sivas Tarihi.mht.

⁵⁴⁸ Fahrettin Kırzioğlu, "Gomer/Kimmerler'den Beri (M.Ö.680)Kayseri ve Çevresinde, Oğuz/Türkmen Kolundan Olmayan: Kıpçak, Bulgar, Khazar, Kamak, Kuman, Saper/Suvar Türklerinden Kalma Coğrafya Adları", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (16-17 Nisan 1998),Erciyes Üniversitesi, Kayseri ve Yöresi Tarih araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1998, s.315.

rastlanmış; Gemerek'te 8, Yıldızeli ilçesinde 5, Merkez ilçe ve Altınyayla'da ikişer ve Şarkışla'da bir tümülüs incelenmiştir. Gemerek ilçesine bağlı Tuzhisar köyünün 2km güneyinde, Ortaköy'ün arazisinde kalan tarlalar içinde yer alan iki küçük höyük yöresel olarak Kanlı Tepeler adı ile anılmaktadır. Bu tepeler, boyutlarına göre Küçük Kanlı Tepe ve Büyük Kanlı Tepe olarak adlandırılmıştır, üzerlerinden toplanan seramik Eski Tunç Çağı'ndan, Hellenistik-Roma dönemlerine ve Orta Çağ'a kadar kesintisiz yerleşme olduğunu göstermektedir. Gemerek ilçesi, Yeniçubuk bucağının kuzeyinde, Dendil Vadisi'nin batısında yer alan Çamlık mevkinde dört, vadinin doğusundaki Göksu vadisi ile arasında yer alan bölgede de üçü yan yana olmak üzere dört tümülüs bulunmaktadır⁵⁴⁹. Burada rastlanan tümülüslerde ayrıca tümülüs kazısı diyebileceğimiz bir inceleme yapılmadığı için içinden çıkan malzemelere göre değerlendirme yapmak mümkün olmamaktadır, ancak tümülüs mezar geleneğini göstermesi ve bu geleneğin atlı göçebe kavimler için karakteristik özelliklerden olması dikkate şayandır.

Sivas ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları sonucu tesbit edilen yerleşim yerleri içinde Demir Çağı'na tarihlendirilen seramiğin bulunduğu yerleşim yerlerinin Yıldızirmak'ın batısı ve Kızılırmak'ın kuzeyinde kalan bölgede yoğunlaştığı ve de çoğunlukla platoların vadilere bakan yamaçlarında ve stratejik tepeler üzerinde yer aldıkları görülmüştür⁵⁵⁰.

1.2. TOKAT

Karadeniz bölgesi ile Orta Anadolu bölgesi arasında geçiş bölgelerinden birisi olan ancak dağ sıralarıyla da her iki bölgeden ayrılan Tokat ve çevresi Orta Karadeniz dağlarından güneye, Anadolu'nun içlerine doğru, bol akarsuları, değişik rakımlarda yaylaları ve ovaları ile bozkır yaşamına uygun bir coğrafyaya sahiptir⁵⁵¹.

Yeşilirmak Havzası içinde yer alan Tokat M.Ö.4000 yıllarından başlamak üzere yerleşmeye sahip olmuştur. Yeşilirmak ve kolları Kelkit, Tozanlı ve Çekerek Vadileri boyunca birçok yerleşim yeri tesbit edilmiştir. Ege göçleri sonucu Hitit yerleşmelerini işgal eden Frigler M.Ö.VIII-VII.yüzyıllarda yüksek düzeyde uygarlık

⁵⁴⁹A.Tuba Ökse, "Sivas İli 1994 Yüzey Araştırması", *13.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:1, T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, 29 Mayıs-2 Haziran 1995, Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, s. 210, 212.

⁵⁵⁰ A.Tuba Ökse, "Sivas İli 1998 Yüzey Araştırması", *17.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2.Cilt, 24-28 Mayıs 1999, Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, s.17.

⁵⁵¹ Takat'ın Tarihi, <http://www.tokat.bel.tr/icerik.asp?id=14>.

kurmuşlardır. Kimmer akınları sonucu yıkılan Frigler'in yerini bir süre sonra M.Ö.VI.yüzyılda Med sonra da Persler almıştır⁵⁵².

1988 yılında Tokat merkez ilçe, Erbaa, Niksar, Almus Artova ve Reşadiye ilçelerini içine alan sahada yapılan yüzey araştırmalarında Kalkolitik Çağ'dan başlayan ve Roma Çağı'nın sonuna kadar devam eden kültürlerle ait yerleşim yeri izleri ve höyükler tesbit edilmiştir⁵⁵³.

Tokat ili Zile ilçesinin güneyinde ve kuş uçuşu 20 km. uzağında bulunan Maşahöyük'te 1973'te başlayan kazıların sonuçlarına göre son yapı katı Demir Çağı'na tarihlenen buluntular vermiştir. Demir Çağı buluntularının olduğu son yapı katı kapları şekil ve motifleri bakımından diğer yapı katlarına göre büyük oranda değişikliğe uğramıştır. Orta Anadolu'dan tanınan kap şekilleri çoğunluğu temsil etmesine rağmen güney Pontos'a özgü kap şekilleri de görülmüştür. Süslemelerde çiçek, bitki, yıldız, hayvan ve karışık varlıkları temsil eden resimlere rastlanmıştır. M.Ö.VI.-V.yüzyıllara tarihlenen ve İskit hayvan üslûbunu andıran resimleri hatırlatmaktadır. Ayrıca burada 1945 yılında gömülü at iskeletine de rastlanmış ki bu iskeletin de aynı yapı katına ait olması muhtemeldir. Ayrıca Bu katta çıkarılan madeni eserlerinde bir kısmı İskit özelliklerine sahiptir. Maşathöyük ve çevresinde İskit mezarları ve İskit silahları da ortaya çıkarılmıştır. Maşathöyük'teki son yapı katında İskitler'in varlığı anlaşılmış olup bu katmanın İskit yerleşmesi olması dahi mümkün olabilir⁵⁵⁴.

Avrasyalı savaşçılar yani İskit ve Kimmerler'e ait şimdiye kadar tesbit edilmiş herhangi bir yerleşim yeri veya kamp yeri tam olarak bilinmemektedir. Orta Demir Çağı'nın sonlarında Kafkaslar'dan Anadolu'ya giren ve batıya ilerleyerek Frigler'in başkenti Gordion'u yağmaladıktan sonra, birkısım Avrasyalı savaşçı atlı göçebe boylarının Paphlagonia üzerinden orta Karadeniz'e ve doğu Karadeniz'e kadar ilerledikleri düşünülmektedir. Karadeniz'deki İskit-Kimmerler Demir Çağı boyunca bölgenin politik unsurlarından biri olarak bilinmemektedirler ki bunlardan günümüze ulaşan bazı kalıntılar da bu durumu destekler niteliktedir. Maşathöyük kazılarında Demir Çağı I. yapı katında ortaya çıkarılan bir at gömüsü ve İskit tipi ok

⁵⁵² Tokat il yllığı,1998, s.21,22

⁵⁵³ Mehmet Özsait, "1988 YılıTokat-Erbaa Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları", *XI. Türk Tarih Kongresi*,(5-9 Eylül1990 Ankara),Cilt:1,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.114.

⁵⁵⁴ Tahsin Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1978, s.1, 17.

uçları Avrasyalı göçebe savaşçıların orta Karadeniz bölgesindeki varlığının en önemli delili olarak kabul edilebilir. Maşathöyük'te Demir Çağı'nın II. yapı katında ortaya çıkarılan ve üzerinde stilize atlı savaşçı figürü olan, arkaya doğru uzanan ince ve büyük ihtimalle örülü saçı olan, elinde çubuk şeklinde silahlı figürde yer alan atlı savaşçı bezemesi yerli Anadolu insanından ziyade Avrasya bozkır savaşçısına benzemektedir⁵⁵⁵.

Orta Karadeniz bölgesinde iç kesimlerde yer alan Maşat Höyük'te Demir Çağı tabakası iki evrelidir. Bu yerleşmenin etrafında sur bulunmamaktadır. Mimari kalıntılar, halkın burada dar sokakların iki yanına inşa edilen, taş temelli kerpiç duvarlı, basit, dikdörtgen konutlarda yaşadıklarını göstermektedir. Ele geçen tunç fibula ve ok uçları, bölgedeki madencilik faaliyetlerini yansıması bakımından önemlidirler. Demir Çağı I. yapı katında bulunan at gömüsü ve İskit tipi ok uçları, göçebe İskitler'in bölgedeki varlığının arkeolojik kanıtlarıdır⁵⁵⁶.

Maşathöyük'te yapılan kazılarda höyüğün buluntuları ve yapı kalıntılarına göre Kalkolitik Çağ başta olmak üzere Bakır Çağı, Hitit Çağı ve Frig Çağları'nda iskân edildiği anlaşılabilmiştir. Frig yapı katı Hitit yapı katında oluşan yangın tabakasının üstüne kurulmuş ve Maşat höyüğün son kültür katmanını oluşturmaktadır. Höyükte buluntular arasında mezar yapıları dikkat çekmiş bu mezarlardan birisinin etrafı taşlarla örtülmüş ve düzenli şekilde gömülmüş **at iskeletine** ait olduğu anlaşılmıştır. Buna ilaveten pişmiş topraktan yapılan hayvan şeklinde kap parçaları, boğa heykellerine ait bacak ve boynuz parçalarıyla birde geyik heykeli boynuz parçaları bulunmuştur⁵⁵⁷.

Her ne kadar bu buluntular kazı ekibi tarafından, Hitit Çağı ile ilişkilendirilmişlerse de diğer bölgelerde Hitit mezarlıklarında at iskeletine rastlanmaması ve burada Demir Çağı yerleşmesinin varlığının hemen Hitit Çağı'ndan sonra devam etmesi, atlı göçebe kavimlerin de Frigler'in zamanında Anadolu'da etkin olmaları ve onlara ait yerleşim yerlerinde izlerine rastlanması burada ele geçen

⁵⁵⁵ Şevket Dönmez, "Demir, Nüfus ve Karadeniz", *Arkeo Atlas Dergisi*, 2012/01, Editör, Necmi Karul, İstanbul 2012, s.102.

⁵⁵⁶ Alpaslan Ceylan - Gülriz Kozbe - Yasemin Polat-Taciser Sivas - Hakan Sivas - Işık Şahin - Yasin Topaloğlu, "Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler"-Hakan Sivas , Gülriz Kozbe, Alpaslan Ceylan, "Karadeniz Bölgesi", s.25, <http://tayproject.org/bas.html>.

⁵⁵⁷ *Bellekten, Haberler*, Cilt: X, Sayı:37, Ocak 1946, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946, s.221.

buluntuların en azından bir kısmının atlı göçebe (İskit-Kimmer) kavimlerle ilişkili olabileceği konusunda bizi ümitlendirmektedir.

Maşathöyük'te Hitit döneminden başlamak üzere Frig ve Demir Çağı, devamında M.Ö.VI.yüzyıl Akamenid dönemi eserlerine rastlanmıştır. Buranın devamı olmak üzere Frig dönemi eserlerine Karadeniz bölgesinde de rastlanmıştır. Maşathöyük'te ele geçen Frigler'e ait çeşitli tipik seramikler önceki bulgularda da görülmüş ancak Frig dönemine ait Demir Çağı'na ilişkin materyaller burada detaylarıyla tartışılmamıştır⁵⁵⁸.

Tokat ili Sulusaray ilçesi Tokat'a 68 km.uzaklıkta ve güneybatı yönündedir. Kapadokya'yı Karadeniz'e bağlayan eski çağ yolunun kavşak noktasında yer almaktadır. Burada bu gün üzerinde evlerin yapıldığı höyükte araştırma ve incelemeler yapılmış ve M.Ö.III.binden itibaren Frigler dönemi M.Ö.I.binin ilk yarısı Demir Çağı'na kadar kesintisiz yerleşimin olduğu tespit edilmiştir. Konumuzun alanına giren M.Ö.I.bin yılı buluntuları arasında Demir Çağı'na tarihlenen Frig boyalı seramik paçaları ele geçirilmiştir. Buradaki incelemelerde buluntular arasında Anadolu'nun diğer höyüklerinde başta Maşathöyük olmak üzere yanmış duvar kalıntıları ve tuğlalara rastlanmıştır. Höyüğün bu kesiminde görülen Frig İskân alanı Hellenistik Çağ'da düzeltilip yeniden iskân alanı haline getirilmiştir⁵⁵⁹. Bu yangın izleri bir istilanın özellikle de atlı göçebe kavimlerin istilasını çağrıştırmaktadır.

Tokat Müzesinde yaptığımız incelemelerde konumuzla ilgili olduğunu düşündüğümüz birden çok çeşitli kalıntılara rastladık. Ancak bunların hiçbirisinde Kimmer-İskit dönemi kayıtlarına rastlayamadık satınalma yoluyla müzeye kazandırılmış eserlerde kimden satın alındığı kaydedildiği halde nerede bulunduğu kaydedilmemiştir. Özellikle ok uçlarının çokluğu dikkat çekmektedir. Sergilenen ok uçlarının şekil bakımından çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. Bronz ve demirden yapılmış mızrak uçları ve ok uçlarının topluca resimleri çekildi.(Resim 2...)

Yonca yaprağı şekilli, üçgen formlu ve iskit tipi ok ucu olarak kabul edilen üçloblu ve çengelli örnekleri incelendi. (Resim 3)3788.3789.3790 numaralarla kayıtlı

⁵⁵⁸ Tahsin Özgüç, "Excavations at the Hitite Site, Maşat Höyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery", *American Journal Of Archaeology*, Volume:84, No.3, July, 1980, s.309.

⁵⁵⁹ Birsal Özcan, "Sulu Saray 1990 Kurtarma Kazısı", *II.Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 29-30 Nisan 1991 Ankara, T.C. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üni. Basımevi, Ankara 1992, s.168, 169, 170, 171.

üç adet iskit tipi ok ucu yer almakta iki kenarda bulunanlar daha sivri ve çengelsiz birinin üzerinde sapa tutturulacak tek delik mevcuttur. Orta da bulunan ise biraz kalın ve çengellidir. (Resim 3) te yine üç adet İskit tipi okucu yer almakta bir öncekilere şekil yönünden benzemektedir. Biri çengelli diğerleri çengelsizdir. Yaprak formu, üç plaka yüzün sivri uç altında birleşmesinden oluşmuştur. 3791 numara ile kayıtlı olanın uç kısmında perçin deliği yer almaktadır. 3792 numara ile kayıtlı olanda aynı özelliktedir. 3793 numara ile kayıtlı ok ucunun yüzlerinden birinde tahrip olma diğerlerinden fazladır. 3794, 3795, 3796, 3797, 3798, 3799, 3800, 3801 numaralarla kayıtlı ok uçları da bronzdan ve yukarıda bahsettiğimiz tarife uymaktadır. Bahsedilen 14 adet ok ucunda müzeye Sabri Aslan adlı bir şahıstan satın alma yoluyla kazandırıldığı kaydedilmiş olmasına rağmen nereden bulunup müzeye satıldığı belirtilmemiştir. Birbirine benzerlikleri ve aynı şahıstan satın alındıkları göz önüne alındığında bunların tamamının aynı yerde bulunduğunu tahmin edebiliriz. Tokat Müze müdürü Halis Şahin Bey, kendisinde adı geçen şahıs ile ilgili soruşturma yaptığını ancak ulaşamadığını adı geçen şahsın oturduğu yeri dahi tesbit edemediklerini tarafımıza bildirdi. Bu ok uçlarının dışında 1767 numara ile kayıtlı İskit tipi bir başka ok ucu da Selahattin Senemoğlu adlı şahıstan satın alınarak müzeye kazandırılmıştır. Dairesel ağızlı konik bir sap deliği vardır. Gövdesi üçgen yapılı ve iki kanatlıdır. Kanatlar uca doğru sivrilmiştir. Kanadın birinde küçük bir tırnak vardır. Boyu 3.9 cm'dir. (Resim...3) Bunların dışında Tunç çağı eserleri arasında sergilenen bronz el baltaları, mızrak uçları ve bir adet orak, keski ve çekiçler yer almaktadır.

1.3. AMASYA

Arkeolojik veriler Amasya'da ilk yerleşmenin M. Ö. 6500 yıllarından itibaren Geç Neolitik, Erken Kalkolitik, Tunç Çağı, Hatti, Hitit, Frig, Kimmer, İskit, Lidya, Pers, Hellenistik, Roma, Bizans, Danişmend, Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerini takip ederek günümüze kadar devam ettiğini göstermektedir⁵⁶⁰.

⁵⁶⁰ İ. Hakkı Göztaş, "Amasya:Tarihin Yazıldığı Şehir", *Amasya Kültür ve Turizm Dergisi*, yıl:1, S:1, Haziran Temmuz 2012, s.56. <http://www.amasyakulturturizm.gov.tr/dosya/1-289403/h/amasya-sayi-1-e-dergi.pdf>.

Amasya’da yerleşmeler Hitit, Frig, Kimmer, İskit, Lidya, Pers, Hellenistik, Roma, Bizans, Danişmend, Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerinde de kesintisiz olarak devam etmiştir⁵⁶¹.

Amasya’da Hititler sonrası Frig hâkimiyetinin 500 yıl kadar sürdüğü bunları Avrasyalı atlı göçebe Kimmerler’in kısa da olsa hâkimiyetinin takip ettiği ve M.Ö.650 yılından itibaren Kimmerler’in yerine Lidya hâkimiyetinin başladığı kabul edilmektedir. M.Ö.585 yılında yapılan Lidya–Pers savaşlarından sonra da Persler’in egemenliğine geçtiği kabul edilmektedir⁵⁶².

Amasya ile ilgili veriler Asur ticaret kolonileri belgelerinde adı geçen dağ ırmak ve ülke adlarına dair belgelerde geçmektedir. Gerek yüzey araştırmaları gerekse arkeolojik kazılarda Asur ticaret kolonileri çağına kadar giden çivi yazılı belgeler ve arkeolojik buluntulara rastlanmıştır. Göynücek ilçesi, Gediksaray beldesi yakınlarındaki Ayvalısarayhöyük’teki Asur stili silindir mühür ve Amasya merkezdeki Doğanstepe’deki çanak çömlek parçaları, Oluzhöyük kazıları buranın Asur ticaret kolonileri zamanındaki önemini göstermektedir. Adı geçen bölgeler Hitit İmparatorluğu’u zamanında önemini devam ettirmiştir. Hititler’den sonra M.Ö.XII. yüzyılda ortaya yeni çıkan boya bezekli çanak çömlek parçaları özellikle Çorum ve Amasya illerinde göçlerle gelen yeni insan gruplarının varlığını göstermektedir. Demir Çağı’nda bölgenin iskân edildiği Oluzhöyüğü’nün de bu dönemin önemli merkezlerinden olduğu anlaşılmaktadır⁵⁶³.

Kral Midasla sınırlarını genişleten Frigler Amasya bölgesini de sınırlarına dâhil ettiler. M.Ö.676 yılından itibaren Kimmer saldırıları Frigler’in gücünü kaybedip yıkılma sürecine girmesine ve Amasya bölgesindeki etkinliğinin de azalmasına sebep oldu. Amasya ve çevresi Karadeniz bölgesinde de yayılmış olan Kimmerler’in egemenliğine girmiştir. Kimmerleri takip ederek Anadolu’da etkin olan İskitler de Kimmerler’den sonra bu bölgede etkin olmuşlardır. M.Ö.675–585 yılları arasında önemli güç odağı olarak Anadolu’da varlığını sürdüren Kimmer ve İskitler bu tarihten sonra yavaş yavaş etkinliklerini kaybetmişlerdir. Amasya

⁵⁶¹ Fethi Ahmet Yüksel, Emine Dönmez, “Amasya(Harşena)Kalesi 2009 ArkeojeofizikAraştırmaları”, *26.Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs2010, İstanbul, T.C. Kültür ve Turizm Bak. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, AllâmeTanıtım & MatbaacılıkHizmetleri, Ankara 2011, s.37.

⁵⁶² <http://ebookbrowse.com/amasya-tarihi-doc-d189303977>.

⁵⁶³ Şevket Dönmez, *Kaşku Ülkesi’nin Önemli Kenti Amasya-Oluz Höyük, 2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçları*, Amasya Valiliği Yayınları, Ankara 2010, s.13vd (13-16).

müzesine kazandırılan, Amasya Gümüşacıköy ilçesindeki İmirler köyü Kurgan mezar buluntuları Kimmerler'e ait önemli eserler vermiştir⁵⁶⁴.

Amasya ve çevresini de içine alan genellikle Hititler'in hâkim oldukları alanlarda Frig hâkimiyeti 500 yıl kadar devam etmiştir. Amasya ve çevresinde Frig hâkimiyetine Kuzey Karadeniz ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya giren ve Asurlular'ın da etkisiyle Frigler üzerine yürüyen Kimmerler son vermiştir. Kimmerler'in bölgedeki etkinliği ise batıdan Lidyalılar'ın doğudan da Medler'in saldırıları sonucu Kastamonu ve çevresine çekilmeleriyle sona erdirilmiştir. M.Ö.650–585 yılları arasında Lidya devleti bölgede egemen olmuştur⁵⁶⁵.

Oluzhöyük kazılarının 2007–2008 dönemi sonuçlarına göre sıfırdan yediye kadar 8 tabaka tespit edilmiştir. Bunlardan en üstteki 0 tabakası Orta Çağ, M.Ö.X-XIV.yüzyıl, 1 tabaka Hellenistik/Post Demir Çağı, (M.Ö.II.yy-M.Ö. I.yy.) 2.3.4.5. tabakalar Demir Çağı, (M.Ö.VIII.yy-M.Ö.IV.yy.), 6.-7. tabakalar ise Geç Tunç Çağı (M.Ö.XV-XIII.yy.) ve Erken Tunç Çağı (M.Ö.IV-III.bin) tabakalarına aittir. Bizim konumuzu ilgilendiren önemli buluntulardan biri olan İskit tipi tunç ok uçları 3.mimari tabakanın A açması ve B açması olarak belirtilen bölümlerinde ele geçirilmiştir⁵⁶⁶.

Amasya'da Avrasyalı atlı göçebe kavimler (Kimmer-İskit) den kalma önemli buluntulara kaçak kazı yapan defincilerin bir mezarı kazmaları sayesinde rastlanmış ve buradan ele geçirilen arkeolojik malzemelerin bir bölümü de Amasya müzesine kazandırılabilmiştir. Kurgan Mezar Amasya ili Gümüşacıköy ilçesi İmirler köyü yakınlarında tesbit edilmiş ve buradan Amasya müzesine uzun demirden bir kılıç, bronzdan yapılmış at gemi, yedi tane kovanlı ok ucu ile demir namlulu bronz kovan saplı savaş kazması ve buna ait tunçtan kabza kazandırılmıştır⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ Muzaffer Doğanbaş, "İlk Dönemlerden Türk Fethine Kadar Amasya", *Amasya İl Yıllığı 2007*, Editör: Yavuz Bayram, Amasya Valiliği Yayınları, Uyum Ajans, Ankara, Ekim 2007, s.152.

⁵⁶⁵ Hüseyin Menç, *Tarih İçinde Amasya*, Net Ofset Matbaacılık Tic.ve San.Ltd.Şti. 1.baskı, Ankara, Haziran 2000, s.10.

⁵⁶⁶ Şevket Dönmez, *Kaşku Ülkesi'nin Önemli Kenti Amasya-Oluz Höyük,2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçları*, Amasya Valiliği Yayınları, Ankara 2010, s.65.

⁵⁶⁷ Vuslat Müller-Karpe, "Atlı Göçebelere Kalma Anadolu'daki Kovanlı Savaş Kazmaları", *Eski Yakındoğu Kültürleri üzerine incelemeler, İnmemorium İ.Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı kitabı*, yayınlayan: Nezh Başgelen, Editör: Armağan Erkanal, Hayat Erkanal-Halime Hüryılmaz... vd. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, Kanaat Matbası, İstanbul 1995, s.233.

Amasya tarihinin önemli kaynaklarından Abdizade Hüseyin Hüsameddin'in 12 ciltlik kitabının birinci cildinde bugünkü adı Gümüşhacıköy olan ilçeden bahsederken; "Hacıköy Kasabası'nın Müslümanların fethettikleri ilk zamanlarda burada **Gemâri/Gimri** Türklerinden bir kısmının oturduğu ve bundan dolayı adının 300 seneden fazla bir zaman için <<**Gemâri**>> diye adlandırıldığı, **Gimri** aşiretinden çıkan Sadrettin Artuk et-Türkmânî el Kaymârî 780/(1378) tarihine kadar burayı mamur bir durumda bulundurmuş ve burada cami, mekteb gibi din ve ilim müesseseleri yaptırmış olmasından <<Artıkâbâd>> diye isimlendirilmiştir. Bunun neticesi olarak, Gemâri adı bir mahalleye isim olarak kalmış, sonraları da bu kelime <<Cemâre>> şekline dönüşmüştür"⁵⁶⁸. Bu gün belediyenin tanıtım sayfasında **Cumara** mahallesi olarak kayıtlıdır⁵⁶⁹. Adı geçen kaynaklarda bahsedilen Gemâri/Gimri, Cemâre (Cumara) isimleri Kimmer isimlerinin Asur ve diğer kaynaklarda geçen isimlerinden günümüze kadar gelmiş kalıntılardır. Kaynaklardaki veriler bu isimlerin Müslüman ve Türkler'in bölgede yerleşmesi döneminde de kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Kimmerler'in izlerinin burada M.S.XIV.yüzyılda dahi en azından isim olarak hatta kaynağın belirttiğine göre yerleşik halk olarak varlıklarını devam ettirmiş olmalarını belgelediği gibi mahalle adı olarak varlığının devam etmesi günümüze kadar etkinliğin devamına işaretir.

Kimmerlerin Gümüşhacıköy'deki varlığı hem arkeolojik kalıntılardan özellikle mezarlarda çıkarılan atlı gömü ve savaş malzemeleri başta olmak üzere, hemde yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Amasya Gümüşhacıköy'ün eski ismi olan **Kimeri**'de büyük bir ihtimalle Kimmerlerin mirasıdır⁵⁷⁰.

Gümüşhacıköy ilçesinde ilk yerleşen Kimmerler olduğu için adının "Kimmari" olduğu bilinmektedir. İlçe ve çevresi M.S.XI.yüzyılda Artuk Bey tarafından ele geçirilir. Sadreddin Artuk –el Kimmari'nin M.S.XIV.yüzyıl sonlarında imar ettiği yerleşme, sonradan Artukova (Artukova) ve Artukabad (Artukabat) adlarını alır⁵⁷¹.

⁵⁶⁸ Abdi-Zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Sadeleştiren: Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, No 1, Cilt:1, Ankara 1986, s.287.

⁵⁶⁹ http://www.yerelnet.org.tr/belediyeler/belediye_mahalleler.php?belediyeid=129828.

⁵⁷⁰ Necati Demir, "Tarihin Derinliklerinden Osmanlı Dönemi'ne Ünye Tarihine Kısa Bir Bakış", DİPNOT 4, <http://www.necatidemir.net/images/demir/bkosem/unye.pdf>.

⁵⁷¹ http://tr.wikipedia.org/wiki/#Kimmerler_Dönemi.

Amasya ili Gümüşhacıköy ilçesi tarihte madencilik bakımından da önemli bir konumda idi. Adı geçen ilçenin Gümüş beldesi Anadolu'nun en önemli metalurjik birikimine sahip örnek bir yerdir. Buradaki metalurjik etkinliklerin M.Ö.I.binyılı başlarını da içine aldığı sanılmaktadır⁵⁷². Gümüş bucağındaki 1.5 milyon tonluk cüruf deposu, eski kurşun metalürjisine ait kalıntıların varlığı ve bölgede metalurjik etkinliklerin büyük bir ihtimalle M.Ö.I.bin yılının ikinci yarsında başladığı ve bu yöredeki metalurjik etkinliklerin, Milâttan Sonraki dönemlerde de devam etmiş olduğu belirlenmiştir⁵⁷³. Atlı göçebe kavimlerin de etkin oldukları M.Ö.I.bin de madenciliğin bölgenin yerleşim yeri olarak seçilmesi ve kavimlerin ilgisini çekmesinde önemli bir etken olması mümkündür.

Amasya ili Gümüşhacıköy ilçesinde Pontos dağlarının güney kıyısında bulunan İmirler köyünde, köyün kuzeyinde Yedi Pelitler bölgesinde yasa dışı kazılarla 1971 yılında Ali Güleç'in tarlasında bir mezar keşfedilmiştir. Ve neredeyse tamamen ortadan kaldırılmış olan Mezardan bir demir kılıç, bronz ve demirden bir savaş baltası, bir bronz fileli ayakkabı ve bronz at başlığı bulunmuş ve Amasya müzesine teslim edilmiştir. Yine bu mezardan gelen 21 adet bronz ok ucu Amasya da saatçilik yapan Muhittin Çalışkan tarafından satın alınmıştır. Yine bu mezarda bir altın bilekliğin de bulunduğu ve bilinmeyen biri tarafından 3000 TL'ye satın alındığı da belirtilmektedir. Anadolu'daki atlı göçebe bozkır halklarının varlığı ile ilgili kısıtlı sayıda arkeolojik delil vardır ve İskit tipi ok uçları bu anlamda en önemli delillerden kabul edilir. Ancak bunun tamamı doğru olmayabilir çünkü bu silahların yerli halk tarafından kabulü çok kolay olmuştur. Bunun yanında adı geçen atlı göçebe kavimlere ait ayrıca yerleşim yerleri de tespit edilememiştir. Ancak İmirler'deki cenaze töreni ayini ve mezar buluntuları Avrasyalı atlı göçebelerin Karadeniz'in güneyinde varlıklarının delili olarak değerlendirilmektedir⁵⁷⁴.

Tarafımızdan Amasya müzesinde yapılan incelemede resimlerini çekerek incelediğimiz, Demir Çağı eserleri arasında 15 kayıt no ile İskit tipi ok uçları yer almaktadır. Bahsedilen ok uçlarının tamamı çengelli ve ince uçludur. Okların sapa

⁵⁷² Ergun Kaptan, "Gümüşhacıköy-Gümüş Beldesindeki Çok Çukurlu Taş Havan", *12.Arkeometri sonuçları toplantısı*, 27-31 Mayıs 1996, Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, s.48.

⁵⁷³ Ergun Kaptan, "Türkiye Madencilik Tarihine Ait Buluntular", *MTA Dergisi*, S: 111, Ankara 1990, s.184.

⁵⁷⁴ Vuslat Ünal, "Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien" Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, Vol. 4, 1982,(p.65-82)Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archaologie des Deutschen Aechaologischen Instituts, Bonn 1982, s.65,66.

tutturulacak yerlerinin bazılarında tek delik bulunurken bazılarında delik bulunmamaktadır.(Resim. 4)

9 numaralı kayıt no ile sergilenen demirden yapılmış, birbirine geçmeli at gemi,(Resim 5), 10 ve 11 numara ile sergilenen bir adet çan ve kemer tokası ki çanın tutacak halkasının altından üç boğum çizgi ile süslendiği görülmektedir. Kemer tokasının üzerinde yaprak (çiçek) motifli süsleme kabartması yer almaktadır. Üst tarafında yuvarlak tutturulacak delik vardır. (Resim 6)

12 numara ile sergilenen eğilmiş bir kılıç, fazla oksitlenme sebebiyle çürümeye yüz tuttuğundan tutamağında ve tutamak altında resim, süs veya kabartma olup olmadığı pek seçilememektedir. Ucuna doğru incelerken sivrilmiştir. İki tarafında keskin olduğu ortasından her iki kenara doğru incelmesinden anlaşılabilir. Kabzasının (tutacak yerin) üst başlangıcı T şeklinde, geniş tutamağın alt kısmı ise oval biçimdedir. Oval yerden itibaren biraz enli olmak üzere aşağı doğru incelen iki tarafı keskin kılıç yapısı oluşmuştur. (Resim7)

13 numara ile sergilenen iki ağızlı bir balta genelde savaş baltası olarak kabul edilir. İki ağzın bir tarafı diğer tarafa göre geniş yapılı ancak kırılmış veya çürümüş olduğundan küçülmüş ve bu yüzden tam ucuna kadar tesbit edilememektedir. Baltanın diğer ucu ucuna doğru gidildikçe incelmekte ve oval biçim de olduğu anlaşılmaktadır. Uzun uçlu olan tarafın sap ile bağlantısının olduğu yerde bir delik görülmektedir. (Büyük bir ihtimalle baltanın bele ve yahut herhangi bir yere asılması için kullanılmıştır.) sap kısmı aşağı doğru genişlemekte ve ucuna doğru kırıklar oluşmuştur. (Resim8)

16 numara ile bir balta sapı sergilenmektedir. Sapın baltaya bağlantı yeri üzerinde bir delik yer almaktadır. Büyük ihtimalle baltayı sapa tutturmak için perçin deliği olarak kullanılmıştır. Aşağı doğru uzanan tutamak yeri kabartmalı ve yan yana çizgilerle süslenmiş ve ucuna doğru daraltılmıştır. Boyu fazla uzun değildir, ikisinin birleşimi yaklaşık bir karış kadardır. 13 numarada sergilenen yukarıda bahsettiğimiz baltaya bağlantılı olarak birlikte sergilenmektedir. (Resim8)

8 numara ile sergilenen kırık kap parçası üzerinde Eski Türk kavimlerine has hayvan stilini hatırlatan hayvan motifleri yer almaktadır. (Resim9) Hemen yanında yer alan açıklama yazısında Avrasyalı atlı savaşçı kavimlerden Kimmer ve İskitler'in

M.Ö.VIII.yüzyıl sonlarından itibaren karadenizin kuzeyine doğru yayılmaya başladıkları, yeni süvari taktikleri ve çok etkili yeni ok ve yayları sayesinde Anadolu'da 300 yıl kadar sürecek bir kargaşa döneminin yaşanmasına vesile oldukları anlatılmıştır. Ayrıca Amasya'da İskitler'e (Avrasyalı atlı göçebelere) ait bulguların Gümüşhacıköy ilçesi İmirler köyünde atıyla gömülmüş bir savaşçıya ait kurgan mezarda ve ayrıca Taşova ilçesi Destek beldesinde bulunan kurgan mezardan 250 adet İskit tipi ok ucunun bulunduğu kaydedilmiştir.

Müzedede 7 numarada sergilenen ayrı ayrı iki adet Riton hayvan başı yer almaktadır birinde kırmızı üzerine siyah ve beyaz süslemeler yer almaktadır. Gözler siyah, gözlerin altı çeneye ve ağza doğru beyaz boyalı ağız yanından gözlerin altına doğru uzanan bitki motifli süsleme yer almaktadır. Yine aynı yerde aynı numara ile sergilenen ikinci hayvan başlı Riton beyaz topraktan yapılmış ve daha sade, gözlerin ve burnun üstü kırmızı boyadan çizgilerle süslenmiştir. (Resim10)

18 numara ile sergilenen 4 tane hançer ikisi yaprak biçimli, üst geniş tarafta iki tane yan yana uzunca delik açılmış, birinin tutamağı yay şeklinde kıvrılmış, diğeri biraz düz uzandıktan sonra inceliyor eğilmiştir. Üçüncü deliksiz olanın sapı delikli olanlara göre daha kalın ve biraz da uzun en üst ucu çengel gibi eğridir. Deliksiz olan ve yanda yer alan hançer ise daha büyük ve ucu diğerlerine göre çok daha kalındır. (Resim11)

17 numara ile sergilenen hançer ise tutamağı da sağlam olarak ele geçirilmiştir hepsinden uzundur. Tutamağının en üstü geniş ve ortası delik, hançere tutturulan yere yakın kısmı geniş ve ortasında bir delik bulunmaktadır ve de hançere iki perçin vida ile tutturulmuştur. Hançerlerin açıklama kısmından anlaşıldığı kadarıyla son Tunç Çağı eseri olduğu ve M.Ö.1450 ile M.Ö.1190 yıllarına tarihlenen son Tunç Çağı eseri olduğu vurgulanmıştır. Ancak atlı kavimlerin de bu ve benzeri aletleri kullandığını dikkate aldığımızdan bu eserlerden de bahsedilmiştir. (Resim11)

Atlı göçebe kavimlerden kalan buluntuların önemlilerinden biri de at gemleridir. Amasya müzesinde yukarıda bahsettiğimiz ve 9 numara ile sergilenen üzengi biçiminde dizgin bağlantısı olan ve ağızlık kesiminde zincir gibi birbirine

geçmiş iki parçadan oluşan gem parçası İmirler'deki mezar buluntuları arasında tesbit edilmiştir. Bunun benzerlerine Norşuntepe'de de rastlanmıştır⁵⁷⁵.

Atlı göçebe kavimlerin en belirgin silahları yaylarıdır. At üstünde rahat kullanılabilecek karmaşık kavislidir. İskit kültürüne ait olan kombine ok ve yay kılıfları daha sonraları komşu ülkelere de yayılmıştır. Ok uçları taştan, kemikten, demirden ve özelliklede tunçtan yapılmıştır. İskitler'in tipik ok uçlarının üçgen şeklinde olduğu görülmektedir. İskit kurganlarında çoğu demirden olmak üzere ok ucu çıkarılmıştır. İskitler'in savaş araç-gereçleri arasında savaş baltaları da kullandıkları görülmüştür. Savaş baltalarının çok geniş sahaya yayıldıkları anlaşılmaktadır. İskitler'de kılıç ve hançer kullanımı ok ve yay kadar yaygın olmamakla birlikte kurganlardan kılıçlar ve hançerler de çıkarılmıştır⁵⁷⁶.

Müze incelemelerimizde bahsettiğimiz malzemeler içinde savaş baltaları örneklerine Anadolu'nun başka yerlerinde de rastlandığı anlaşılmaktadır. İstanbul arkeoloji müzesinde 1968 yılında satın alma yoluyla kazandırılmış ancak nerede bulunduğu bilinmeyen savaş baltası, Muş çevresinde bulunan bir başka savaş baltası ve İmirler köyündeki savaş baltalarının ortak özellikleri olduğu her üçünde namluları demirden ve bronzdan kovanlı yırtıcı kuş kafalarıyla süslü sapları dikkati çekmektedir. Savaş baltaları yakın dövüş silahı olarak kullanılmış olmalıdır. Bunların benzerleri Sibiry'a da Altay'da tagar kültüründe özellikle Minussinsk mezarlarında ele geçmiştir. İstanbul müzesindeki ve İmirler'dekinin benzerlerine Kazakistan'ın Orenburg bölgesinde de rastlanmıştır. Anadolu'da ele geçmiş olan savaş kazmaları M.Ö.VII.yüzyıla tarihlenmektedir. İskit ve Kimmerler sayesinde Anadolu'ya gelmiş olmalarına rağmen sadece İskit ve Kimmerler'e ait olmayıp Orta Asya ve güney Sibiry'a da yaşamış bütün atlı göçebe kültürlerine bağlanabilir⁵⁷⁷.

Amasya Gümüşhacıköy ilçesi İmirler köyünde daha önce kaçak kazı sonucu tesbit edilen kurgan mezar ve çevresinde 1971 yılı eylül ayında Amasya müzesi tarafından araştırmalar yapılmıştır. Son araştırma raporuna göre mezar odası 1.2m derinliğinde ve çapı ise 2.8m olarak tesbit edilmiştir. Mezarın bulunduğu kil toprakta

⁵⁷⁵ O. San, (2000), a.g.m.,s.12.

⁵⁷⁶ İlhami Durmuş, *İskitler*, 4.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s.160, 161.

⁵⁷⁷ Vuslat Müller-Karpe, "Atlı Göçebelerden Kalma Anadolu'daki Kovanlı Savaş Kazmaları", *Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler, Inmemorium İ.Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı kitabı*, Yayınlayan: Nezhil Başgelen, Editör: Armağan Erkanal, Hayat Erkanal-Halime Hüryılmaz... vd. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kanaat Matbası, İstanbul 1995, s. 233, 234.

kemikler ve yedi tane bronz ok ucu bulunmuştur. Mezar kazıcılarından dolayı sağlam ve doğal ortamında buluntulara rastlanamamıştır. Oda tabanında dağınık şekilde bulunan kemiklerin incelenmesinde insan ve at'a ait olduğu tesbit edilmiştir⁵⁷⁸.

Amasya ilinde yapılan yüzey araştırmaları ve çalışmaların önemli sonuçlarından biri Avrasyalı atlı göçebe kavimlere ait ipuçlarına ulaşılmasıdır. Geç Demir Çağı'nda Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giren ve Batı Anadolu'ya kadar ilerleyen Avrasyalı atlı göçebe savaşçılarından Kimmer boylarının bir bölümü Paphlagonia üzerinden orta Karadeniz bölgesi ve doğu Karadeniz bölgesine kadar ulaştıkları bunlara ait sayıları az da olsa arkeolojik buluntu ve belgelerden anlaşılmaktadır⁵⁷⁹.

Strabon Geographika adlı eserinde Amasya'dan bahsederken ağaçlarla dolu olduğunu, tamamının yaşamaya elverişli olduğunu, hayvan yetiştirmeye uygunluğunu vurgulamış, özellikle de atlar için otlak olduğunu belirtmiştir⁵⁸⁰. Bu özellikleri dolayısıyla atlı göçebe kavimlerin yerleşmesi veya uzun süre yaylak kışlak olarak kullanması mümkün olabilir. Bulunan arkeolojik malzemeler de bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

1.4. ÇORUM

Kızılırmak kavsi içindeki bütün Frig yerleşmelerinde Kimmerlerin akınlarına ve yıkımlarına ait izler izlenebilmektedir. Çorum-Boğazköy-Boğazkale mevkiindeki Frig yerleşmesindeki sur sistemindeki değişiklik herhalde Kimmer akınlarıyla ilgili olmalıdır. Fırtına gibi gelip geçen ve uğradığı yerleri yakıp yıkan Kimmerler Çorum ve çevresindeki şehirleride yağmaladıktan sonra fazla izde bırakmadan çekip gitmişlerdir. Daha sonra Perslerin yörede gözlemledikleri terk edilmiş yüzlerce köy yıkıntıları Kimmer akınlarından geriye kalmış olmalıdır⁵⁸¹.

Boğazköy'de M.Ö.VIII.yüzyılın sonu M.Ö.VII.yüzyılın başlarına tarihlenen Geç Demir Çağı başlarında yerleşimde değişmeler olmuş, aşağı şehir ve Büyükkaya terk edilmiş, yukarı şehrin doğusunda Güneykale ve Nişantepe denilen bölgelerde

⁵⁷⁸ Vuslat Ünal, "Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien", *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Vol. 4, 1982,(p.65-82) Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archäologie des Deutschen Achaologischen Instituts, Bonn 1982, s.66.

⁵⁷⁹Şevket Dönmez, "Amasya İli Demirçağı Yerleşmeleri", *Belleten*, Cilt: LXIX, Sayı:255, Yıl: 2005 Ağustos, T.T.K.Basımevi, Ankara 2005, s.15, 16.

⁵⁸⁰ Strabon, *Geographika*, XII, III, 39, A. Işık, (2001), a.g.e., s.103.

⁵⁸¹ Sevim Uluç, "Çorum ve Çevresi" (I.Kısım),*Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi, Çorum 1983, s.40.

yeni yerleşimler kurulmuştur. Büyükkalede hayatın devam ettiği ve tepenin tümü surla tahkim edilirken Güneykale ise kendine ait savunma sistemine sahip olmuştur. Bunu tam olarak destekleyen delillere ulaşılamamış olmakla birlikte bu tahkimatların Kimmerler'in tehlikelerine karşı alınmış bir önlem olarak yapıldığı kabul edilmektedir. Erken Demir Çağı'nda çok az olan ancak Boğazköyde Orta ve Geç Demir Çağı'nda artan metal buluntular ele geçirilmiştir. Özellikle Boğazköy'ün kuzey batı yamacında bulunan Geç Demir Çağı'na ait İskit tipi demir ve tunç ok uçları, mızrak ucu ve demirden bir miğfer hem madenciliğin gelişimini hem de atlı göçebe kavimlerin etkisini göstermektedir⁵⁸².

Boğazköy/Hattuşa'da aşağı şehir denilen bölgede Büyükkaya mevkiinde yapılan kazılarda en erken Kalkolitik Çağ'dan başlayan yerleşim izlerine rastlanmıştır. Yerleşim izlerinin devam ettiği M.Ö.XII. ve M.Ö.XI.yüzyıllarda Büyükkaya'da orta plato üzerinde başlayan yerleşim, bir şekilde devam ederek, M.Ö.IX.yüzyılda bütün Büyükkaya'yı kapsayan bir Demir Çağı yerleşmesi haline geldiği tesbit edilmiştir. Büyükkale II dönemi olarak belirlenen yerleşimin M.Ö.VIII.yüzyılda şehrin diğer kısımlarına özellikle de Büyükkale ve aşağı şehire kaydığı ve Büyükkaya'daki yerleşimde azalma görüldüğü anlaşılmıştır. Büyükkaya'nın sadece üst platoda surlarla çevrilmiş korunaklı bölgelerinde binalar bulunan yerleşim izlerine rastlanmıştır. Burası adeta dışardan gelen bir tehlikeye karşı korunmak için geri çekilebilecekleri korunaklı bir mekân olarak kullanılmış izlenimi uyandırmaktadır. Ancak yapılan çalışmalarda şiddetli bir yangın geçirmiş olduğu anlaşılan bu yerleşim alanlarının yangından sonra fazla kullanılmadığı surların içindeki yapıların azalmasından anlaşılmaktadır. M.Ö.VIII.yüzyılın sonlarından itibaren yerleşmeler aşağı ve yukarı şehirlerde devam etmiştir⁵⁸³. Burada belirtilen yangın izleri ve yerleşmelerin azalması meselesi Atlı Göçebe Kavimlerin etkisine bağlanabilir. En azından etkilerinin olabileceğini düşünmemize yarayacak bilgiler olarak kabul etmek ihtimal dâhilindedir.

Üç kanatlı ve bronzdan yapılmış İskit tipi ok uçları ki bunlar M.Ö.VII.yüzyıl ve kısmende M.Ö.VI.yüzyıl için karakteristiktir. Bu türden ok uçlarına Boğazköy

⁵⁸² Hermann Genz, "Kızılırmak Bölgesinde Demir Çağı-The Iron Age in the KızılırmakRegion", *Friglerin Gizemli Uygarlığı-The Mysterious Civilization of the Phrygians*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 131, 132, 135.

⁵⁸³ Jürgen Seeher, "Boğazköy-Hattuşa 1998 Yılı Çalışmaları", *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C:I, Ankara 24-28 Mayıs 1999, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000, s.301, 302.

kazılarında Boğazköy Ila ve Ib tabakalarında rastlanmıştır. Kovanı dışarı doğru ve üç kanatlıdır. Bogazköy Ila tabakası M.Ö.650 yıllarından önceye tarihlenmektedir. Ayrıca Boğazköy'de I.tabakada Frig katmanı olarak belirlenen alanda demirden yapılmış bir kantarma (yanaklıksız) at gemi de ele geçirilmiştir⁵⁸⁴.

Boğazköy'deki Hititlerin başkenti Hattuşa, Hititlerin yıkılması ile önemini kısa bir süre için kaybetmişse de, demir çağında da önemli bir merkezi olarak varlığını koruduğu Boğazköy kazılarında atlı göçebe kavimlere ait çok sayıda eserin bulunmasından anlaşılmıştır. Bir at donanımı takımı hayvan üslubunda işlenmiş yabani keçi betimli kayış dağıtıcısı parçası ve aralarında Anadolu'da ki en eski üç kanatlı kovanlı ok ucu örneğininde bulunduğu çok sayıda İskit tipi ok ucu ele geçirilmiştir. Boğazköy'de son demir çağı tabakasında yapıldığı tespit edilen surun Kimmerlere karşı bir önlem olarak yapıldığı da düşünülmektedir⁵⁸⁵.

Alacahöyük'te yapılan 2005 yılı kazılarında Frig tabakası açmaları sırasında üstteki çöp çukurlarının tahrip ettiği anlaşılan bölümde M.Ö.I.binyılına ait kanatlı ok ucu çöp çukurlarından birinde ele geçirilmiştir⁵⁸⁶.

Alacahöyük'te yapılan kazıların yeni döneminde I.Kültür katında madeni eserlere çok az rastlanmıştır. Frig dönemine ait bir kuyuda üç kurşun halka, bir adet fibula parçası ve iki adet de ok ucu bulunmuştur. Ok uçlarının tam benzerlerine Boğazköy-Kötüköy ve Büyükkale II kazılarında rastlanmıştır. Yine Alacahöyük kazılarında II. kültür katının 4.yapıkatında bulunan eserler arasında çiviler, deliciler, İğneler, küçük halkalar, oraklar, ok uçları ve mızrak uçları gibi tunç eserler ele geçirilmiştir⁵⁸⁷. Burada Atlı göçebe Kimmer-İskit izleri olarak özellikle İskit tipi ok uçları başta olmak üzere savaş araçlarının varlığı dikkat çekmektedir.

Çorum ili sınırları içindeki Pazarlı'da bulunmuş olan İskit tipi bir ok ucu Orta Karadeniz bölgesinden Orta Anadolu'ya geçiş bölgesinde ele geçmiş bir buluntu

⁵⁸⁴ R.Yıldırım, (1987), a.g.m., s. 452, 453 ve 461.

⁵⁸⁵T.Demir, (2008), a.g.e., s.55.

⁵⁸⁶ Aykut Çınaroğlu, Duygu Çelik, "2005 yılı Alacahöyük Kazısı", *28.Kazı Sonuçları Toplantısı*, C:2, 29 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale, Dösimm Basımevi, Ankara 2007, s.306.

⁵⁸⁷ Aykut Çınaroğlu, Duygu Çelik, *Atatürk ve Alacahöyük*, Ekici Form Ofset Matbaacılık, Ank 2010, s.116 ve 128.

olarak, bu yöredeki Avrasyalı atlı savaşçılarının varlıklarını ve Pazarlı gibi kale tipi yerleşmelerin kuruluş nedenini ortaya koymaktadır⁵⁸⁸.

Yukarıda adı geçen ok uçlarının dışında başka eserlere de rastlanmıştır. Çorum-Alaca ilçesi sınırlarındaki Pazarlı höyüğünde kazılan Geç Demir Çağı yerleşim alanında üzerinde savaşçılar ve mitolojik figürler olan pişmiş toprak levhalar ortaya çıkarılmıştır⁵⁸⁹.

Kimmer ve İskitler'in Anadolu'daki etkileri konusunda yapılan çalışmalarda özellikle Anadolu'ya girdikleri sırada karşılaştıkları kavimlerle ilişkileri konusunda yaptığımız çalışmalarda Urartu, Asur, Frig, Lidya ve bazı Geç Hitit şehir devletlerinin günümüze ulaşan arkeolojik ve yazılı belgelerinden yararlanmaya çalıştık ve M.Ö.IX-VI.yüzyıllar arasında Anadolu'daki Urartu, Frig, Lidya, Mezopotamya'daki Asur, Babil, İran'daki Manna ve Med devletlerinin tarih sahnesine çıktıkları M.Ö.VII.-V.yüzyıllarda Ön Asya ve Anadolu'da görülen Avrasyalı atlı savaşçı göçebe Kimmer ve İskitler faaliyetleriyle söz konusu bu devletleri politik ve ekonomik olarak sürekli etkilemiş ve devletlerin ve bölgenin dengelerini sürekli olarak bozmuşlardır. Kimmer ve İskitler M.Ö.VII.yüzyıldan itibaren göç ederek geldikleri bölgelerin kültürel özelliklerini Anadolu'ya, Anadolu'nunkileri de Orta Asya'ya taşımış olmalıdırlar. Anadolu'da Geç Demir Çağı'nda birdenbire ortaya çıkan orta Anadolu boya bezekli çanak çömleği üzerindeki at ve süvari figürleri Kimmer ve İskitler'in etkisini göstermektedir. Yine buna benzer olarak Alacahöyük'te Anadolu'ya yabancı olduğu gözlenen ayaklı büyük bir çömleğin dış yüzeyinde görülen grifon figürü Anadolu'daki Geç Demir Çağı çanak çömlek bezemelerine Kimmer ve İskitler sayesinde girmiş olduğu düşünülmektedir⁵⁹⁰.

Çorum, Alaca ilçesi Pazarlı höyüğünde yapılan kazılar sonucunda Frigler dönemine ait katmanda birçok eser ortaya çıkarılmıştır. Bu eserler arasında kaplama fayans parçaları üzerinde tesbit edilen resimler, kabartmalar Orta Asya, özellikle de

⁵⁸⁸ Şevket Dönmez, "Demir Nüfus ve Karadeniz", *Arkeo Atlas Dergisi*, 2012/1, İstanbul 2012, s.57. "İskitler ve ; İskit ve Kimmerlerin Anadolu'daki arkeolojik Buluntuları" turkinst_org.mht.

⁵⁸⁹ Hermann Genz, "Kızılırmak Bölgesinde Demir Çağı-The Iron Age in the KızılırmakRegion", *Friglerin Gizemli Uygarlığı-The Mysterious Civilization of the Phrygians*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.132.

⁵⁹⁰ Şevket Dönmez, "Pazırık 5.kurgan Halılarının Işığında Geç Demir Çağı Anadolu-Orta Asya Kültürel İlişkileri Üzerine Yeni Gözlemler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 16, yıl:2003, İstanbul 2003, s.16, 17. <http://www.iudergi.com/tr/index.php/sanat/article/view/8971>.

İskitlere mal edilen hayvan üslûbu olarak kabul edilen stili hatırlatacak özellikler göstermektedir. Özellikle eserler arasında bulunan çift mahmuzlu ve kanatlı ok ucu İskit tipi diye kabul edilen ok uçlarına benzemektedir⁵⁹¹. Bu ok uçlarını sadece İskit ve Kimmerler'e mal etmek zor olsa da, başka kavimlerin kendilerinin de imal edebilecekleri mümkün olsa dahi bir gerçek var ki bu ok ucunu imal eden kavimler atlı göçebe İskit-Kimmer kavimleriyle iletişim kurduktan sonra yani onlardan görüp almış olmalıdırlar. Çorum müzesinde yaptığımız incelemelerde 1 ve 2. numaralarla sergilenen Mızrak uçları, ok uçları (Resim 12) ve 4 numara ile sergilenen Orak biçimli savaş aletleri, 5 numara ile sergilenen ok uçları, 6 numara ile sergilenen mızrak uçları Atlı göçebe savaşçı Kimmer-İskitlerin bölgedeki kalıntıları olarak kabul edilebilir durumdadır.(Resim 11)

1.5. YOZGAT

İlk çağlardan beri yerleşim yeri olan Yozgat topraklarındaki bu günkü şehrin kuruluşu M.S.XVI.yüzyıl başlarına rastlamasına rağmen bölge toprakları tarih çağları boyunca Hititler, Frigler, Kimmerler, Persler, İskender İmparatorluğu ve Roma-Bizans hâkimiyetlerini arka arkaya kesintisiz yaşamıştır. Bu dönemden sonra da Türk hâkimiyeti başlamıştır⁵⁹².

Yozgat il kültür müdürlüğünce hazırlanan ve 4. sürmeli festivali komitesince bastırılan tanıtım broşüründe Kimmerler'in Yozgat'ta hakimiyet dönemi olarak M.Ö.676-600 yılları gösterilmiş ve hemen devamında da Lidyalılar'ın M.Ö.600-546 yılları arasında devam eden hâkimiyet yılları verilmiştir⁵⁹³. Ancak bilgilerin nereden alındığı belirtilmemiştir.

Alışarhöyük: Yozgat'taki en eski yerleşim yerlerinden biri olan Alışar höyüğü, Frigler'den sonra Roma dönemine kadar Anadolu tarihi gelişmelerini izlemenin mümkün olduğu önemli bir yerleşim yeridir. Alışar höyüğünde adı geçen tarihi dönem içinde Kimmerler'e, İskender İmparatorluğu'na, Galatlar'a ait izleri tek tek eşya kap, kakak parçaları halinde ele geçirmek mümkün olmuştur. Alışar höyüğü tarihin bütün devirlerinde hem ticareti korumak, hem emniyeti ele almak için

⁵⁹¹ Hamit Koşay, "Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı", *Belleten*, C:3, Sa:9, I.baskı:1939, II.baskı:1994, T.T.K.Basımevi, Ankara, 1994, s.10,11,12, Ok ucu, Lev. xxxvi, Şekil 42.

⁵⁹² *Yozgat 1991 İl Yıllığı*, s.33.

⁵⁹³ Yozgat İl kültür Müdürlüğü, *4.Sürmeli Festivali Yozgat Broşürü*, s.1.

kullanılan ve de önemini kaybetmeyen bir karakol olarak varlığını devam ettirmiştir⁵⁹⁴.

Alişar'da elegeçen ve Erken Frig stili olarak kabul edilen ve M.Ö.750-730 yıllarına tarihlenen vazoların üzerindeki geyik figürleri, yine Anadolu medeniyetler müzesinde sergilenen ve M.Ö.730-725 yıllarına tarihlenen bir başka Alişar vazosu üzerindeki hayvan betimlemeleri ve geç Frig stili Alişar vazoları olarak nitelenen ve M.Ö.VII.yüzyılın ikinci dörtlüğü ve ikinci yarısına tarihlenen vazolar üzerindeki değişik hayvanlardan oluşan süslemeler⁵⁹⁵ bozkır göçebelerine ait İskit Hayvan üslubunu hatırlatabilecek şekiller olarak dikkat çekmektedir.

Yozgat-Kerkenes Dağ: Yozgat'ın Sorgun ilçesi sınırları içinde yer alan Kerkenes dağ ilk defa 1899 yılında J.G.C. Anderson tarafından keşfedilmiş,1926 yılında H.H.V.Osten ve E.Forrer incelemelerde bulunmuş ve E.Forrer burasının kimmerlerin merkezi olduğunu iddia etmiştir.1928 yılında E.F.Schmidt burada kısa süreli inceleme ve kazılar yapmış ve bulduğu sonuçları yayınlamış olmasına rağmen kime ait olduğu ve tarihlenmesi konusunda yorum yapmamıştır.1931-1932 yıllarında K.Bittel araştırmalarda bulunup Mimari kalıntılar ve tahkimat sisteminin Alişar, Boğazköy deki Büyükkale yerleşimi, Akalan ve Göllüdağ gibi Hitit sonrası kale yerleşimleriyle benzerlik gösterdiğine dikkat çekmiş vede burada bulduğu ok uçları, fibula, çivi gibi metal malzemelerin Büyükkale'dekilerle aynen benzediğini dolayısıyla M.Ö.VII.yüzyıla tarihlenmesinin gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca K.Bittel burada bulduğu bronz kemer tokasının İskit öncesi bronz devrindeki Kimmerler'e ait olduğunu veya Trako-Kimmerlere atfedilebileceğini belirtmiştir. F.Holste'de Kimmerlerin hem Anadolu'ya hemde Tuna boylarına dağıldıklarında göstermesi bakımından Anadolu'daki bir balta, iki tarafı işlenmiş iğne ve bir tip gürz başından oluşan bazı buluntuların Trako-Kimmerlere ait olabileceğini belirtmiştir. K.Bittel bu kalıntılar hakkında daha temkinli yorum yaparak bunları tahmini Kimmer buluntuları şeklinde yorumlamıştır. K.Bittel Anadolu'da Kimmer Devletinin varlığını kabul etmiş

⁵⁹⁴ Remzi Oğuz Arık, "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnographya Dergisi*, Sa:1, Devlet Matbası, İstanbul 1933, s. 60, 61.

⁵⁹⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları,17.basım, Ankara 2005, s.271 (Res.169 a-b,) s.272 (Res. 170), s.273(Res.172 a-f) .

olmakla birlikte Kerkenes Dağın Kimmerlerin merkezi olduğu tezini de kabul etmemiştir⁵⁹⁶.

Kerkenes Dağ yerleşim alanı Kapadokya düzlüğünün kuzeybatı ucunda, yüksekliği deniz seviyesinden yaklaşık 1400m ve granit kayalardan oluşmuş bir dağın üzerinde bulunmaktadır. İran'ı Avrupa'ya bağlayan doğu-batı transit yolunun üzerinde ve Akdeniz'le Karadenizi de birbirine bağlayan doğal yolun yakınında yer almaktadır. Bugünkü Türkiye'nin merkezine de yakın doğal bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Şehrin boyutları yaklaşık olarak 2,5 x 1,5 km ve şehir sur duvarının uzunluğu yaklaşık 7 km'dir; bu ölçüleriyle şehir Anadolu'da bu güne kadar bulunmuş Hellenistik Dönem öncesine ait en büyük sit olma özelliğine sahiptir. Dikkat çekici noktalardan biri şehrin kısa ömürlü olmasına rağmen sur içinde kalan yerde yoğun yapılaşmadır. Fakat tek başına büyüklük ve planlı yerleşme, yoğun ve sürekli bir şehir nüfusunu gerektirmeyebilir; Kerkenes şehrinin tarihi Geç Demir Çağı'na uzanmaktadır. Çıkarılan keramik parçalarının Alisharhöyük'te çıkarılanlarla karşılaştırılmasına göre Alishardaki V. katmana benzerliği tasbit edilmiştir. Buradan hareketle, Kerkenes Dağ'ında yer alan sit M.Ö.VI. veya M.Ö.VII.yüzyılda inşa edilmiş ve terk edilmiş olmalıdır. Yazılı kaynaklardan sadece Herodot'un (1. Kitap 76) Pteria şehri olarak Boğazköy yakınlarında bir yerde diye belirttiği ve Medlerle-Lidyalılar'ın Güneş tutulmasıyla sona eren savaşlarını anlatırken bahsettiği yerin Kerkenes olabileceği düşünülmektedir. Kerkenes Dağ'daki bu şehir Hitit ve sonrasındaki Geç Hitit ve anayurdu Anadolu olan diğer medeniyetlerin geleneğinden farklı bir yapı arz etmektedir. Kazı ekibinin açıklanması gerekir diye belirttiği öneriye göre şu ana kadar edindikleri izlenim Kerkenes şehrinin stratejik askeri ve idari bir merkez olarak inşa edilmiş bir yerleşim yeri olduğudur⁵⁹⁷.

Kerkenes Dağ; 2000 yılı kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan ve İran etkisi gösterdiği vurgulanan saray yapısı örneğinde 22 dikmeli salon kalıntısının ortaya çıkarılması ve şehrin diğer bölgelerinde de bu örneğe uygun dikmeli yapıların varlığı ve bu mimari yapının Anadolu'ya yabancı olması düşüncesinden hareketle Kerkenes şehrinin kazı ekibi tarafından bir Med şehri olarak yorumlanmasına sebep

⁵⁹⁶M.Taner Tarhan, Eski Çağ'da Kimmerler Problemi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü.Ed.Fak. Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972, s.144, 145, 146.

⁵⁹⁷ Françoise Summers, Geoffrey Summers, "Kerkenes Dağ 1994", *13.A.S.Toplantısı* Cilt:1,29 Mayıs-2 Haziran 1995, Ankara, T.C.KültürBakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, s. 99, 100, 101, 102, 104, 108.

olmuştur. Bu dönem kazı sonuçlarının Demir Çağı başkentinin büyüklüğü ve karmaşıklığına ışık tutan yeni bulguların elde edilmesini sağladığı da ayrıca vurgulanmıştır. Kazı sırasında şehrin yok oluşu ile eş zamanlı olduğunu kabul ettiğimiz yangın tabakasında buluntulara rastlanmıştır. Ele geçirilen buluntular arasında Mısır ürünü olduğu ihtimali vurgulanan oymalı fildişi parçası, yüzeyinde kazılmış işaretler bulunan keramik parçaları ve **kovanlı ok uçları** yer almaktadır. Burada bulunan ok ucu Gordion'da ortaya çıkarılanlara benzetilmiş ve Med kralı Büyük Kyros'un M.Ö.547 yılındaki Lidyalılarla yaptığı Pteria Savaşı'ndan (Kerkenes) sonra Sart'a yürümesiyle ilişkilendirilmiştir⁵⁹⁸.

2008 yılı kazılarına kadar kazılmış olan CBS ulaşım deneme açmalarının Kerkenes'teki uzaktan algılama çalışmalarından çıkarılmış olan iki sonucu doğrulaması ilgi çekicidir. Bunlardan birincisi Demir Çağı kentinin kentsel yapı blokları ve birimleri ile dolu olduğu, ikincisi ise kentin kısa ömürlü olduğudur. Aynı zamanda kentin M.Ö.VI.yüzyılda yangın sonucu yıkıma uğradığı da ispatlanmıştır⁵⁹⁹.

Kerkenes Dağ'daki 2009 yılı kazılarında Ortakule'nin köşesinde ayakta duran anikonik bir granit stel, kısmen yanmış bir insan iskeleti ve taş döşemenin hemen üstünde bulunmuş bakır alaşımli birbirine çok benzeyen iki adet **çift-loblu ok ucu** bulunmuştur⁶⁰⁰. Bu ok ucu örneklerinin İskit tipi ok uçlarına benzerliği dikkatten kaçmamalıdır.(Resim 13)

Kerkenes 2010 kazılarında; jeofiziksel verilere göre tesbit edilen ve şehrin nihaî yıkımı esnasında kasten ateşe verildiği anlaşılan büyük binalar tespit edilmiştir. A ve B yapısı olarak belirtilen yapılardan B yapısının daha iyi korunduğu kuzey odasının taş kaplı tabanında çok sayıda objenin bulunduğu görülmüştür. Buluntular; iki oda arasında yer alan ahşap kapıya ait yanmış ağaç kalıntıları ile kapıyı bir arada tutmaya yaramış, delikli demir şerit parçaları, bakır alaşımından **bir ok ucu**, üç

⁵⁹⁸ Geoffrey D. Summers, Françoise Summers, David Stronach, Musa Özcan, "Kerkenes Dağı Projesi 2000", 23. *kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Ankara, 28 Mayıs 1 Haziran 2001, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, s.439 ve 442.

⁵⁹⁹ Geoffrey D.Summers, Françoise Summers, Scott Branting, " Kerkenes 2008" *31.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: III,25-29 Mayıs 2009, Denizli, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. Ankara 2010, s.53,54.

⁶⁰⁰ Geoffrey D. Summers, Françoise Summers, "Kerkenes 2009", *32.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, Allâme Tanıtım Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011, s.384.

ayaklı bir taş kap, kalay-antimon alaşımından küçük bir boncuk, yıldız şeklinde iki gümüş obje ve orta büyüklükte birçok çanak çömlek parçasından oluşmaktadır⁶⁰¹.

Yozgat Müzesinde yaptığımız incelemelerde İskit tipi olarak kabul edilebilecek ok uçlarına rastlanmıştır. Envanter numaralarına göre sıraladığımız ok uçlarının sayısı yedidir. Sırasıyla 676 numara da Kerkenes harabelerinde müze görevlilerinin incelemeleri sırasında yüzeyde bulunduğu ve kayıt altına alındığı belirtilen uzunluğu 4.9 cm. maksimum eni 1.2cm olan okucu yuvarlak sap kısmında bir mahmuz sağlam olarak varlığını devam ettirmektedir. Yan kısımlarında biraz keskin iki taraflı çıkıntılara sahiptir. Müzeye 12.06.1989 tarihinde getirilmiş ve kayıtlara Roma Çağı olarak yazılmıştır. Envanter no 700 olan bronz ok ucu uzunluğu 4cm, eni,1cm olarak kaydedilmiştir. Bir ucu silindirik, içi boş, diğer ucu yaprak şeklinde yassılaştırmış ve ucu sivri ve silindirik yerde yuvarlak kesitli kıvrımlı mahmuz yer almaktadır. Müzeye nereden geldiği ve nerede bulunduğu dair bir kayıt düşülmemiş sadece etütlükler arasından ayrıldığı kaydedilmiştir. Roma Çağı olarak kayıtlanmıştır. Üçüncü ok ucumuz 1208 envanter no ile kayıtlıdır. Diğer ikisine göre daha keskin ve üçgen yapılı ve üç kanatlıdır. Uzunluğu 3cm eni 1.2 cm'dir. Silindirik sap kısmı ile üçgen yapılı kısmın başlangıcında bir mahmuz vardır. Silindirik sapında üç tane delik yer almaktadır. Nihat Şahin adlı bir şahıstan satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış ancak nerede bulunduğu kaydedilmemiştir. Çağı yine Roma olarak kaydedilmiştir. 1209 envanter nolu ok ucu bronzdan yapılmış iki kanatlı silindirik yapılıdır. Gövde sapın devamı şeklinde ve her iki yanında yası elips çıkıntı yer almaktadır. Sap üzerinde küçük bir mahmuz bulunmaktadır. Uzunluğu 4.7 cm, eni 1.1 cm'dir. Nihat Şahin adlı şahıstan satın alınarak 23.12.1992 tarihinde müzeye kazandırılmıştır. Yine nerede bulunduğu kaydedilmemiştir. Bunun çağı da Roma olarak kaydedilmiştir. 1215 envanter nolu bronz ok ucu diğerlerine oranla çok daha küçük uzunluğu 2.3 cm.eni 0.8 cm'dir. Sapı silindirik içi boş ve mahmuzludur. Mahmuzu kırılmıştır. Üç kanatlıdır. Yine Nihat Şahin'den satın alınmış ancak bulunduğu yer kaydedilmemiştir.23.12.1992'de müzeye kazandırılmıştır. Çağı da Roma olarak kaydedilmiştir. 1219 Envanter nolu Bronz ok ucu diğerlerinden biraz farklıdır. Silindirik ve içi boş saplı enli ve oval şekillidir. İki kanatlıdır. Sap kısmında

⁶⁰¹ Geoffrey Summers, Scott Branting, Sevil BaltalıTırpan, Nilüfer BaturayoğluYöneş, Joseph Lehner, "Kerkenes 2010", *33.Kazı Sonuçları Toplantısı*, C:4,23-28 Mayıs 2011Malatya, İsmail Aygöl Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. Ankara 2012, s.536, 537.

delik vardır. Mahmuzu yoktur. Uzunluğu 4 cm.Maksimum eni 1.2 cm'dir. Yine Nihat Şahin'den satın alınmış 23.12.1992'de müzeye kazandırılmıştır. Buluntu yerinin kaydedilmediği görülmektedir. 1596 Envanter nolu ok ucu Yerköy Asliye Ceza Mahkemesi 2008/62 nolu kararı ile Tuncay Gülhan adlı şahıstan satın alındığı belirtilmiştir. Bronzdan yapılmış kovanlı ve mahmuzludur. Mahmuzu daha büyük ve belirgindir. Kovan kısmı uca doğru giderek ortasını bombelemiştir. Bir tarafında diklemesine üç çizgi bulunmaktadır. Kovan kısmında yuvarlak bir delik yer almaktadır. 12.05.2006 tarihinde müzeye getirilmiş ve yine çağı Roma olarak kaydedilmiştir. (Resim 13)

Yozgat Müzesinde incelediğimiz ok uçlarının herhangi bir inceleme ve açıklama gereği duyulmadan Roma Çağı eseri olarak kaydedildiği görülmektedir. Fakat ok uçlarının tamamı İskit-Kimmer ve Kafkaslar'daki komşularına ait olduğu vurgulanan ok uçları ile bire bir benzedikleri görülmektedir. Benzerlikler için Grakov'un çizimlerine ve anlatımlarına bakılabilir⁶⁰². Aynı zamanda Yozgat müzesindeki bu eserler Amasya Gümüşhacıköy ilçesi İmirler köyünde ele geçirilen ok uçlarıyla da benzerlikleri dikkat çekmektedir⁶⁰³.

Ok uçlarının nereden geldiği meselesi tam olarak açıklanmamış Yozgat ve çevresinden olduğu kabul edimekle birlikte müzeye satan kişiler veya alınışı sırasında kaydeden müze görevlileri nerede bulunduğunu belirtmemişlerdir. Ancak 1928 yılında Kerkenes Dağ'da araştırma ve kazı yapan ekibin bulduğu ok uçlarının da şekil ve yapı bakımından müzedekilerle aynı olduğu görülmektedir⁶⁰⁴.

Yozgat müzesinde atlı göçebe kavimlere ait olması muhtemel eserler arasında 1420 envanter nolu boynuzdan yapılmış at donanımı takımı parçası (kayış dağıtıcısı) dikkati çekmektedir. Uzunluğu 15.3 cm. ağız genişliği 2.9 cm., uç genişliği 0.6 cm'dir. Harun Paksoy adında bir şahıstan satın alınmak yoluyla 15.10.2002 tarihinde müzeye kazandırılmıştır. Ne yazık ki nerede bulunduğu kaydedilmemiştir. Geniş olan ağız kısmında karşılıklı iki delik yer almakta, ağzın 7,8 cm. aşağısından başlamak üzere dört taraftan karşılıklı delikler bulunmaktadır. (Resim 14)

⁶⁰² B.N.Krakov, *İskitler*, Çev: D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s.180,181.

⁶⁰³ Vuslat Ünal, "Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien", *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Vol. 4, 1982,(p.65-82) Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archaologie des Deutschen Aechaologischen Instituts, Bonn 1982, s. 66, 67.

⁶⁰⁴ Erich F.Schmidt, "Test Excavation in The City On Kerkenes Dagh", *The American Journal Of Semitic Languages And Literatures*, Volume: XLV, Number:4,July 1929, s. 269, (şekil,69).

Orta Anadolu'da, tarihleri Demir Çağı'ndan Helenistik ve Roma dönemlerine uzanan, çok sayıda ve farklı biçimlerde mezar tümülüsleri bulunmaktadır. Fakat Kerkenes'in özellikle batı sırtlarında, bir kısmı kesinlikle ölünün yakılması için düzenlenmiş, çok sayıda tümülüsün yoğunlaştığı bir alan bulunmaktadır. Bu tümülüslerin tamamı değilse de çoğunun şehirle ilişkili olduğu rahatlıkla düşünülebilirse de bu durum şehrin tüm sakinlerinin bu biçimde gömüldüğü anlamına gelmez. Bilindiği gibi, tümülüsler Demir Çağı Frigyası'nın Gordion Ankara bölgesine özgü bir niteliktedir⁶⁰⁵. Kerkenes dağda yapılan çalışmalar sırasında 1993 yılında çevrede incelemeler yaparak bölgede bulunan yerleşim yerleri incelenmiş Kerkenes dağın enyüksek noktasında bulunan Gözbaba denilen yerde tarihlendirilememiş bir tümülüs tesbit edilmiştir. Bu alanın tamamında karışık bir şekilde tarihleri, yapı tekniği ve yeri birbirinden farklı çoğu yağmalanmış birçok tümülüs tesbit edilmiştir. Bunun dışında daha yüksek kesimlerde mevsimlik kamplar kurulduğuna dair yaygın izler vardır⁶⁰⁶. Mevsimlik kampların göçebe yaşam süren atlı kavimlerin yerleştiği yerler olma ihtimali göz önüne alınırsa daha önce bahsettiğimiz İskit tipi ok uçları vb. malzemelerle de desteklenen bilgilerden Kimmer-İskitler'in bölgede varlığına hükmetmek mümkün olabilir.

1.6. ANKARA

Türkler yeni yerleşecekleri bölgelere yer adları koyarken o yörenin ekonomik ve coğrafi değerlerini göz önüne almışlar veyahut da göç edip geldikleri yere eski yurtlarının ve mensubu oldukları boy adlarının isimlerini vermişlerdir. Ankara adının Bu günkü Rusya Federasyonu içinde yer alan Orta Asya'da Baykal gölü çevresindeki Tiftik(Ankara)keçisiyle meşhur Angara şehri adına benzemesi örneğindeki gibi isimlere Anadolu'da sıkça rastlanmaktadır. Sibirya'daki Angara bölgesi ile Anadolu'daki Ankara bölgesinin coğrafi ve beşeri özellikleri birbiriyle örtüşmektedir⁶⁰⁷.

Bu isimlendirmelerden hareketle Ankara'da Kimmer varlığına dair verilerden biri olarak Kızılcahamam-Güdül ve Beypazarı havzasında yer alan Kirmir çayının

⁶⁰⁵ Geoffrey Summers, Françoise Summers, "Kerkenes Projesi 2003 yılı Araştırma Sezonu Ön Raporu", s.15. <http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk2/17downlds/reportPdf/03reptrdjet.pdf>.

⁶⁰⁶ Geoffrey D. Summers, "Kerkenes Dağ 1993", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 30 Mayıs 3 Haziran 1994, Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, s.570,571.

⁶⁰⁷ Hızırбек Gayretullah, "Ankara Adına Dair", *Türk Yurdu*, Cilt:22, Sayı:178, Ankara, Haziran 2002, s.59.

adının Kimmerleri çağrıştırdığı gerçeği dikkate alınmalıdır⁶⁰⁸. Rusya Federasyonu içindeki Sibirya bölgesinde Angara şehrinin yanında bölgede Angara Nehri adıyla birde akarsu bulunmaktadır⁶⁰⁹.

Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara ve Ankara isminin kaynağı Sakalar'ın mirasıdır. İlgi çekici bir şekilde tıpkı Ankara gibi tiftik keçisiyle meşhur olan ve bugünkü Yakutistan'da bulunan Angara isimli bir şehir isminin benzerliği dikkat çekmektedir⁶¹⁰.

Ankara'nın tarihi arkeolojik buluntulara göre Frigler döneminde başlamaktadır. Hacıbayram tepesi, Hal çevresinden Çankırı kapı ve Dışkapı'ya kadar olan bölgelerde Frig höyükleri yer almakta, Anıtkabir, Bahçelievler ve Çiftlik'teki tümülüsler asillere ait mezarlar olarak kabul edilirken, İstasyon civarında da halk mezarlığının varlığı kabul edilmiştir. Mezarlardan çıkarılan eşyaların zenginliğine göre Ankara önemli bir yerleşim alanı olmalıdır. Ankara Frig devletini yıkan akıncı Kimmerler'in geri çekilişlerine kadar onların hâkimiyetinde kalmış, Kimmerler çekildikten sonra da Lidyalılar'ın hâkimiyetine girmiştir⁶¹¹.

Gordion'daki kazılardan anlaşılacağı üzere Ankara M.Ö.700 yıllarında Kimmerler'in saldırılarına uğramış, Kimmerler'in Ankara ve civarındaki etkisi aynı tarihlere denk gelen tümülüslerde yangın izlerinden ve çıkarılan malzemelerden anlaşılabilir. Atatürk Orman Fidanlığı'ndaki tümülüs başta olmak üzere bu tümülüslerin Kimmerler'e ait olabileceği ileri sürülmektedir. Gordion'da 100 adet tümülüs tesbit edilirken Ankara'da da 20 adet tümülüse rastlanmıştır⁶¹².

Gordion'da yapılan Tümülüs kazılarında Gordion şehrinin Kimmerler tarafından yakılıp yıkılmasından sonraya tarihlendirilen tümülüslerden J tümülüsünde ele geçirilen 6 adet İskit tipi ok uçları ve P Tümülüsünden çıkarılan plakalar üzerinde Hayvan Üslubu özellikleri gösteren hayvan betimlemelerinde

⁶⁰⁸ Bilâl Ak, "Ankara Adının Kaynağı ve Yeni Bir Yaklaşım", *TürkYurdu*, C:22, S:176, Ankara Nisan 2002, s.59,60.

⁶⁰⁹ <http://tr.wikipedia.org/wiki/İrkutsk>.

⁶¹⁰ Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinin Tarihî Alt Yapısı (Tarih-EtnikYapı-Dil-Kültür)*, Genel kurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s.17.

⁶¹¹ Sargon Erdem, "İslam Öncesi Ankara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:3, İstanbul, s.202.

⁶¹² Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, Ergi D.Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Dost Kitabevi, Ankara 2005, s.55 ve 59.

bölgede etkileri kabul edilen Kimmerlerin varlığı veya bu eserleri etkilediği kabul edilebilir⁶¹³.

Günümüzde Ankara kalesi ve Ulus'un merkezinin güneybatısında, Atatürk Orman Çiftliği-Anıttepe-Bahçelievler arasında kalan bölgede M.Ö.VIII.yüzyıl ile M.Ö.VI.yüzyıllara tarihlenen tümülüslerle kaplı nekropol denecek bir alan tesbit edilmiştir. Yapılan araştırmalarda burada 20 tümülüsün yeri tesbit edilmiştir⁶¹⁴.

Ankara tümülüs kazıları; Ankara'da ilk tümülüs kazıları 1910 yılında Makridi Bey tarafından yapılmış 16 tane yığma mezardan oluşan nekropol alanı tesbit edilmiş ve açılan üç tümülüsten birinde üçüncü tümülüste bir at başlığı ve at gemine ait olduğu düşünülen tunç levha parçaları ile kalkan ya da elbiseyi süsleyen levhalar bulunmuştur. Bu malzemeler adı geçen tümülüs mezarı Ankara'daki Frig mezarı olarak kabul edilen diğer mezarlardan, özellikle Gordion'un eski tümülüsleriyle Anıtkabir ve Fidanlık'taki yığma mezarlardan ayırmaktadır. Çünkü bu mezarlardaki malzemeler ve benzerleri adı geçenlerde ele geçmemiştir. Bundan başka Makridi'nin açmış olduğu ikinci tümülüste yanmış bir insan cesedi ve at iskeletine rastlanmış bu durumu değerlendiren araştırmacı bu tümülüs mezarın Kimmerlerle ilgili olduğunu kabul etmiş ve Kimmer göçleri ile alakalı olan bu tümülüsün Geç Frig Çağı'na M.Ö.VI.yüzyılın başlangıcına ve Friglerin Lidya hâkimiyetine girdiği tarihten sonraya ait olduğunu da belirtmiştir⁶¹⁵.

Ankara'nın merkezinde **Ulus Çankırı Kapı** denilen yerde yapılan kazı çalışmalarında Frig katında çıkarılan kabartmalı, astarsız ve gri renkli bir çanak parçası üzerinde çanağın boyun kısmını çevreleyen bir süvari figürü dikkat çekmektedir. Burada tasvir edilen kabartma da at dörtnala koşar vaziyette, ağzında gem vardır. Kuyruğu uzun ve yelesi kalkıktır. Üzerinde yer alan binici (süvari) ata sıkıca tutunmuş ve dik durmaktadır. Ayak kısmı görünmemektedir⁶¹⁶. Atlı göçebe

⁶¹³ E.L.Kohler, "Phrygian animal style and Nomadic Art", *Dark Ages And Nomads c.1000 B.C.Studies In Iranian And Anatolian Archaeology*, Editör: Machteld J.Mellink ve diğerleri, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1964, s.58vd.

⁶¹⁴ Numan Tuna, "ODTÜ Müzesi'nin Ankara Frig Nekropolü'nde Araştırma ve Kurtarma Kazıları", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, birinci baskı, İstanbul 2007, s.100.

⁶¹⁵ Tahsin Özgüç, "Anadoluda Arkeoloji Araştırmaları", *Belleten*, Cilt: X,Sayı:40,Ekim1946,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946, s.584 ve 588, 589.

⁶¹⁶ Necati Dolunay, "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Çankırıkapı Hafriyatı", *Belleten*, C:5,Sa:19, I.baskı 1941, II.baskı, T.T.K.Basımevi, Ankara 1995, s.263.

kavimleri hatırlatan bulgular arasında sayabileceğimiz ve hayvan üslûbu örneğinde bir buluntu olarak kabul edilmesi mümkün görünmektedir.

Ankara Tren İstasyonu arkasında tespit edilen tümülüslerde 3.8.1925 tarihinde kazılar yapılmaya başlanmıştır. İlk açılan büyük yığmada hayvan dişleri ve kemiklerine rastlanmıştır, daha sonra açılan iki mezarda ise Frigler'e ait olduğu kabul edilen tunç bir vazo, demir ve ahşap mobilya parçaları ele geçirilmiştir. Bu tümülüslerin batısında açılan üçüncü tümülüste savaşçı ve ona ait at iskeletine rastlanmıştır. İskeletlerin biraz ilerisinde savaşçının elbisesine ve silahlarına ait küçük madeni eşyalara da rastlanmıştır. Bu tümülüslerin bir veya birkaç savaşçıya ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca burada ölü yakma geleneğininde olduğunu gösteren delillere de rastlanmıştır⁶¹⁷.

Ankara Anıtkabir alanında da tümülüs kazısı yapılmış mezar çukurunun doğu batı yönlü olduğu kalın kalaslarla sandıklandığı anlaşılmıştır. Mezar içinde ölü hediyelerine rastlanmıştır bunlar arasında halka tablalı üçayak (tripode), sekiz adet mızrak ucu, üç adet madeni tas dikkati çekmektedir. Anıtkabir alanında tümülüslerden oluşan bir nekropolün varlığı anlaşılmıştır. İlk açılan mezar dışında ikinci bir mezar daha açılmış diğerine göre küçük olan bu mezarda da bazılarının içi külle dolu çömlekler, çeşitli maden kap parçaları ve demir sehpaye ait parçalar ele geçirilmiştir. Buluntuların tarihlenmesinden anlaşıldığına göre M.Ö.VIII.yüzyılın sonu ve M.Ö.VII.yüzyıla ait oldukları anlaşılmıştır⁶¹⁸.

Ankara Gazi Çiftliği'nde ortaya çıkarılmış ve İstanbul Arkeoloji Müzesi deposuna götürülmüş Frig Çağı eserleri bize atlı göçebe kavimlerin izlerini hatırlatmaktadır. Bu eserler arasında keramik parçaları, kabzası delik iki adet ok ucu, ortasında delikli demirleri olan Bronzdan yapılmış üç halkalı birbirine aynen benzeyen iki adet eşya ki muhtemelen koşum takımı parçasıdır. Bu bronz parçanın at kantarması parçası içinde kullanılan ucu topuz şeklinde parçalardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında kemer tokasına benzeyen ancak kemere göre daha

⁶¹⁷Nurettin Can Gülekli, *Ankara Tarih-Arkeoloji*, Doğu Matbaası, Ankara 1948, s.87.

⁶¹⁸*Belleten, Haberler*, Cilt: X,Sayı:37,Ocak 1946,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946, s.223.

enli, olan at donanımı takımı veya at arabasına ait bir parça olması ihtimal dâhilinde görülen buluntu ayrıca dikkat çekmektedir⁶¹⁹.

Gazi Orman Çiftliği Fidanlığı'nda su kuyusu açılırken tesadüfen tesbit edilen kabartmanın bulunması sonrası Atatürk'ün emriyle kazı yapılmış ve bronzdan yapılmış taslar, mutfak eşyaları, fibula ve düğmeler çıkarılmış, bazılarının içinde çürük ağaç parçaları olan 5 adet paslanmış mızrak ucu bunların yanında madeni ok uçları da bulunmuştur⁶²⁰. Frigler dönemine ait bu veriler atlı göçebe kavimlerin izlerinin varlığı olarak kabul edilecek niteliktedirler.

Ankara Beştepeler tümülüslerinde yapılan kazılarda da mezarlarda ölü eşyalarına rastlanmıştır. Toprak kaplar ve üçayak (tripode), tunçtan yapılmış kemer tokası, tunç kap kacak parçaları, yedi adet dilimli tunç mızrak ucu, tunçtan imal edilmiş düğme ve yine tunçtan ok ucu ve kumaş parçaları ortaya çıkarılmıştır. Buluntulardan anlaşılacağı üzere bu mezarın bir savaşçıya ait olduğu anlaşılmaktadır⁶²¹. Bu mezarlardaki eserler Atlı göçebe kültürüne ait savaşçı mezarı olma ihtimali gösteren buluntular vermesi bakımından önemlidir.

Ankara'ya 60 km mesafede Ankara-Polatlı yolu üzerinde, Yenidoğan İstasyonu ile Hacı Tuğrul köyü arasında kalan sahanın tam ortasında 1/25000 ölçekli haritada **Karahöyük** adı ile gösterilmiştir. Eski kral yolu üzerinde ve arazisi içinde bulunduğu köyden dolayı **Tuğrul höyük** olarak da adlandırılmaktadır. **Yenidoğan Höyüğü**, Ankara ve Ankara'nın yakın çevresinde bulunan yerleşme yerlerinden en büyüğüdür. Kazılarda höyük üzerinde M.Ö.IV.yüzyıldan daha sonraki döneme ait yerleşmeye rastlanmamıştır. Dış surda yapılan-kazıda büyük bir yangına işaret eden kalıntılara rastlanmıştır. Bu hususu da dikkate alarak, kalenin Kimmerler tarafından istila edildiği ve bu sırada tahrip edildiği söylenebilmektedir⁶²².

Karalar hafriyatı; Karalar köyü Ankara'ya 60 km. uzaklıkta ve kuzeybatısında merkez ilçeye bağlı Bitik nahiyesine bağlı bir köydür. Bu köyde 1933

⁶¹⁹ Nezih Fıratlı, "Ankara Frig Nekropolüne Ait Bir Buluntu", *Belleten*, Cilt:23, Sayı:90, Nisan 1959, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.203, 204.

⁶²⁰ Hamit Zübeyir Koşay, "Ankara Gazi Orman Fidanlığında Bulunan Eserler", *Türk Tarihi ve Arkeolojya Dergisi*, S:1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1933, s.6 ve 17, Nurettin Can Güleklî, *Ankara Tarih-Arkeoloji*, Doğu Matbaası, Ankara 1948, s.88.

⁶²¹ Nurettin Can Güleklî, *Ankara Tarih-Arkeoloji*, Doğu Matbaası, Ankara 1948, s.85.

⁶²² Burhan Tezcan, "Yenidoğan Höyüğü (Tuğrul Höyük) Kazısı 1979", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 11-15 Şubat 1980, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay. Ankara 1980, s.43 ve 45.

yılında yapılan tümülüs kazılarında birden çok tümülüs ortaya çıkarılmıştır. Tümülüslerde at iskeletleri ve savaş malzemelerine rastlanmıştır. Karalar hafriyatında bulunan eşyaların tarihlenmesinde genel kanaat Hellenistik dönem hatta Galat krallarından Amyntas adına izafeten yazılı kitabe parçası ve eşyaların varlığından bahsedilse de bazı buluntuların Frig dönemine ait olması gerektiği de vurgulanmıştır. Ancak mezarlarda çıkan at iskeletlerine ait kalıntılar, demir bıçak veya hançer parçaları, giyim ve silah takımı parçaları mezarda adı geçen savaşçının aslının şarkın steplerinde aranması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca mezarların yapısı çamur sıva ile sıvanması kerpiç, taş tabakalar ve taşların karışık iriliği Orta Asya kurganlarında da görülmektedir. Bu tümülüs Ankara Gazi Fidanlığı'ndaki Frig ve Kimmer buluntuları veren kurganı hatırlatmaktadır⁶²³. Bu sonuçlara bakılırsa Ankara ve çevresinde atlı göçebe kavimlerin varlığına, tümülüs verileri iyi birer örnek teşkil etmektedirler.

Gordionda 1955 yılında yapılan tümülüs kazılarında küçük bir tümülüs kazılmış (5 m. yüksekliğinde ve 100 m. çapında)tır. Açılan çukura ağaçtan mezar odası yapılmış ağaç mezar odası ile çukur duvar arasında kalan bölüm moloz taşlarla doldurulmuştur. İşlenmemiş toprağın doğusunda onun duvarı ile ağaç mezar odasının dış duvarı arasında iki at iskeletine rastlanmıştır. İskeletlerin dışında burada atlara ait gem parçaları, atların kafataslarında bronzdan plakalar bulunmuştur. Bunlar koşum takımı parçaları olabilir. Ajur ve oyma tekniği ile yapılmışlardır. Ayrıca mezarın içinde de bronz plakalara rastlanmıştır. Mezar sahibinin erkek olduğu anlaşılmaktadır. Belki de bu at gömü âdeti Anadolu'ya Kimmerler tarafından getirilmiştir. Bu at iskeletleri İskitler'in ölü gömme adetlerini de hatırlatmaktadır⁶²⁴.

Gordion ve çevresindeki tümülüslerde hiç silaha rastlanmamıştır ancak Ankara çevresindeki mezarlarda rastlanmıştır. Anıtkabir alanında, Fidanlıkta ve Karaoğlan Höyüğü'nde sivri uçlu mızrak uçları bulunmuştur. Gordion'da kazılan ve kazı ekibi tarafından ky (küçük Yassihöyük) olarak isimlendirilen tümülüste ve Makridi bey tarafından kazılan tümülüslerde bronzdan at gemi ve at donanım

⁶²³ Remzi Oğuz Arık, "Karalar Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Sayı:2, Devlet Matbası, İstanbul 1934, s.103, 123, 129, 163.

⁶²⁴ R.S.Young, "The Campaigne of 1955 at Gordion", *American Journal of Archaeology* 60, 1956, s.266.

takımlarına ait parçalar ve ayrıca Gordion akropolünde küçük bronz hayvan heykelcikleri bulunmuştur⁶²⁵.

İskit kurganlarında ele geçen İskit hayvan üslûbunu yansıtan protomlu boynuz kap geleneklerine Urartu bölgesinin yanında Anadolu içlerinde Kapadokya ve Karadeniz bölgesinde de rastlanmış hatta bu gelenek M.Ö.V.yüzyılda, Hellenistik dönemde de devam etmiştir. Ankara Pazarlı kazılarında bir Frig kabına ait kırılmış parça üzerindeki resimlerde hayvan başı şeklinde yapılan Rhyton'da genel yapı bakımından Patnos, Arin-Berd ve Ziviye'de bulunan Urartu sanatı etkisindeki kapların geleneğini hatırlatmaktadır. Pazarlı kap parçası M.Ö.700 yıllarına tarihlenmelidir⁶²⁶.

1.7. KIRŞEHİR

Kırşehir iline bağlı Kaman-Kalehöyük'te Demir Çağı, II. katmanda temsil edilmekte ve mimari kalıntıların özelliklerine ve de küçük buluntulara göre, yukarıdan aşağıya doğru Ila katmanı M.Ö.VII.yüzyılın ikinci yarısından M.Ö.IV.yüz yılın ikinci yarısına, Iİb M.Ö.VII.yüzyılın birinci yarısına, Iİc M.Ö.VIII.yüzyılın ikinci yarısından M.Ö.VII.yüzyılın başına, Iİd katmanı M.Ö.XII.yüzyıldan M.Ö.VIII.yüzyılın birinci yarısına kadar devam eden dört evreye sahiptir⁶²⁷.

Kaman Kalehöyük'te yapılan kazılarda geç Frig çağına tarihlenen II.kat buluntuları arasında fantastik hayvan motifli parçalar, savaş arabası üzerinde iki savaşçının tasvir edildiği çeşitli boyalı seramik parçaları, ağız kenarında applike hayvan başı bulunan seramik parçaları fibulalar, ok uçları gibi birden çok çeşitli arkeolojik malzemeler bulunmuştur⁶²⁸. Ok uçlarının yapısı şekillerinin incelemesinden anlaşıldığı üzere İskit tipi ok ucu grubuna dâhildir. 1987 yılında yapılan kazılardada geç Frig çağına tarihlenen II. yapı katında çalışmalar devam edilmiş ve Geç Frig Çağı duvarlarından ve tabanından yapının yangın geçirdiği anlaşılmış olmakla birlikte yine buluntular arasında atlı göçebe Kimmer-İskit izleri

⁶²⁵R.S.Young , "The 1961 Campaigne at Gordion", *American Journal of Archaeology* 66,1962, levha 48/21.

⁶²⁶Adnan Bilir, "Gökçeşeyh Buluntuları Işığında Protomlu Boynuz Rhytonların Kökeni ve Gelişimi", *Bellefen*, C: LII, Sa:202, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.28, 29.

⁶²⁷Sachihiro Omura, "1996 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I, Ankara1998, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, s.312,313.

⁶²⁸Sachihiro Omura, Tsugio Mikami, "1986 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:2, Ankara. 6-10 Nisan 1987, T.C.Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 3, 4.

diyebileceğimiz; ok uçları bronzdan mızrak uçları ve bunlara ilaveten at donanım takımı parçalarına da rastlanmıştır⁶²⁹.

1988 yılı kazılarında da yine Geç Frig Çağı'na tarihlenen ikinci katta açığa çıkarılan buluntular arasında da atlı göçebe İskit-Kimmer kavimlerinin izlerini hatırlatan buluntular olarak kabul edebileceğimiz; iki ve üç kanatlı ok uçları, mızrak uçları, demirden mızrak uçları, demir balta ve hançerler ele geçirilmiştir⁶³⁰.

1989 yılı kazılarında da Frig katmanı olan ikinci kat buluntuları arasında, iki ya da üç kanatlı bronz ok uçları, mızrak uçları buluntuları elde edilmiştir⁶³¹.

1990 yılı kazılarında Frig katmanı olan ikinci katman Ila, IIb, IIc ve IId olmak üzere kazı ekibi tarafından bölümlere ayrılmış ve bölümler de ele geçen buluntuların birbirinden farklı oldukları tesbit edilmiştir. Bizim konumuzu da çoğunlukla ilgilendirdiğine inandığımız buluntulardan iki ya da üç kanatlı ok uçlarının IIb katından itibaren birden bire kullanılmaya başladığı diğer iki katta yani IIc ve IId katlarında görülmediği anlaşılmıştır. Ila ve IIb olarak belirlenen bölümlerde; tunç fibulalar, tunçtan iki ya da üç kanatlı ok ucu, tunç mızrak uçları, tunç at donanımı parçaları, tunç kemer tokası, tunç süs eşyası ve demir mızrak uçları, tunç toplu iğneler, bilek taşları, altın süs eşyası, değişik şekillerde kemik aletler, çok sayıda pişmiş toprak ağırşaklar ve fayans skarabeler bulunmuştur. IIb ile Ila katlarının seramiği arasında da büyük farklılık olduğu, Ila yapı katında elde edilen boyalı çanak-çömlek parçalarının çoğunun, iki veya üç renkli olduğu belirtilmiştir⁶³².

1991 yılı kazılara devam edilen Kaman Kalehöyük'te yine II. kat Frig katmanında İskit-Kimmer kavimlerinin izleri olarak dikkate alınacak iki ve üç kanatlı ok uçları, iğneler, demirden aletler, pişmiş toprak ağırşaklar, bilek taşları, Akamenid dönemine ait olduğu anlaşılan iki mühür örneği, biri kemikten diğeri dağ kristalinden

⁶²⁹ Sachihiro Omura, "1987 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *X. kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Ankara 23-27 Mayıs 1988, T.C.Kültür bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, s.354,355

⁶³⁰ Sachihiro Omura, "1988 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Antalya-18-23 Mayıs 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, s.339.

⁶³¹ Sachihiro Omura, "1989 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Ankara - 28 Mayıs - 1 Haziran 1990, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991, s.431.

⁶³² Sachihiro Omura, "1990 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XIII. kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Çanakkale-27-31 Mayıs 1991, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, s.321, 322, 323.

yapılmıştır. Ayrıca Frig Çağı'nın tipik örnekleri arasında kabul edilen çanak-çömlekler arasında yonca ağızlı testi ve tek kulplu maşrapalara da rastlanmıştır⁶³³.

Kaman-Kalehöyük II. Katmanı Demir Çağı'na aittir. Bu katmanda 1986-1991 yılları arasında yapılan kazılarda, en az 12 yapı katının varlığı anlaşılmış yapı kalıntılarına ve küçük buluntulara göre, IIa, IIb, IIc ve IId olmak üzere kazı ekibi tarafından isimlendirilmiştir. Demir Çağı'na ait katmanların en erken dönemine ait safhanın IId katmanı olduğu bu yapı katında korunan kömürlerin C14 analizlerine göre de M. Ö. XI. ve M. Ö. X. yüzyıllara yani Orta Çağ'a ait olduğu yapılan inceleme sonucu anlaşılmıştır. 1992 yılı kazılarında iki ayrı yapı katı tespit edilmiş, IId evresinin 3.yapı katına ait olan ve doğu-batı istikametinde uzayan 3m uzunluğunda özel bir yapıya ait olduğu kabul edilen duvarın şiddetli bir yangın geçirdiği de anlaşılmıştır⁶³⁴. Bu katmandan itibaren günümüze doğru IIc ve Frig Çağı'na denk gelen IIb katmanının belirtilen yüzyıllardan sonraki tarihlerde yangın izleri ve küçük buluntulardan çokça çıkan ok uçlarının varlığı bölgeye geldikleri kabul edilen atlı kavimler (Kimmer- İskit) in bıraktığı izler olarak düşünmemizi sağlamaktadır.

Kaman Kalehöyüğü'nün Frig Çağı'na tarihlenen II. katında bizim de konumuzu ilgilendiren İskit tipi diyebileceğimiz iki veya üç kanatlı ok uçları başta olmak üzere birçok malzeme ele geçirilmiştir. Bronz iğneler, bilek taşları, koni şeklinde fildişi mühür, kemik plaka, bronz fibulalar, IIa' ya ait boyalı çanak çömlek, yonca ağızlı testiler, kabartmalı çanak çömlekler, kurşun çanak çömlek tamir malzemeleri, pişmiş topraktan ağırşaklar, taş mühürler, kemik objeler ve çok sayıda çanak çömlek parçası bulunmuştur⁶³⁵.

Kalehöyük'te 1994 yılı kazılarında II. katta, IIa, IIc katmanlarında çok sayıda boyasız boyalı çanak-çömlek, çeşitli tunç fibulalar, yanında bizim de konumuzu ilgilendiren ok uçları, tunçtan mızrak ucu, bir plaka ve iğneler; dağ kristali kartal biçimli mühür, taştan mühür, fayans skarabe, camdan düğme biçiminde objeler, bilek

⁶³³ Sachihiro Omura, "1991Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:I, Ankara 25-29 Mayıs 1992, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s.314.

⁶³⁴ Sachihiro Omura, "1992Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:I, Ankara 24-28 Mayıs 1993, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, s.282.

⁶³⁵ Sachihiro Omura, "1993Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:I, Ankara 30 Mayıs-3 Haziran 1994, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, s.319.

taşları, pişmiş topraktan ağırşaklar, kemik objeler ve çeşitli boncuklardan oluşan arkeolojik malzemeler bulunmuştur⁶³⁶.

1995 yılı Kalehöyük kazılarında II. katın daha önce açığa çıkarılmış IIc, IId evleri kazılmış ve odalarının tabanları altında, yanık nemli siyah taban üstünde, duvarlardan düşmüş yanık kerpiç parçaları yığıldığı görülmüştür. Bunların altındaki tabanın incelenmesinden, bu yapının en az iki veya üç kez taban değiştirerek uzun süre kullanıldığı anlaşılmıştır. II. kata ait küçük buluntular arasında, tunç fibulalar, ok uçları, kemik objeler, fayans skarabe, taş ve fayans mühürler, fibula kalıbı ya da kemer tokası kalıbı, göz şeklinde fayans obje, çanak-çömlekler yer almıştır⁶³⁷.

Kalehöyük 1996 yılı kazılarında da yine Frig dönemine ve Demir Çağı'na ait II. katta küçük buluntular arasında, in situ durumda IIa evresine ait gri seramik, ağırşaklar, tunç fibulalar, kemik süs eşyaları, IIc ve IId evresine ait boyalı seramiklerden oluşan buluntuların yanında konumuzu da ilgilendiren tunçtan ok uçlarına da rastlanmıştır⁶³⁸.

1999 yılı Kaman Kalehöyük kazılarında M.Ö.VII.yüzyılın erken evresine tarihlenen IIB katı, şimdiye kadar yapılan kazılardan anlaşılacağı üzere mimari yapı kalıntıları bakımından, tek odalı ve bodrumlu evlere sahip görünmektedir. Buluntular arasında en dikkat çekenlerin başında bu katmanda birden bire ortaya çıkan, İskit tipi ok uçları gelmektedir. Bunlara ek olarak, Gordion tipi fibulalar ve fayans skarabeler de bulunmuştur⁶³⁹. Bu veriler atlı kavimlerin Orta Anadolu'da M. Ö. VII. yüzyıl başlarından itibaren etkin olmaya başladıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Kaman Kalehöyük'te 2007 yılı kazılarında Frig Çağı'na tarihlenen II. katmanda, konumuzu ilgilendiren tunçtan ok uçları, ele geçirilmiştir. Bunlardan başka ağırşaklar, seramikler; camdan düğme gibi obje ve dağ kristalinden süs eşyası,

⁶³⁶Sachihiro Omura, "1994Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:I,Ankara 29 Mayıs-2 Haziran 1995, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, s.196,197.

⁶³⁷Sachihiro Omura, "1995Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I,Ankara27-31Mayıs 1996, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997, s.206.

⁶³⁸Sachihiro Omura, "1996Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I,Ankara1998, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998, s.316.

⁶³⁹Sachihiro Omura, "1999Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I,22-26 Mayıs 2000,İzmir, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001, s.328.

kemik deliciler, kemikten bir iğne ve süs eşyası ve tunçtan bir obje de ele geçen malzemeleri oluşturmaktadır⁶⁴⁰.

Kalehöyük'te 2009 yılı kazılarında küçük buluntular arasında İskit tipi olarak bilinen, bronzdan ok uçlarına yine rastlanmıştır. Ok uçları dışında iğne, pincette ve fibulalar la IIc katına ait boyalı ve stilize geyik, antilop gibi hayvan motifli seramiklerde ele geçirilen buluntular olmuştur⁶⁴¹.

Kaman Kalehöyük'te yapılan kazılarda ele geçirilen malzemeler Çağılkan köyünde yapılan Kaman Kalehöyük Arkeoloji müzesinde sergilenmektedir. Ok uçları (Resim 15-16) (Resim18)'de ise ok uçlarının yanında orak biçimli savaş aletleri, mızrak uçları ve bıçak parçalarından oluşan buluntular yer almaktadır. Ve yukarıda bahsedilen hayvan motifli seramikler (Resim.19) da gösterilmiştir.

Kırşehir Yassihöyük; Anadolu'nun ortasında ve Kızılırmak'ın doğusunda Kırşehir ili Çayağzı beldesine bağlı Yassihöyük, Kırşehir'in yaklaşık 20 km. kuzeybatısında ve Kaman-Kalehöyük'ün yaklaşık 25 km. doğusunda yer almaktadır. Yassihöyük ören yerinde 2010 yılında kazı çalışmaları yapıldı. Yapılan kazılarda Orta ve Geç Demir Çağı'na ait seramik örnekleri karışık vaziyette ele geçmiştir. I. kültür katının üç yapı katından Geç Demir Çağı'na ait buluntular arasında seramiklerin yanında bronzdan fibula ve iğneler ve bronz ok uçları ele geçirilmiştir⁶⁴².

Yassihöyük kazı alanında 2009 yılı çalışmalarında biri orta Tunç Çağı diğer üçü Geç Demir Çağı'na ait üç yapı katı tesbit edildi. Demir Çağı katmanları olan 1.2.3. katmanlarda ele geçirilen seramikler Kaman-Kalehöyük'te ele geçen seramiklerle aynı özellikler göstermektedir.

Seramiklerin dışında küçük arkeolojik veriler olarak, fibulalar, bronzdan bir kazan kulpu, demir halkalar, pişmiş topraktan ağırşaklar ve taştan bir damga mühür yanında bizim de konumuzu ilgilendiren İskit tipi olarak bilinen ok uçları ele geçirilmiştir. Demir Çağı'nın 3.yapı katında ortaya çıkarılan binanın öncesinde yanmış erken dönem toprağı üzerine yapıldığı anlaşılmıştır. Bu durum bize bir istila

⁶⁴⁰ Sachihiro Omura, "2007 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: III, 26-30 Mayıs 2008, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009, s.200.

⁶⁴¹ Sachihiro Omura "2009 yılı Kaman-Kalehöyük kazıları", 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (2011) Cilt:4, s.423.

⁶⁴² Masako Omura, "Yassihöyük Kazıları 2010", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (2011) Cilt:4, s.271, 273, 274.

olma ihtimalini düşündürmektedir. Ancak bunu destekleyen verilerin yapılacak yeni araştırmalarla desteklenmesini ümit ediyoruz⁶⁴³.

1.8. NİĞDE

Niğde Göllü Dağ: Niğde ili sınırlarına dâhil bölgede, güneyinde Büyük Göllü Tepesi, doğusunda Koyuncu sırtı, Sarıkaya, kuzeyi Laleli, batısı meydan yaylası ile çevrili olan yerleşim yerinin doğu batı uzunluğu 1700 m, kuzey güney uzunluğu 1000 m'lik bir alanı kaplamaktadır. Deniz seviyesinden 2172 m. yükseklikte bir dağın yüksekliklerinde surlarla çevrilmiş bir şehir kalıntısı olarak görülmektedir. Yapılan araştırmalarda çok sayıda Frig dönemini hatırlatan seramik parçaları, Frigçe yazıtlar ve heykel parçalarına rastlanmıştır, Gordion ve Ankara Tuğrul Höyük'te benzerlerine rastlanan kap kacaklar çokça ele geçmiştir. Tesbit edilen yapı katlarında kazılan odalardan birinde birbirine çok benzeyen altı adet mızrak ucu ele geçmiştir. Yerleşim alanlarında oda ve avlu kazılarında iki taban seviyesine rastlanmıştır ve alttaki tabanın büyük oranda yangın tabakasıyla kaplı olduğu ve hiçbir kalıntıya da rastlanmadığı anlaşılmıştır, bu da kullanılan eşyaların yağmalanmış veya kaçırılmış olduğu izlenimini vermektedir. Göllü Dağ'ın her iki kazı yerinde de tesbit edilen alttaki tabanın yangın geçirmesi, burada bulunan boyalı kraterlerin eski safhaya ait olduğunu tesbit edilmesi ve heykellerin yangın tabanıyla çağdaşlığının belirlenmesi dikkate alındığında, bu tahribatta Kimmerler'in rolünün olduğunun düşünülmesine sebep olmuştur. Göllü Dağ yerleşmesi M.Ö.VI.yüzyılın ikinci yarısından sonra eski önemini kaybetmiş olmalıdır⁶⁴⁴.

Niğde Göltepe: Niğde ili, Çamardı ilçesinin Celaller köyü sınırları içinde ve Niğde dağlarının eteklerinde yer alan Göltepe maden işletmesi cevher işleme atölyelerinin bulunduğu Göltepe köyünün karşısındadır. İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim ve kullanım izlerine rastlanan tepede doruğun kuzey kesimindeki mekânların bir kısmı Demir Çağı'nda yeniden kullanılmıştır. Demir Çağı tabanı olarak tanımlanabilecek bir yerde, demirden yapılmış mızrak ucu, balta, bir tane iğne ve ufak bir ocak yeri ile boyalı Demir Çağı çanak çömlekleri bulunmuştur⁶⁴⁵.

⁶⁴³ Masako Omura, "2009 Yılı Yassihöyük Kazıları", 32.Kazı Sonuçları Toplantısı (2011) Cilt:4, s.360, 361.

⁶⁴⁴ Burhan Tezcan, "1969 Göllüdağ Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı:30, Kültür Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, s.1,4,5,8,11.

⁶⁴⁵ K.Aslıhan Yener, "Göltepe 1993 Kazı Sonuçları", XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I, Ankara 30 Mayıs-3 Haziran 1994, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, s.177, 179.

Niğde Kınık Höyük kazılarında Tepekentin surları ortaya çıkarılmış ve surların içine alan yüzeyin Orta ve Geç Demir Çağı ile ilgili olduğu buradan çıkarılan seramiklerden anlaşılmıştır. Seramik parçaları üzerinde çok çeşitli süslemeler ve motifler yer alırken büyük incelikle işlenmiş hayvan görüntülerinin varlığı dikkat çekmektedir⁶⁴⁶. Bu görüntüler atlı göçebe bozkır kavimlerine ait İskit Hayvan Üslubu denen sanat özelliklerini hatırlatması bakımından dikkate değerdir.

1.9. NEVŞEHİR

Nevşehir ili Acıgöl ilçesi Ağıllı köyünün 3km kuzey doğusunda bulunan ve Geç Hitit şehir devletlerinin sınırlarının tesbitinde dikkate alınan Hitit hiyeroglif yazıtlı kaya kabartmalarından olan **Topada Yazılı Kaya Anıtı**'nın verdiği bilgilerde kral Vasurme'nin kendisine karşı düşmanlık eden 8 krala karşı M.Ö.758-750 yılları arasında mücadelesinden kesitler verilmektedir. Hiyeroglif yazısının Geç Hititler zamanında kullanıldığı ve Frigleri ortadan kaldıran İskit ve Kimmerler'in Anadolu'da etkinliklerini artırmaları sonucu unutulduğu anlaşılmaktadır. Topada ve çevresini de içine alan Tabal krallığının İskit ve Kimmerler arasına karışarak tarih sahnesinden silinmesi Hiyeroglif yazının da unutulmasına sebep olmuştur⁶⁴⁷.

Kimmerler'in kralları Tugdamme, Milid-Tabal kralı Mugallu'nun yerine geçen oğlunu Asurlu müttefikinden ayırıp, kendine bağlamış ve Tabal'a yerleşmiştir. Çünkü Kimmerler'in Tabal'dan kovulduğu hakkında hiç bir kayıt mevcut değildir. Milid Tabal-Que memleketleri Kimmerler'in Asur hudularından sızmalarına karşı bir set vazifesi görmüşlerdir⁶⁴⁸.

Nevşehir ili Sarılar beldesinde bulunan **Zank Höyükte** 1996 yılında yapılan kazılarda Demir Çağı katmanları arasında pişmiş topraktan yapılmış boya bezekli testicik ve topraktan ağırşakların yanında bronzdan imal edilmiş ok ucuna da rastlanmıştır⁶⁴⁹.

⁶⁴⁶ Lorenzo D'Alfano, "Kınık Höyük", 29 Eylül 2 Ekim 2011de yapılan "Arkeolojik Buluntular Işığında Niğde Tarihi" ,adlı panelden, <http://www.nigdekulturizm.gov.tr/dosya/1-286554>.

⁶⁴⁷ Halis Yenipınar, "Kayaya Yazılan Tarih; Topada Yazılı kayası", *Nevşehir Kültür ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1,Ocak, Şubat, Mart 2005, Nevşehir 2005, s.12.

⁶⁴⁸ K. Tansuğ, 1949,a.g.m., s.538,ve 537 de Dip not 8.

⁶⁴⁹ Hüseyin Sever, " Zank Höyük Kazısı-1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C:1, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel müdürlüğü Yayınları, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara1998, s.530.

Nevşehir İli, Gülşehir İlçesi, **Ovaören Höyüğü**'nde 2011 yılı kazı çalışmalarında, Yassihöyük denilen merkezde kentin en son yerleşim evresini temsil eden kendi içerisinde üç evreli Geç Demir Çağı tabakaları tespit edilmiştir. Uzun ve geniş taş temelli, dikdörtgen planlı yapı kompleksleri, çok renkli boyalı seramikleri, demir ve bronzdan madeni eserleri ile Yassihöyük Geç Demir Çağı tabakası Ovaören yerleşmesinin kentsel kimliğine işaret etmektedir. Daha çok işlik alanı olarak kullanıldığı akla gelen yapının bir bölümü içinde çok sayıda demir ve bronzdan keski, bıçak, ok ucu, taş ve pişmiş topraktan ağırsaklar ele geçirilmiştir⁶⁵⁰. Zank Höyük ve Ovaören Höyüklerinde çıkan ok uçları kesin sonuçlar vermemekle birlikte İskit-Kimmer atlı kavimlerini hatırlatması bakımından dikkate alınabilir eserler olarak kayda alınmıştır.

1.10. KAYSERİ

Şehrin ilk yerleşim tarihi bilinmemekle birlikte Erken Hitit döneminden itibaren Kaniş krallığı yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak önemi Frigler'in döneminde artmıştır. Daha sonraki dönemde ise Kayseri Kapadokya'nın merkezi-başkenti olmuştur⁶⁵¹.

Hititler'den sonra bölge Frig hâkimiyetine geçmiş, daha ziyade Kızılırmak Havzası'nda egemen olan Frigler zamanında Mazaka ön plana çıkmıştır. M.Ö.676 tarihinde Anadolu'ya gelen Kimmerler'in Kaniş ve Mazaka'yı tahrip ederek, Frig hâkimiyetine son verdikleri tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. Kaniş' in önemini kaybetmesinden sonra, bölgenin kutsal dağı kabul edilen Argaios'un (Erciyes) kuzey eteğindeki Mazaka ön plana çıkmıştır. Kimmerler'in Asur ve Lidyalılar tarafından Anadolu'dan atılmaları ile Mazaka, Lidya ve Med hâkimiyetine girmiş ve devrin önemli ticaret merkezi olmuştur. M.Ö.590 yılında Pers Kralı Kyros' un Lidya Kralı Kroisos'u yenmesi ile bütün Anadolu ile birlikte Mazaka'da Pers hâkimiyetine girmiştir. İran'dan bölgeye göç eden halk, kendi ülkelerine benzettikleri Argaios (Erciyes) ve çevresine yerleşmişlerdir⁶⁵².

⁶⁵⁰ S.Yücel Şenyurt, "2011 yılı Ovaören Kazısı Sonuç Raporu", <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/Kazilar/2012/33-Ovaoren.pdf>, s.1, 2.

⁶⁵¹ "Kapadokya İmparatorluğunun Başkenti Kayseri Tarihi", *İl Kültür Turizm Müdürlüğü Tanıtım Broşürü*, Kayseri 2008, s.4.

⁶⁵² "Kayseri Tarihi Ve Tarihçesi", Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Stratejik Plan 2012–2016, Kayseri 2011, s.4. www.kayserigezi.com/faq.htm, www.diyadinnet.com/...-664&Bilgi=kayseri-tarihi-ve-tarihçesi...(17.05.13).

Kimmer kalıntılarının net olarak belirlenmesinin zor olmasına rağmen Kimmer ve İskit istilası arasında farklılıklar olması gerektir. Batı Asya, özellikle de İran'da keşfedilen alanların sayısı arttıkça bulunan kanıtlar da artacaktır. İskitler tarafından yurtlarından sürülen Kimmerler yanlarına yük arabalarını, karılarını ve çocuklarını da almışlardır. Yolculuklarına Ermeniler'in Kimmerler'den sonra Gamirk olarak adlandırdıkları Kapadokya'da son vermişlerdir⁶⁵³.

Friglerle yaptıkları mücadelelerde yıkıcı etkilerini gösteren Kimmerler'in ana göç koluna mensup olan boylar bu dönemden sonra Kapadokya'ya yerleşerek burada bir devlet kurmuşlar ve bu devletin varlığından dolayı Ermeni kaynaklarında Kapadokya bölgesine Gomer veya Gamirg adı verilmiştir⁶⁵⁴.

Kayseri şehrinde Kimmer adını çağrıştıran yer adlarına rastlamak mümkündür. Ermeni yerleşimi olduğu belirtilen ve hala bağlarıyla meşhur Germir adlı bir bölge mevcuttur. Bugün işlerliği devam ettirilen eski Maraş yolundan Kayseri'ye girişte sağtaraf Mimarsinan sol tarafta kalan yerde ise Germir köyü mevcuttur. Baybars Elbistan seferi sonrası Kayseri'ye bu iki köyün arasından geçerek girmiştir⁶⁵⁵.

Osmanlı döneminde tımar olan yerler arasında Germür ve yine Melik Gazi Medresesi vakıfları arasında Germir köyü adından bahsedilmektedir⁶⁵⁶.

Yine bu günkü Bünyan ilçesinin Konaklar köyünün eski adı da Gergeme olarak geçmektedir. Yeşillik alanlarla kaplı ve 90 m'den akan suyun oluşturduğu şelale sayesinde mesire yeri olarak kullanılmaktadır⁶⁵⁷.

Kayseri Develi ilçesinin 3km kuzeyinde yer alan Roma ve Bizans dönemi harabeleri olarak bilinen Gereme harabeleri önemli yerleşim yerleri arasındadır⁶⁵⁸.

⁶⁵³ E.D. Phillips, "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology", *World Archaeology*, Vol. 4, No. 2, Nomads (Oct., 1972), pp. 129-138, Published by: Taylor & Francis, Ltd. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/123971>, s.136.

⁶⁵⁴ O. San, (1998), a.g.e.,s.65, M.Taner Tarhan" Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I.Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri,(İstanbul 23-24 Mayıs 1983)*Eski Eserler ve Müzeler Genel müdürlüğü, Ankara 1984, s.114, "Eski çağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt. I, Ekim 1976, Ankara 1976, s.366.

⁶⁵⁵ Halit Erkiletlioğlu, *Kayseri Tarihi (En eski Zamandan Osmanlılara Kadar)*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1993, s.134.

⁶⁵⁶ Mehmet İnaş, *XVI. YY.Başlarında Kayseri*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1992, s.38, 60, 62, 161.

⁶⁵⁷ Ali Yeğen, *Kayseri'de Tarihi Eserler*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1993, s.176.

⁶⁵⁸ "Kapadokya İmparatorluğunun Başkenti Kayseri Tarihi", İl Kültür Turizm Müdürlüğü Tanıtım Broşürü, Kayseri (bt), s.16.

Kimmerlerle bağlantısı tam olarak tesbit edilememekle birlikte, verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere Selçuklu, Osmanlı ve günümüzde hâlâ kullanılan ve Germir, Germür, Gergeme, Gereme isimleri tarihi kaynaklarda Kimmerler için kullanılan isimlere benzerliği ile dikkati çekmektedir.

Kayseri ve çevresinde tümülüs mezarlar görmek mümkündür. Genellikle Geç Hellenistik ve Roma dönemine tarihlenmekle birlikte birçoğu hala araştırılmamıştır. Merkezdeki iki tümülüs Beştepeler'deki iki tümülüs ile Garipler tümülüsleri müze kurtarma kazılarıyla açılmış ve M.Ö.I.yüzyıla ait eserlere rastlanmıştır⁶⁵⁹.

M.Ö.I.yüzyıla ait olduğu anlaşılan Beştepeler ve Garipler tümülüsü örneğinde olduğu gibi tümülüs mezar geleneği Kapadokya bölgesinde yaygınlaşmış ve daha sonra Roma döneminde de bu gelenek devam ettirilmiştir⁶⁶⁰.

Kayseri'nin ilçelerinden Yahyalı'nın Demir Çağı'nda Phryg-Muşki boylarının yayılım sahası içerisinde olduğu, arkeolojik verilerle de desteklenmiştir. Süleymanfakılı köyündeki Kale Mevkii örneğinde olduğu gibi, bu çağa ait olabilecek tahkimatlı yerleşimler ve kaleler Demir Çağı yerleşimini göstermektedir. Yahyalı'da yapılan yüzey araştırmalarında, Ağcaşar Köyü-Alatepeler tümülüsleri, Taşhan Köyü Kayaaltı Mevkii tümülüsü, Köyönü Tepesi Kaya altı Mevki-Danaözü ve Çingenözü Mevki; Göynük-Özbek Mevki Özbek Nekropolü ile Küçüköğlakçı Yaylası ve Oğlakçı Mevki, Bingüştepe dikdörtgen kesitli ve yuvarlak tonoz örtülü tümülüsleri, Yedikenar Mevkii'ndeki büyük Nekropolisler, Kayseri merkezdeki Garipler tümülüsü ve Mazaka'daki Beştepeler I tümülüslerine benzeyen tümülüslere rastlanmıştır⁶⁶¹.

Anadoluda etkin olan Kimmerler M.Ö.676 yılındaki işgalleri sırasında etrafı 6m kalınlıkta duvarla çevrili olan Kaneş şehrini ve Mazaka'yı tahrip etmişlerdir. Kaneş'in önemini kaybetmesinden sonra Erciyes Dağı'nın kuzey eteklerindeki Mazaka ön plana çıkmaya başlamıştır. Tabal memleketinin önemli bir şehri iken daha sonra bu memleketin başşehri olmuş bir yerleşmedir. Tabal'dan sonra Asur ve

⁶⁵⁹ Ali Yeğen, *Kayseri'de Tarihi Eserler*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1993, s.32.

⁶⁶⁰ Mehmet Eskioğlu, "Garipler Tümülüsü ve Kayserideki Tümülüs Tipi Mezarlar", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XXVIII, yıl.1989, Kültür Bakanlığı, Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı Yayını, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1989, s.204.

⁶⁶¹ Serdar Girginer, Hakkı Fahri Özdemir, Fatih Erhan, "Kappadokia ve Antik Çukurova Yüzey Araştırmaları - 2006", *Türk Eski Çağ Bilimleri Haberler*, Sayı:23, İstanbul Ocak 2007, s.28,29.

Frig hâkimiyetlerinde kalan Mazaka M.Ö.676 yılından M.Ö.650 yılına kadar Kimmerler'in kurduğu bozkır devletinin sınırları içinde kalmıştır. Mazaka bugünkü şehrin takriben iki kilometre güneyinde halen "Eskişehir" olarak adı geçen bir bölge olarak Erciyes'in bir tepesindedir⁶⁶².

Kayseri'de konumuz açısından en önemli veri Kayseri'ye 50km uzaklıkta Sultanhanı Höyüğü'nde ele geçirilmiştir. Adı geçen höyük Kültepe'ye 30km mesafededir. Eski Tunç devri ve Demir devrine ait keramik parçalarına rastlanmıştır. Yerleşim yüksekçe bir tepe üzerine kurulmuştur. 1971-1972 yılı kazılarında Boğazköy, Akalan ve Kerkenesdağ yerleşmelerindeki tahkimatlara benzeyen tahkimat duvarları tesbit edildi. Frig seramiği tunçtan fibula ve tunç ok ucu ele geçirilmiştir. Ok ucunun uzunluğu 4.4cm genişliği 1.2cm'dir. İki kanatlı ortası zırlı, sapın bir yanında kanca biçimli çıkıntı yer almakta ancak şevli duvar yüzünden kancanın ucu kırılmıştır. Anadolu'ya doğudan gelen bozkır kavimlerinin getirdiği ileri sürülen bu ok ucunun benzerleri Alishar, Kerkenesdağ, Boğazköy ve Midas'ın şehri Gordion'da da bulunmuştur⁶⁶³.

Ne yazık ki konumuzu aydınlatacak şekilde Kayseri Müzesi'nde yaptığımız müze araştırma ve incelemelerimizde atlı kavim-Kimmer ve İskitler'e ait olabilecek herhangi bir veriye rastlayamadık.

Tabal Kayseri civarı ile özdeştir. **Tabal bölgesi**, sınırlarını tam olarak bilemediğimiz bir krallıklar topluluğudur. Kabaca sınırları kuzeyde Kızılırmak kavsi, güneyde Toros dağ silsilesi, batıda Tuz Gölü, doğuda Sivas ilinin Gürün ilçesi civarına kadar uzanır. Hitit hiyeroglif yazılı kitabelere göre kuzeyde Kızılırmak, güneyde Melendiz dağları, batıda Tuz Gölü ve kuzeydoğuda Gemerek ovası tarafından sınırlandırılmaktadır⁶⁶⁴.

Asur kaynakları Tabal'la ilgili şehirler hakkında verdiği bilgilerde Tuna (Atuna), Tuhana, Istunda, Sinuhtu ve Hubişna'nın isimlerini saymaktadır. Bu şehirlerin yerleri ve Taballi ve Tabal'le ilgili olarak tespit edilen kralların adlarının geçtiği Kululu, Sultanhanı, Bolkarmadeni, Andaval, Çiftlik, Topada, Suvasa, İvriz,

⁶⁶² Halit Erkiletlioğlu, *Kayseri Tarihi (En eski Zamandan Osmanlılara Kadar)*, İl Kültür Müdürlüğü Yay.,Kayseri 1993, s.9,10,11.

⁶⁶³ Kutlu Emre, "Sultanhanı Höyüğünde 1971-1972 Yıllarında yapılan Kazılar", *Anadolu(Anatolia) Dergisi*, Sa:15, A.Ü.D.T.C.F.Yayımları, Ankara, 1971, s.87,88, 90, 114, 115.

⁶⁶⁴ S. Pullu, (2006), a.g.e., s.34, 28, 51.

Bor, Niğde, Kayseri hiyeroglif yazıtlarının buluntu yerleri Tabal'in sınırları hakkında bilgi edinmemizi ve sınırların tesbitini yapabilmemizi kolaylaştırmaktadır. Buna göre Tabal, Kayseri'den Sivas'a doğru Kızılırmak boyunca Sultanhanı ve Kululu'ya kadar Kuzey ve kuzeydoğu yönünde uzanır. Doğuda Malatya'nın ilçesi Gürün'e kadar, kuzeybatıda yine Kızılırmak boyunca Nevşehir-Acıgöl (Topada) ve Gökçetoprak (Suvasa) dâhil olmak üzere; batıda Aksaray, Tuz Gölü, güneybatıda Konya-Ereğli; güneyde de Bolkar Dağları, Aladağlar ve bunlardan kuzeydoğuya doğru devam eden Toroslar'a dâhil sıradağlarla sınırlanmıştır⁶⁶⁵.

Assarhaddon'un M.Ö.700'lerin ilk yarısındaki annalleri Kilikya'daki Kimmer etkilerine işaret etmektedir. M.Ö.679'da Kimmerler “uzak” bir yerleşime sahiptiler. Tabal'in “yakın” yerleşimlerine sahiptiler. Derken Kimmerli Dugdamme(To(g)arma) den dağ kralı Lygdamis olarak bahsetmiş ve aynı zamanda Dugdamme (Togarma)nin adamlarının atlı bir halktan beklenildiği gibi Tyros'un pazarlarına at ve eşek getirdikleri ve Tyros'da Kilikyalı yerleşmecilerden alıcılar bulunduğu Kimmerler'in de getirdikleri at ve eşekleri onlara sattıkları bilgilerini çıkarmak mümkün olmuştur. Assur Kralı Assarhaddon M.Ö.676 yılında Tyros'u Assur egemenliğine sokmuştur. Bu sayede “Denizlerin Kralları'nın” ticaretini kısıtlamış ve onları “Daha Güneydeki Limanlara” yönlendirmiştir. Vergiler açısından kısa süren önlemler bu kent devletinin sonunu hazırlamıştır⁶⁶⁶. Buradan Kimmerler'in atlı göçebe hayatın gereği olarak at yetiştiriciliği ile ünlü bir bölge olduğu kabul edilen Tabal bölgesine yerleşmelerinin sebebini de anlamak mümkün olmaktadır.

1.11. KONYA

Kimmerler'in Orta Anadolu'da etkinliğinin Asur kralı II. Sargon (M.Ö.721–705) zamanında Tabal krallığının Asur'a bağlı bir vasal krallık olduğu dönemde başladığı anlaşılmaktadır. Asur kralı II. Sargon yıllıklarında kendisine karşı yapılan ittifaklardan bahseder ve Tabal krallığına yaptığı bir seferde M.Ö.705 yılında Kimmerlerle savaşırken hayatını kaybeder, yerine de oğlu Sin-ahhe-riba geçer. Bu dönemden itibaren Asur devletinin M.Ö.609 yılında Kimmerler ve müttefikleri

⁶⁶⁵ Turgut Yiğit, “Tabal”, *Ankara Üni.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* C:40, S:3-4, Ankara 2000, s.187.

⁶⁶⁶ S. Pullu, (2006), a.g.e., s.56.

tarafından yıkılışına kadar geçen sürede Tabal krallığının Asur egemenliğinde kalıp kalmadığı şüphelidir⁶⁶⁷.

Asur Kralı Sanherib (Sin-ahhe-riba)'den sonra başa geçen oğlu Assurhaddon (Aşşur-aha-iddin) (M.Ö.680-669) zamanında Tabal ülkesine sefer düzenleyerek, Teuşpa liderliğindeki Kimmerleri M.Ö.679 yılında Konya Ereğlisi yöresindeki Hubuşna'da yenilgiye uğratması ve İskit prensi Bartatua'ya da kızını vererek kuzey sınırlarının güvenliğini sağlamaya çalışmasından⁶⁶⁸, Asur'un bölgede yeniden etkin olmaya çalıştığı şeklinde sonuca ulaşılabilir.

Kimmerler'in Orta Anadolu'da varlığını gösteren önemli belgelerden birisi, Asur kayıtlarında geçen yaklaşık olarak M.Ö.677 civarında, Teuşpa adlı liderlerinin yönetimindeki Kimmer akıncılarının -Konya Ereğlisi dolaylarındaki- Hubuşna yöresinde yenilgiye uğratılması olayıdır. Asur Kralı Asarhaddon (M.Ö.686-669) Kimmer lideri Teuşpa'yı "kuzeyli düşman" "Umman Manda" adıyla tanımlar, bu cengaver bozkır akıncılarından "cehennemin doğurduğu" diye söz ederek onlardan korktuğunu da belirtmiştir. Kimmerler'in Hubuşna yöresindeki yenilgiden fazlaca etkilenmedikleri, Toroslar ve Çukurova yöresindeki- Hilakku devletiyle anlaşma yaptıkları görülür. Asur kralı, akabinde Hilakku'yu cezalandırmıştır. Doğu Göç Kolu'na mensup Kimmer boylarının, M.Ö.VII.yüzyılın başlarında Frigya egemenliğindeki topraklara yayılarak, istila etmelerinden anlaşılmaktadır⁶⁶⁹. Burada savaşın yapıldığı yer ve daha sonra buraların hâkimi Kimmerler'in varlığını devam ettirerek Çukurova'daki Hilakkularla anlaşma yapması ve batıya ilerleyişini devam ettirmesi önemli deliller olarak kabul edilebilir.

Anadolu'yu seksen yıl süreyle dehşete boğan Kimmerler M.Ö.679 yılında, Hubuşna'daki bir meydan savaşında, Asur kralı Asarhaddon tarafından onun hâkimiyetinin birinci saltanat yılında, kralları Teuşpa'nın yönetimi altındaki Kimmerler yenilgiye uğratılmışlar ve Toroslar'dan geriye sürülmüşlerdir⁶⁷⁰.

⁶⁶⁷ Selim Pullu, "Tabal Krallığı", *Arkeo Atlas Dergisi*, Editör, Necmi Karul, 2011/01, İstanbul 2011, s.390,391.

⁶⁶⁸ Veli Sevin, "Eski Yakınoğu'nun Süper Gücü Asur İmparatorluğu", *Arkeo Atlas Dergisi*, Edit. Necmi Karul, 2011/01, İstanbul 2011, s.414.

⁶⁶⁹ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2002, C:1, s.523.

⁶⁷⁰ R.D.Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History H/30* (1967), Cambridge. s.1-32, Çeviri Ömer Çapar, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri" *Ankara Üni. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Dergisi*, Cilt:31, Sayı: 1.2, Ankara 1987, s.54.

1.12. ESKİŞEHİR

Eskişehir ve çevresinde 19 y.y.'da ve 20 y.y. başlarında çeşitli eserlerin ve yerleşme yerlerinin belirlenmesi şeklinde başlayan araştırmalar, daha sonra gerçekleştirilen sistemli yüzey araştırmaları ve kazılar sonucunda Orta Anadolu'nun kuzeybatısında paleolitik dönemlerden M.Ö.I.binyıla kadar yoğun ve kesintisiz şekilde yerleşmelerin devam ettiğini kanıtlayan veriler ele geçirilmiştir⁶⁷¹.

Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'ya geçiş bölgesinde, Eskişehir ili sınırları içinde yer alan **Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı**'nda ortaya çıkarılmış olan bir tümülüsteki at gömüsü ile İskit tipi bir okucu bu yöredeki Kimmer varlığına ait önemli arkeolojik bulguları oluşturmaktadır⁶⁷².

Eskişehir Demircihöyük Sarıket nekropolü Eskişehir'in 25 km batısında İstanbul-Bursa karayolu üzerinde bulunan Demirci Höyüğü'nün batısında bulunmaktadır. Sarıket'de 1990 ve 1991 yıllarında yapılan kazı çalışmaları sonucunda M.Ö.VII-IV.yüzyıllar arasında buluntu veren büyük bir nekropol ortaya çıkartılmıştır. Nekropolde soluna doğru yatırılmış, başı batıya dönük olan yaklaşık 200x120cm boyutlarında bir at iskeleti ve yakınlarında da biri bükülmüş halde, biride kırılmış halde iki adet demirden yapılmış at donanımı takımına ait yanaklık parçası bulunmuştur. At gömütünün yaklaşık 8 metre kuzeybatısında İskit tipi bir okucu bulunmuştur. Biraz daha uzağında ise M.Ö.VIII.yüzyıldan M.Ö.IV.yüzyıla kadar kullanılan basit tipte bir Phryg krateri bulunmuştur⁶⁷³.

Demircihöyük yerleşmesindeki Sarıket Mezarlığı burada oturanlar tarafından İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'ndan itibaren Hellenistik Dönem'de dâhil olmak üzere birbirini takip eden süreçte nekropol alanı olarak kullanılmıştır⁶⁷⁴.

Eskişehir ilimizde yer alan **Yazılıkaya anıt mezarı** kazılarında madeni buluntular arasında tüm ve tırnaklı olan bronzdan yapılmış bir okucu bulunmuştur. Üzerinde mülkiyet işareti olması muhtemel kazıma suretiyle yapılmış bir şekil mevcuttur. M.Ö.I.bin yılın ilk yarısına tarihlenebileceği belirtilmiştir. Aynı tarihlere

⁶⁷¹ Turan Efe, "I.Eskişehir Bölgesi Tarih Öncesi Dönem Araştırmaları ve Önasya Arkeolojisi İçindeki Yeri", kulluobakazisi.bilecik.edu.tr, Bilecik 2007, S.6.

⁶⁷² Şevket Dönmez "İskitler ve Önasya; İskit ve Kimmerlerin Anadolu'daki arkeolojik Buluntuları" turkinst_org.mht.

⁶⁷³ T. Demir, (2008), a.g.e., s.62.

⁶⁷⁴ <http://www.tayproject.org>, Sarıket Mezarlığı.

ait bir de oksitlenmiş fibula bulunmuştur. Hem fibula hem de ok ucu Kaman Kalehöyük ok uçları ve fibulaları ile aynı paralelliktedir⁶⁷⁵.

Eskişehir müzesi incelemelerimizde **Şarhöyük(Dorylaion)**'ten çıkan eserlerin sergilendiği bölümde 18 numara ile sergilenen kırık bir kap parçası üzerinde hayvan betimleriyle yapılmış süslemeler dikkat çekmektedir. Sadece iki tanesi tam olarak görülen ve beyaz zemin üzerine biri kırmızı boya ile diğeri kırmızı beneklerle süslenmiş geyik tasvirleri yer almaktadır. 15 numara ile sergilenen üç adet hayvan figürinlerinden siyah renkli koçbaşı geriden gözlere doğru kıvrılan boynuz yapısı ile atlı göçebe sanatı hayvan üslûbu özelliklerini hatırlatmaktadır. (Resim 24.25.26) Şarhöyük bölümünde 19 numara ile sergilenen metal bulgular içinde sekiz rakamına benzeyen bir atgemi parçası (Resim 23) da atlı göçebe kavimler için örnek teşkil edecek özelliklerdedir.

Yine Eskişehir müzesinin ikinci katı orta camekânlardan ikisinde konumuzu ilgilendiren atlı göçebe Kimmer-İskit kavimlerini hatırlatan eserler ok uçları, mızrak uçları ve bir kemer parçası sergilenmektedir. 1 numara ile sergilenen ok uçları 13 adettir. Tunçtan yapılmışlardır. Bazılarında çengel yer almakta ancak kırıldığı görülmektedir. Ebat ve şekil olarak birbirlerinden küçük farklılıkları dikkat çekmektedir. Genellikle iki ve üç yapraklı kovanlı okuçlarıdır. Okuçlarının hemen altında mızrak uçları sergilenmektedir. Ok uçlarına göre daha çok oksitlenmişlerdir. En altta yer alan üç adet uç diğerlerinden biraz farklı olarak sap kısmından uca doğru genişlemekte ve yassı uçlardır. Diğer mızrak uçları oval formatlarda uca doğru incelmektedir. Ok uçları envanter numaraları; E 1275, E1273, E1283, E1276, E1269, E1270, E1268, E1277, E1271, E1267, E1274, E1272, E1278 ve mızrak uçlarının envanter numaraları; E1322(2396), E1325(2406), E1324(2818), E1323(1801), E1252(2413), E1285(2822), E1287 (2405), E1311, E1307(2433), E1309(2663), E1308(2677), olarak üzerinden tespit edildi. (Resim 20)

Müze müdürü M.Dursun Çağlar Bey, bu numaralandırmaların kendi müzelerine ait olmadığını Afyon müzesinin verdiği numaralar olduğunu çünkü bu eserlerin 1935–1939 yılları arasında Yazılıkaya'da Halet Çambel, Albert Gabriel,

⁶⁷⁵ Kıymet Tuna, M.Dursun Çağlar, "Yazılı Kaya Frig Anıtsal Kaya Mezarı Restorasyonu ve "F" Sarnıcı Temizlik Çalışmaları", *10.Müze Kurtarma Kazısı semineri*, 26-28 Nisan 1999, Kuşadası, T.C.Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basmevi, Ankara 2000, s.70,71.

C.H.Emilie Haspels tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarıldığını ve ozaman Eskişehir müzesi olmadığı için Afyonkarahisar müzesine götürüldüğünü verilen numaraların orada verilenler olduğunu ok uçları ve mızrak uçlarının Eskişehir müzesi faaliyete geçince Afyon'dan getirildiğini belirtmiştir.

Eskişehir Müzesinde ikinci kat orta camekânlarda sergilenen metal bir kemer parçası yer almaktadır. A.1-74 envanter numarasıyla kayıtlı olan kemer parçası bir kuyumcudan satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış ve satanların Kars dolaylarından geldiğini beyan ettikleri belirtilmiştir. Kemer parçası üzerinde av sahnesine benzeyen betimlemeler yer almaktadır. Kemer parçasının en başında koşar vaziyette ancak parçanın kopukluğu dolayısıyla yarısı görülebilen bir at ve onun altında avlanmış hayvanlara veya balıklara benzeyen şekiller tasvir edilmiştir. Bunların devamında iki tane yaya insan resmi tam olarak tasvir edilmiştir.

Kemer parçası üzerinde üç tane de atlı süvari tam olarak tasvir edilmiştir. Bunların dışında av hayvanlarından oluştuğunu tahmin ettiğimiz çok sayıda hayvan betimlemeleri görülmektedir. Türklere özgü süre avı sahnesini hatırlatmaktadır. Atlı göçebe hayvan üslûbu özellikleri göstermesi bakımından Kimmer- İskit eseri olabileceğini tahmin edebiliriz. (Resim 22)

Eskişehir Müzesinin 1.katında M.Ö.II.-I.bin yıllarına tarihlenmiş Tunç ve demir devri eserleri olarak kaydedilmiş Bronz ve demirden balta, mızrak uçları, kama ve kılıçlardan oluşan savaş aletleri sergilenmektedir. Ancak Hangi kavimlere ait olabileceğine dair bir açıklama yapılmamıştır. (Resim 18,19) Benzerleri Amasya müzesinde de sergilenmektedir. (bkz. Resim 10)

2. KALINTI VE BULUNTU TÜRLERİ

2.1. KURGANLAR

Türk mezar geleneğinde Türk inancı ve yaşayışı izlerinin taşındığı ve kurgan yapmanın temelinde ölen kişiye ev (eb, öy, üy), oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma düşüncesinin yattığı anlaşılmaktadır. Kurgan iki kısımdan oluşur, toprağın üstünde kalan birinci kısım çadırın içini, toprak altındaki ikinci kısım ise çadırın içini temsil eder. İçinde ölen kişinin atı hizmetkârları ve eşyalarıyla gömüldüğü ve odanın süslendiği anlaşılmaktadır. Kurganların ortalarında veya baş

kısımlarında boyları 1m ile 3,5m arasında değişen damgalı-tasvirli taşlar yer almaktadır⁶⁷⁶.

Bir mezar odasının üstüne taş veya toprak yığılarak yapılan yapay tepeciklere kurgan-tümülüs adı verilir. Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi'nde kurgan olarak adlandırılan bu yığma toprak veya taş tepeler, M.Ö.IX.yüzyıldan itibaren Ön Asya ve Anadolu coğrafyasında da yaygın olarak kullanıla gelmiş ve daha ziyade tümülüs şeklinde adlandırılmıştır. Doğu Türkçesinde "kale" anlamına gelen kurgan sözcüğü bugünkü Türkçede de Urallar'dan Kafkaslar'a dek uzanan bölgedeki yığma mezar tepelerini tanımlamak için kullanılmaktadır⁶⁷⁷.

Her ne kadar kurgan sözcüğünün anlamı için çok farklı görüşler öne sürülmüşse de, bu sözcük Öz Türkçe'deki "korugan" fiilinden gelip, ölüleri koruyan manasında kullanılmış olmalıdır⁶⁷⁸.

Genelde kurgan ismi korugan ile özdeşleştirilmektedir. Kurganlarda bütün değerli eşyalarla beraber gömülmüş ölünün korunması ve ona ait mezarın, mezar soyguncularından korunması esastır⁶⁷⁹.

Mezar odası üzerine yığma toprak veya taştan yapılan defin geleneğinin ortaya çıktığı coğrafya Orta Asya bozkırları olmuştur. Orta Asya bozkırlarında rastladığımız kurganlar, mezar külliyesi, kümbetler ve türbe yapıları Türklerin meydana getirmiş oldukları mezar yapılarının başında gelmektedir⁶⁸⁰.

Kurgan kültürünün ilk temsilcileri arasında Türk boyları en ön sıralarda gelir. En eski Türk yurdu olan Volga ve Ural Nehirleri arasında M.Ö.IV.bin ve M.Ö.III. binlerde "kurgan" ve "yam" kültürünün doğduğu görülür. Kurgan ve Yam kültürü taşıyıcıları olan kavimler zamanla komşu bölgelere de yayılmış, kuzeye doğru yayıldıkça Fino-Ugor kavimleri olan Mariler, Mardvinler ile batıda Dinyeper, Dinyester ve Tuna nehirleri çevresinde yaşayan Slav kavimleriyle karışmışlardır.

⁶⁷⁶ Cengiz Alyılmaz, "Asya'dan Avrupa'ya Ana Çizgileriyle Eski Türk Uygarlık Eserleri", *Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007, Bodrum Sempozyum Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s.189.

⁶⁷⁷ Gökhan Tok, "Ölülerin Anlattığı Tarih", *Bilim ve Teknik Dergisi*, Aralık 2001, Sayı: 409, Tübitak Yayınları, Ankara 2001, s.92 vd.

⁶⁷⁸ Oktay Belli, "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", *Türkler*, C:III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.927.

⁶⁷⁹ İlhami Durmuş, "İskitler'de Ölü Gömme Geleneği", *Milli Folklor* 61, 2004: 21-29., *İskitler*, 4.baskı Akçağ yayınları, Ankara 2012, s.136,137.

⁶⁸⁰ Nejat Diyarbekirli, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", *Türkler*, C:III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.887, 888.

Kurgan kültürünün taşıyıcıları Kazakistan, Altay Dağları ve Türkmenistan'ın güneyinde de görülmektedir. Asırlar sonra Asya ortalarındaki kurgancılar Aral bozkırlarının ve Güney Türkmenistan'ın üzerinden geçerek İran, Türkiye ve Afganistan'a dek nüfuz etmişlerdir. Kuzey Kafkasya'daki Nalçik Mezarlığı'ndaki otuz beşten fazla kurgan Türkler'in M.Ö.IV.bin sonlarından itibaren bu bölgede yaşadıklarının arkeolojik kanıtıdır⁶⁸¹.

Kuzey Transkafkasya'da Erken Transkafkasya Dönemi ve Orta Tunç Çağ boyalı kültürleri arasına yerleştirilen Erken Kurganlar döneminin bir geçiş evresi oluşturduğu kabul edilirse de Orta Tunç Çağı diğer bölgelerde Erken Transkafkasya döneminden hemen sonra gelir. Kurgan türü zengin mezarlar Transkafkasya'da bu dönemdeki güçlü bir yönetici sınıfın varlığının en canlı kanıtını meydana getirmektedir⁶⁸².

Kura-Aras kültürünün benzerleri bugünkü Ermenistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya'da bulunmakla beraber Transkafkasya ve Anadolu, özellikle Doğu Anadolu ilişkilerinin M.Ö.IV. ve III. bin yıla kadar dayandığı arkeolojik bulgular neticesinde bilinmektedir⁶⁸³.

Kökenleri M.Ö.III.bin yılları aşan kurgan kültürünün M.Ö.II.ve M.Ö.I.bin deki temsilcileri Kimmerler ve İskitler'dir. İskit ve Kimmerler'in krallarının kurganlarını nerelere ve nasıl yaptıklarını Herodotos; "kralları öldüğü zaman... ceset imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos ülkesine arabayla götürülür... o bölgede eni ve boyu dörtgen biçiminde olan büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler... mezarın içine çimen yayılır kral üzerine konur sazlarla örtülür... bu tören tamamlanınca herkes mezarın üstüne kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler..."⁶⁸⁴ şeklindeki ifadelerle anlatmaktadır.

İskit cenaze törenleri sonunda; cesetler mezara eşyalarda onların çevresine konuluyordu, atlar boğazlanıyor, cesetler yatırılıyor, gölgelik ve araba kırılıyor

⁶⁸¹ Atakan Akçay, Kurgan ve Tümülsüz Kültürlerinin Ortaya Çıkışı ve Anadoludaki Gelişme Süreci. *Kültür ve Strateji Makaleler*, 21Mart2008., İsmail Mızıulu, İstoriya Karaçaevo Balkarskogo Narodo s Drevneyşih Vremen Do Prisoedineniya, K. Rossi, (çev: Aliy Şidakulu) Nalçik 1994. s,20.

⁶⁸² Aynur Özfirat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001, s,109.

⁶⁸³ Ahmet Ünal, "Eskiçağda Kafkasya ve Anadolu; Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar (M.Ö 5500-1150) Anadolu Kafkasya İlişkileri, Kuban Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri," *Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2002, s,12.

⁶⁸⁴ *Herodot Tarihi*, IV.71. Çev. Müntekim Ökmen. Remzi kitabevi,1.Baskı, İstanbul 1973, s.221.

mezarın yakınına veya koridorun içerisine konuluyordu. Mezar toprakla örtüldüğü zaman cenaze merasimi son buluyordu⁶⁸⁵.

Kimmerler ve İskitler, kökenleri M.Ö.III.bin yılları aşan Kurgan kültürlerinin M.Ö.II.ve I.bin yıllardaki temsilcileridir. Kurganlar, bozkırlardaki göçebe hayat tarzında, belli bir hiyerarşik düzen içinde önem taşıyan kişilerin mezarlarıdır, bozkır kültürlerinin ayrılmaz parçası olan çadırlarının, ölümler için hazırlanmış benzerleridir. Bu yığma mezar tepeleri, antik batı kaynaklarında tümülüs olarak adlandırılmaktadır. Bu mezarlık alanları atlı göçebelerin en kutsal alanlarıdır. Tuna Havzası ve Balkanlar üzerinden Trakya'ya ve Anadolu'ya göç eden ve bu topraklarda yerleşen göçebe kökenli toplumlarda özellikle toprağa bağlanıp, devlet kurabilme aşamasına geldiklerinde eski geleneklerine bağlı kalarak; ulularını, krallarını, kraliçelerini, soylularını kurgan-tümülüs adıyla anılan mezarlara gömmüşlerdir. Tıpkı Anadolu Demir Çağları'ndaki Frig, Lidya ve Trak tümülüslerinin tipik örneklerinde olduğu gibi, Türkler'in İslamiyeti kabul etmelerinden sonra da kurgan geleneklerini devam ettirmişlerdir. Orta Asya'da, özellikle de Anadolu'daki Osmanlı öncesi Türk sanatının en zarif mezar anıtları olan Kümbetler, bütünüyle geleneksel çadır mimarlığının -sırlı tuğla ya da taşla- inşa edilmiş eşsiz örnekleridir⁶⁸⁶.

Kurgan kültürünün Anadolu'yla ilk tanışmasının İskit ve Kimmer göçlerinin öncesine kadar gittiği anlaşılmaktadır. Kurgan defin geleneğinin yaygınlaşması ise göçebe bozkır kavimlerin Anadolu'nun yerleşik halklarıyla olan sıcak temasları neticesinde olmuştur. Asya içlerinden Avrupa içlerine kadar yayılan İskit kurganlarında İskit kültürüne ışık tutabilecek birçok arkeolojik bulguya rastlanmıştır. İskit kurganlarından çıkarılan eserlerin çoğunda ise çeşitli hayvan mücadeleleri konu edilmiştir. Bu şekilde hayvan mücadelelerinin konu edildiği sanata "göçebe-hayvan sanatı" adı verilmektedir. Çin'in kuzeybatısından Tuna Nehri'ne kadar çok geniş bir sahada ortaya çıkarılan İskit kurganları arasında İskit çadırının öbür dünya için hazırlanmış bir benzeridir. İskit kurganları genellikle toplum tarafından kutsal sayılan dağ tepeleri ve etekleri, yaylalar, ormanlık alanlar, ırmak yatakları ve göl

⁶⁸⁵ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Selçuk üniversitesi Yayınları, Konya 1987, s.50.

⁶⁸⁶ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler-Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, c. I, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.598.

kenarlarında yapılmaktaydı. Büyük bir özenle seçilen kutsal alanlara yapılan kurganlara sonsuz bir saygı gösterildi⁶⁸⁷.

Asya içlerinden Avrupa içlerine kadar yayılan İskit kurganlarında İskit kültürüne ışık tutabilecek birçok arkeolojik bulguya rastlanmıştır. İskit kurganlarından çıkarılan eserlerin çoğunda ise çeşitli hayvan mücadeleleri konu edilmiştir. Bu şekilde hayvan mücadelelerinin konu edildiği sanata "hayvan üslubu" adı verilmektedir. İskit kurganları esasında İskit çadırının öbür dünya için hazırlanmış bir benzeridir⁶⁸⁸.

Çadır/Yurt, İskit göçebesi için kutsal bir anlam taşır: "Kutsal ateşin yandığı ocak, aile fertlerini ısıtmakta, bozkırın acımasız soğuk veya sıcağından korumakta ve üzerinde pişen aşla beslenmektedir. Kurgan adı verilen mezarların yapısı da, bu bozkır çadırlarının "öbür dünya için" hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir⁶⁸⁹.

İskitler öbür dünyayı bu dünya hayatının bir tür tekrarı olarak düşünüyorlardı. Öbür dünyanın sosyal düzenini de bu dünyadaki gibi tasavvur ediyorlardı. Bu yüzden mezarlara çok çeşitli eşyalar, hizmetçiler ve atlar ve savaş araç gereçleri konuluyordu. Sıradan savaşçı mezarı ile yönetici mezarı içindeki eşyalardan anlaşılabilirdi. Kralın mezarında daha fazla at silah, harem ve hizmetkârları, konurken sıradan savaşçının mezarında silahları ve atının bir kısmı ölü yemeği olarak konulurdu⁶⁹⁰.

İskitler kağanlarını yer altı türbelerine gömerler, üstlerine de topraktan kurgan yığarlardı. İskitler'deki gömü törenlerinde İskitler'in öbür dünyada gerçek hayatın tekrarının veya devamının yaşandığı konusundaki inanç ve tasavvurları kendini göstermektedir⁶⁹¹.

İskit kurganları genellikle toplum tarafından kutsal sayılan dağ tepeleri ve etekleri, yaylalar, ormanlık alanlar, ırmak yatakları ve göl kenarlarında

⁶⁸⁷ Nedret İlgin, "Kurgan ve Tümülüs Kültürlerinin Ortaya Çıkışı ve Anadolu'daki Gelişim Süreci" *Anadoluda'ki Erken Dönem Türk İzleri-1*, Gönderen: Baybars üzerinde 11 Şubat, 2008, 00:27:10 ÖÖ. <http://www.turkcesi.net/forum/index.php?action=printpage;topic=554.0>.

⁶⁸⁸ İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, C: I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

⁶⁸⁹ M.Taner Tarhan; *Ön Asya Dünyasında İlk Türkler, Kimmerler ve İskitler*, *Türkler*, Cilt-I- Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.598,599.

⁶⁹⁰ B.N.Grafov, (2006), a.g.e., s.173.

⁶⁹¹ Z. Hasanov, (2009), a.g.e., s.14.

yapılmaktaydı. Büyük bir özenle seçilen kutsal alanlara yapılan kurganlara sonsuz bir saygı gösterilirdi⁶⁹².

İskit kurganları oldukça geniş bir coğrafyaya dağılmıştır. Altaylar'da açılmış olan kurganlar da kurgan kültürüne dair önemli bilgiler vermiştir. Bunların başında Alatau (Aladağ) eteklerinde Almatı'nın 50 km. doğusunda bulunan Issık (Esik) Kurganının içinde bulunan 3 binden fazla altın eşyanın günümüze intikali Orta Asya arkeolojisinde şimdiye kadar görülen nadir bir olaydır. 7m yüksekliğindeki Esik Kurganı benzeri kurganlar Güney Sibirya'dan Orta Asya'ya oradan da Anadolu'ya ve hatta Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır⁶⁹³.

Altay bölgesindeki kurganlar ile Ankara sınırları (Polatlı) içerisindeki Gordion'daki tümülüsler arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. 1950 ile 1969 yılları arasında Gordion'da farklı boyutlarda, farklı yapılaş tarzında, farklı ölü gömme adetlerine sahip 21 tümülüste kazı çalışmaları yapılmıştır. Gordion'daki NN, KY, B ve Z olarak adlandırılan tümülüslerle Altay bölgesindeki Bashadar-2 ve Tuekta-1 tümülüsleri arasında çok büyük benzerlikler vardır⁶⁹⁴.

Kafkasya'da ve özellikle Güney Gürcistan'da yürütülen arkeolojik araştırmalar M.Ö.III.bin yılın ikinci yarısından itibaren tarım ve hayvancı toplum hayatında önemli değişimlerin yaşandığını gösteren bulgular ortaya koymuştur. Bu yeni yaşam biçimi Kura-Aras olarak adlandırılan söz konusu özelliklere sahip kültürün de sonunu hazırlamıştır. Yeni dönemde genellikle düz alanlardaki yerleşmeler terk edilmiş, yüksek yaylalar veya etekleri iskân alanı olarak seçilmiştir. Daha çok geniş otlaklarda büyük hayvan sürüleri ile yaşadığı anlaşılan toplumun, özellikle gömü geleneği dikkat çekicidir. Gömülen kişinin önemine göre boyutları değişebilen ve içindeki hediyeler çoğalan "kurgan" biçiminde mezar anıtları bu yeni kültürün ürünüdür. Bilindiği üzere taş veya ağaçtan bir mezar odası ile üzerinde, araziden görülebilecek şekilde yığılmış bir yükseltiden oluşan kurganların bazı örneklerinde dromos da bulunmaktadır. Anıtları çevreleyen ve "cromlech" olarak adlandırılan daire biçimindeki taş sırası ayırıcı özellik gibi görülmektedir. Yeni yaşam biçimi ve gömü geleneğinin, Güney Gürcistan'dan iyi bir biçimde tanınan

⁶⁹² Oktay Belli, "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", *Türkler*, C: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.927.

⁶⁹³ Nejat Diyarbakırlı, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", *Türkler*, C:III, Yeni Türkiye Yayınları, Ank.2002, s.897.

⁶⁹⁴ Atakan Akçay, a.g.m. *Kültür ve Strateji Makaleler*, 21 Mart 2008.

Trialeti ve Mesheti gibi merkezler yanında, güneye doğru tüm Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'ı da kapsayan geniş bir alana yayıldığı bilinmektedir. Daha çok kurganların varlığı ile izlenen bu kültürün, uygun coğrafi yapısı nedeniyle M.Ö.II.bin yılda Kuzeydoğu Anadolu bölgesine de yayılmış olduğu öngörülmekle birlikte son yıllara kadar bu konuda ayrıntılı araştırma ve bulgu yoktu. Van-Urmiye boyalılarına benzer tüm kapların Anadolu'daki müzelerde bulunmasını, Van veya Erzurum çevresinde mezarların (kurganların) işareti olarak görüldüğü kabul edilebilir⁶⁹⁵.

Orta Asya'da ortaya çıkıp Tuna Nehri'nden Çin Seddi'ne kadar uzanan kabaca 30. ve 40. Paraleller arasındaki bir coğrafyaya yayılmış olan kurgan mezar defin geleneğinin Anadolu'daki benzerleri batılı tarihçiler ve arkeologlar tarafından tümülüs olarak adlandırılmıştır. Anadolu tümülüs kültürünün en önemli kullanıcıları ise Frigler ve Lidyalılar olmuştur.

Orta Anadolu'da, tarihleri Demir Çağı'ndan Helenistik ve Roma dönemlerine uzanan, çok sayıda ve farklı biçimlerde mezar tümülüsleri bulunmaktadır. Fakat Kerkenes'in özellikle batı sırtlarında, bir kısmı kesinlikle ölünün yakılması için düzenlenmiş, çok sayıda tümülüsün yoğunlaştığı bir alan bulunmaktadır. Bu tümülüslerin tamamı değilse de çoğunun şehirle ilişkili olduğu rahatlıkla düşünülebilirse de, bu durum şehrin tüm sakinlerinin bu biçimde gömüldüğü anlamına gelmez. Bilindiği gibi, tümülüsler Demir Çağı Frigyası'nın Gordion Ankara bölgesine özgü bir niteliktir⁶⁹⁶.

Doğu Anadolu'da, Çıldır Gölü'nün güneyindeki Küçük Çatma (Küçük Pergit) köyünde ve Erzurum'un güneydoğusundaki Pulurhöyük'te saptanan mezar buluntuları, Van Gölü'nün kuzeyinde Ahlat ilçesi yakınındaki Sütay Yaylasında, Malazgirt'e bağlı Nurettin köyünde ve Doğubeyazıt'ın kuzeybatısındaki Suluçem'de kurganların varlığı belirlenmiştir. Erzurum'un doğusunda Soshöyük'te yürütülen arkeolojik kazılarda, bu bölge höyüklerinde iskân edilmemiş dönem olan Orta Tunç Çağı buluntuları elde edilmiştir. Kura Nehri'nin kaynak bölgesinde bulunan Ardahan iline bağlı Çıldır ilçesinin Kurtkale ve Akçakale adlı köylerinde belirlenen kurganlar hakkında verilen bilgiler aşağıya çıkarılmıştır. **Kurtkale Kurganları**; Çıldır ilçesinin

⁶⁹⁵ Kemalettin Köroğlu, Çıldır Kurganları, *Arkeoloji Sanat Dergisi*- Sayı: 96, İstanbul 2000, s.2.

⁶⁹⁶ Geoffrey ve Françoise Summers, Kerkenes Projesi, 2003 yılı araştırma sezonu ön raporu, s.15. <http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk2/17downlds/reportpdf/03reptrdjet.pdf>.

35km kuzeyinde, Kura Nehri'nin Gürcistan'a geçtiği noktanın hemen solunda, aynı adlı köyün 1 km doğusunda yer alırlar. Güneye Kura Nehri'ne doğru eğimli ve büyük bir bölümü taşlık olan mezarlık alanında soyulmuş ve çoğu tahrip edilmiş onlarca kurgan görülmektedir. Bütünüyle yörede bulunan taş malzemedен inşa edilen Kurtkale kurganlarının planları hemen hemen aynıdır. Plan, merkezde doğu-batı yönlü, Dikdörtgen bir mezar odası, bunu çevreleyen daire biçiminde taş sırası ve dairenin ortasına doğru yükseldiği anlaşılan üst örtüden oluşur. Mezar odasının yanlardaki uzun duvarları, iç yüzleri daha düzgün işlenmiş taşlarla temelden yukarı doğru daraltılarak inşa edilmiş ve mezarın üstü yassı uzun taşlarla kapatılmıştır. İncelediğimiz örneklerde dromos olduğunu gösteren herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Dolayısıyla gömünün üstten yapıldıktan sonra kapak taşlarının dizildiği ve üstüne de mıcır taş yığıldığı anlaşılmaktadır. Yanlara atılmış malzemedен, günümüze sağlam ulaşmayan mezarın üstündeki örtünün bir metreyi aşmayacağı, bazılarının üstünün ise düz olabileceği gözlenmiştir. Üst örtüyü çevreleyen dairenin çapı ise 7 ile 11m arasında değişmektedir. Kurganların araziye dağılımında belli bir sistemin olup olmadığı belirgin değildir. Genellikle eğimli arazideki daha düzgün noktalarda yer alan mezarlar bazen, 2 ve 3 numaralı örneklerde olduğu gibi yan yana, bazen de diğerlerinden biraz daha uzak yapılmışlardır.

Akçakale Kurganları; Çıldır ilçesinin 17km güneydoğusunda, Akçakale köyünün 1km kadar güneybatısındaki küçük bir adadadır. Ada günümüzde bir yol ile karaya bağlanmıştır. Burada ayrıca batı uçta bir kale, yanında küçük bir kilise ve büyük bir yerleşimin kalıntıları yer almaktadır. Adanın karşısında, gölün kuzey kıyısına doğru inen yamaç üzerinde ise Kafkasya'da Urartu öncesine tarihlenen örneklere benzeyen türde surlarla kuşatılmış bir kale bulunmaktadır. Daha çok adanın doğu yarısında izlenebilen ve günümüzdeki köy mimarisine de benzeyen sivil yerleşmenin, tümüyle taştan inşa edilmiş dörtgen mekân duvarları yer yer 1,5-2m yükseklikte günümüze ulaşmıştır. Defincilerin açtığı çukurdan içine girilebilen "Büyük Kurgan" ve kurgan olabilecek diğer izler ise adanın karaya bağlandığı doğu ucunda bulunmaktadır.

Büyük Kurgan, çevresi tek sıra taşlarla belirlenmiş, üzeri düz, harman yeri görünümündeki daire biçimli bir yükseltinin kuzeydoğusuna, yüzeyden 3m kadar

derinde ve tümüyle taştan inşa edilmiştir. Dairenin çapı 24 metredir. Kurtkale kurganları gibi doğu-batı yönlü uzanan mezar odası dikdörtgen planlıdır ve girişi doğudaki kısa duvarı üzerindedir. Defineciler tarafından soyulmakla birlikte çökmemiş olan gömü odasına buradan açılan dar bir çukurdan zorlukla girilebilmektedir. 3.40 x 6.60 m. boyutlarındaki odanın tavanı ortada yer alan bir dikme ile ayakta tutulmaktadır. Bu taş dikme, tavadaki kuzey-güney yönlü yassı bir taşa alttan destek olarak verilmiş; üst örtü de doğudan ve batıdan, ortada giriş konumunda bulunan bu taşa bindirilen sal taşları yardımıyla oluşturulmuştur. 1.25 m. genişliğindeki kapı üzerinde de oldukça büyük (2.66 x 0.70 x 0.40 m boyutlarında) bir lento *in situ* durumda görülmektedir. Akçakale kurganı, yönü ve inşa tekniği bakımından Kurtkale kurganları ile benzerdir. Ancak burada, mezar odası planına eklenen giriş ve günümüzde tahrip olduğu anlaşılan dromos ile üst örtüyü taşımak üzere ortasına koyulan dikme taş, daha karmaşık bir mimariye ve belki daha zengin veya daha güçlü konumu olan birine ilişkin gömü anlayışına işaret etmektedir.

Akçakale'deki Büyük Kurgan'ın kuzeyinde bulunan ve “cromlech” ya da Türkçe "çevrek taşlar" olarak adlandırılan kalıntılar ise oldukça dikkat çekicidir. Adayı ana karaya bağlayan yolun hemen solunda, Büyük Kurgan'ın üst örtüsüne benzeyen bir dairenin doğusunda ve batısında yer alan iki örnek günümüze sağlam durumda ulaşmıştır. Bunlar yan yana tek veya iki sıra olarak oval biçimde dizilen oldukça büyük taşlardan inşa edilmişlerdir. Herhangi bir işçilik ve düzeltme işlemine sokulmadan kullanılan taşların boyutları 3x2m'yi bulmaktadır. İncelenen iki örnekten doğudakinin iç boyutları 12,5 x 6 m, batıdakinki ise 6,5 x 3,5 m'dir. Her ikisinde de taşlarla sınırlanan alana girmek için iki yönden açıklık bulunmaktadır. İç kesime, kurganlarda olduğu gibi dolgu yapılmamıştır. Kafkasya'da “cromlech-shaped tomb” olarak da tanımlanan benzer taş dizilerinin altında bir veya birden çok genellikle basit toprak gömülerin bulunduğu örnekler ortaya çıkarılmıştır. Kurtkale ve Akçakale taş kurganları, Orta Tunç Çağı'nda Kuzeydoğu Anadolu'nun, hayvancılıkla geçinen ve yerleşmedikleri için de höyüklerdeki arkeolojik kazılarda izleri bulunamayan, ancak mezarları aracılığıyla izlenebilen kuzey etkili yaşam biçimine sahip toplumlarca yurt edinildiğini göstermektedir⁶⁹⁷.

⁶⁹⁷ Kemalettin Köroğlu, Çıldır Kurganları, *Arkeoloji Sanat Dergisi*- Sayı:96, s.2-8, İstanbul 2000, s.2vdd.

Doğu Anadolu'nun özellikle kuzeydoğu kesimindeki kurgan türü yığma taş tepeli mezar anıtlarının varlığı, yıllardan beri bilinmektedir. Ancak, Rus bilim adamları E. Resler'in Kars yakınlarındaki Küçük Çatma kurganlarında 1900 yılında ve P. K. Kuchin'in Erzurum yakınındaki Köprüköy'de 1916'da yaptığı kazılardan günümüze kadar geçen yüz yıl içerisinde, Türkiye'de başka hiçbir kurgan arkeolojik olarak kazılıp incelenebilmiş değildir. Muş, Bitlis, Van, Ağrı ve Iğdır illerinde 1995'den beri sürdürülen yüzey araştırmalarında, irili ufaklı çok sayıda kurganın varlığı ortaya konmuştur. 2007 yılında bunlardan Ağrı İli, Doğubayazıt İlçesi'nin 16km kuzeyindeki Bozkurt köyü kurgan mezarlığında ilk kazılara başlanmıştır. Mezarlık, Ağrı Dağı'nın batı eteğinde bulunan alçak ve geniş bir yamaçta yer alır ve Bozkurt köyünden başlayarak kuzeye doğru yaklaşık 12km²'lik geniş bir alanda bulunur. 2007 yılında gerçekleştirilen ilk kazı çalışmalarının sonuçlarına göre, mezarlar çoğunlukla kurgan türündedir. Mezarlıkta yüzeyden elde edilen çanak çömlekler daha çok Orta Tunç ve Son Tunç/Erken Demir Çağları'na aittir. Güneybatısında ve köyün kuzeyinde yer alan Melecami kayalığının güneyinde ayrıca, Geç Kalkolitik Dönem'e ve Ortaçağ'a ait çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir. Köyün doğusundaki düzlükte yer alan açmada ise, İlk Tunç Çağı'na ait çanak çömlek bulunmuştur. 2007 yılında mezarlığın kuzeybatısında yedi adet kurgan incelenmiş, Melecami kayalığının güney eteklerinde alçak kurgan olması muhtemel iki mezar temizlenmiştir. İncelenen kurganların, biri dışında, tümü kaçak kazı sonucu soyulmuştur. Yalnızca 7 no'lu kurganda *in situ* bulgulara erişilebilmiştir. Kurganların ortak özellikleri şöyledir: İşlenmemiş küçük taşlarla yapılmış yığma tepeler 0.60 ile 1.50m arasında değişen yükseklikte ve 8 ile 12m kadar çapındadır. Yığma tepenin altındaki mezarlar taş örgü veya taş sandıktır. 7 no'lu kurganda yığma taş tepenin altında ve 1m derinlikteki taş örgü mezar dikdörtgen planlı ve doğu-batı doğrultuludur. 1.20 x 0.60m boyutlarındadır. Mezarda bir insan iskeletine ait dağınık durumda kemik kalıntılarıyla bir çanak ve bir çömlek ele geçirilmiştir. Kaçak kazı ile tahrip edilmiş olmalarına rağmen, çalışma yaptığımız diğer kurganlardaki mezarların aynı türde olduğu belirgindir. Bu kurganlardan ele geçirdiğimiz çanak çömlek, Orta Tunç Çağı'na aittir. Mezarlığın güneybatısında Melecami kayalığının güney yamacında incelediğimiz iki mezar taş, örgüdür. 1 no'lu mezar dikdörtgen planlı, 1.80 x 1.20 m. boyutlarında ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultuludur. Yarı işlenmiş iki

sıra orta boy taşlarla yapılmıştır. Üzeri iri ve yassı taşlarla kapatılmıştır, yalnızca bir adet 1.40 x 1.20 m. boyutlarında kapak taşı mevcuttur. Taş-sandık türündeki mezara birden fazla gömü yapılmıştır, üç adet insan iskeletine ait kafatası ve küçükbaş hayvan kafatası bulunmuştur. 2 no'lu mezar aynı şekilde dikdörtgen planlı ve doğu-batı doğrultuludur. 1.50 x 1.00 m. boyutlarındadır, yarı işlenmiş orta boy taşlarla yapılmıştır. Üst örtüye ait kapak taşına rastlanmamıştır. Mezarda bir adet insan kafatası ve küçükbaş hayvan kafatası bulunmuştur. Bozkurt Kurgan Mezarlığı kazısı, kurganların Doğu Anadolu bölgesindeki yayılımı ve tarihlenmesi konusuna açıklık getirecektir. Geç Kalkolitik Dönem'den Erken Demir Çağı'na uzanan çanak çömlekler ve mezarlar, yapısal özellikleri bakımından, Transkafkasya ve İran Azerbaycanı merkezleriyle benzer, ortak özellikler gösterir. Bulgular, Doğu Anadolu bölgesinin, Orta Asya ve Kafkasya ile ilişkileri konusundaki bilgilerimize yenilerini ekleyecek gibi görünmektedir⁶⁹⁸.

Kurgan türü mezarların en erken temsilcilerinin Anadolu dışında Orta Asya'da M.Ö.V.binyıldan beri görüldüğü, yine Transkafkasya'da M.Ö.III.binyıldan beri var olduğu bilinmektedir. Bu gelenek giderek Transkafkasya, İran Azerbaycanı ve Doğu Anadolu'ya da yayılmış ve adı geçen bölgeler arasında ortak bir kültür paylaşımıştır. Kurgan kültürlerini Doğu Anadolu'da yayılımı Erzurum-Kars yaylalarından Azerbaycan'a kadar uzanan sahada ve Ağrı-Iğdır bölgesinde sıklıkla görülmektedir. Kurgan türü mezarların ve bunlarla ilgili yerleşimlerin en önemlileri Ağrı Dağı eteklerinde görülür⁶⁹⁹.

Anadolu'da kurgan kültürünün ilk izlerinin en değerli bilgilerini Küçük Çatma Kurganları vermektedir. Kars ili Arpaçay ilçesine bağlı Küçük Çatma köyünde kurganlardan meydana gelen bir nekropol (mezarlık) alanı bulunmuştur. 1900 yılında E. Resler tarafından 3 kurgan açılmıştır. Bu kurganları bazı araştırmacılar M.Ö.XVI.-XV.yüzyıllara yerleştirirken bazıları da M.Ö.XX.yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. Anadolu'da erken dönemlere tarihlenen bir başka kurgan Ağrı il merkezinin 16km kadar doğusundaki **Suluçem kurganları**dır. Burada en azından 6 kurganın bulunduğu bilinmektedir. Ortalama 4 ile 5 m. yükseklikteki

⁶⁹⁸ Aynur Özfirat, "Bozkurt Kurganlarında Kazı Çalışmaları – 2007", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler, Mayıs 2008*, Sa yı: 26, s.14,15.

⁶⁹⁹ Aynur Özfirat, "Ağrı Dağı Kurganları", *XV.Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006 Ankara,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s.50,51.

kurganlar toprak yığma tepeler şeklindedir. Suluçem kurgan grubu içerisindeki Güllüce köyünde bulunan büyük kurgan merkezi bir toprak yığma tepenin çevresindeki 9 taş kurgandan oluşur⁷⁰⁰.

Ülkemizin en batı ucu Trakya bölgemizde de kurgan ve tümülüs diye adlandırdığımız mezar yapılarına rastlanmıştır. Bu mezarların bizim açımızdan da dikkate değer bulunmasına vesile olan içinde at gömülerine rastlanmasıdır. Bu durum Trakyalı savaşçılarında atlı kavimler zümresinden Kimmer ve İskitler gibi atlarına çok önem verdiklerinin göstergesidir. Trakya'da ölen savaşçıların atlarıyla gömüldüğü birçok tümülüs bulunmaktadır. Kırklareli- Vize ilçesinde ortaya çıkarılan Vize C tümülüsü adı verilen 50m çapında 2.5m yüksekliğindeki tümülüste yapılan kazılarda kül tabakası içinde at iskeletine ait kemikler ve deri parçaları bulunmuştur. Yine 40 metre çapı olan ve 3 metre de yüksekliğe sahip Vize F tümülüsünde de at iskeletine rastlanmıştır⁷⁰¹. Burada bahsedilen atlı savaşçıların Trako-Kimmerlerden olması ihtimali göz ardı edilmemelidir.

Doğu Trakya'da tümülüs tipi mezar kullanımının yaygınlaşması M.Ö.V.yüz yılla birlikte başlamaktadır. Doğu Trakyada At iskeletine rastlanan tümülüslerden biri de Askertepe tümülüsüdür. Tekirdağ ili, Şarköy ilçesi'nin 30km kadar uzağındaki Beyoğlu köyünde bulunan Askertepe tümülüsünde, 2007 yılında yapılan kurtarma kazısı sonucunda, Helenistik Döneme tarihlendirilen bir mezar da yanmış at iskeletlerinin bulunduğu dromoslu bir mezar yapısı ortaya çıkarılmıştır. Doğu Trakya tümülüslerinde at kurbanı oldukça sık görülen bir ritüeldir. M.Ö.IV.yüzyıldan başlayarak M.S.II.yüzyıla kadar cenaze törenlerinde kullanıldığı görülmektedir. At kurbanı sadece Trakya'da görülen bir olgu değildir. Klasik Çağlar'a tarihlendirilen Kırım'daki İskit tümülüslerinde ve Kıbrıs'ta Salamis Nekropolü'nde bulunan tümülüslerde de görülmektedir. Ayrıca Kırım'daki İskit mezarlarındada rastlanan

⁷⁰⁰ Aynur Özfirat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.s.109,s.68.ve 72.

⁷⁰¹ Somay Onurkan, *Doğu Trakya Tümülüsleri Maden Eserleri*, İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Trakya Toplu Buluntuları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1988, s.10, A. M. Mansel, "Trakya Hafriyatı", *Belleten*, C: 4, Sayı 13, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1940, s.110. geniş bilgi için bkz. Şahin Yıldırım, *Doğu Trakya'da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınları Ankara 2012.

kline bölümü bu mezardada yer almaktadır. Mezarın Trak kavimlerine ait olduğu kabul edilmektedir⁷⁰².

Trakya bölgesinde bölgeye göç ile gelmiş olan Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı topluluklarını simgeleyen mezar anıtlarından biride Kırklareli'nin 5km kadar güneyindeki Taşlıcabayır kurgan mezarıdır. 1982 yılında kazılmış ve ülkemizde ilk kez görülen Kuzey Karadeniz step kültürlerine ait kurgan türü bir mezar olduğu anlaşılmış ve 52 adet kap bulunmuştur⁷⁰³.

Konumuz açısından önemli kurganlar arasında Tokat ilinde Maşathöyük kazılarında 1945 yılında gömülü at iskeletine rastlanmış, Maşathöyük ve çevresinde İskit mezarları ve İskit silahları da ortaya çıkarılmıştır⁷⁰⁴. Maşathöyüğü'nün son kültür katmanına oluşturan mezarlardan birisinin etrafı taşlarla örtülmüş ve düzenli şekilde gömülmüş **at iskeletine** ait olduğu anlaşılmıştır⁷⁰⁵.

Ayrıca Ankara başlığı altında geniş bilgi verdiğimiz Ankara'daki tümülüs mezarlarda, atlı kavimlere ait eşyalar ve at iskeleti çıkan önemli tümülüsler arasında yer almaktadır.

Amasya Gümüşhacıköy ilçesindeki İmirler Köyü Kurgan mezar buluntuları Kimmerlere ait önemli eserler vermiştir⁷⁰⁶. Amasya ili Gümüşhacıköy ilçesi İmirler köyü yakınlarında tesbit edilmiş olan kurgan mezar içinde ele geçirilen uzun demirden bir kılıç, bronzdan yapılmış at gemi, yedi tane kovanlı ok ucu ile demir namlulu bronz kovan saplı savaş kazması ve buna ait tunçtan kabza örnekleri konumuza ışık tutması bakımından en çok önem verdiğimiz kurgan olmuştur⁷⁰⁷.

Doğu Anadolu bölgemizden batıya doğru göç yolları üzerinde bulunan ve Kimmer-İskit tesirini gösteren Elazığ Altınova'daki Norşuntepe'de atıyla gömülmüş

⁷⁰² Şahin Yıldırım, "Askertepe Tümülüsü", *Anadolu / Anatolia Dergisi*, Sayı: 36, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını Ankara, 2010, s.149 vdd.

⁷⁰³ Alpaslan Ceylan-Gülriiz Kozbe-Yasemin Polat-Taciser Sivas-Hakan Sivas-Işık Şahin-Yasin Topaloğlu, "Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler", Işık Şahin, "Trakya ve Doğu Marmara" s.4. <http://tayproject.org/bas.html>.

⁷⁰⁴ Tahsin Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, T.T.K.Basımevi, Ankara1978, s.1ve17.

⁷⁰⁵ *Belleter, Haberler*, Cilt: X,Sayı:37,Ocak 1946,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946, s.221.

⁷⁰⁶ Muzaffer Doğanbaş, "İlk Dönemlerden Türk fethine kadar Amasya", *Amasya İl Yıllığı 2007*, Editör: Yavuz Bayram, Amasya Valiliği Yayınları, Uyum Ajans, Ankara Ekim 2007, s.152.

⁷⁰⁷ Vuslat Müller-Karpe, "Atlı Göçebelerden Kalma Anadolu'daki Kovanlı Savaş Kazmaları", *Eski Yakındoğu Kültürleri üzerine incelemeler, İnnemorium İ.Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı kitabı*, yayınlayan: Nezih Başgelen, Editör: Armağan Erkanal, Hayat Erkanal-Halime Hüryılmaz... vd. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kanaat Matbası, İstanbul 1995, s.233.

atlı bozkır savaşçı mezarı bulunmuştur⁷⁰⁸. Norşuntepe’de kazılarda üç at gömüsü, at donanım takımı parçaları çıkarılmıştır. Bunlar arasında özengi tipi at gemi ve grifon başı biçimin kayış bağlantı parçası dikat çekmektedir⁷⁰⁹.

Asya içlerinden Avrupa içlerine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskit kurganlarında bu kültüre ışık tutabilecek çok sayıda sanat eseri meydana çıkarılmıştır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu üzerinde çeşitli hayvan mücadelelerine yer verilmiştir. Motif olarak hemen hemen yalnız hayvanlar ve hayvan uzuvları kullanılmıştır. Hayvanların en çok yer verilen ve dikkati çekenleri geyik, keçi, kedi, köpek, kurt, at, ayı ve yırtıcı kuşlar gibi çoğunluğu yabani olanlardır. Burada bahsedilen hayvan mücadelelerinin konu olarak ele alındığı sanata “Göçebe-Hayvan Sanatı” adı verilmektedir. İskit kurganlarına yalnız insan ve atlar gömülmemiştir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok çeşitli ve değerli eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Bu eşyalar arasında eyerler, at donanım takımları, kazanlar, oklar, bıçaklar, kılıçlar, mücevherler, mobilyalar, halılar, kilimler vb. bulunmaktadır⁷¹⁰.

Şimdiye kadar örnekleriyle açıklamaya çalıştığımız kurganlar kendilerine ait şehirleri tespit edilemeyen göçebe kavimlerin bu topraklarda yaşadığını ve izlerini bıraktıklarını gösteren buluntular vermiştir.

2.2. SİLAHLAR

İskit (Saka)lerin silahları-savaş aletleri; yay, kılıç, kalkan, mızrak, balta, askerler ve atlar için yapılmış zırhlı giysilerden oluşmaktaydı⁷¹¹.

Uçları özel kaplama maddeleriyle sağlamlaştırılmış olan bileşik küçük bir **yay**, tipik İskit yayı olarak bilinir⁷¹².

Ok ve yay İskit savaşçısının temel silahıydı. Bu yüzden İskitler atlı okçular olarak da adlandırılmışlardır. Ağaçtan ve kirişten yapılan İskit yayının uzunluğu 80 cm’yi geçmezdi. Uç kısımları iki boynuzdan oluşuyordu. Tutak kısmı içe doğru

⁷⁰⁸ Veli Sevin. “Kralların Coğrafyası, Demir Çağı, Urartu Devleti”, *Arkeo Atlas Dergisi*, 2011/1, Editör Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş.İstanbul 2011, s.456.

⁷⁰⁹ R.Yıldırım, (1987), a.g.m., s.463.

⁷¹⁰ İlhami Durmuş, “İskit Kültürü”, *Türkler*, C:4, Ankara 2002, s.23.

⁷¹¹ I.P’yankov, (2002), a.g.m., s.617.

⁷¹² İ.Durmuş,(2012), a.g.e., s.115.

büküktü. Ne yazık ki, mezarlarda ele geçirilen ve sapı yarı yarıya çürümüş olan birkaç yayı saymazsak, elimizde tabii halde bulunanı yoktur⁷¹³.

Atlı göçebelerde ok ve yay için zengin bir terminoloji bulunmaktadır. Yayın kısımları için Kabza, çelik, kabza boğazı, tır geçimi, sal, kasan gözü, kasan, kasan başı, yay başı, baş sargısı, baş kemiği ve tonç kertiği terimleri kullanılıyordu. Yay insana benzetilmiştir. Aynı insan gibi dört esas maddeden yapılmıştır. Yayın ağaç iskeleti insanın kemiği, boynuzu insanın eti, siniri insanın damarları, tutkalı ise kanı yerine konulmuştur. İnsan gibi yayında sırtı ve karnı vardır. İnsanı arkaya çok bükersen kırılır, yayda aynı şekilde arkaya çok bükersen kırılır. Böylece göçebe kavimler kendi bedenleri ile yay ve ok arasında benzerlikler kurmuşlardır. Okun kısımları için kullanılan isimlerde insan benzetmesine dayanır. Ok baş, boyun, boğaz, göğüs, göbek, baldır ve ayak kısımlarından oluşmaktadır. Bozkır göçebe insanı ok ve yayın malzeme seçimine, yapım kalitesine ve atış üstünlüğüne çok önem vermiştir. Yayların yapımı bir yılı bulmaktadır ve iyi yay iki yüzyıl kullanılabilir⁷¹⁴.

Kökeni Orta Asya'ya uzanan kısa kompozit yaylar, at ve at arabaları gibi mobilize unsurlar üzerinde de kolaylıkla kullanılabilirdi için bu coğrafyanın göçebe kavimlerinin en temel silahı olmuştur. İskitler, Hunlar, Moğollar, Anadolu Türkleri ve diğer Asyalı toplumlar Çin'den, kuzeybatı Avrupa'ya kadar düşman piyade ve süvarisini kompozit yaylarının etkinliğiyle yenmeyi başarmışlardır⁷¹⁵.

İskitler kemerlerinin sol tarafına içinde yay ve oklar bulunan kısa bir yay sadağı veya oklar ve yay bulunan normal bir **sadak** asarlardı. Kurganlarda da ok demetleri ve yay ve ok sadakları kalıntıları mevtanın sol tarafında bulunmaktadır. Bir kutuyu andıran sadaklar, ağaç veya kabuk üzerine deri kaplanarak yapılmıştır. Bazen parlak kırmızı bir boyayla boyananları da vardır. Bunların içi uç kısımları sivri oklarla doludur ve bir sadaktaki ok sayısı 50 ile 200 arasında değişmektedir. Bundan başka savaşçılar bazen yedek ok olarak yanlarında 400-500 ok alabilen özel sadaklar,

⁷¹³ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.180.

⁷¹⁴ Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, Editör; Dursun Ayan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını,1.baskı, Ankara 1999, s.4.

⁷¹⁵ "Savaşları Değiştiren 50 Silah (2) / Ok ve Yay", <http://dunyaharptarihi.blogspot.com/2011/02/savaslari-degistiren-50-silah-2-ok-ve.html>, 25 Şubat 2011Cuma.

bazen de birkaç sadak bulunduruyorlardı. Bazı yay sadakları altın veya gümüş levhalarla kaplanmış ve üzerleri sanat tasvirleriyle bezenmiştir⁷¹⁶.

İskit askerleri dolaşırken veya düşmanla sıcak temas sağlanmadan önce kırıli yaylarını bir kutunun içinde taşırlardı. Kutunun ön tarafında okların taşındığı kapaklı özel bir cep vardı. Bu cep muhtemelen okları ve tüyleri (ok yelekleri) nemden korumak içindir. İskitler bir kayışla bele asılarak taşınan “gorytus” adını verdikleri bu özel bileşik yay kutusunun ve ok taşınan sadakın bulucuları olarak görülmektedirler⁷¹⁷.

Atlı okçu silahı, M.Ö.VIII.yüzyıl sonlarıyla M.Ö.VII.yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır. Şu halde Kafkas proto-maiotidlerinde, İskitler'in atalarında, Karadeniz sahillerindeki Kimmerler'de ve orman-bozkır şeridindeki kara orman kabilelerinde, İskitler dönemine özgü olan **oklar** yapılyordu. M.Ö.VII.yüzyıl sonlarına doğru, İskit kültürü tamamen yerleştikten sonra, **ok uçları** yapımı da başladı. O tarihten itibaren ve M.Ö.V.yüzyıl ortalarına kadar, kullanılan oklar ya düz, eşkenar dörtgen, defne yaprağı, düz yaprak şeklinde, bir veya iki tarafı uzun diken şeklindeki çıkıntıya bağlanan tek kanatlı ve üçgenik kafalıdır ya da yay şeklindeki kanat veya ağızları olan üç ağızlı ve üç kanatlı; nadiren ağaç tapası üzerinde diken ilavelidir. Bununla birlikte üç ağızlı veya üç kanatlı piramidal ok uçları yerli özellikler içermektedir ve M.Ö.VII.yüzyıl sonlarında dahi kullanılmaktadır. Bunların ağız veya kanatlarının ucunda bir diken yer almaktadır. Tapa kısmı çoğunlukla kafanın içinde ve kenarlıdır. M.Ö.V.yüzyıldan itibaren ise bu tapalar yerlerini çok geniş çapta düz ve saplama olanlara bırakmıştır. Ok sapları ağaçtan ve çoğunlukla da huş ağacındandır. Uzunlukları 60-80 cm arasında değişmektedir. Ok sapları birbirine takip eden kırmızı ve siyah kuşak halinde boyanmıştır. Bu boya, birazcık daha geniş olan ve kaş için bir çentik atılan en alt kısımda sona erer. Ok uçlarının neredeyse tamamı bronz veya bronz kaplamalı demirdendir. Ok uçları çok nadiren kemikten de yapılyordu. Bunlar, başlangıçta piramidal, dört ağızlı, daha sonraları ise şimdiki tüfek kurşunu gibi uç kısımları silindirikti. Ağaç ok uçları da vardı. Bunlar ok gövdesiyle birlikte yontulur ve bronz kaplanırdı. Tüm bu ok uçları, buldukları her yerde, genellikle sadak içindeydi ve birkaç tanesinin içindekilerin ağırlıklı kesimi bronzdu. Bizim

⁷¹⁶ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.181.

⁷¹⁷ İ.Durmuş,(2012), a.g.e., s.115.

müzelerimizde binlerce bronz ve birkaç yüz tane de diğer ok uçları bulunmaktadır. Sadece Kuban Maiotidleri'nde ve Orta Don Budinleri'nde demir ok uçları yine aynı oranda bronz olanların yerini almıştır. Diğer silahların tamamı ve parçalarının demirden yapıldığı bir dönemde bronz ok uçlarının öne çıkması, yoğun ok atışlarının birbiri ardınca yapılmış olmasıyla izah edilebilir. Bu yüzden sadaklarda bronz ok uçlarına daha çok rastlanmaktadır. Çünkü birbirine benzer kalıplarda ok dökmek, onları döverek yapmaktan çok daha kolaydı. Zaten o sıralar demiri eritme işini beceremiyorlardı. Bronz ok uçları bakırdan hazırlanan üç parça kalıplarda dökülüyordu⁷¹⁸.

Tarihte geniş topraklara sahip ilk okçu millet İskitler'dir. Bu kavim başarısını bozkırda at koştururken her yöne ok atabilen süvarilerine borçludur. Özellikle arkaya doğru etkili atışlar yapmadaki ustalıkları düşmana galip gelmelerinde önemli etki yapmıştır. Türkler'in Orta Asya'daki komşuları Çinliler at kültürünü ve kompozit yayı kuzeyli komşularından yani Türkler'den almışlardır. İskitler ve diğer Asya kavimleri ile temasa geçtikten sonra Ön Asya kavimleri Asurlular, Med ve Persler de okçuluğu öğrenip benimsemişlerdir⁷¹⁹.

Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılarda ve yüzey araştırmalarında İskit tipi ok ucu örneklerine sıkça rastlanmış olmakla birlikte yay buluntusuna ne yazık ki rastlanamamıştır.

Anadoluda ilk defa Demir Çağı'nda kullanılmış olan kovanlı ve mahmuzlu ok uçları ile üç kanatlı ok uçları İskit tipi ok ucu olarak bilinirler. İstanbul da Sadberk Hanım Müzesi'ndeki koleksiyonda örnekleri sergilenen kovanlı ok uçları iki alt tipe ayrılır. Birinci alt tipe ait iki adet ok ucu sergide yer almaktadır. Birinde namlu yaprak biçiminde ve silindir biçiminde zıhlı olup yassı kesitlidir. İkinci ok ucunun namlusu baklava biçiminde ve kovanı üzerinde bir mahmuz yer almaktadır. İkinci alt tipe ayrılan altı adet ok ucu sergilenmektedir. Ok uçlarının namluları üç dilimlidir. Kovanlarının özelliklerine göre bunlarda iki, alt tipe ayrılmaktadır. Birinci tip tek bir örnekle temsil edilmekte namlu uzantısı olarak gittikçe daralan kovana sahiptir. Geriye kalan beş adet ok ucunda ise gittikçe daralan kovan üç dilimli namlu içinde yer almaktadır. Burada bahsedilen ok ucu türlerinden kovanlı ve mahmuzlu

⁷¹⁸ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.181,182.

⁷¹⁹ Ü.Yücel, (1999), s.11,12.

olanlarının Amasya-Merzifon-İmirler köyü buluntularında, Kerkenezdağ'da doğu Anadolu'da da Çavuştepe ve Kayalıdere yerleşmeleri kalıntıları arasında rastlanmıştır. Kovanlı ve üç yapraklı olanlara ise Çavuştepe ve Kerkenesdağ buluntuları arasında rastlanmıştır⁷²⁰.

Bizzat yaptığımız incelemelerde Sivas müzesinde (Resim1), Tokat müzesinde (Resim2,3), Amasya müzesinde ((Resim 4.), Çorum müzesinde (Resim 11,12), Yozgat müzesinde (Resim13), Kırşehir Kaman Kalehöyük müzesinde (Resim 15,16), Eskişehir Müzesinde (Resim 20), İskit tipi ok ucu örneklerine rastlanmıştır.

İskitler ok ve yay dışında kılıç, mızrak ve balta gibi silahlarda kullanmışlardır. Hem yazılı belgelerden hem de şimdiye kadar yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen çok sayıda örnek adı geçen silah buluntusu ele geçirilmiştir⁷²¹.

Atlı savaşçılar yay ve ok'a eşit sayılabilecek başka bir savaş aracı olarak **mızrak ve harbe** silahlarını kullanmışlardır. Bu silahların demir temrenleri 24cm civarında uzunluğa sahiptir. Görünümü defne yaprağı veya düz yaprak şeklinde bazan ortası kaburga kemiği şeklinde konik ve tepesi yarıkızdı. Gövdenin bitiminde sapın geçmesine uygun yuvarlak kesim vardı. Alt kısmına sağlamlık vermek için silindirik şeklinde veya kadeh şeklinde bir boru geçiriliyordu. Mızrağın tüm uzunluğu 1.80m ile 2.10m arasında değişmektedir. Harbelerde mızraklar gibidir. Sadece temrenleri değişiktir. Konik şekilli kısa uç kısmın çift taraftan aşağı doğru kavis halinde uzanan üç köşeli küçük kalem şeklinde uzun çubuğu vardır⁷²².

Kurganlarda ele geçen silahlardan biride kın içinde muhafaza edilen balıksırtı özelliğinde bıçaklardır. Tek ağızlı ve eğri bıçakların örneklerine daha sonraki dönemlerde Atilla Hunları kalıntılarında da rastlanılmış. Bu tür bıçakların eğri kılıçlara da örnek teşkil ettiği kabul edilebilir. Bu tipin benzerleri olan uzun kılıç, hançer, bıçak şeklinde farklı ebatlardaki örneklerine Volga Nehri boylarında da rastlanmıştır. Eski İskitlerde ve kuzey Rusya eski kültürlerinde de aynı türün benzeri kılıç örneklerine rastlanmıştır⁷²³.

⁷²⁰ Ç. Anlağan, Ö.Bilgi, (1989), a.g.m. s.87.

⁷²¹ İ.Durmuş, (2012), a.g.e., s.116.

⁷²² B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.182,183.

⁷²³ Bahaeddin Ögel, "Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:6 Sayı: 5, Ankara 1948, s.435,436, 438.

Kınların süslenmesi ve perçinlenmesi geleneği bıçak kabzalarında uzun süre devam ettirilmiştir. Geniş kabzalı kemik saplı demir bıçaklara İskit bozkırlarında ve hayat tarzı bakımından İskitlere yakın olan çevrelerde rastlanmıştır⁷²⁴.

Norşuntepe kazılarında Orta Demir Çağına tarihlenen yedi adet mezar tesbit edilmiş bu mezarlar içinde ele geçirilen ölü armağanları arasında eğik sırtlı saplı bir bıçak bulunmuştur⁷²⁵.

İskitlerin milli silahları olarak “Akinakez” adı verilen yaklaşık 50cm boylarında demir kılıçlar kabul edilmektedir. Kimmerlerin kullandıkları bronz kılıçlar ile hemen hemen aynı özelliklere sahip oldukları anlaşılan bu kılıçların benzerliği, Kimmer bronz kılıçlarının İskit demir kılıçlarının prototipi olduğunu göstermektedir⁷²⁶.

Kılıç örneği olarak Amasya Müzesinde sergilenen kılıçlar dikkate değerdir. 12 numara ile sergilenen eğilmiş bir kılıç, fazla oksitlenme sebebiyle çürümeye yüz tuttuğundan tutamağında ve tutamak altında resim, süs veya kabartma olup olmadığı pek seçilememektedir. Ucuna doğru incelerken sivrilmiştir. İki, tarafında keskin olduğu ortasından her iki kenara doğru incelmesinden anlaşılabilir. Kabzasının(tutacak yerin) üst başlangıcı T şeklinde, geniş tutamağın alt kısmı ise oval biçimdedir. Oval yerden itibaren biraz enli olmak üzere aşağı doğru incelen iki tarafı keskin kılıç yapısı oluşmuştur.(Resim 7)

Amasya Müzesinde sergilenen kılıç uzunluğu 78.8cm, Kabzası 6cm,eni 6.7cm uç genişliği 4cm topuz ve kabzası omuzdan asılı kalp şeklinde ve sivri uçlu V şeklinde yaprak görünümündedir. Bıçak kısmı iki taraflı bir olukla ayrılmış orta kaburgayı andırmakta ve uç kısmında orta ızgara ile birleşmiştir. Kılıç çok fazla bükülmüştür. Bu durum kılıcın mezarda kılıf içinde olmadığını göstermektedir⁷²⁷.

Maşat Höyükteki son yapı katında ele geçen madeni eserler arasında İskit özelliklerine sahip olanlar bulunmuştur. Özellikle de mezarlarda ele geçen kılıçlar

⁷²⁴ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.101.

⁷²⁵ [http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9021&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9021&html=ages_detail_t.html&layout=web).

⁷²⁶ M.T.Tarhan, (1972), a.g.e., s.236.

⁷²⁷ Vuşlat Ünal, "Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien", *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Vol. 4, 1982,(p.65-82)Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archaologie des Deutschen Aechaologischen Instituts, Bonn 1982, s. 66.

başta olmak üzere İskit silahları olarak kabul edilen tipte arkeolojik malzemeler dikkat çekmektedir⁷²⁸.

İskit Kurganlarından çıkarılan İskit eserleri arasında silah olarak kabul edebileceğimiz bıçaklar da bulunmuştur. Buna engüzel örnek Chertomlyk kurganında ortaya çıkarılan eserler arasında yer alan kemik saplı bir bıçaktır⁷²⁹.

Bıçakların benzeri hançerler de silah olarak kullanılmışlardır. Hançer örneği olarak Amasya müzesinde 17 ve 18 numara ile sergilenen dört adet hançer dikkat çekmektedir. 17 numarada tek bir hançer hepsinden uzundur. Tutamağının en üst kısmı geniş ve ortasında bir delik yer almaktadır. Hançerle birleşen yeride geniş ve ortasında yine delik var. Tutamak hançere iki perçin çivi ile tutturulmuştur. 18 numarada üç adet hançer birlikte sergilenmektedir. İki yaprak biçimli üst geniş tarafta iki tane yan yana uzunca delik açılmış birinin tutamağı yay şeklinde kıvrılmış, diğeri biraz düz uzandıktan sonra inceliyor eğilmiştir. Üçüncü hançer deliksizdir. Sapı diğer delikli olanlara göre daha kalın ve birazda uzun en üst kısmı da çengel gibi eğridir. Deliksiz olan hançerin hem ucu hemde sapı daha kalındır. Hançerlerin dördü de müzede M.Ö.1450-M.Ö.1190 yıllarına tarihlenen son Tunç Çağı eserleri arasında sergilenmektedir. (Res11) bunların benzerleri Eskişehir müzesinde de sergilenmektedir. Bknz (Resim 18, 19)

Burada bahsedilen iki delikli hançerlerin benzerlerine Sinop-Gerze-Hıdırlar köyü buluntuları arasında yer alan bronz hançerler de rastlanmıştır⁷³⁰.

Sivas müzesi incelemelerimizde ok uçları dışında savaş aletleri olarak Kuşaklı Höyük'te çıkarılan metal eserler arasında bir tane orak ve ikisi büyük biri küçük üç tane de hançer tesbit edilmiştir. Bunların her üçü de sergilenen eserler arasında yer almaktadır. Ancak bunların kime ait olduğu kaydedilmemiştir.(Res 1)

Baltalar bozkır insanların en eski savaş aletlerinden biridir. İlk zamanlarda taş baltalar yer alırken M.Ö.XII.-VIII.yüzyıllar arasında özellikle kuban kültürünün yayılım alanında üzeri çizgi tekniğinde bozkır hayvan üslubu motifleri ve geometrik desenlerle süslenmiş bronz savaş baltaları kullanıldığı anlaşılmıştır. İskitler devrinde

⁷²⁸ Tahsin Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1978, s.17.

⁷²⁹ İlhami Durmuş, "İskit Kültürü", *Türkler*, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.23.

⁷³⁰ Şevket Dönmez, "An Overview of the 2nd Millennium BC and Iron Age Cultures of the Province of Sinop In The Light of New Research", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16(2010)153-174, 539-540 [http://boks andjournals.Brillonline.com/docserver/0929077](http://boks.andjournals.Brillonline.com/docserver/0929077) s.159,fig.11,s.539 fig.10,12.

küçük bronz baltaların ve kimmerler de Katakomb kültürünün taş veya bronzdan topuz başlarının yücelik sembolü anlamına geldiğide söylenmektedir⁷³¹.

Amasya-Gümüşhacıköy-İmirler buluntuları arasında yer alan savaş baltası ve Kabzası Demir namlulu, bronz kovan saplı balta başı, daha çok bugün kullandığımız kazmalara benzemektedir. İki yana uzanan uçtan biri uzun diğeri biraz daha kalın ve kısa görünmektedir. Her iki tarafta oksitlenme dolayısıyla yıpranmış durumdadır. Baltanın baş kısmı ise kazmaya benzeyen demir bir namlu ile namluya eklenen oval forumlu bronz saptan oluşmuştur, sapın alt kısmında sabitleme için açılmış perçin deliği, sapın namlu ile birleştiği noktada ise kıvrık gagası ile bir kuş başı işlenmiştir. Bu baltaya ait olduğu anlaşılan bronzdan yapılmış bir kabza yer almaktadır. Baltanın, kabzası oval forumda olup üstünde süsleme amaçlı yivler görünmektedir. Amasya müzesinde savaş baltası 13 numara ile sergilenmektedir. Balta kabzası 16 numara ile sergilenmektedir. Aşağı doğru uzanan tutamak yeri kabartmalı ve yan yana çizgilerle süslenmiş ve ucuna doğru daraltılmıştır. 13 numarada sergilenen yukarıda bahsettiğimiz baltaya bağlantılı olarak birlikte sergilenmektedir. Kabzanın ağız kısmında sabitleme için açılmış perçin deliği bulunmaktadır. Bu deliğin hem baltanın sapında hemde kabzada yer alması birbirine geçmekte kullanıldığını göstermektedir.

Amasya Müzesindeki savaş baltasının uzunluğu 28.2cm yüksekliği 9.7cm sapın çapı 3.5cm Kazma ucu bronzdan sap kısmı demirden yapılmıştır. orjinali ve kesiti tam olarak tesbit edilemeyecek kadar bozulmuştur. Bir tarafı keskin diğer tarafı kısa, küt ve dört köşeli yapılmıştır. Bu parça savaş baltası olarak değil, bilakis sivri uçlu çekiç veya kazma olarak adlandırılmış silah grubundandır. Balta gövdesinin girişinde yırtıcı kuş kafası vardır. Sapın bağlantı yerinde kuş gagası ve gövdede bir kopça yer almaktadır⁷³².(Resim 8)

Bu baltanın dışında yine Amasya müzesinde sergilenen ve 1952 yılında tarla süren köylüler tarafından Amasya merkez köyü Mahmatlar da bulunarak müzeye getirilmiş ikisi çift ağızlı üçü de tek ağızlı olmak üzere beş adet balta metal

⁷³¹ M.Taner Tarhan, *Eski Çağ'da Kimmerler Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Ed. Fak. Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972, s.237.

⁷³² Vuslat Ünal, "Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien", *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Vol. 4, 1982,(p.65-82)Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archaologie des Deutschen Aechaologischen Instituts, Bonn 1982, s. 66, 67, Resim 2,3 ve 68.

buluntular arasında yer almaktadır. Ancak bunlar M.Ö.2300–2100 yıllarına tarihlenerek Tunç Çağı eserleri arasında sergilenmektedirler.

Sap delikli tunç baltalar ve çeşitli türden örneklerine Çorum- Tokat ve Amasya çevresindeki araştırmalarda sıkça rastlanmıştır⁷³³.

Amasya İmirler buluntuları arasında yer alan ve yakın dövüş silahı olarak kullanılması mümkün olan Savaş baltaları örneklerine Anadolu'nun başka yerlerinde de rastlandığı anlaşılmaktadır. İstanbul arkeoloji müzesinde 1968 yılında satın alma yoluyla kazandırılmış ancak nerede bulunduğu bilinmeyen savaş baltası, Muş çevresinde bulunan bir başka savaş baltası İmirler köyündeki savaş baltaları ile ortak özellikleri olduğu anlaşılmaktadır. Her üçünde de namlular demirden ve bronzdan kovanlı yırtıcı kuş kafalarıyla süslü sapları birbirine benzerlikleriyle dikkati çekmektedir⁷³⁴.

Bunlardan başka Sinop müzesinde bulunan balta kabzası da oval şekli, üzerindeki süsleme amaçlı yivlerin varlığı ve perçin delikleriyle Amasya-İmirler kabzasına benzemektedir⁷³⁵.

Baltaların dışında önemli savaş araçlarından biride mızraklardır. Anadoludaki atlı göçebe savaşçılara ait olması mümkün olan mızrak örneği olarak Norşuntepe mezarlarında çıkarılan at iskeletinin göğsüne sokulu olarak bulunan 45cm uzunluğunda mızrak ucu ve iskelete sokulu olmayan başka bir mızrak ucu gösterilebilir. Her iki mızrak ucuda kovanlı ve her ikisinde de kovandan delici uca kadar uzanan delici ucu vardır⁷³⁶.

2.3. AT DONANIMLARI

İskitlerde Silah ve atkoşum takımlarında hayvan stili denen kendine özgü hayvan figürleri işlenmiştir. Kesme, basma, eritme altın, gümüş ve bronz eşyalar

⁷³³T.Özgüç, (1978), a.g.e, s.34.

⁷³⁴ Vuslat Müller-Karpe, "Atlı Göçebelere Kalma Anadolu'daki Kovanlı Savaş Kazmaları", *Eski Yakınoğu Kültürleri üzerine incelemeler, İmmorium İ.Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı kitabı*, yayınlayan: Nezih Başgelen, Editör: Armağan Erkanal, Hayat Erkanal-Halime Hüryılmaz... vd. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kanaat Matbası, İstanbul 1995, s.233,234.

⁷³⁵ Şevket Dönmez, "An Overview of the 2nd Millennium BC and Iron Age Cultures of the Province of Sinop In The Light of New Research", http://boks.andjournals.brillonline.com/docserver/0929077_s.540,fig.23.

⁷³⁶T.Demir, (2008), a.g.e., s.63 ve76.

üzerinde dövme demirde boynoz ve kemik oymalarında hayvan figürleri tamamlayıcı unsur olarak kullanılmıştır⁷³⁷.

İskit sanatının özünü “hayvan üslûbu” oluşturmaktadır. Bozkırda gelişen Orta Asya ve Ön Asya’ya kadar yayılan bu sanat insanların tabiatüstü kuvvetlere karşı olan eğilimlerinden çıkmıştır. İnsanla savaş, hayvanla savaş, bozkırın sert ve amansız mücadeleciliği atlı bozkır kültüründe bu üslûbun doğuşunda etkili olmuştur. Dokumalarda, keçelerde, kılıç saplarında, mızrak ve bıçaklarda, kuşandıkları kuşaklarda, at donanım takımlarında, eyerlerde, maşrapa kulp ve gövdelerinde hemen her tarafta hayvan figürleri kullanılmıştır⁷³⁸.

At donanımı yanak kayış dağıtıcısı, yanaklık ve at gemi parçalarından oluşur. Bu parçalar tunç ve kemiklerden yapılabilir. Bazıları sade iken bazıları ise atlı göçebelerin sanat zevkini yansıtacak şekilde süslenmiştir. Bu parçalara ilk örneklerden biri Van Çavuştepe’de ele geçirilmiş hayvan başı betimli kemikten yapılmış **yanaklık** parçalarıdır. Arka kısmı kırılmıştır. Geme bağlantı sağlayan bölümde sonda kalan kısmen kırılmış üç tane delik görülmektedir uç kısmı hayvan başı betimlidir. Buradan bozkır hayvan üslûbu anlayışını yansıtmaları anlaşılmaktadır. İkinci yanaklık parçasıda hayvan başı betimlidir. Onun da arka kısmı kırılmıştır. Deliklerin bulunduğu kesimin altında iki tane yuvarlak çıkıntı diğer yanaklık parçasından farkını gösterir. Yine öncekinden farklı olarak hayvan üslûbu stili özelliği yansıtan figürün boynuz kısmı biraz daha yuvarlatılmıştır. Ağız kesiminde yer alması gereken gaga kırılmıştır. Her iki örneğimizde yapım tekniği ve betimlemeleri bakımından birbirine benzemektedir⁷³⁹.

Adı geçen eser için her ne kadar Urartu eseri olduğu yönünde görüş bildirilse de Van yöresinden çıkarılmış ve Diyarbakır müzesinde sergilenen **at göğüslük parçası** üzerindeki süs ve betimlemeler bakımından İskit hayvan üslûbu özellikleri göstermektedir. Uzunluğu 21,3 cm. yüksekliği ortalama 10 cm. ve kalınlığı 02 cm. olan metal göğüslüğün sağ uç ve alt kenarında ip delikleri yer almaktadır. Alt ve üst bölümü paralel ve kabarık iki çizgi püskül dizisi yer almaktadır. Uç kısımdaki bandın içinde kuş gövdeli kanatlı aslan başlı insan kollu iki mitolojik yaratık yer almaktadır.

⁷³⁷ B.N.Grafov, (2006), a.g.e., s.193.

⁷³⁸ İlhami Durmuş, *İskitler*, 4.baskı Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s.152,153.

⁷³⁹ O. San, (1998), a.g.e., s.106,107.

Uca doğru daralan ortadaki ana panoda savaş sahnesi yer almakta ve iki süvari arka arkaya resmedilmiş öndeki süvari at üzerinde geriye dönük şekilde sağ elinde bir yay tutmakta, arkadaki süvarininde vücudu geriye dönük ancak baş kısmı eksiktir. Bu at göğüslüğünün benzeri Van müzesinde de sergilenmektedir. Her iki göğüslükte aynı usta tarafından yapılmışçasına kompozisyon, bezeme ve teknik açıdan birbirine benzemektedir⁷⁴⁰. Afif Erzen'de Van Çavuştepe'de çıkan at donanım takımları parçalarının İskitler'in somut arkeolojik kanıtı olduğunu dolayısıyla da İskitler'e ait olduğunu kabul etmektedir⁷⁴¹.

Elazığ'da bugün Keban Barajı göl alanında kalmış olan Norşun Tepe'de ortaya çıkarılmış at gömüleri ve bu at gömülerinde ele geçen buluntular olarak, tunçtan 2 at gemi parçası, 1 at donanımı takımı bağlantısı, hayvan başı biçimli 2 at donanımı takımı parçası, dikkati çekmektedir. Bu eserlerin İskitler'e ait olma ihtimali yüksektir. Yine doğu Anadolu bölgemizde Erzincan ili, Üzümlü ilçesi yakınlarındaki ünlü Urartu merkezi Altıntepe'de ele geçmiş olan tunçtan yapılmış kuşbaşı biçimindeki **at gemi** parçalarının bozkır hayvan stilinde yapılmış olması nedeniyle İskitler'e ait olabileceği düşünülmektedir⁷⁴².

Çavuştepe de ele geçen at donanımı parçalarıyla Norşuntepede ele geçen at donanımı parçaları stil açısından, içerdiği konu ve biçim açısından benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler dikkate alındığında her iki buluntusunda yaklaşık aynı döneme ait eserler olmasını gösterdiği gibi göçebe kavimlere özgü sanat eserleri arasında sıklıkla rastlanan grifon betimli eserlerin Anadolu'daki varlığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu veriler aynı zamanda İskitlerinde bölgede var olduğunu ve bir süreliğine de olsa kalıcı olduklarına dair yol gösterici delillerdir⁷⁴³.

İskitler ve komşularında M.Ö.VIII.yüzyıl sonlarında ve M.Ö.VII.yüzyıl başlarında iki tip bronz **at gemi** kullanılmıştır. Bu gemilerin uç kısımları ya birbirine denk iki halka ile son bulur ya da halkacık üzengi kemiği şeklini almaktadır. Halkacıkların hemen arkasında yer alan uzun gem halkasının sathı, gеме biraz sertlik

⁷⁴⁰ Rafet Çavuşoğlu, "Bir grup Urartu At Koşum Parçası", 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C:2, T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, 25-29 Mayıs, 2009, Denizli, İsmail Aygül ofset Matbaacılık, Ankara 2010, s.399,400.

⁷⁴¹ Afif Erzen, *Çavuştepe I, M.Ö. 7.6. yüzyıl Urartu Mimari Anıtları ve Orta Çağ Nekropolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s.55.

⁷⁴² Şevket Dönmez, "İskitler ve Önasya / İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Arkeolojik Buluntuları" turkinst.org.mht, (Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Resmi internet sitesi).

⁷⁴³ Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara 1972, s.90.

kazandırmak amacıyla çapraz çıkıntı, çapraz saç örgüsü ile kaplanabiliyordu. Birinde gemin ikinci halkasına, ikincisinde ise gem boynuna ağızlık geçiriliyordu. Birinci tipte ağızlıklar aşağı doğru mukavvesti ve karşılıklı iki aksi yönde üç düğüm atılıyordu. İkinci tipte ise dik veya mukavvesti veye uç kısımlarda ve ortada üç yuvarlak delik, ya da delik çevresinde bir bilezik yer alıyordu. M.Ö.VI.yüzyılın ikinci yarısında yaygın olarak yeni bir gem türü; uç kısımları ana çubuğun yan tarafındaki yuvarlak bir halka içine geçirilmiş olan demir gem kullanılmıştır. M.Ö.VI.yüzyılın sonlarından M.Ö.II.yüzyıl başlarına kadar yandan tokalı gem tipi kullanılmıştır. Üç delikli ağızlıklar bizzat çubuğun ortasında yer alan enine sekiz harfine benzeyen iki delikli ağızlıklarla değiştirilmiştir. Bunlar demirden veya bronzdan yapılabiliyordu. M.Ö.V-III.yüzyıllarda kullanılan gemler oldukça sertti. Ağızlığın arkasında atın dudağına gelecek şekilde küçük haç biçiminde bir zırvana kullanılıyordu. Dizgin gеме, gemin uç kısmına konulan üç köşeli oynak demir ilikli halka vasıtasıyla bağlanıyordu. Bazen doğrudan gem halkasına da bağlanabilirdi. Uç kısımları ağızlık deliğinden geçirilen kayışların baş kısımları boynuz, bronz, gümüş ve altı bezemelerle süslenirdi. Bu tür at gemleri Kuban'da bulunmuş ve M.Ö.VI.yüz yıl olarak tarihlenmiştir⁷⁴⁴. Bu tür at gemi örneğine Amasya müzesinde bizzat incelediğimiz ve 9 Numaralı kayıt no ile sergilenen demirden yapılmış, birbirine geçmeli at gemi (Resim5) ve Eskişehir Müzesi'nde sergilenen (Resim25) bunun farklı bir örneği de Anadolu'daki atlı kavimlerin izlerini göstermesi bakımından örnek gösterilebilir.

Rusya'daki İskit mezarlarından çıkarılan İskitlere ait at donanım takımlarından at gemlerinin benzerlerine Gordion kazılarında şehrin yüksek kesimlerinde M.Ö.VI.yüzyıla ait bölümlerinde rastlanmıştır. Kimmerler'in hayat tarzları hakkında o kadar az şey bilinmektedir ki herhangi bir göçebe etkiyi onlara atfetmektense, Kimmerleri takip ettiği bildirilen İskitler'in kendisine bağlamak daha doğrudur⁷⁴⁵.

Amerikalı araştırmacılar Gordion'daki tümülüs yapma tarzını, özellikle de Z tümülüsünün yapılış biçimini, Pazırık tümülüsleriyle karşılaştırmışlardır. Mezar

⁷⁴⁴ B.N.Grakov, (2006), a.g.e., s.187.189.190,(191,Şekil-a).

⁷⁴⁵ Rodney S.Young, "VI. The Nomadic Impact: Gordion", *Dark Ages And Nomads c.1000 B.C.Studies In Iranian And Anatolian Archaeology*, Editör: Machteld J.Mellink ve diğerleri, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1964, s.56.

odalarının mimari özellikleri, gömme biçimi ölünün başının doğuya doğru döndürülmesi, atların ölüyle birlikte aynı mezar odasına konması üzerinin taşlarla örtülmesi, Gordion tümülüsünde (W, G, H, B, J, S-2) ve Bashadar tümülüsünde (NN 10, 1;) uzun boyunlu ve yuvarlak gövdeli kilden çanak-çömleklerin Vysokaya mezarlığında ve öteki mezarlıklarda bulunan Kimmerler'e ait çanak-çömleklerle aynı üslûba sahip olması X ve öteki tümülüslerde bronz at nalları ve yular ve gemler bulunması, M.Ö.620-600 olarak tarihlenen J tümülüsünde demir ve bronzdan yapılmış yuvarlak gem uçlarının kalıntılarının Bashadar-2,10; Tuekta 1 ve Aragol'da M.Ö.VI.yüzyıl olarak tarihlenen Altay tümülüslerinde çıkarılanlara benzemesi. Hayvan üslûbunda yapılmış Ahşap nesnelere varlığı, örneğin Gordion ve Altay'da geyik, aslan, griffin ve geometrik figür motifleri bulundu. Altay'da bulunan ve M.Ö.VI ve IV.yüzyıl olarak tarihlenen küçük tahta tabletlerin benzerlerine Gordion tümülüslerinde de rastlandı. Bu paralellikler Altay ile Gordion halkı arasında derin bağlantılar olduğunu gösterdiği gibi Gordionda Kimmer izlerini de göstermesi bakımından önemli veriler olarak kabul edilmiştir⁷⁴⁶.

İskit Kurgan Buluntuları içerisinde at donanımı takımları önemli bir yer tutmaktadır. Göçebe sanatının en belirgin özellikleri at donanım takımlarında görülmektedir. Süslü at donanım takımlarının en güzel örnekleri Pazırık kurganında bulunmuştur. Atların bulunduğu yerde çok ince işlenmiş ve çeşitli resimler hakkedilmiş toka, levhacıklar, üzengi, gem gibi at donanım takımlarından kalıntılar elde edilmiştir. Atlarla birlikte çok sayıda eyerler ele geçmiştir. Eyerlerin etrafı daha çok püsküllerle süslenmiştir. Üstleri ise, efsanevi hayvanlarla aplike yapılmak suretiyle doldurulmuştur⁷⁴⁷.

Kayış Dağıtıcıları; Göçebe kavimlere ait sanat eserleri arasında kayış dağıtıcıları önemli bir yere sahiptir. Bunun Anadolu'daki en önemli örneği Elazığ-Norşuntepe'de ortaya çıkarılmıştır. İçinde üç tane at iskeleti bulunan Norşuntepe mezar buluntuları arasında tunçtan yapılmış iki adet kayış dağıtıcısı ele geçirilmiştir. Bunlardan birisinin üzerinde Grifon türü yaratık işlenmiştir. Oldukça yıpranmıştır. Göz çevresini dolaşarak yukarı bükülen boynuzlar ve bunun altında yer alan aşağı doğru abartılı kıvrık verilmiş gaga, boynuz ve gaga üzerinde yer alan derin oluklar,

⁷⁴⁶ Leonid S. Marsadolov, "Altay'daki Pazırık Kültürü(M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar)", Türkler, C.III, s.898.

⁷⁴⁷ İlhami Durmuş, "İskit Kültürü", Türkler, C:4, Ankara 2002, s.23.

iri gözler ve kulaklar belirtilmiştir. Grifonun boyun kısmında kayışın geçmesine yarayan bir delik yer almaktadır. Norşuntepe’de ele geçirilen ikinci kayış dağıtıcısı malzeme, şekil ve figürün işlenişi bakımından birinci ile benzerlik göstermekle birlikte figürün verilişinde daha özenli hatlar kullanılmıştır. Göz iri ve abartılı iken kulaklar boynuzun hemen altında ve daha küçük, yüz hatlarındaki ayrıntıların işlenişi, boynuz ve gaganın biçimlendirilişi ve kayış geçme deliğindeki farklılık dikkati çekmekle birlikte aynı düşüncenin ürünü oldukları açıktır. Farklılıklar ayrı atlarda kullanılmış olduğu izlenimi vermektedir⁷⁴⁸.

Norşuntepe’de yapılan kazılarda at gömüleriyle birlikte at donanım takımı parçaları arasında üzengi tipi bir at gemi de ele geçirilmiştir. Bu gemle birlikte Grifon başı şeklindeki kayış bağlantı parçası İskit tesiri göstermektedir⁷⁴⁹.

Ülkemizin batı kesiminde Efes-Artemision’da 1988 yılı kazılarında gözleri iri gösterilmiş kuş başlı fildişi kayış dağıtıcısı bulunmuştur. Ayrıca Efes’te Yaban domuzu biçimli fildişi kayış dağıtıcısı da bulunmuştur. Yaban domuzu kabartmalı, sola doğru vucut organları keskin hatlarla gösterilmiş, kulakları, dişleri ve pençeleri belirgin şekilde işlenmiştir. Arkasında dörtgen prizma çıkıntıda dikey ve yatay delikler vardır. Efes Artemision’da sola doğru yatan dağ keçisi biçimli başını sağa çevirmiş göğüs ve kalçasında birer rozet süsleme yer almakta arkadaki küp biçimli işlevsel kısımda dikey ve yatay delikler yer almaktadır. Balıkesir’de bulunmuş oturan sağa doğru, boynu ve alın bantları çizgi bezeklidir. Küp biçimli arkadaki işlevsel kısımda dikey ve yatay delikler olan dağ keçisi biçimli kayış dağıtıcısı da Batı Anadolu örnekleri arasında yer almaktadır. Bu eserlerin İran/İskit ve Anadolu özelliği taşıdığı ileri sürülmüştür⁷⁵⁰.

Lidya’nın başkenti Sard’da da Kuşbaşı betimli kayış dağıtıcısı bulunmuştur. Muhtemelen Kartala benzeyen kayış dağıtıcısının iç kesimi oyuk ve kurşunla doldurulmuştur. Kartalın sivri gagası üzerindeki ayrıntılar kabartma çizgiler ve göz bebekleri vurgulu bir şekilde işlenmiştir. Dikey ve yaklaşık düz inen boynun yan kenarlarında dört, alt kesimde ise kayış bağlantılarına yönelik bir delik vardır. M. Ö. 600 yıllarına tarihlenen bu kayış dağıtıcısı örneği İskitlerle ilişkili en azından atlı

⁷⁴⁸ O. San, (1998), a.g.e., s.109,110.

⁷⁴⁹ R. Yıldırım, (1987), a.g.m., s.463.

⁷⁵⁰ Y.A. Meriçboyu, (1997), a.g.m., s.5,6 (Çizim 8,9,10).

göçbe kavimlere ait olmalıdır⁷⁵¹. Waldbaum Sard'da bulunan kuşbaşı betimli kayış dağıtıcılarını benzer ve Kimmerler veya İskitlerle bağlantılı görür. Ayrıca Kimmerler'in Sard'daki etkisini Hanfmann, Detweiler ve Greenewalt gibi bilim adamları da kabul etmiş ve M.Ö.VII.yüzyılın ortalarına tarihlenen yanık tabakasında Kimmer yayılımı ile ilgili bulunmuştur⁷⁵².

Lidya'nın başkenti Sard şehrinde M.Ö.VII.yüzyılın sonları M.Ö.VI.yüzyılın başlarında göçbe hayvan üslûbunda eserler üreten kemik oymacılık atölyesinin varlığı bilinir⁷⁵³. Göçbe kavimlerin etkisini yansıtan sanat eserlerinin burada üretilmiş olma ihtimali göz önüne alınmalıdır.

Sard'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda hayvan üslûbu etkisini yansıtan birçok eser ele geçirilmiştir. Özellikle kuşbaşı, yırtıcı kuşgagası ve domuz dişini andıran kayış dağıtıcıları ve bunların yanında plaka şeklinde kayış dağıtıcılarında görülen hayvan üslûbu etkili süslemeler, kemikten yapılan soyut tarzda işlenmiş hayvan betimli plaka İskit üretimi olarak dikkat çekmektedir. Bütün bunlar atlı kavimlerin Sard ve çevresindeki etkilerini yansıtmaktadır⁷⁵⁴.

İstanbul arkeoloji müzesinde kayış dağıtıcı örneklerinden oluşan eserler yer almaktadır ve bunlar kültürlerine göre beş guruba ayrılarak incelenmiştir. Birinci guruba girenler dört adettir ve Doğu Anadolu bölgemizde bulunarak İstanbul'daki müzelere getirilmişlerdir. İlk eser domuz dişi biçimli tunçtan kayış dağıtıcısı buluntu yeri tam olarak belirtilmemiştir. Eşkenar dörtgen kesitli, alttaki işlevsel bölüm dışa taşkın küp biçimli dört yüzünde kayışların geçtiği yuvarlak delikler var ve altı açık döküm tekniği ile yapılmıştır. İkinci eser kuş gagası biçimli tunçtan kayış dağıtıcısıdır. Van bölgesinde bulunmuştur. Yırtıcı kuş gagası şeklinde "V" kesitli içi boş ve gaganın ortasında ve kenarında düz şerit bezeme yer almaktadır. Profili domuz dişi görünümündedir. Altta işlevsel bölüm ilk eser ile aynı özelliklerdedir. Üçüncü eserimiz de domuz dişi biçimli tunçtan yapılmış kayış dağıtıcısıdır. Van-Çaldıran-Yeniyaka köyünde bulunmuş eşkenar dörtgen kesitli, büyük boyutlu, kesintisiz devam eden işlevsel kısmın dört yüzünde yuvarlak birer delik yer almaktadır. İçi kısmen boş ve altı açık döküm tekniği ile yapılmıştır. Yine Van-

⁷⁵¹ O. San, (1998), a.g.e., s.112,113.

⁷⁵² O. San, (1998), a.g.e., s.115 Dipnot 122.

⁷⁵³ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, III. basım, Der yayınları, İstanbul 2003, s.282.

⁷⁵⁴ M. Mandaloğlu, (2011), a.g.e., s.155.

Çaldıran-Yeniyaka köyünde bulunan diğer bir kayış dağıtıcısı şekil bakımından bir öncekinden ayrılmakta dağ keçisi başı biçimli tunç kayış dağıtıcısıdır.

Küçük Asya tipi olarak bilinen kuş başlı kayış dağıtıcıları örnekleride kayış dağıtıcıları arasında önemli bir yere sahiptir. İstanbul müzelerine Samsun'da bulunarak getirilmiş bir örnek yırtıcı kuşbaşı biçimli, alttaki işlevsel kısım hafif içe çekik ve dört yüzünde yuvarlak delikler olan altı açık, döküm tekniği ile yapılmıştır. Buna benzer iki tane daha kayış dağıtıcısı sergilenmekte ancak nereden getirildiği belirtilmemiştir⁷⁵⁵.

İstanbul ve Sard'da elegeçen kayış dağıtıcıları form, malzeme ve işlevleri bakımından benzerlikleriyle göçebe kavimlere ait olduğunu göstermektedir. Sard ve İstanbul müzelerindeki örneklerin benzerleri Karmir-Bulur kazılarında elegeçen İskit sanat eserlerinde görülmektedir⁷⁵⁶.

Yozgat müzesinde yaptığımız müze incelemelerimizde en dikkati çeken kayış dağıtıcısı veya koşum süsü olduğu düşünülen malzeme, bir adet boynuz biçimli domuz dişine de benzeyen buluntu örneği olmuştur. Başlangıç tarafı daha kalın ve uca doğru hafif kavisli şekilde incelerek uzanmaktadır. Ağız kısmında karşılıklı iki delik yer almaktadır. Ağızdan uca doğru inildiğinde yine karşılıklı olmak üzere dört taraftan 22 tane delik yer almaktadır.(Resim 14)

Burada bahsedilen boynuz biçimli at donanımı parçasının bir benzeri Urartuların önemli merkezlerinden Çavuştepe'de de bulunmuş ve M.Ö.VIII.yüzyıl sonları ile M.Ö.VII.yüzyıl başlarına tarihlenmiştir⁷⁵⁷.

2.4. DİĞER BULUNTULAR

İskit kurgan buluntuları madenden, ahşaptan, yünden ve topraktan oluşmaktaydı. Madeni buluntuların büyük çoğunluğu bronz ve altındı. Topraktan ise çeşitli kap ve küpler yapılmıştı. Yün ve keçeden yapılan eşya arasında halılar ve kilimler önemli bir yer tutmaktaydı. Ahşap eşyayı ise daha çok mobilyalar meydana getirmekteydi. Gerek yapıldıkları malzeme ve gerekse konuları bakımından oldukça

⁷⁵⁵ Y. A. Meriçboyu, (1997), a.g.m., s.2,3,4, (Çizim 1,2,3,4,5,6,7,).

⁷⁵⁶ O.San, (1998), a.g.e., s.117.

⁷⁵⁷ Afif Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIV-1-2, 1965, T.T.K.Basımevi Ankara 1967, s.143, M.Taner Tarhan, *Eski Çağ'da Kimmerler Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Ed. Fak. Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972, lev.XLI res.a-b.

çeşitlilik gösteren kurgan buluntuları İskit sanat anlayışı hakkında da fikir vermektedir. Bunlar arasında Esik, Kul Oba ve Pazırık kurgan buluntuları önemli bir yer tutmaktadır. İskit kurganlarında At ve geyik maskeleri de bulunmuştur. Bu maskelerin yüz kısımları iyice stilize edilerek süslenmiştir. Bu maskelerden başka bir de kaplan maskesi bulunmuştur. Bu buluntulara ilaveten ağaçların yontulması suretiyle yapılmış küçük masalar, kaplar, havanelleri ve birçok ev eşyaları, çok sayıda altın diadem, başlık, gerdanlık, bilezik, küpe, yüzük ve kolye ele geçirilmiştir⁷⁵⁸.

İskit soylularından birine ait olduğu tahmin edilen, Kul Oba Kurganı'ndan İskitlerin gündelik işlerinin anlatıldığı altın bir vazo ele geçirilmiştir. Grek işçiliğine bağlanan bu vazo M.Ö.IV.yüzyıla tarihlenmektedir. İskit gündelik yaşamından bir kaç sahnenin arka arkaya betimlendiği vazounun burada işlenen sahnesinde, bir iskit arkadaşının -ihtimalle- ağrıyan dişini kontrol etmektedir. Yine M.Ö.V.yüzyılın sonu ile M.Ö.IV.yüzyılın başlarına tarihlenen Solokha kurganı buluntuları arasındaki bir tarağın üzerinde de Makedon bir süvari ile çarpışan iki İskit savaşçısı betimlenmiştir⁷⁵⁹.

Klazomenia Lahdi olarak bilinen kalıntı üzerinde de Kimmer-Grek mücadeleleri tasvir edilmiştir. Burada Kimmer savaşçıları kılıçlarıyla dövüşür vaziyette ve bir diğer betimlemede de at üzerinde geriye dönerek ok atar vaziyette gösterilmiştir. Okçunun kılıcı beline asılı olarak görülmektedir⁷⁶⁰.

Anadolu'da Ordu Ünye'de bulunan gümüş bir kap tas (phiale) Kimmerlerin karadenizde varlığını göstermesi bakımından olduğu gibi atlı bozkır göçebe sanatında örneklerinden birini oluşturması bakımından önemli buluntulardan birisidir⁷⁶¹.

Ünyedeki kabın dışında toprak kap parçası olduğu anlaşılan ve Amasya müzesinde Demir Çağı eserleri bölümünde 8 numara ile sergilenen eser dikkat çekmektedir. Üzerinde stilize hayvan motifi olan kırık kap parçası üzerindeki resim de gaga ve gözlerle kafası kuşa benzeyen, boynu ve gövdesi ata benzeyen, ayakları

⁷⁵⁸ İlhami Durmuş, "İskit Kültürü", *Türkler*, C:4, Ankara 2002, s.23.

⁷⁵⁹ Anıl Yılmaz, "İskit Sanatı", *Türkler*, C:4, Ankara 2002, s.27.

⁷⁶⁰ M.Taner Tarhan, *Eski çağ'da Kimmerler Problemi*, Yayınlanmamış Doktora tezi, İ.Ü. Ed. Fak. Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972, s.236.

⁷⁶¹ O. Doğan, (2003), a.g.e., s.87.

ince ve uzun olarak çizilmiş fantastik bir hayvan resmi yer almaktadır. Gövde noktalı beneklerle bezenmiştir. Boyun ile gövdenin birleştiği yerde siyaha yakın koyulukta bir halka ayaklarla birleştirilmiştir. Gövdenin orta kısmı kırılmıştır. Bu resimdeki hayvanın arkasında atkuyruğunun ucuna benzeyen bir resim parçası ile atın ayak kısmına benzeyen bir çizgi görülmekte ancak kırıklardan dolayı tam olarak anlaşılammaktadır. Eski Türk kavimlerine has hayvan üslubunu hatırlatmaktadır. Seramik parçalarının benzerleri Eskişehir müzesinde (Resim 24,25,26) ve Kırşehir-Kaman Kalehöyük müzesinde sergilenen eserler arasında yer almaktadır.

Yine Amasya Müzesinde 7 numarada sergilenen ayrı ayrı iki adet Riton hayvan başı yer almaktadır. Birinde hayvanın gözleri belirgin ve yanak kısımları kırmızı üzerine siyah ve beyaz yaprağa benzeyen süslemeler yer almaktadır. Gözler siyah, gözlerin altı çeneye ve ağza doğru beyaz boyalı ağız yanından gözlerin altına doğru uzanan bitki motifli süsleme yer almaktadır. İkinci hayvan başlı Riton daha sade sadece gözlerin ve burnun üstü kırmızı boyadan çizgilerle süslenmiştir. Birinci riton kırmızımsı topraktan ikicisi ise beyaz topraktan yapılmıştır.(Resim 9)

Amasya müzesinde sergilenen bu parçaların benzerleri olarak Tokat-Maşat Höyükte geyik ve yaban keçisi tasvirli kırılmış krater parçaları Demir Çağı katmanının en alt kısmında bulunmuştur. Tasvir edilen geyikler siyah ve kahverengidir. Kraterlerden birinde yaban keçisi tek merkezli daireler arasında tasvir edilmiştir. Aynı yerdeki bir diğer kırmızı astarlı krater parçasında siyah kuş resimleri görülmektedir. Bunun dışında yaban keçisi tasvirli parçalara Alishar ve Boğazköy kraterlerinde de rastlanmıştır⁷⁶².

Amasya müzesinde atlı göçebe kavimleri hatırlatan veriler olarak bir adet kemer tokası ve hayvan çanı da dikkate değerdir.10 numara ile sergilenen halkalı bir çan yer almaktadır. Halkasının hemen altında üç boğum çizgi süsleme yer almaktadır. 11numara ile sergilenen kemer tokası oval şekildedir. Üzerinde yaprak (Çiçek) motifli süsleme kabartmaları vardır. Üst tarafında da yuvarlak bir delik yer almaktadır. (Resim 6)

⁷⁶² Tahsin Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s.46.

Gordion'daki kazılarda P ve W tümölüslerinde rastlanan mobilyalardaki bronz süslemelerde uzun boynuzlu hayvanlar ve onları süren atlıları tasvir eden oymalar görölmektedir. Ayrıca plakalara oyulmuş bir geyik ve at üzerindeki bir savaşçı tasviride bulunmuştur⁷⁶³. Bütün bunlar göçebe hayvan üslûbu özellikleri göstermesi dolayısıyla Kimmerlerle bağlantılı olan eserler arasında sayılmalıdır.

⁷⁶³ Rodney S.Young, "Gordion 1959", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S: X, C:1, Milli Eğitim Basımevi, Ank.,1960, s.63

SONUÇ

Anadolu coğrafyası eski kara kütleleri olarak bilinen dünyanın en eski kıtaları, Asya-Avrupa ve Afrika'nın birbirlerine iyice yaklaştıkları, büyük çoğunluğu Asya kıtasının güneybatı ucunda bulunur. Bu konumu ile Eski Türk Anayurtları olan Orta Asya ile de bağlantılıdır. Anadolu, üç kıtanın kesişme, birleşme, karşılaşma, geçiş ve çatışmalarında bir kavşak noktası olmuştur. Bu coğrafya; tarih boyu milletlerin, kültürlerin ve medeniyetlerin karşılaştığı, buluştuğu, kaynaştığı ve hatta çatıştığı, çok zengin nimetlere, çok yönlü avantajlara ve imkânlarla sahip tarihf derinlik ve geniş kültürel zenginliğiyle bir çekim merkezi hâline gelmiş stratejik bir yerdir. Anadolu hem denizden gelen hem de karadan gelen kavimler için batıdan doğuya, doğudan batıya güneyden kuzeye yapılan kavimlerin göçlerinde âdetâ bir köprü vazifesi yapmıştır.

Paleolitik Çağlar'dan itibaren yerleşimin başladığı ve günümüze kadar da kesintisiz devam ettiği anlaşılan Anadolu kültürel açıdan olduğu gibi ırk bakımından da zengin bir potansiyele sahip olmuştur.

Orta Anadolu, kuzey ve güneyinde yer alan iki platodan meydana gelir. Kuzeydeki plato, Sakarya Havzası'nı, Ankara'yı, Hatti'nin çekirdeğini oluşturan Kızılırmak kavsindeki Çorum, Amasya, Yozgat, Tokat ve Sivas illerinin büyük bir kesimini içine alır. Güneydeki plato, Tuz Gölü Havzası'ndaki Konya, Afyon, Niğde ve Nevşehir illeri ve Konya Ovası topraklarından ibarettir. Orta Anadolu platosu, kuzeyde Bithynia, Paphlagonia ve Karadeniz bölgesi, kuzeybatıda Mysia bölgesindeki dağlar ve güneyde Lykia, Pamphylia ve Kilikia boyunca uzanan Toroslar ile kuşatılmıştır. Anadolu'da Demir Çağı M.Ö.1200'den kısa bir süre sonra Hitit devletinin yıkılışı ile başlayıp M. Ö. 330 tarihi dolaylarına kadar yaklaşık olarak dokuz yüz yıl devam ettiği kabul edilmektedir.

M. Ö. I. binin ilk yarısında Anadolu'nun doğusunda Urartulular devleti, Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'nin bir bölümünde Geç Hitit Kent devletleri, Orta Anadolu'da Frig devleti, İç Batı Anadolu'da Lidya, Batı Anadolu kıyılarının kuzeyinde Troas'tan İzmir'e kadar olan bölümünde Aioller, İzmir-Aydın Bafa Gölü arasında İyon'lar, Aydın-Bafa'dan Fethiye'ye kadar olan bölgede Dorlar ve Güney Batı Anadolu'da ise Likya yerleşmeleri yer almaktadır. Anadolu dışındaki

bölgelerde, kurulan ve Anadolu'yu etkileyen Asur İmparatorluğu ve Akamenidler (Medler-Persler) devletleri de vardır.

Demir Çağı'nın başlangıcından itibaren M.Ö.I.bin gerçek bir kültür ve uygarlık mozaiğinin gelişmesine sahne olmuştur. Anadolu daha çok göçebe topluluklar tarafından iskân edilmiştir. Çünkü Orta Anadolu atlı göçebe yayla insanının yaşamasına uygun coğrafi şartlara sahiptir. Bundan sonra Anadolu'da atlı göçebe Kimmer ve İskitler'in de etkin olmaya başladığı yazılı ve arkeolojik kaynaklardan anlaşılmaktadır. Kimmer ve İskitler'in tarih sahnesine çıkmalarında kavimler göçünün önemli etkileri olmuştur. Tarihin çeşitli zamanlarında Türkler anayurtlarının zamanla artan nüfusu besleyememesi, otlak darlığı, kuraklık, dış baskılar sonucu egemenliklerini kaybedip başka kavimlerin boyunduruğu altına girmek istememek ve fetih arzusuyla yeni yurtlar edinmek gibi sebeplerle teşkilatlı ve disiplin çerçevesinde başka bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır.

Yeni gelen göçmenlere yerini kaybeden kavimlerin de başka yerlere göçmek zorunda kalması kavimler göçü denen hareketlere vesile olmuştur. Tarih içinde Türk kavimlerinin göçleri Milattan Önce ve Milattan Sonraki göçler olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Kimmer ve İskitler Kurgan kültürünün temsilcileri olarak kabul edilirler. Gimbutas'ın önerisine göre kurgan kültürlerinin M. Ö.V.bin yıl ortalarında üç dalga halinde Orta Asya'dan Avrasya ve Anadolu'ya yayılımı gerçekleşmiştir.

Kurgan Kültürü halklarının Avrupa'ya göç etmesiyle buradaki yerleşik kültür kesintiye uğramış, sosyal yapı, yerleşim, din ve ekonomide köklü değişiklikler olmuştur. Şeflerin idaresinde yönetim, yarı göçebe hayat tarzı, at ve arabanın ortaya çıkması, göçebe ekonomisi gibi yenilikler ortaya çıkmıştır. Avrasya bozkırları ve Kafkasya'da yapılan araştırma sonuçları, Transkafkasya ve Doğu Anadolu yüksek yaylalarındaki arkeolojik kalıntılar bu değişiklikleri destekler niteliktedir. Bu geleneğin çok köklü bir geçmişi olduğu kuzey Kafkasya'da M.Ö.IV.binyıldan itibaren örneklerine Maikop, Naçik ve Mozdok kurganlarında rastlanan kurgan geleneği M.Ö.III.bin yılın son yıllarında Orta Tunç Çağı'ndan başlayarak yoğun ve hızlı bir şekilde tüm Transkafkasya ve Doğu Anadolu'ya yayılmıştır. Bu göçlerle gelen kavimler Transkafkasya ve Doğu Anadolu'da var olan Kura-Aras yerleşik kültür geleneğine de büyük oranda son vermiştir.

Göçebelik sayesinde M.Ö.IV.bin yıldan başlayan ve M.Ö.I.bin yılları içine alacak şekilde devam eden Orta Asya, Güney Rusya, Kafkasya, Kuzey Karadeniz, Yakınoğu ve Anadolu arasında kültürel bir etkileşim yaşandığı anlaşılmıştır.

Kimmer ve İskitler'in M.Ö.II.bin-M.Ö.VIII.yüzyıllar arasında batıya göç ettikleri bilinmektedir. Bu kavimlerden ilk olarak Kimmerler M.Ö.1700 yıllarında Avrupa yönünde göç etmeye başlamışlardır. Orta Asya'yı terk ederek İdil/Volga ile Dinyeper nehirleri arasındaki bozkırlara yerleşmişler, M. Ö.VIII.yüzyıllara kadarda bölgenin hâkimi olmuşlardır.

Orta Asya'dan başlayan ve dünyanın çeşitli bölgelerine yapılan göçlerin bugün bile etkilerinin hala görülebildiği anlaşılmaktadır. Orta Asya'da yaşayan atlı göçebe Türk kavimlerinin hayat tarzından kaynağını alan "hayvan üslubu" denen sanat anlayışı M.Ö.1000 yılında bütün Avrasya göçebelerinde geyik ve dağ keçisi ongunu örneğinden anlaşılacağı üzere kabul gördüğü ve M.Ö.VII.yüzyıldan sonra daha da geliştiği kabul edilmiştir. Bu sanatta birçok hayvanın kullanıldığı genelde hayvanların birbirleriyle mücadelesinin tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Bu sanatta betimlenen Orta Asya hayvan kültü ile Anadolu kültürlerindeki hayvan sembollerinin içerik bakımından birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Türkler'in göç faaliyetlerinde iki önemli husus dikkat çekmektedir. Birincisi çeşitli sebeplere bağlı olarak yaşadıkları yurtlarını tamamen terk ederek yeni yurtlar aramak üzere göç etmek, ikincisi ise mevsim özelliklerine bağlı olarak yaylak ve kışlak hayatı olarak bilinen hayvanların beslenebilmesi için yapılan göçlerdir. İkinci göç hadisesi Türkler'in hayvancılığa dayalı ekonomilerinin ve hayat tarzlarının gereği olarak sürekli olarak devam eden faaliyetleridir.

Kimmerler Ural Altay kökenli ve Orta Asya orjinli proto Türkler'in bir parçası olarak M.Ö.II.binyıl ortalarından sonra Kuban-Katakomb kültürünün arkeolojik taşıyıcısı olmak üzere göçlerle güney Rusya bozkırlarından ve Kuban bölgesinden gelerek Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde yerleşmişlerdir. İskitler'in baskıları sonucunda Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarını da terk eden Kimmerler'in bir bölümü buradan dalgalar halinde göç ederek Kafkas geçitlerini aşır Urartu toprakları ve Anadolu'ya girmişlerdir. Diğer bir bölümü de batıya göç etmiştir. Kimmerler'in batıya göç eden kolu Macaristan Ovaları'nda M.Ö.500 yıllarına kadar

etkinliklerini devam ettirdiler. Kırım yöresinde yaşayan Kimmerler ise M.Ö.IV. ve M.Ö.III.yüzyıllara kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

İskitler'in batıya doğru göç etmelerinde Yüeciler (İssedonlar) tarafından baskıya maruz kalmaları önemli bir etken olmuştur. Çünkü M. Ö. 770 yılında Çin'deki Çu hanedanlığının yıkılması sonucunda merkezi otorite kaybolmuştu. Bunu fırsat bilen Çin'in kuzeyindeki kavimler birbirlerine karşı saldırılar yapmaya başlamışlardır. Yüeciler ve Vusunlar da Kansu bölgesindeki İskitler üzerine taarruzda bulunarak onları batıya doğru göç etmeye zorlamışlardır. İskitler de batıya doğru göç hareketleriyle tarih sahnesine çıkmışlar ve M.Ö.VIII.yüzyılda Kimmerlerin ülkesine göç ederek yayılmışlardır.

M.Ö.IV.binyıldan başlayarak M.Ö.I.binyıl içlerine kadar devam eden göçebe kavimlerin etkinlikleri sonucunda Güney Rusya bozkırları, Kafkasya, Karadeniz, Yakınoğu ve Anadolu'yu içine alan geniş bölgelerde kültürel bakımdan bir etkileşim yaşandığı anlaşılmaktadır.

Genel hatlarıyla bahsettiğimiz göç olayları içinde bizim konumuzun ana unsurunu oluşturan atlı göçebe bozkır kavimlerinden Kimmer ve İskitler bu göç hareketleri sonucunda tarih sahnesine çıkarak etkilerini günümüze kadar ulaştırmışlardır.

İskitler Karadeniz'in kuzeyinde Kimmerler'in ülkesine M.Ö.IX. ve VIII.yüz yıllarda geldiklerinde onların tamamını hemen ülkelerinden çıkarmayıp bir bölümü ile birlikte yaşamışlardır. Çünkü M.Ö.IX.yüzyılın ilk yarısına ait arkeolojik malzemeler Kimmer veya İskitler'den hangisine ait olduğu kesin olarak ayrılamayacak kadar birbirine benzemektedir. Bu sebeple de Kimmerlerle İskitler'in hem ırk hem de kültürel bakımdan ayırt edilmeyecek şekilde aynı kavim olduklarını düşünmek gerekmektedir.

Kendilerine ait yazılı belgelerine ulaşılamayan Kimmer ve İskitler'in adlarına farklı kavimlerin dillerinde rastlanmış, doğal olarak da farklı şekillerde isimlendirilmişlerdir. Grek kaynakları Kymmerioi, Kymmerios, Asur kaynakları; Gi-mir-ra-i, Gi-mir-ri, Gim-me-ra-i, Kimirra, Gimmiri, Gamir şeklinde bahsedilmiştir. Tevrat'ta düzenlenen kavimler listesinde Kimmerlerden Gomer, Gmr yahut Gimir olarak bahsedilmiştir. Ermeni tarihleri Kimmerleri; Kamir, Gamr, Gimir, Gomer, Gamirk isimleriyle tanıtmışlardır.

Kimmer (Kimer) etnoniminde tanımlayıcı sözcük olarak kayak manasına gelen Kimé kelimesinin kabul edildiği buna göre de Kimmer (Kimé-ar) olarak su boyunda hareket edebilen insanlar manasına geldiği belirtilmiştir. Burada su boyunda hareket eden kavim anlamı Kimmerler'in yaşadığı kabul edilen Karadeniz'in kıyıları dikkate alındığında ve yine Kimmerler'in göçebe hayat sürmeleri dolayısıyla hareket halinde olmaları kelimenin anlamına da uygun düşmektedir.

İskit adı içinde aynı farklı kullanımlar söz konusudur. Grek kaynaklarında Skythai, Skudai, Skiyth-Skythen, Asur kaynaklarında Aşguzai, Çin kaynaklarında Sai ve Sai-Wang, Pers kaynaklarında Saka hareketli konargöçer İskitler için kullanılmıştır. Ayrıca Pers kaynaklarında bu konargöçer İskitlerin üç grubundan Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga olmak üzere ayrı ayrı söz edilmiştir. Tevrat'ta Aşkenaz kelimesi İskitler'in karşılığı olarak kullanılmıştır. İncil'de halkların tablosunda Gomer'in üç oğlundan birisinin adı olarak sayılan Aşkinaz İskitlere karşılık kullanılmıştır. İskit adı Ön Asya'da Urartu kaynaklarında ilk kez İşkigulu olarak kullanılmıştır.

Kimmerlerle İskitler'in ilk ilişkileri Srubna kültürü olarak bilinen ve M.Ö.1500 de başlayıp M.Ö.600 yıllarına kadar üç evreli devam eden dönemde başlamıştır. Srubna kültüründe yer alan ve Kimmer ve İskitleri temsil eden Tahta mezar yapıları kurganlar, bozkır adetlerini gösteren gömme gelenekleri karakteristik yanı ile daha sonraki dönemde devam eden İskit istilasını dönemindeki M.Ö.VIII. yüzyıl M.Ö.II.yüzyılda gelişmiş İskit kurganlarının ön basamağını temsil etmektedir.

İskitler doğudan batıya göçlerinde Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan coğrafyada yaşayan Kimmerlerle karşılaşmışlardır. Kimmerler'in Karadeniz'in kuzeyine gelen İskitler'in bazı boylarıyla M.Ö.IX. ve M.Ö.VIII.yüzyıllarda birlikte yaşadıklarını M.Ö.IX.yüzyılın ilk yarısına ait adı geçen bölgede ele geçirilen arkeolojik malzemelerin Kimmer ve İskit diye birbirinden ayıramayacak kadar birbirine benzemesi göstermiştir. Bu benzerlikten aynı zamanda Kimmer ve İskitler'in birbirine hem köken hem de kültürel açıdan ayıramayacak kadar yakın topluluklar olduğu da anlaşılmaktadır.

Asya kökenli göçebe topluluklar M.Ö.1700 yıllarından itibaren Avrupa yönünde göçlerle yayılmaya başladılar. Bu toplulukların ilki Kimmerler'dir. Orta Asya'dan batıya göç eden Kimmerler, Etil ile Dinyeper Nehirleri arasındaki bozkır

sahasına yerleştiler ve bu sahalarda hâkimiyetlerini İskitler tarafından sıkıştırılarak yerlerini terk ettikleri M.Ö.VIII.yüzyıla kadar devam ettirdiler. Bu yüzyıldan sonra bir kısım Kimmerler Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girdiler ve Orta Anadolu'ya doğru yayıldılar. Kimmerler'in Karadeniz'in kuzeyindeki yerleri ise, tamamen İskitler'in eline geçti ki burada kalan Kimmer kavimleri de İskitlerle birleşmişlerdir.

Eski Çağ tarihinde bozkır göçebelerinin meydana getirdiği atlı kavimler medeniyeti, bozkır medeniyeti ve kurgan medeniyeti gibi farklı isimlerle bilinen atlı göçebe bozkır kültürü Ön Türk (Proto Türk)'lerin özelliklerini yansıtır. Bu Türkler'in büyük bölümlerinden birini M.Ö.II.bin başlarından M.Ö.VIII.yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde Doğu Avrupa ve Kafkaslar bölgelerinde yaşayan Kimmerler meydana getirmektedirler. Kimmerler aynı zamanda tarihi kaynaklara göre isimleri günümüze kadar gelmiş ilk bozkır sakinleridir. M.Ö.VIII.–M.Ö.V.yüz yıllar arasında İskitler'in baskısıyla adı geçen yurtlarından Avrupa içleri ve Anadolu'ya doğru göç ederek buralarda da yeni yurtlar edinip hâkimiyet kurmuşlardır.

Kendilerine ait yazılı kaynakları olmayan ve yahut da varsa bile günümüze kadar ulaşamayan, hayat tarzları ve kültürel özellikleri bakımından ayırt edilemeyecek kadar birbirine benzeyen Kimmer ve İskit uygarlıklarından önce Kimmerler Anadolu'ya girmiş ve sonrada onları takip eden İskitler Anadolu'ya girmişlerdir. Anadolu'nun kültürel birikiminde yerleşik uygarlıkların yanı sıra yağmacı ve saldırgan nitelikleriyle tanınan Kimmer ve İskit göçebe toplulukları da Demir Çağı'nda etkin olmuşlardır.

Kimmerler'in Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden hareketle hem doğudan, hem de boğazlar üzerinden batıdan göçlerle gelerek etki ve izlerini bıraktıkları anlaşılmaktadır. Her iki grup Batı Anadolu'da birleşmişlerdir. Kimmerler'in Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarından göç etmelerine İskitler'in baskıları sebep olmuştur. Aynı İskitler Kimmerleri takip ederek kendileri de Orta Avrupa, Balkanlar, Ön Asya ve Anadolu'ya göç edip iz ve etkilerini bırakmışlardır.

Göç eden Kimmer boyları Doğu Göç grubu ve Batı Göç grubu olmak üzere göç ettikleri yönlere göre gruplara ayrılmışlardır. Kafkaslar'dan Anadolu'ya giren grup Doğu Göç kolunu oluşturmaktadır. Buradaki Kimmerleri takip ederek İskitler de Ön Asya dünyasına gelmişlerdir. Kendilerine yeni yurt arayan bu göçebeler,

Anadolu yaylalarının anavatanlarındaki iklim şartlarına benzeyen iklim özellikleri, yaylak ve otlakların bozkır yaşantısını devam ettirebilecek imkânlar bakımından uygun şartlar oluşturması dolayısıyla kendileri açısından cazip bulmuşlardır.

Kimmerler ve onları takip eden İskitler'in Kafkaslar ve doğudan Anadolu'ya göçlerinden önce Doğu Anadolu bölgesine Urartu ve Asur devletleri hâkim idiler ve iki taraf arasında büyük bir çekişme ve mücadele yaşanmaktaydı. M.Ö.VIII.yüzyıl başlarında, Urartulular kuzeye ve güneye yayılarak Asurlular aleyhine topraklarını genişletmeye çalışırken, Asur devleti de Suriye'ye yayılma çabasıındaydı ve her iki devletin de topraklarını genişletme politikası, çatışmaları kaçınılmaz hale getiriyordu. Ancak Kimmer ve ardından gelen İskit akınları ile iki devlet arasındaki çekişmelere yeni bir boyut eklenmiştir.

Kimmerlerle Urartuluların ilk karşılaşmaları Urartu Kralı I. Rusa zamanında M.Ö.715 veya 714 yılında meydana gelmiş ve Urartulular yenilgiye uğramışlar ve kralları I. Rusa'da intihar etmiştir. Bu durumdan istifade etmek isteyen Asur Kralı II. Sargon iktidarının 8. yılında Urartu üzerine sefere çıkmıştır. Kimmerlerle Urartulular arasındaki ilk mücadelelerden Asur kaynaklarının verdiği yazılı belgeler sayesinde bilgi edinmek mümkün olmuştur. Bu bilgileri desteklemek üzere Çavuştepe ve diğer Urartu şehirlerinde ele geçen başta İskit tipi ok uçları olmak üzere arkeolojik kalıntılarda dikkate alınmıştır.

Urartu-Kimmer mücadeleleri sonunda istilacı Kimmerler'in yolu İç Anadolu'ya döndürülmüş ve Urartu devleti de çökmekten en azından M. Ö.VII.yüz yılın başlarında, İskit akınları başlayana kadar kurtulmuştur. Çünkü Kimmerleri takip ederek gelen İskitler de Anadolu'da Urartulular devletine büyük zayıatlar verdirip hatta yıkılmasına bile vesile olmuşlardır. Kimmerler Urartu kralları II. Arğışti ve II. Rusa zamanlarında da etkinliklerini devam ettirmişler hatta II. Rusa zamanında Asur'a karşı ittifak bile yapmışlardır. Ancak Kimmer saldırı ve tahribatından Kimmerleri batıya yönlendirdikten sonra kurtulabilmişlerdir.

Asur krallarından Asarhaddon zamanı verilerine göre, Kimmerler'in Urartu ülkesinden Fırat ve Dicle Nehirleri arasına ve Tabal ile Melid krallıklarıyla da ittifak yaparak Asur'un kuzeybatı sınırlarında Malatya'ya kadar yayıldıkları anlaşılmaktadır. Urartu topraklarındaki İskit tipi ok uçları, mızrak uçları, Elazığ-Norşuntepe'deki atlı mezar gömüleri başta olmak üzere Doğu Anadolu'daki kurgan

ve diğerk göçebe kalıntıları Kimmer ve İskitlerin bu bölgelerdeki izleri olarak kabul edilmektedir.

Anadolu'da Kimmer ve İskitlerle ilişkileri olan devletlerden bir diğeri de Asur olmuştur. Asur kralı Asurbanipal zamanı bilgilerinde kralları Dugdamme liderliğinde Kimmerler'in Asur sınırlarına geldiğı ancak Asur sınırına saldırdığı bir sırada Dugdamme'nin müthiş bir hastalıktan öldüğü bundan sonra Kimmerler'in baskısının devam etmediğı ve geri çekildikleri anlaşılmaktadır. Bu olaylardan sonra Asurbanipal ile Kimmerler arasında her iki devletin eşit görülmesine dayanak kabul edilecek bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmadan sonra Asur'a karşı Kimmer saldırıları yeniden başlamışsa da herhalde kendi aralarındaki mücadeleler veya dışarıdan gelen yeni bir göç hadisesinden kaynaklanan sebeplere bağılı olarak Kimmer baskısı Asur için sona ermiştir.

Kimmerler ilk defa M.Ö.709 yılında Orta Anadolu'ya gelerek Kapadokya'ya yerleşmişler ve ülkeye büyük zarar vermişlerdir. Kimmerler Orta Anadolu'nun siyasi tablosunu baştan aşağı değıştirmişlerdir. Kimmerler Asur kralı II. Sargon'u Tabal bölgesinde yenip öldürdükten sonra bölgeyi bir süre ellerinde tuttular ve buradan kuzeye Sinop'a akın yapıp ele geçirdiler ve batıda Kızılırmak'a kadar hâkim oldular.

Kimmerler, Frigleri yenip kralları Midas'ın da intiharından sonra M.Ö.676 yılında Frig topraklarında yerleştiler ve Lidya devleti ile komşu oldular. M.Ö.650–640 yılları arasında, Kimmerler iki kez Lidya'yı işgal etmiştir. Kral Giges, savaş alanında öldürülmüş ve Kimmerler, Lidyalılar'ın başkenti Sard, Efes gibi şehirleri ve ülkenin büyük bir kısmını kontrol altına almışlardır.

Kimmerler'in Lidya'dan sonra İyon şehirlerinin cezbedici zenginlikleri dolayısıyla, daha batıya yöneldikleri ve İyonya'nın önemli şehirlerine akınlarda buldukları anlaşılmaktadır. Kimmerler'in bu bölge şehirlerinden Efes, Magnesia, Kolophon, Smyrna, Klazomenaia v.b. şehirlerin kalıntılarında izlerine rastlamak mümkündür. Kimmerler'in batıya doğru akınları kolonilerin yaygınlaşmasına ve deniz yollarının öneminin artmasına da etki etmiştir.

Rusya'nın güneyindeki bozkırlardan ve Kafkasya'nın kuzeyinden İskitler tarafından göçe zorlanarak M.Ö.VIII.yüzyılın sonuna doğru Anadolu'ya gelen ve buradaki Urartulular, Frigya, Lidya ve kıyıdaki Yunan kentlerini yıkarak Anadolu'da büyük karışıklıklara yol açan Kimmerler M.Ö.637 ya da M.Ö.626 tarihinde Lidya

kralı Alyattes tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kimmer gücü Lidya ve Asurlularla yapılan savaşlar ve salgın hastalıklar sonucu etkisini kaybederek yıkılmıştır. Atlı göçebe kavimlerden olan ve Kimmerleri takiben Anadolu'da etkin olan kavimlerden bir tanesi de İskitler olmuştur. İskitler doğudan batıya hareketlerinde Hazar Denizi'nden batıya geçtiklerinde Kafkaslar'dan Anadolu'ya doğru Kimmerler'i takip ederek Doğu Anadolu'ya Urartulular ülkesine ulaşmışlardır. Urartulularla karşılaşmışlar ve oradan kısa bir süre sonra Asur topraklarına kadar ilerlemişlerdir. Urartulular Asur'a karşı İskitlerle ittifak kurmuşlar ancak bu ittifak uzun sürmemiştir. Asurlularda onlarla anlaşma yapmak ve hatta akrabalık kurmak zorunda kalmışlardır.

İskitlerin Doğu Anadolu ve çevresinde 28 yıllık hâkimiyet kurdukları etkinliklerini ise M. Ö. IV. yüzyıl başlarına kadar devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Urartu merkezlerinde İskitler'in saldırılarını gösteren başta İskit tipi ok uçları olmak üzere birçok arkeolojik malzeme ele geçirilmiştir. Urartulular, Kimmerler'i takiben Kafkaslar'dan gelen İskitlerle zaman zaman antlaşmalar yapmalarına rağmen M.Ö.VII.yüzyılın sonları ile M.Ö.VI.yüzyılın başlarında yoğunlaşan İskit istilalarına karşı koyamayarak M.Ö.585 yıllarında tarih sahnesinden silinmişler ve Urartu İskit ilişkileri de ancak Urartulular'ın yıkılmasıyla son bulmuştur.

İskitler'in Asur ile ilişkilerinde Asarhaddon zamanı önemlidir. Önce aralarında savaşlar yapılmış ancak daha sonra akrabalık temeline dayanan ittifak oluşturulmuştur. Asarhaddon tek kızını İskit kralı ile evlendirmiştir. Bu durum İskitler'in Asur ile eşit seviyede bir teşkilat ve güce eriştiğini göstermektedir. İskitler'in güçlü olduğunu gösteren delillerden biri de Asur'un İskitleri yenebilmek için M.Ö.676 yılında Medler'den yardım almak zorunda kalması gösterilebilir. Yine Asur kralı Asurbanipal'de Medler'e karşı İskitlerle antlaşma ve ittifak yapmıştır. İskitler'in Asur ile yapmış olduğu ittifakın sonunda bozulduğu ve yerini düşmanca ilişkilere bıraktığı M.Ö.612'de İskitler'in Asur'a karşı Med ve Babillilerle işbirliği yaparak Asur'un yenilmesine ve de ortadan kalkmasına vesile oldukları anlaşılmaktadır.

Kimmerler'i kovalayarak Kafkaslar'dan Ön Asya ve Anadolu'ya gelen İskitler, Urartu ve Asur Devletleri'nin ortadan kalkmasıyla bölgede etkin olan Medler'in egemenliğine de son verirler. Anadolu'ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz

yıl hüküm sürerler. Anadolu içlerine kadar yayılmış ve orada hâkimiyetlerinin izini bırakmış olan İskitler muhtemelen Akamenit Dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüş ve dillerine ait ipuçları bırakmışlardır. İskitler'in asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. İskitler'in Doğu Anadolu'daki izlerini, yazılı kaynakların yanında kazılarda ortaya çıkarılmış olan arkeolojik malzemeler de desteklemektedir.

Asur Devleti'nin başkenti Ninive'nin alınmasından sonra Medler İskitler üzerine yürüyerek onları memleketlerinden çıkarmak ve İran'ı işgal ettikleri yerden Asya içlerine sürmek için kuvvet toplamaya başlamışlardır. Med baskısı sonucu Batı Asya'nın büyük bir bölümüne 28 yıl hükmeden İskitler yeniden Urartu coğrafyasına çekilmiştir. Bir kısmı da doğuya Hazar Denizi ve Aral Gölü arasına çekilmişlerdir. Medlerden sonra İskitler'in Perslerle ilişkileri başlamıştır. Genelde Pers-İskit mücadeleleri Anadolu dışında meydana gelmiştir. Ancak Persler'in Anadolu'daki etkinliğinde atlı kavimler Kimmer ve İskitler'in önemli bir yeri vardır. Çünkü M. Ö. VIII. yüzyılın sonlarında Kimmerler'in Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitlerin de Anadolu'nun doğusundaki bir takım faaliyetleri, Asurlular'ın Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler Anadolu'nun siyasî gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers hâkimiyetinin tesisinde önemli bir rol oynamıştır. Pers kralları Anadolu'nun batısına kadar kısa zamanda Kimmer, İskit ve Asur gibi devletlerin faaliyetleri sonucunda kolayca ulaşma imkânını bulmuşlardır.

İskitlerin Batı Anadolu'da etkinliklerine dair Lidyalılarla ilişkilerde buldukları özellikle Persler'den kaçarak Lidyalılar'a sığınan İskitlerin varlığı üzerine kurulmuştur. Hayvan üslûbunu hatırlatan at donanım parçaları ve kemer tokası ve tunç levha üzerindeki betimlemeler v.s. gibi bazı arkeolojik delillerde bunu desteklemekte ise de bu eserlerin İskitlere mi, yoksa Kimmerlere mi ait oldukları tartışmalıdır.

Tezimizin ikinci önemli konusunu Orta Anadolu'da atlı göçebe kavimler Kimmer-İskitler'in iz ve etkileri oluşturmaktadır. M. Ö.1200 yılından M. Ö. 330 yılına kadar devam edecek olan Demir Çağı'nda yazılı kaynaklar tek başına Orta Anadolu'daki olayları açıklamaya yetmemiş, Arkeolojik kazıların sonuçlarına müracaat edilmiş ancak onlarında tamamen konuya açıklık getiremediği çok az yerde kesin tarihler verdiği anlaşılmıştır. Orta Anadolu'da Demir Çağı'nda genelde daha

önceden bilinen yerleşmelerin üzerine daha küçük yerleşmeler tarımı temel geçim kaynağı yaptığı kabul edilen hayvancılık ve az da olsa maden işleyen köylerin varlığı tespit edilebilmektedir. Orta ve Geç Demir Çağları'nda ise beylikler veya küçük krallıklar diyebileceğimiz küçük siyasi oluşumların varlığı anlaşılmaktadır.

Orta Anadolu'da yapılan arkeolojik buluntular Kimmer ve İskitler'in varlığını da hatırlatacak buluntular vermiştir. Ayrıca Erken Demir Çağı'nda pek rastlanmayan tümülüs tipi mezarlara ölü gömme geleneği Orta ve Geç Demir Çağı'nda adeta orta Anadolu için karakteristik gömü özelliği olarak düşünülecek kadar çok tespit edilmiştir.

Demir Çağı'nda Orta Anadolu'nun; batısı ile İç Batı Anadolu'da Kızılırmak (Halys)'ın batısındaki kesimi Frigya, doğusu Kapadokya orta kesimi Tabal, Halys/Kızılırmak'ın kuzeyindeki bölümü Kaşku, Güneybatı kesimi Tuvana/Tukhana ve Doğu ucu ise Melid adıyla bilinen küçük beylikler ile anılmaktaydı. Bu farklı isimlendirmelere göre bu coğrafyanın Kozmopolit bir nüfus yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu karışık siyasi yapıdaki Anadolu'ya M. Ö. VIII. yüzyılın sonları ile M. Ö. VII. yüzyılın başlarında Avrasyalı Savaşçı-Atlı Göçebeler girmişler ve Orta Demir Çağı'nın sonlanmasına doğru en önemli aşamayı başlatmışlardır.

İskitler tarafından sıkıştırılan Kimmerler Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya Urartu topraklarından M. Ö. VIII. yüzyılın sonlarına doğru girmeye başladılar. Urartu krallarından I. Rusa ve oğlu II. Argiştı Kimmer göçebelerine engel olamadı ve kısa zamanda Kimmerler batıya doğru hareketle Orta Anadolu'ya girdiler. Anadolu'da Kummu, Meliddu, Tabal, doğuda Şupria (bugünkü Diyarbakır çevresi) ve batıda Hubuşna (Konya Ereğli)'ya kadar, M. Ö. VII. yüzyılın ilk yıllarında da Kızılırmak'a kadar yayılmışlardır.

Kimmerler'in Orta Anadolu bölgesine hâkim olmasını engellemek isteyen Asurluların M. Ö. 705 yılında Kimmerler üzerine sefere çıktığı ancak yenilerek öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu sırada doğu Anadolu'daki Urartulularında İskitlerle meşgul olması Kimmerler'in rahatça bölgede etkin olmalarını sağlamıştır. Kimmerler Frig kralı Midas'ı yendikten sonra onların etkinliğinin sona ermesine vesile olmuş Orta Anadolu'nun hâkimi olmuşlardır. Burada hâkimiyet kurduktan sonra çevre krallıklarla diğer devletlere karşı ittifak antlaşmaları yapmaları başlarında yönetici

olarak kralların varlığı zaten Kimmerler'in teşkilatlı bir organizasyon oluşturduğunu göstermektedir.

Kimmerler kralları Teuşpa zamanında Asur ve onun kontrolündeki Que Devleti'ne karşı Tabal kralı İşagallu ile ittifak yapmış ancak Asur kralı Asarhaddon onlar üzerine sefer yaparak Kimmer kralını da öldürmüştür. Bu bilgiler bize Kimmerler'in bölgede bir kral önderliğinde teşkilatlandığı ve diğer komşu devletlerle ittifak antlaşmaları yaptığı, bunun da ancak teşkilatlı bir devlet örgütlenmesi ile olabileceği dolayısıyla da, Kimmerler'in Kapadokya bölgesine yerleşerek bozkır göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurdukları tezinin doğruluğunu gösterebilir.

Kimmerlerle ilgili bilgi veren komşu kavimlerin onlarla ilgili yazılı belgeleri ve bu belgelerde geçen kral, lider ve komutanlarından bahsetmeleri, ittifak ve barış antlaşmalarından haber vermeleri, ölen kralların yerine oğlunun geçtiği gibi veraset usulünün uygulandığını gösteren ifadeler teşkilatlanmış bir Kimmer devletinin kurulduğunu göstermektedir.

Bu görüşleri desteklemek üzere teşkilatsız çapul ve talan için gelen basit grupların bölgedeki teşkilatlı büyük devletler olan Urartulular, Asurlular, Frigler ve Lidyalılar devletlerinin düzenli ordularına karşı bu kadar kolay başarı sağlamasının nasıl mümkün olduğu meselesidir.

Buluntu merkezleri olarak ele aldığımız Orta Anadolu şehirlerinin hemen hemen çoğunluğunda atlı göçebe Kimmer-İskit izi olarak kabul edilecek az sayıda da olsa eserlere rastlanmıştır. İzlerin çoğunluğu gelişmiş şehirlerin yıkıntıları arasında veya tesadüfen ortaya çıkarılan kurgan mezarlarda ele geçmiştir. Eserler genel olarak üç gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, savaş aletleri, ikinci grup, at donanımı takımı parçaları, üçüncü grup, hayvan üslubu olarak kabul edeceğimiz süslemelerle bezenmiş arkeolojik malzemelerden oluşmaktadır. Buna birde Kimmer-İskit kavimlerini hatırlatan bölge, şehir, nehir, vs. gibi isim benzerliklerini eklemek mümkündür.

Arkeolojik kazı sonucunda ortaya çıkarılan verilerde Kimmer-İskit atlı göçebelerinin Orta Anadolu'da varlığını göstermiştir. Şehir kalıntılarında çıkarılan İskit tipi ok uçları, Savaş baltaları, İskit hayvan üslubunu yansıtan süslemeli bronz ve diğer metal buluntular, Kemer tokaları, kap kacak parçaları ve en dikkati çekenleri de

atlı gömülerin yapıldığı kurgan türü mezarlardır. Ancak Anadolu'da kurganların çoğunluğu kazılamadığından buluntular tesadüf eseri veya kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır.

Kimmerler'in Merkezi olduğu söylenen veya onlara ait şehir kalıntlarına şimdiye kadar rastlanmamıştır. Yozgat-Sorgun-Kerkenes dağ harabelerinde 1926 yılında H.H.V.Osten ve E.Forrer incelemelerde bulunmuş ve burada Kimmer-İskit varlığını gösteren İskit tipi ok uçları ve mezar buluntularından hareketle E.Forrer burasının Kimmerler'in merkezi olduğunu iddia etmiştir. Bu gün hala devam eden kazı sonuçlarına göre şehirde yapılan incelemelerde yeni kazı yapanlarda az sayıda ok ucuna rastlamışlarsa da Kimmer-İskit şehri olduğuna dair bir veri elde edilememiştir. Ancak şehrin yerinin göçebe kavimlerin konaklayabilecekleri yayla özelliği gösterdiğine dikkat çekilmiştir.

Anadolu'da Avrasyalı atlı göçebe Kimmer- İskitlere ait bir şehir kültürü ve kalıntısı bulmak onların yaşadıkları bozkır hayatı gereğince zordur. Çünkü onlar arabalar üzerinde kurulu ve hayvanlarla çekilen göçer evler veyahut da çadırlarda yaşamışlardır. Kimmerler bir bozkır kavmi oldukları için bozkır çadır kültürü dolayısıyla geçici iskân yerlerini belirleyen buluntular ve münferit objeler bırakmış olabilirler.

Göçebelere ait arkeolojik kayıtlar bulmak için boşuna ümit edilir. Göçebe hareketleri medeniyet alanlarının imha-düzeyleri dışında fazla iz bırakmazlar. Onların bilinen yerleşim yerleri olmaz. Güney Rusya'da bu güne kadar arkeolojik bir kültür teşkil edecek, zaman zaman tahrip edilmiş hazine dolu göçebe yığma mezar höyükleri dikkat çekiyor, yakın doğuda bu miktar bulunamamıştır. Şeklindeki E.D.Philips'in görüşleri de duruma açıklık getirmektedir.

İskitlerin Pers kralı Darius'a verdikleri cevapta olduğu gibi, atlı göçebe kavimlerin diğer yerleşik devletler gibi savunacakları kale ve şehirleri yoktur. Onları toprağa bağlayan en önemli kalıntıları atalarının mezarlarıdır. Bizim konumuz açısından değerlendirilen kurgan mezarlar arasında Amasya- Gümüşhacıköy-İmirler köyünde ortaya çıkarılan kurgan mezar buluntuları atlı göçebe kavimlerin özelliklerini yansıtan savaş aletleri ve at gömüsü ile yararlandığımız önemli kaynaklarımız arasında yer almıştır.

Ankara'daki ve Gordiondaki kurganlarda bu geleneğin devam ettiğini hatırlatacak deliller olarak kabul edilebilirler. Orta Anadolu'daki Kimmer-İskit atlı göçebe kavimlerine ait olabilecek delillerimiz arasında en çok dikkati çeken savaş aletleri olmuştur. Bunlar arasında ilk sırayı İskit tipi ok uçları almaktadır. Savaş balta ve kazmaları, kılıç, hançer ve oraklarda ok uçlarından sonra gelmektedir. Ok uçlarının Kimmer-İskit atlı göçebe kavimlerinin Doğu Anadolu'dan batıya doğru göç ettikleri yol üzerinde olan şehir kalıntılarının yıkıntıları ile birlikte bulunması, surlara saplanmış olarak bulunması adı geçen kavimlerin yağma ve talan hareketleri sonucunda bıraktıkları izler olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Müzelerimizde tespit ettiğimiz diğer buluntuların da İskit hayvan üslûbu özellikleri gösteren süslemelerle süslenmesi, atlı göçebe kavimlerin yaşam biçimine uygun taşınabilir malzemelerden oluşması bu kavimlerin varlığını göstermesi bakımından önemli bulunmaktadır. Orta Anadolu'da kazılan bazı kurgan mezarlarda çıkan silah vb. malzemeler bazı kurganlarda at iskeletleriyle de desteklenmektedir. Bu geleneğin Kimmer-İskitler'de yaygın olması bundan önce Anadolu'da yaşayan kavimlerde at gömüsü geleneğine pek rastlanmaması Kimmer-İskit kavimlerinin izleri olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Kimmerlerin ve İskitlerin kavim isimlerini hatırlatan yer adlarına rastlanması Sivas-Gemerek, Kayseri-Gamirk, Germir, Germür, Gergeme, Gereme, Ankara- Kirmir, Angara isimlerinin varlığı adı geçen kavimlerin orta Anadolu'da varlıklarının delilleri olarak kabul edilebilecek veriler arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak Kimmer-İskit kavimlerinin Anadolu'da en doğuda Urartu ülkesinden en batıda İyon şehirlerine kadar etkin oldukları, Urartulular, Asurlular, Frigler, Lidyalılar gibi teşkilatlı ve büyük devletlerin, Geç Hitit şehir devletleri ve İyon şehirlerinin tarihi seyirlerinin ve kültürel gelişmelerinin değişmesine vesile oldukları anlaşılmaktadır. Kimmer-İskit atlı göçebelerinin yağmacılık ve talan akınlarıyla tanıtılmaya çalışılmış olmalarına rağmen Anadolu'daki etkilerinin sadece yakıp yıkmak olmadığı etkin oldukları bölgenin uygarlıklarını kendilerine has sanat ve uygarlık verileriyle destekleyerek gelişimlerinde de etkili oldukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDİ-ZÂDE Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Sadeleştiren: Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, No 1, Cilt:1, Ankara 1986.
- AK, Bilâl. “Ankara Adının Kaynağı ve Yeni Bir Yaklaşım”, *Türk Yurdu*, Cilt:22, Sayı:176, Ankara, Nisan 2002.
- AKBULUT, Gülpınar. “ Sivas Şehri’nin Tarihi Coğrafyası” *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 2, s.212–222, Aralık, Sivas 2009.
- AKÇAY, Atakan. Kurgan ve Tümülüs Kültürlerinin Ortaya Çıkışı ve Anadoludaki gelişme süreci. *Kültür ve Strateji Makaleler*, 21Mart2008..., İsmail Mızıulu, İstoriya Karaçaevo Balkarskogo Narodo s Drevneyşih Vremen Do Prisoedineniya, K. Rossi, (çev: Aliy Şidakulu), Nalçık 1994.
- AKSOY, Mustafa“Makedonya’da Türk İzleri, Makedonya’da Balballar, İskitler-Türkler”, *Türk dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Cilt: 50,Sayı: 297,Eylül 2011.
- AKTÜRE, Sevgi. *Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- AKURGAL, Ekrem. *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik yayınları, 8.baskı, İstanbul 2003.
- AKURGAL, Ekrem. *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları,17.basım, Ankara 2005.
- ALİYEV, İqrar. “Kimmer ve Skif (Skuda)Tayfalarının Azerbaycan ve Ön Asya Arazisine Baskınları Midiya (Mada) ve Skif Çarlıklarının Yaranması”, IX Fasil, *Azerbaycan Tarihi*, Məsul redaktor: İqrar Əliyev, I cild, Azərbaycan Milli Elimler Akademiyası Tarix İnstitutü Yayını, Bakü 2007.
- ALİYEV, İqrar. “M.Ö.II.binliğin sonu I.binliğin Başlangıcında Azerbaycan Arazisinde Ahalinin Terkibi”, VII Fasil. *Azerbaycan Tarihi*. Mesul redaktor: İqrar Aliyev, I cild, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası Tarih Enstitüsü Yayını, Bakü 2007.

- ALP, K.Özlem. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, 1.basım, Ankara 2009.
- ALYILMAZ, Cengiz.“Asya'dan Avrupa'ya Ana Çizgileriyle Eski Türk Uygarlık Eserleri”, Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007,*Bodrum Sempozyum Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- ANLAĞAN, Çetin Önder Bilgi,“Sadberk Hanım Müzesi Protohistorik Çağ silahları”, *Vehbi Koç Vakfı Sadberg Hanım Müzesi*, Grafik Sanatlar Matbaası, İst. 1989.
- ARIK, Remzi Oğuz“Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı”,*Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S:1, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
- ARIK, Remzi Oğuz. “Karalar Hafriyatı”,*Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Sayı:2, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- AŞAN, Muhammet B.“Yesi ve Çevresinde Sakalar”, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- AŞIROĞLU, Tahsin. “Erzurum İlinin Tarihçesi”, *50.Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Cilt:1,Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974, s.66
- ATALAY, İbrahim.“Türk Dünyası'nın Coğrafyası”,*Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- AYAN, Ergin“Kafkasya: Bir Etno Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C:1,S:2, Ordu, Aralık 2010.
- AYDA, Adile *Türklerin İlk Ataları*, Ayyıldız Matbaası A.ş. Ankara 1987.
- AYDA, Adile.“Etrüskler ile İskitler Arasındaki Benzerlikler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15Ekim 1976) Bildirileri*, C:1, T.T.K.Yay.,Ankara1979.
- AYDIN, Suavi Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, Ergi D.Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü*: Ankara, Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- BAHAR, Hasan. *Eski Çağ Uygarlıkları*, Kömen yayınları, 1.Baskı, Konya 2010.
- BAKIR, Tomris“Daskyleion'da Frigler”, *60 yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık Zum 60.Geburtstag*. Yayına Hazırlayan: Taner Korkut, Ege Yayınları, İstanbul 2004.

- BAMMER, Anton. "A Peripteros Of The Geometric Period In The Artemision Of Ephesus", *Anatolian Studies*, Vol. XL, The British Institute Of Archaeology At Ankara 1990.
- BARNETT, R.D. "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age", *Cambridge Ancient History H/30* (1967), Cambridge. s. 1-32, Çeviri Ömer Çapar, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri" *Ankara Üni. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Dergisi*, Cilt:31, Sayı: 1.2, Ankara 1987.
- BAŞTAV Şerif. "Avrupa Hunları" *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- BAYAT, Fuzuli. "Saka Etnoniminin Etimolojisi üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, S:I, Bahar, 2004.
- BAYKARA, Tuncer. *Türk Adının Anlamı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 3.Baskı, Ankara 2007.
- BAYKARA, Tuncer. *Türk kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, II. Baskı, Ankara 2009.
- BEKSAÇ, Engin. "Atlı, Ağaç ve Kadın", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü*, Nejat Diyabekirliye Armağan, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006.
- BELLETEREN, *Haberler*, Cilt: X, S:37, Ocak 1946, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946.
- BELLİ, Oktay. "1995 Yılı Aşağı Ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı" *18. kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Ankara 27-31 Mayıs 1996, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997.
- BELLİ, Oktay. "Urartular" *Anadolu Uygarlıkları*, I, *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, İstanbul 1982.
- BELLİ, Oktay, Alparslan Ceylan, "1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı Ve Onarım Çalışmaları" *22. kazı Sonuçları Toplantısı*, C:I, 22-26 Mayıs 2000, İzmir, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001.
- BELLİ, Oktay, "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", *Türkler*, C:III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- BELLİ, Oktay, Alparslan Ceylan, “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı Ve Onarım Çalışmaları”, *23.Kazı Sonuçları Toplantısı*, C:II, 28 Mayıs-Haziran 2001, Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002.
- BELLİ, Oktay. “Yoncatepe Kalesi ve Mezarlığı Kazıları”, *Arkeo Atlas 4*, Editör Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş., İstanbul 2005.
- BELLİ, Oktay Mete Tozkoparan, “2004 Yılı Van-Yoncatepe Nekropolü Kazısı”, *27.K.S.T. Cilt:1,30 Mayıs 3 Haziran 2005*, Antalya, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara 2006.
- BELLİ, Oktay, “2009 yılı Van Yoncatepe sarayı Nekropolü ve aşığ kent kazıları”, *32.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, Allâme Tanıtım Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011.
- BELLİ, Oktay. Yoncatepe kalesi ve Mezarlığı” *Arkeo Atlas Dergisi*, 2011/1, Editör: Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş. İst. 2011.
- BIYIKLI, Mustafa. “Bir Merkez Dünya Olarak Afriavrasya Stratejiler Çemberinde Türkiye ve Orta Doğu”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, yıl-5, Sayı:10, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara Eylül 2007.
- BİLİR, Adnan. “Gökçeşeyh Buluntuları Işığında Protomlu Boynuz Rhytonların Kökeni ve Gelişimi”, *Bellekten*, C:LII, Sa:202, TTK. Basımevi, Ankara 1989.
- BLOCH, Elizabeth -Smith ve Beth Albert Nakhai, Derleyen Dr. Eyyüp AY “Demir Devrinde Suriye-Filistin Ve Komşu Bölgelerin Siyasi Haritası”, *İdol, Arkeoloji Ve Arkeologlar Derneği Dergisi*, sayı.9, Nisan-mayıs-Haziran, Ankara 2001.
- BORAY, Ferit Erden. *Bilinmeyen Tarih ve Türkler*, C:I, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005.
- BULUT, Atilla. *Türklerin Etnik Kökenleri*, Kalipso Yayınları, İstanbul 2010.
- BURNEY, C.A. “A First Season of Excavations at the Uratian Citadel of Kayalıdere”, *Anatolian Studies*, Vol: XVI, The British Institute of Archaeology, Ankara 1966.

- BURY, J.B. Edited By, "The Assyrian Empire", *The Cambridge Ancient History*, Volume III, Cambridge At The University Press, 1970.
- BÜYÜKTANIR, Zeki. *İnsan Sevgi Anadolu*, Sam Yayınları,2.Basım. Ankara 1995.
- CAHILL, Nicholas"Lydia Altın Mucize", *Arkeo Atlas Dergisi*, Editör, Necmi Karul, 2012/01, İstanbul 2012.
- CASABONNE, Olivier. "Kimmerler İskitler ve Amazonlar", *Arkeo Atlas Dergisi*, Editör, Necmi Karul, 2012/01, İstanbul 2012.
- CERAM, C.W. *Tanruların Vatanı Anadolu*, çev. Esat Nermi Erendor,3.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992
- CERNENKO, E.V. *The Scythians 700-300 BC*, Men At Arms Series, Osprey,1983.
http://books.google.com.tr/books/about/The_Scythians_700_300_BC.html.
- CEYLAN Alpaslan - Gülriz Kozbe - Yasemin Polat-Taciser Sivas - Hakan Sivas - Işık Şahin - Yasin Topaloğlu, "Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler", Işık Şahin,"*Trakya ve Doğu Marmara*", s.10, <http://tayproject.org/bas.html>.
- CEYLAN, Alpaslan - Gülriz Kozbe - Yasemin Polat-Taciser Sivas - Hakan Sivas - Işık Şahin - Yasin Topaloğlu, "Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler"-Yasemin Polat, "*Ege Bölgesi*", s.10, <http://tayproject.org/bas.html>.
- CHALIAND, Gerard. *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V.yy-XVI. yy*, Çev. Engin Sunar, I.baskı, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul 2001.
- CİMMERİANS, <http://www.livius.org/cg-cm/cimmerians/cimmerians.html>.
- CUMAKUNOVA,Gülzura."Kırgız ve Türkmen Türkçelerinde Atçılık Terminolojisi", *Ank.üni.Dil Tarih Coğrafya Fak., Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 6,Sayı 2, Ankara haziran 2009.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

- ÇAVUŞOĞLU, Rafet. “Bir grup Urartu At Koşum Parçası”,*27.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 18.Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2.Cilt, 25–29 Mayıs, 2009, Denizli, İsmail Aygöl ofset Matbaacılık, Ankara 2010.
- ÇAY, Abdulhaluk, İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler*, C:1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ÇEÇEN, Salih.“Eski Çağda Türkler”, *Eski Önyasa Uygarlıklarından Günümüze Anadolu’da Türk Varlığı*, Editör, Zekeriya Türkmen, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2008.
- ÇETİK; A.Rıza. *Türkiye Vejetasyonu: I İç Anadolu’nun Vejetasyonu ve Ekolojisi*, Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Yayınları, Konya 1985.
- ÇINAROĞLU, Aykut,Duygu Çelik,“2005yılıAlacahöyükKazısı”,*28.KST*,C:2,29 Mayıs-2 Haziran 2006, Çanakkale, Dösimm Basımevi, Ankara 2007.
- ÇINAROĞLU, Aykut Duygu Çelik, *Atatürk ve Alacahöyük*, Ekici Form Ofset Matbaacılık, Ankara 2010.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan *Urartu Tarihi*, Ege Üni. Edebiyat Fakültesi Yayınları, Bornova-İzmir 1994.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1997.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, Zafer Derin, “Ayanis Kalesi Kazıları1998”, *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I,Ankara24-28Mayıs 1999, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, Eşref Abay, Zafer Derin, “1999–2000 Yılları Van Ayanis Urartu Kalesi Kazıları”, *23. kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: II, 28 Mayıs1Haziran 2001,Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002.

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan. “Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları 1990–1991”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30.Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008.
- ÇOKAY-KEPÇE, Ş. Sedef. “Anadolu Arkeolojisinde Ortak Kavram, Ortak Dil Kullanımı Üzerine,” *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler Sayı:29* İstanbul Ocak 2010.
- D'ALFANSO, Lorenzo. “Kınık Höyük”, 29 Eylül 2 Ekim 2011de yapılan “*Arkeolojik Buluntular Işığında Niğde Tarihi*” adlı panelden, <http://www.nigdekulturuzturizm.gov.tr/dosya/1-286554>.
- DEER, Jozsef. “İstep Kültürü”, *DTCF. Dergisi*, sayı,1–2. Ankara 1954.
- DEMİR, Necati. *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinin Tarihî Alt Yapısı (Tarih-EtnikYapı-Dil-Kültür)*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.
- DEMİR, Necati. “Türk Tarihinin Ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) Ve Yazılar, Rock Petroglyphs and Scripts As Source of Turkic History and Culture”, *ZfWT, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, Vol. 1, No.1, 2009.
- DEMİR, Necati. “Tarihin Derinliklerinden Osmanlı Dönemi'ne Ünye Tarihine Kısa Bir Bakış”, <http://www.necatidemir.net/images/demir/bkosem/unye.pdf>.
- DEMİRAĞ, Yelda. *Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi,) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- DESTI, Marc. *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, Dost Yayınevi, 1.baskı, Ankara 2005.
- DETWEILER, A.Henry-M.A. George Hanfman and D.G.Mitten, “Excavations At Sardis, 1965”, *(TAD)Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIV–1–2, 1965, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat. “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, *Türkler*, C:III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- DOĞAN, Osman. *Tarih Boyunca Ünye*, Ünye Belediyesi Kültür Yayınları 3, Samsun 2003.
- DOĞANBAŞ, Muzaffer. “ İlk Dönemlerden Türk fethine kadar Amasya”, *Amasya İl Yıllığı 2007*, Editör: Yavuz Bayram, Amasya Valiliği Yayınları, Uyum Ajans, Ankara 2007.
- DOLUNAY, Necati. “Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Çankırıkapı Hafriyatı”, *Belleten*, C:5,S:19,birinci baskı 1941, II.baskı, T.T.K.Basımevi, Ankara 1995.
- DÖNMEZ, Şevket. “Pazırık 5.kurgan Halılarının Işığında Geç Demir Çağı Anadolu-Orta Asya Kültürel İlişkileri Üzerine Yeni Gözlemler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 16, yıl:2003, İstanbul 2003.
- DÖNMEZ, Şevket. “Amasya İli Demirçağı Yerleşmeleri”, *Belleten*, Cilt: LXIX, Sayı:255, Yıl: 2005 Ağustos, T.T.K.Basımevi, Ankara 2005.
- DÖNMEZ, Şevket. “İskitler ve Önasya / *İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Arkeolojik Buluntuları*” turkinst_org.mht.
- DÖNMEZ, Şevket. “İskitler ve Önasya; *İskitler'in Urartular ve Asurlular ile İlişkileri*” turkinst_org.mht.
- DÖNMEZ, Şevket.“Demir Çağı'nı Anlamak, Anlatmak”, *Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Sa:30, Mayıs 2010.
- DÖNMEZ, Şevket. *Kaşku Ülkesi'nin Önemli Kenti Amasya-Oluz Höyük,2007 ve 2008 Dönemi Çalışmaları Genel Değerlendirmeler ve Ön Sonuçları*, Amasya Valiliği yayınları, Ankara 2010.
- DÖNMEZ, Şevket. “An Overview of the 2nd Millennium BC and Iron Age Cultures of the Province of Sinop In The Light of New Research”, *Ancient Civilizations from Scythia toSiberia* 16(2010) 153-174, 539-540, <http://boksandjournals.Brillonline.com/docserver/0929077>.
- DÖNMEZ, Şevket. “Demir Nüfus ve Karadeniz”, *Arkeo Atlas*,2012/1, İstanbul 2012.
- DURMUŞ, İlhami. *İskitler (Sakalar)*,Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

- DURMUŞ, İlhami. “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler” , *Bellekten*, C.LXI, Sa.231, T.T.K. Basımevi, Ankara 1997.
- DURMUŞ, İlhami. “Saka Pers Mücadelesi”, Ahmet Yesevi Üniversitesi, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, bilig-4/Kış’97.
- DURMUŞ, İlhami. “İskitlerin Kimliği”, *Türkler*, Cilt:1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- DURMUŞ, İlhami. “İskit Kültürü”, *Türkler*, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- DURMUŞ, İlhami. “İskitler’de Ölü Gömme Geleneği”, *Milli Folklor* 61, 2004:21-29.
- DURMUŞ, İlhami. “Sakalar ve Hunlar Döneminde Anadolu’da Türk Varlığı”, *Eski Önasya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu’da Türk Varlığı*, Editör, Zekeriya Türkmen, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2008.
- DURMUŞ, İlhami. “Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları”, *Gazi Üni. Türkiyat dergisi*, S:2, Ankara Bahar 2008.
- DURMUŞ, İlhami. *İskitler*, Akçağ Yayınları, 4.Baskı, Ankara 2012.
- DURMUŞ, İlhami. *Sarmatlar*, Akçağ Yayınları, 3.Baskı, Ankara 2012.
- EFE, Turan. “I.Eskişehir Bölgesi Tarih Öncesi Dönem Araştırmaları ve Önasya Arkeolojisi İçindeki Yeri”, kulluobakazisi.bilecik.edu.tr, Bilecik 2007.
- EKEN, Galip. “Tarihten Günümüze Sivas Şehri”, *Sivas Kültür Envanteri*, Cilt:1, İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Sivas 2012.
- ELİYARLI, Süleyman (Redaktor), *Azerbaycan Tarihi Uzak geçmişden 1870.yıllara kadar*, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1996.
- EMRE, Kutlu. “ Sultanhanı Höyüğünde 1971-1972 Yıllarında yapılan Kazılar”, *Anadolu (Anatolia) Dergisi*, Sa:15, A.Ü.D.T.C.F.Yayınları, Ankara 1971.
- ENGİN, Atilla. “Sivas İlinde Arkeolojik Çalışmalar”, *Cumhuriyet döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (27-30 Ekim 2008)*, Cilt: II, Editör İdris Ekinci, Sivas 2009.

- ENGİN, Atilla. “ Gözcek: Sivas’da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi ve Kapı Aslanı”, *C.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:34, Sayı:2, Aralık, Sivas 2010.
- ER, Yasemin. *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 2.baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.
- ERDEM, Sargon. “İslam Öncesi Ankara”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:3, İstanbul 1988.
- ERDEMİR, Hatice Palaz. “Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/2 Spring 2011.
- ERKİLETLİOĞLU, Halit. *Kayseri Tarihi (En eski Zamandan Osmanlılara Kadar)*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1993.
- ERZEN, Afif. “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIV–1–2, 1965, T.T.K.Basımevi Ankara 1967.
- ERZEN, Afif. *Çavuştepe I,M.Ö.7.6.yüzyıl Urartu Mimari Anıtları ve Orta Çağ Nekropolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- ERZEN, Afif. “Van Bölgesinde yeni Urartu araştırmaları(1974’ten 1976’ya kadar)”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, Ankara-11-15 Ekim 1976, Cilt:I., T.T.K.Basımevi, Ankara1979.
- ERZEN, Afif. *Doğu Anadolu ve Urartular-Eastern Anatolia And Urartians*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1992.
- ESİN, Emel. *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*, 2.Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.
- ESKİOĞLU, Mehmet. “Garipler Tümülüsü ve Kayserideki Tümülüs Tipi Mezarlar”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XXVIII, yıl.1989, Kültür Bakanlığı, Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı Yayını, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1989.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki. *Anadolu Uygarlığı*, Der yayınları,3.basım, İstanbul1997.
- FIRATLI, Nezih“Ankara Frig Nekropolüne Ait Bir Buluntu”, *Belleten*, Cilt:23, Sayı:90, Nisan 1959,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- GAYRETULLAH, Hızırбек. “Ankara Adına Dair”, *Türk Yurdu*, Cilt:22, Sayı:178, Ankara, Haziran 2002.

- GAZENFEROĞLU, Fazil. *Türk Kimliği ve Azerbaycan Vatanı*, Yükseliş İktisadi ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- GENZ, Hermann, “Kızılırmak Bölgesinde Demir Çağı-The Iron Age in the Kızılırmak Region”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı-The Mysterious Civilization of the Phrygians*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- GİRGİNER, Serdar Hakkı Fahri Özdemir, Fatih Erhan, “Kappadokia ve Antik Çukurova Yüzey Araştırmaları -2006”, *Türk Eski Çağ Bilimleri Haberler*, Sayı:23, İstanbul Ocak 2007.
- GÖZTAŞ, İ. Hakkı. “Amasya Tarihini Yazıldığı Şehir”, *Amasya Kültür ve Turizm Dergisi*, yıl:1,S:1, Haziran Temmuz2012,Amasya 2012.
- GRAKOV, B.N. *İskitler*, çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- GRAYSON, A.Kirk.“Assyrian Expansion IntoAnatolia in The Sargonid Age (c744-650 BC)”, *XXXIV. Uluslararası Assiriliyoji Kongresi 6-10/temmuz/1987-İstanbul, Kongreye Sunulan Bildiriler*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1998.
- GREENEWALT, Crafford H. JR. And Marcus L.Rautman, “The Sardis Campaigns of 1994 and 1995”, *American Journal of Archeology(AJA)*, Vol: 102, No.1, January 1998, (469–505.).
- GREENEWALT. C. Jr., “Arms and Weapons at Sardis in theMid Sixth Century B.C.”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:79, Temmuz-Ağustos 1997.
- GROTE, George. *History of Greece*, Vol. III, Harper&Brothers Publishers, Newyork 1867.
- GROUSSET, Rene. *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M.Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, 1.baskı, İstanbul 1980.
- GUMILEV, L.N. *Avrasyadan Makaleler-1*, Çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- GUMILEV, L.N. *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları 3.Baskı, İstanbul 2003.
- GÜLEKLİ, Nurettin Can. *Ankara Tarih-Arkeoloji*, Doğu Matbaası, Ankara 1948.

- GÜLER, Ali Suat Akgül, Atilla Şimşek, *Türklük Bilgisi*, Türkar (Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu)Yayını III. Baskı, Ankara 2007.
- GÜLSEVIN, Gürer. “Sümerce ile Türk Dilinin Tarihi ilişkisi”, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- GÜNAY, Umay Türkeş. *Türklerin Tarihi –Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, 3.baskı, Ankara 2010.
- GÜNDÜZ, Serhan. “M.Ö. I.binin İlk Yarısında Önasya Araba Okları, Ok Destek Elemanları ve Ok Uçları”, *İst.Üni Edb. Fak. Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S:16, C:XVI, İstanbul 2002.
- GÜRLER, Yavuz. “Doğu Ve Günetdoğu Anadolu’daki Eski Türk Yerleşim Bölgeleri Ve Adları Hakkında”,*bilig* Sa:4/ K1ş 97, Ankara 1997.
- HARTMAN, Louis F. “The Date Of The Cimmeric Threat Against Ashurbanipal Acording To ABL 1391”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 21, No. 1 (Jan. 1962), pp. 25-37Published by: The University of Chicago 1962.
- HASANOV, Zaur. *Çar İskitler*, Çev. İlyas Topsakal, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 2009.
- HAUPTMANN, Harald. “Norşuntepe Kazıları 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara 1972.
- HAUSSSIG, Hans Wilhelm. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Geçit Yayınları, 1.Baskı, Kayseri 1997.
- HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, IV, 11, Çev. Müntekim Ökmen, Yunancadan karşılaştıran ve sunan, Azra Erhat, Remzi Kitabevi,1.baskı İstanbul 1973.
- [http://tr.wikipedia.org/wiki/#Kimmerler Dönemi](http://tr.wikipedia.org/wiki/#Kimmerler_Dönemi).
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/İrkutsk>.
- <http://www.tayproject.org>, Sarıket Mezarlığı.
- <http://ebookbrowse.com/amasya-tarihi-doc-d189303977>.
- http://www.yerelnet.org.tr/belediyeler/belediye_mahalleler.php?belediyeid=129828.
- İŞİK, Adem. *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, TTK Basımevi, Ankara 2001.

IVANTCHIK Askold I., “ Early Eurasian Nomads And The Civilizations Of The Anciet Near East (Eight–Seventh Centuries BCE)”, Brill’s Inner Asian Library, edited by, Nicola Di Cosmo, Devin Deweese, Caroline Humphrey, Volume II., Mongols, Turks, And Others, Eurasian Nomads and the Sedentary World, edited by, Reuven Amitai and Michal Biran, Brill, Leiden-Boston 2005.

İLGİN, Nedret. “Kurgan ve TümüLüs Kültürlerinin Ortaya Çıkışı ve Anadoluda’ki Gelişim Süreci” *Anadoluda’ki Erken Dönem Türk İzleri-1, Gönderen: Baybars üzerinde 11 Şubat, 2008, 00:27:10* ÖÖ <http://www.turkcesi.net/forum/index.php?action=printpage;topic=554.0>.

İLHAN, Suat. *Türkiye’nin Jeopolitik Konumu ve Türk Dünyası*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1999.

İNBAŞI, Mehmet. *XVI. YY. Başlarında Kayseri*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1992.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent. *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, 2.baskı, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994.

İSMAYIL, Mahmut. *Azerbaycan Tarihi*, Kiril Alfabetiyle yazılmış Azerbaycan Türkçesinden Çeviren, Qıyas Şükürov, Azer Neşir, Bakü 1997.

KAFESOĞLU, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*, 30.basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

KAPADOKYA İmparatorluğunun Başkenti Kayseri Tarihi”, İl Kültür Turizm Müdürlüğü Tanıtım Broşürü, Kayseri 2008.

KAPTAN, Ergun. “ Gümüşhacıköy-Gümüş Beldesindeki Çok Çukurlu Taş Havan”, *12.Arkeometri sonuçları toplantısı*, 27–31 Mayıs 1996, Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997.

KAPTAN, Ergun. “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Buluntular” *MTA Dergisi*, Sayı: 111, Ankara 1990.

KARAÖRS, Metin. “Eski Türklerde ve Kırım’da Sembolleri”, *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- KARATAY, Osman. *İran ile Turan Eski çağda orta Doğuyu Hayal Etmek*, Ötüken Neşriyat, 2.baskı, İstanbul 2012.
- KARAUĞUZ, Güngör. *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında M.Ö. II. binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi,) Sel. Üni. Sos. Bil. Ens. Konya 2000.
- KARPE, Andreas Müller. “Kuşaklı-Sarissa 1993–1997 Kazılarına Toplu Bakış”, *20. kazı sonuçları toplantısı*, Cilt: I, 25–29 Mayıs 1998 Tarsus, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1999.
- KARPE, Andreas Müller. “Kuşaklı 1998 Yılı 6. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor”, *21. kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 24–28 Mayıs 1999 Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000.
- KARPE, Andreas Müller. “1999–2001 Yıllarında Kuşaklı-Sarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 27-31 Mayıs 2002 Ankara, Kültür Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara 2003.
- KARPE, Andreas Müller. “Kuşaklı-Sarissa Kazısı”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30.Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008.
- KAYSERİ Tarihi Ve Tarihçesi, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Stratejik Plan 2012–2016, Kayseri, 2011. www.kayserigezi.com/faq.htm, www.diyadinnet.com/...-664&Bilgi=kayseri-tarihi-ve-tarihçesi...(17.05.13).
- KIENITZ, F.K. *Büyük Sancağın Gölgesinde*, Çev. Seyfettin Halit Kakıncı, Tercüman 1001 Temel Eser , (Tarihsiz)
- KILIÇKAYA, Ali. *Anadolulu Olabildik mi?*, Aydıuşu Yayınları, İstanbul 2009.
- KINAL, Füzulan. *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Basımevi, 3.baskı, Ankara 1991.
- KIRSCHBAUM, Eva Cancik- *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, Çev. Aslı Yarbaş, 1.baskı, İlya Yayınevi, İzmir 2004.

- KIRZIOĞLU, Fahrettin. “Karadeniz’in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Trabzon Vilayetimiz (Batım-Samsun Dahil) Bölgesinde M.Ö. VII. yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hatıraları”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (Uluslar Arası I)1-3 Haziran 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, Samsun 1990.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin. “Gomer/Kimmerler’den Beri (M.Ö.680) Kayseri ve Çevresinde, Oğuz/Türkmen Kolundan Olmayan: Kıpçak, Bulgar, Khazar, Kamak, Kuman, Saper/Suvar Türklerinden Kalma Coğrafya Adları”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (16–17 Nisan 1998), Erciyes Üniversitesi, Kayseri ve Yöresi Tarih araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1998.
- KOCA, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri–1*, Damla Neşriyat, İstanbul 1990.
- KOCA, Salim. “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KOÇAK Özdemir -H.Şahin, “Eski çağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Önemi”, <http://www.iudergi.com/tr/index.php/anadolu/article/viewFile/1276/1274>.
- KOÇAK, Özdemir. *Eski Çağ Tarihinde Sinop Başlangıçtan M.Ö.395 yılına Kadar*, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi,) İst. Üni. Sos. Bil. Enst. İstanbul 1993.
- KOÇSOY, Şevket. “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler*, C:6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KOHLER, E.L. “Phrygian animal style and Nomadic Art”, *Dark Ages And Nomads c.1000 B.C. Studies In Iranian And Anatolian Archaeology*, Editör: Machteld J.Mellink ve diğerleri, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1964.
- KOŞAY, Hamit Zübeyir. “Ankara Gazi Orman Fidanlığında Bulunan Eserler”, *Türk Tarihi ve Arkeologya Dergisi*, Sayı:1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1933.
- KOŞAY, Hamit Zübeyir. “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (prehistor ve Protohistuari)”, *50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Cilt:1, Atatürk Üni. Basımevi, Erzurum 1974.

- KOŞAY, Hamit Zübeyir. “Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Pazarlı Hafriyatı”, *Belleten*, C:3, S:9, II. baskı.1994, T.T.K.Basımevi, Ankara 1994.
- KÖKSOY, Mümin. “Orta Asya’nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 1, Ankara 2002.
- KÖKTEN,İ.Kılıç.“Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine bir Araştırma”, *AÜDTCFD.*, Cilt: 10 Sayı: 3.4, Ankara 1952.
- KÖROĞLU, Kemalettin. Çıldır Kurganları, *Arkeoloji Sanat Dergisi-* Sayı: 96, İstanbul 2000.
- KRISTENSEN, Anne Katrine Gade. *Who Were the Cimmerians, and where Did They Come From?:Sargon II, The Cimmerians, and Rusa I*, Copenhagen 1988.
- KSENOPHON, *Anabasis*, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1974.
- KURT, Mehmet, “Asur Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi”, *Belleten*, C:LXX, S:257, Nisan2006, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- KURT, Mehmet. “Yeni Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Doğu Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Elazığ 2009.
- KUTSAL KİTAP, *Yaradılış ve Tarihler I*, Kitabı Mukaddes şirketi, III. Basım, Derya Baskı, İstanbul 2003.
- LAYPANOV Kazi T, İsmail M.Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni*, Rusçadan Çeviren, Hatice Bağcı, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- LIGETI, L. *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- LLOYD, Seton. *Türkiye’nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, çev. Ender Varinlioğlu, Tübitak Popüler kitapları,20.Basım, Ankara 2007.
- LUCKENBILL, Daniel David. *ARAB (Ancient Record of Assyria and Babylonia)*, Volume II,(LAR II,530) ,Greenwood Press, Publishers, , New York 1968.
- MACQUEEN, J.G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınları, 2.baskı, Ankara 2009.

- MAHIROĞULLARI, Memduh Ahmet *İlk Çağlardan Günümüze Sivas İli*, Kitap Matbaacılık, Sivas 2003.
- MANDALOĞLU, Mehmet. *Doğu-Batı Kültürel Etkileşiminde Orta Asya'dan Göçler (M.S.VI.yüzyıla Kadar)*,(Yayınlanmamış Doktora Tezi,)Gazi Üniversitesi Sosyalsbilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- MANSEL, A.M. "Trakya Hafriyatı",*Belleten*, Cilt 4, S:13, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1940.
- MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*,7.baskı, T.T.K.Basımevi, Ankara1999.
- MARSADOLOV, Leonid "The Cimmerian Traditions of the Gordion Tumuli (Phrygia) Found in the Altai Barrows (Bashadar, Pazyryk)", Edited by; Jeannine Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, Ludmila Koryakova and Leonid T.Yablonsky, Part IV. (2). <http://www.csen.org/BAR%20Book/BAR.%20Part%2001.TofC.html>.
- MARSADOLOV Leonid S., "Milattan Önce IX-VII. Yüzyıllarda Sayan-Altay Göçebeleri", *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- MARSADOLOV, Leonid S."Altay'daki Pazırık Kültürü (M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar)", *Türkler*, C.III, Ankara 2002.
- MAYER, Walter."Sargon'un Urartu Seferi M.Ö.714 Bir askeri Tarih değerlendirmesi", Çeviren: Füzuan Kınal, *Askeri Tarih Bülteni*, Ağustos 1982,Sayı:14,Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1982.
- McEVEDY, Colin. *İlk Çağ Tarih Atlası*, Çev. Ayşen Anadol,3.Basım, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- MELYUKOVA, A.İ."*İskitler ve Sarmatlar*", çev. İsenbike Togan, Erken İç Asya tarihi, Derleyen Denis Sinor, İletişim yayınları,3.baskı, İstanbul 2002.
- MEMİŞ, Ekrem. *İskitler'in Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1987.
- MEMİŞ, Ekrem. Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", *Türkler*, Cilt I,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- MEMİŞ, Ekrem. *Eski Çağda Türkler*, Çizgi kitabevi,2.baskı, Konya 2005.
- MEMİŞ, Ekrem. *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi,10.Baskı, Bursa 2010.

- MENÇ, Hüseyin. *Tarih İçinde Amasya*, Net Ofset Matbaacılık Tic.ve San. Ltd. Şti. 1.baskı, Ankara, Haziran 2000.
- MERİÇBOYU, Yıldız Akyay“At Koşumlarında Kayış Dağıtıcıları”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı:76, Ocak-Şubat 1997, İstanbul 1997.
- MERT, Necati. “Eski Türkler ve Bozkır Medeniyeti”, *Hece, Aylık Edebiyat Dergisi*, Yıl:16, Sayı:186, 187, 188, Haziran, Temmuz, Ağustos, Öncü basımevi, Ankara 2012.
- MÜLLER-KARPE, Vuslat.“Atlı Göçebelerden Kalma Anadolu’daki Kovanlı Savaş Kazmaları”, *Eski Yakındoğu Kültürleri üzerine incelemeler, İnmemorium İ.Metin Akyurt, Bahattin Devam Anı kitabı*, yayınlayan: Nezh Başgelen, Editör: Armağan Erkanal, Hayat Erkanal-Halime Hüryılmaz... vd. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kanaat Matbası, İstanbul 1995.
- NARÇIN, Ali, *A’dan Z’ye Urartu*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2009.
- NEMETH, Gyula“Türklüğün Eski Çağı”, *Türkler*, C.I,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- OMURA, Masako.“2009 YılıYassıhöyük Kazıları”,*32.KST*, C:4, 24–28 Mayıs 2010, İstanbul, Allâme Tanıtım Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011.
- OMURA, Masako.“Yassıhöyük Kazıları 2010” *33. KST*, C:4, 23-28 Mayıs 2011 Malatya, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. Ankara 2012.
- OMURA, Sachihiro. Tsugio Mikami, “1986 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:2, Ankara. 6-10 Nisan 1987, T.C.Kültür bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1987.
- OMURA, Sachihiro. “1987 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” *X.kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Ankara 23–27 Mayıs 1988, T.C.Kültür bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1988.
- OMURA, Sachihiro.“1988 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” *XI. KST*, Cilt: I, Antalya–18–23 Mayıs 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990.
- OMURA, Sachihiro.“1989 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, *XII. KST*, C:I, Ankara 28 Mayıs -1 Haziran1990, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1991.

- OMURA, Sachihiro. “1990 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” *XIII. KST.*, Cilt:I, Çanakkale–27-31 Mayıs 1991, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992.
- OMURA, Sachihiro. “1991Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, *XIV. KST*, Cilt:I, Ankara 25-29 Mayıs 1992, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993.
- OMURA, Sachihiro. “1992Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, *XV. KST*, Cilt:I, Ankara 24-28 Mayıs 1993, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994.
- OMURA, Sachihiro. “1993Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” *XVI. KST.*, Cilt:I, Ankara 30 Mayıs-3 Haziran 1994, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995.
- OMURA, Sachihiro.“1994Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” *XVII. KST.*, Cilt:I, Ankara 29 Mayıs-2 Haziran 1995, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996.
- OMURA, Sachihiro.“1995Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” *XVIII. KST.*, Cilt: I,Ankara27-31Mayıs 1996, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1997.
- OMURA, Sachihiro. “1996 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” , *XIX. kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I,Ankara1998, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998.
- OMURA, Sachihiro.“1999Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları” *XXII. kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 22–26 Mayıs 2000,İzmir, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2001.
- OMURA, Sachihiro.“2007 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C:III,26-30Mayıs 2008, Ankara, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009.
- ONURKAN, Somay. *Doğu Trakya Tümülüsleri Maden Eserleri, İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Trakya Toplu Buluntuları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- OSMANOV, Kılıç. “Bozkır Kavimlerinden Azlar”, *TÜBAR-XVII-/2005-Bahar*.
- ÖGEL, Bahaeddin. *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme ÇağlarıII*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

- ÖGEL, Bahaeddin“Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 5, Ankara 1948.
- ÖKSE, A.Tuba. “Sivas’ta Bulunan İskit Tipi Ok Uçları” *Arkeoloji Sanat Dergisi*, Sayı 64–65, İstanbul 1994.
- ÖKSE, A.Tuba. Sivas İli 1994 Yüzey Araştırması” *13.Araştırma sonuçları toplantısı*, C:1, T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel MüdürlüğüYayını, 29 Mayıs–2 Haziran 1995,Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996.
- ÖKSE, A.Tuba.“Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağ Yerleşim Tarihi”, *Bellekten*, C:LXII, S:234,Ağustos Ankara 1998.
- ÖKSE, A.Tuba. “Sivas ili 1999 yılı yüzey Araştırması”, T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü *18.Araştırma Sonuçları Toplantısı*,2.Cilt, 22–26 Mayıs 2000, İzmir 2000.
- ÖKSE, A.Tuba. “ Sivas İli 1998 Yüzey Araştırması”,*17.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, 24–28 Mayıs 1999,Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000.
- ÖZBEK, Metin.“Anadolu’da Irkların Tarihsel Gelişimi”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt. I, 5–9 Ankara, Eylül1990.
- ÖZCAN, Birsal. “Sulu Saray 1990Kurtarma Kazısı”, *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 29-30 Nisan 1991Ankara,T.C. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara 1992.
- ÖZÇAĞLAR, Ali. “Türkiye’de yapılan bölge ayrımları ve bölge planlama üzerindeki etkileri”, *AÜDTCF. Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(1), 3-18, Ankara 2003.
- ÖZDOĞAN, Mehmet. “Anadolunun Tarih Öncesi, Paleolitik Çağ, İlk Adımlar”, *Arkeo Atlas Dergisi* 2011/01, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş. Editör: Necmi Karul, İstanbul 2011.
- ÖZER, Yusuf Ziya. “Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar”, *II. T.T.K.Bildirileri* Eylül 1937.

- ÖZEY, Ramazan. “Türkiye'nin Coğrafyası ve Jeopolitiği neden önemlidir?.”, *aylık strateji ve analiz e-dergisi*, S: 9, Ekim 2003, s.2, <http://www.stradigma.com>
- ÖZFİRAT, Aynur. “ Ağrı Dağı Kurganları”, *XV. Türk Tarih Kongresi*. Ankara 11–15 Eylül 2006, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.
- ÖZFİRAT, Aynur. “Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30.Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2008.
- ÖZFİRAT, Aynur. *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZFİRAT, Aynur. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, *Haberler*, S:26, Mayıs 2008.
- ÖZGÜÇ, Tahsin. “Anadoluda Arkeoloji Araştırmaları” *Bulleten*, Cilt: X, Sayı:40, Ekim 1946, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946.
- ÖZGÜÇ, Tahsin. “Kültepe kazıları, 1959”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sa: X, C:1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1960.
- ÖZGÜÇ, Tahsin. *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978.
- ÖZGÜÇ Tahsin. “Excavations at the Hitite Site, Maşat Höyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery”, *American Journal Of Archaeology*, Volume:84, No.3, July, 1980.
- ÖZKAN, Haldun, Hüseyin Yurttaş, Orta Çağdan Günümüze Gümüşhane, Gümüşhane Valiliği Yayını, Gümüşhane 2012.
- ÖZKAN, Metin. *Türk Devletleri*, Kalipso Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖZSAİT, Mehmet. “1988 Yılı Tokat-Erbaa Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, (5-9 Eylül 1990 Ankara), Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- ÖZTÜRK, Oğuz Mete. *Geçmişten Günümüze Türk Devletleri*, 1.baskı, Nokta Kitap, İstanbul 2007.

- P'YANKOV, Igor. "Sakalar", *Türkler Ansiklopedisi*. Yeni Türkiye Yayınları, C:1, Ankara 2002.
- PAYNE, Margaret. R. *Urartu Çiviyazılı Belgeler Katalogu*, Editör, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- PHILLIPS, E.D. "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology", *World Archaeology*, Vol. 4, No. 2, Nomads (Oct., 1972), pp. 129-138, Published by: Taylor & Francis, Ltd. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/123971>.
- POLAT, Gurcan. Yasemin Polat, "Antandros 2003–2004 Yılı Kazıları", *27.Kazi Sonuçları Toplantısı*, 30 Mayıs - 3 Haziran 2005, Antalya, T.C.Kültür Ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara 2006.
- PULLU, Selim. "Tabal Krallığı", *Arkeo Atlas*, Editör, Necmi Karul, 2011/01, İstanbul 2011.
- PULLU, Selim. *Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığının Siyasal ve Ekonomik Tarihi)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- RÁSONYI, László. "Tarihte Türklük", *Türkler*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- SALVINI, Mirjo. *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev: Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- SAMS, G.Kenneth. "Frigyalı Midas -Midas of Prygia", *Friglerin Gizemli Uygarlığı The Mysterios Civilization of the Phrygians*, T.C.Kültür ve Turizm bakanlığı Müzeler genel Müdürlüğü, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1.baskı, İstanbul, Aralık 2007.
- SAN, Oya. "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", *Belleten*, C:LXIV, Sayı:239, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

- SAN, Oya. *Demir Çağ ve Demir Çağ Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bil. Enstitüsü, İzmir 1998.
- “SAVAŞLARI DEĞİŞTİREN 50 SİLAH (2) / Ok ve Yay”, <http://dunyaharptarihi.blogspot.com/2011/02/savaslari-degistiren-50-silah-2-ok-ve.html>, 25 Şubat 2011Cuma.
- SCHLOTZHAUER, Udo – Denis Zhuravlev, “Küçük Asya'nın Batısından Kuzey Karadeniz'e İonialılar: Taman Yarım Adasında Yunan Kolonizasyonu”, *Almancadan Çev. Bilge Hürmüzlü, Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Sayı: 30, Mayıs 2010.
- SCHMIDT, Erich F. “Test Excavation in The City On Kerkenes Dag”, *The American Journal Of Semitic Languages And Literatures*, Volume: XLV, Number: 4, July 1929.
- SCHWERTHEIM, Elmar. *Antik Çağda Anadolu*, Çev. Nuran Batu, Kitap Yayınevi, 1.basım, İstanbul 2009.
- SEEHER, Jürgen. “Boğazköy-Hattuşa 1998 Yılı Çalışmaları”, *XXI. KST.*, Cilt: I, Ankara24-28Mayıs 1999, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2000.
- SEVER, Erol. *Asur Tarihi*, 3.baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- SEVER, Hüseyin. “ Zank Höyük Kazısı–1996”, *XIX. KST*, C:I, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel müdürlüğü Yayınları, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1998.
- SEVIN, Veli. *Anadolu'nun Tarihi coğrafyası I*, T.T.K.Yayınları, 1.baskı Ankara 2007.
- SEVIN, Veli. *Anadolu Arkeolojisi*, 3.basım, Der Yayınları, İstanbul 2003.
- SEVİN, Veli. “Demir Çağında Anadolu-Batı ilişkileri”, *Anadolu ve Trakya Çalışmaları, Zafer Taşlıklioğlu Armağanı C: I, Anatolian Tracian studiesin honour of Zafer Taşlıklioğlu* volume: I, Arkeoloji ve sanat yayınları, İstanbul 1999.
- SEVİN, Veli. “Eski Yakındoğu'nun Süper Gücü Asur İmparatorluğu”, *Arkeo Atlas Dergisi*, Edit. Necmi Karul, 2011/01, İstanbul 2011.

- SEVİN, Veli. “Lydialılar”, *Anadolu Uygarlıkları II, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, İstanbul 1982.
- SEVİN. Veli“Kralların Coğrafyası, Demir Çağı, Urartu Devleti”, *Arkeo Atlas*, 2011/1, Editör: Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A.Ş. İstanbul 2011.
- SEYFİ, Ali Rıza. *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler*, Resimli Ay MatbaasıT. L.Şirketi, İstanbul 1934.
- SINOR, Denis, *Erken iç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2002.
- SİVAS *Atatürk Kongre ve Etnoğrafya Müzesi Kataloğu*, Yapı kredi Kültür yayıncılık A.Ş. 1.baskı, Cem turan ofset, İstanbul 2005.
- SİVAS, Taciser Tüfekçi, “Frigler ve Frig Uygarlığı”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı The Mysterios Civilization of the Phrygians*, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık,1.baskı, İstanbul, Aralık 2007.
- SPALINGER, Anthony J. “The Date Of The Death Of GygesAnd Its Historical Implications”, *Journal Of The American Oriental Society*, Vol:98, Editör: Ernest Bender, Published by The American Oriental Society, New Haven 1977.
- STRABON, Geographika, I, XII, III,
- SUMMERS, Françoise, Geoffrey Summers, “Kerkenes Dağ 1994”,*13.Araştırma sonuçları Toplantısı. Cilt:1,29 Mayıs–2 Haziran 1995, Ankara, T.C.KültürBakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996.*
- SUMMERS,Geoffrey,Françoise Summers,“Kerkenes Projesi 2003 yılı Araştırma Sezonu *Ön Raporu*”,http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk2/17_downlds/reportPdf/03reptrdjet.pdf.
- SUMMERS, Geoffrey D. Françoise Summers, “Kerkenes 2009”, *32.Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, 24–28 Mayıs 2010, İstanbul, Allâme Tanıtım Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011.

- SUMMERS, Geoffrey D., Françoise Summers, David Stronach, Musa Özcan, “Kerkenes Dağı Projesi 2000” 23. *kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt:I, Ankara, 28Mayıs1Haziran 2001, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002.
- SUMMERS, Geoffrey D., Françoise Summers, Scott Branting,”Kerkenes 2008” 31.*Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: III,25-29 Mayıs 2009, Denizli, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. Ankara 2010.
- SUMMERS, Geoffrey D.“Kerkenes Dağ 1993”, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 30 Mayıs 3Haziran 1994,Ankara, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995.
- SUMMERS, Geoffrey Summers, Scott Branting, Sevil BaltalıTırpan, Nilüfer BaturayoğluYöney, Joseph Lehner, “Kerkenes 2010”, 33.*KST*, C:4, 23–28 Mayıs 2011, Malatya, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic.Ltd. Şti. Ankara 2012.
- SUMMERS, Geoffrey ve Françoise Kerkenes Projesi, 2003 Yılı Araştırma Sezonu Ön Raporu, <http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk2/17downlds/reportpdf/03reptrdjet.pdf>.
- ŞAHİN, İlhan. “Göçebeler ve Küreselleşme: Merkezî Asya Göçebeleri Örneği”, *International Journal of Central Asian Studies* Volume 14, 2010, Editor in Chief Choi Han-Woo, The Inter-national Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies, 2010.
- ŞENGÜL, Fatih .“Homeros’a Göre Kimmer Kavim Adı Etimolojisi”, *Karadeniz Araştırmaları*, C: 5, S: 17, Bahar, Ankara 2008.
- ŞİMŞEK, Ahmet. “Göçebe ve yerleşiklik Medeniyetler”, *Hece, Aylık Edebiyat Dergisi*, Yıl:16,Sayı:186.187.188, Haziran, Temmuz, Ağustos, Öncü Basımevi, Ankara 2012.
- TADMOR, M.Cogan-H. “Gyges and Ashurbanipal, A study in Literary Transmission”, *Orientalia* 46: (65–85), 1977.
- TANSUĞ, Kadriye.“Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. VII. yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt: 7, Sayı: 4, Ankara 1949.

- TARHAN, M.Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk TürklerKimmerler ve İskitler”, *Türkler*, Cilt 1 Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- TARHAN, M.T. “Eski AnadoluTarihinde Kimmerler”, *I.AST. Bildirileri*, (İstanbul 23–24 Mayıs1983) Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1984.
- TARHAN, M.Taner. “Eski Çağ’da Kimmerler Problemi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt. I, 11–15 Ekim 1976, Ankara, TTK. Basımevi, Ankara 1979.
- TARHAN, M.Taner. “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”,*Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C.1, Ankara 2002.
- TARHAN, M.Taner., *Eski çağ’da Kimmerler Problemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü. Ed. Fak. Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1972.
- TARHAN, M.Taner. “Bozkır Medeniyetinin Kısa kronolojisi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:24 İstanbul, Mart 1970.
- TAVKUL, Ufuk. “Kafkasya’da Etnik ve Sosyo-Kültürel Yapının Tarihi Kökenleri”, *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi C.7*, Yesevi Yayıncılık, İstanbul 1997.
- TEKİN, Oğuz. *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasına kadar(M.Ö.12-M.S.4.Yüzyıllar Arası,)* İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- TELLİOĞLU, İbrahim. *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadenizde Türkler*, Serander Yayınları, I.Baskı Trabzon 2004.
- TELLİOĞLU, İbrahim “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, C:11, Sayı:27, Erzurum 2005.
- TELLİOĞLU, İbrahim.“Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S:5, Çorum (bahar) 2005.
- TELLİOĞLU, İbrahim.“Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi HakkındaBirDeğerlendirme”,*Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Vol:2, Spring 2007.

- TEZCAN, Burhan. “1969 Göllüdağ kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı:30, Kültür Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1992.
- TEZCAN, Burhan, “Yenidoğan Höyüğü (Tuğrul Höyük) Kazısı1979”, *II. Kazı sonuçları toplantısı*, 11–15 Şubat 1980, Kültür Bakanlığı Eski eserler ve Müzeler genel müdürlüğü Yay. Ankara 1980.
- TOGAN Zeki Velidi, “Sakalar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* Dün/Bugün/Yarın, Sayı.17, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma Vakfı Yayınları, İstanbul, Temmuz 1986.
- TOK, Gökhan. “Tarih Öncesi Orta Asya”, *Bilim ve Teknik Dergisi*, C.34, Sayı: 406, Eylül 2001.
- TOK, Gökhan “Ölülerin Anlattığı Tarih”, *Bilim ve Teknik* Aralık 2001, Sayı: 409, Tübitak Yayınları, Ankara 2001.
- Tokat’ın Tarihi, <http://www.tokat.bel.tr/icerik.asp?id=14>.
- TOKAT İl Yıllığı, 1998.
- TUNA, Kıymet, M.Dursun Çağlar, “Yazılı Kaya Frig Anıtsal Kaya Mezarı Restorasyonu ve “F”Sarmıcı Temizlik Çalışmaları”, *10. Müze Kurtarma Kazısı semineri*, 26–28 Nisan 1999, Kuşadası, T.C.Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basmevi, Ankara 2000.
- TUNA, Numan. “ODTÜ Müzesi’nin Ankara Frig Nekropolü’nde Araştırma ve Kurtarma Kazıları”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, I.baskı, İstanbul 2007.
- TUNA, O.N. “Sümer ve Türk Dillerinin tarihi ilgisi ile Türk dilinin yaşı meselesi”, *Türkler* C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- TÜRKMEN, Nalan. *Orta Asya Türkmen halıları ile Tarihî Anadolu-Türk Halılarının Ortak Özellikleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- UHLIG, Helmut. *İpek Yolu-Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, Çev. Alev Kırım, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000.

- ULUÇ, Sevim. “Çorum ve Çevresi” (I.Kısım),*Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festivali Komitesi, Çorum 1983.
- UMAR, Bilge. *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1999.
- ÜNAL, Ahmet. “Eskiçağda Kafkasya ve Anadolu; Neolitik Çağdan Geç Tunç Çağı'nın sonuna kadar(M.Ö 5500–1150) Anadolu Kafkasya İlişkileri, Kuban Maykop Kültürleri ile Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri,” *Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2002.
- ÜNAL, Vuslat. “Zwei Graber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien” *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Vol. 4, 1982, (p.65-82) Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archaologie des Deutschen Aechaologischen Instituts, Bonn 1982.
- ÜNSAL, Veli. “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, *Atatürk Üniversitesi, SBED.*, C:8, S:2, Erzurum 2006.
- ÜSTÜNER, Ali Cengiz. “Asur Devleti ve Uygarlığı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:134, Ekim 2001.
- ÜSTÜNER, Ali Cengiz. “Bozkır Göçebeleri Kimmerler ve İskitler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 135, Ankara, Aralık 2001.
- WALKER, Dean A.” The Assyrian King, Aşurbanipal” *The Old Testament Student*, Vol. 8, No. 2 (Oct., 1888), pp. 57–62, Published by: The University of Chicago Press, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/3156736>.
- WÖHLCKE, Manfred. *Odyseia*, Çev. Akın Kanat, İlyaYayınları, 2.baskı, İzmir 2007.
- YAKAR, Jak. *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, çev. Selen Hırçın Riegel, Homer Kitabevi, 1.basım, Ankara 2007.
- YEĞEN, Ali. *Kayseri'de Tarihi Eserler*, İLKültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1993.
- YENER, K.Aslıhan. “Göltepe 1993 Kazı Sonuçları”, *XVI. kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: I, Ankara 30 Mayıs–3 Haziran 1994, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995.

- YENİPİNAR, Halis. “Kayaya Yazılan Tarih; Topada Yazılı kayası”, *Nevşehir Kültür ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, S:1,Ocak, Şubat, Mart 2005, Nevşehir 2005.
- YİĞİT, Turgut.“Tabal”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt: 40 S:3–4, Ankara 2000.
- YILDIRIM, Recep.“Urartu At Gemleri”, *Bellekten*, C: LI, S:200,T.T.K.Basımevi, Ankara 1987.
- YILDIRIM, Şahin. “Askertepe Tümülüsü”, *Anadolu / Anatolia Dergisi*, Sayı: 36, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 2010.
- YILDIZ, Özge Yılmaz Selim Erdal, “Antandros Antik Kentinde ölü Yakma geleneği”, *23.Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 28Mayıs -1 Haziran 2007, Kocaeli, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara 2008.
- YILMAZ, Anıl, Cahit Telci, “Türk Kültürü Terminolojisinde Göç Kavramı Hakkında”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7,S.2, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, Haziran 2010.
- YILMAZ, Anıl. “İskit Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C:4, Ankara 2002.
- YİĞİT, Turgut. “ İlk Tunç çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasal Görünümü” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt: 21 Sayı: 33, Ankara 2003.
- YOUNG, R.S.“The Campaigne of1955 at Gordion”, *American Journal of Archaeology* 60, 1956.
- YOUNG, R.S.“Gordion 1959”,*Türk Arkeoloji Dergisi*, S:X,C:1,MEB. Basımevi, Ankara 1960.
- YOUNG, R.S. “The 1961 Campaigne at Gordion”, *American Journal of Archaeology* 66, 1962.

YOUNG, R.S.“VI. The Nomadic İmpact: Gordion”, Dark Ages And Nomads c.1000 B.C.*Studies İn Iranian And Anatolian Archaeology*, Editör: Machteld J.Mellink ve diğlerleri, Nederlands Historisch-Archaeologisch İnstituut, İstanbul 1964.

YOZGAT 1991 İl Yıllığı.

YOZGAT İl kültür Müdürlüğü,4.*Sürmeli Festivali Yozgat Broşürü*.

YUSİFOV, Yusif Behluloğlu. “Çivi Yazılı Kaynaklarda Eski Türkler”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt. I, 5–9 Eylül 1990, Ankara 1990.

YUSİFOV, Yusif Behluloğlu. “Proto Türklerin İlk Vatanının Önasyada Olması Baredé”, *Uluslararası III. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Cilt. I, 25–29 Eylül 1993 Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

YUVALI, Abdulkadir. Nursulu İmaşova, Genel Türk Tarihi, Türkistan 2004.

YÜCEL, Ünsal. *Türk Okçuluğu*, Editör; Dursun Ayan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını,1.baskı, Ankara 1999.

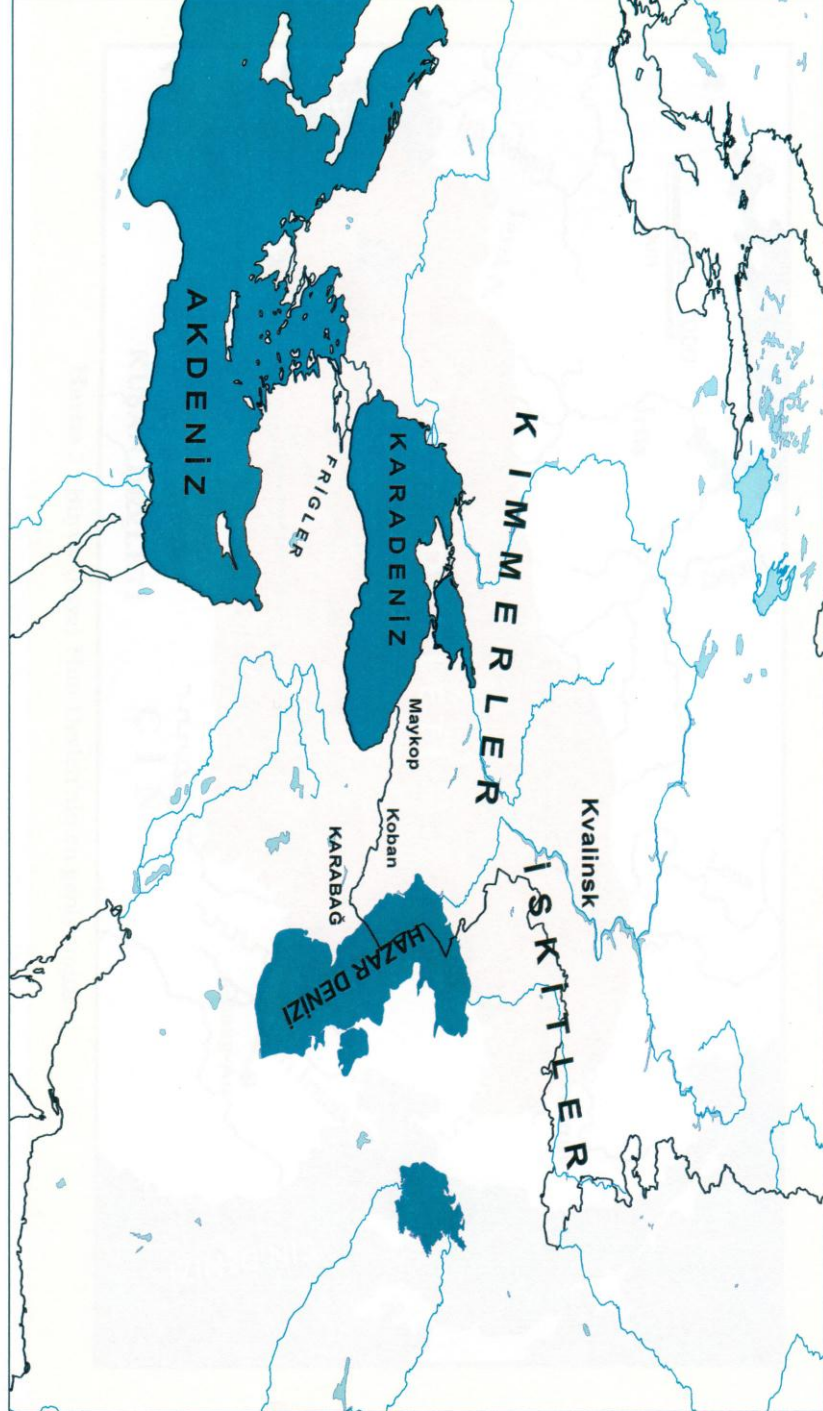
YÜKSEL, Fethi Ahmet, Emine Dönmez, “Amasya(Harşena)Kalesi 2009 Arkeojeofizik Araştırmaları”, *26.Arkeometri Sonuçları Toplantısı*,24–28 Mayıs2010, İstanbul, T.C. Kültür ve Turizm Bak. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, AllâmeTanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, Ankara 2011.

ZEHTABI (KİRİŞÇİ), Muhammed Taki Ferhad Rahimi, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 1.Baskı. İstanbul 2010.

ZEKIYEV Mirfatih Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. D.Ahsen Batur, 2.Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

EKLER

Harita 1: Kimmer –İskit Ülkeleri⁷⁶⁴

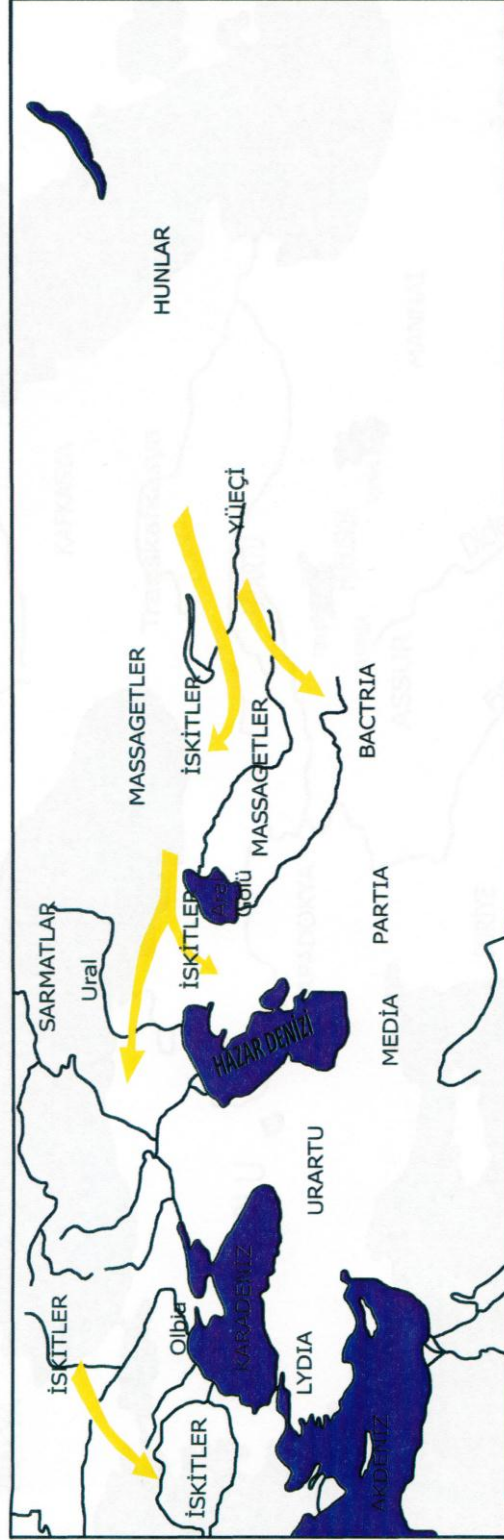
⁷⁶⁴ Mehmet Mandaloğlu, Doğu Batı Kültürel Etkileşiminde Orta Asya'dan Göçler (M.S. VI. yüzyıla Kadar) Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sos. Bil. Ens. Ankara 2011, s.312.

Harita 2: İskit Coğrafyası⁷⁶⁵

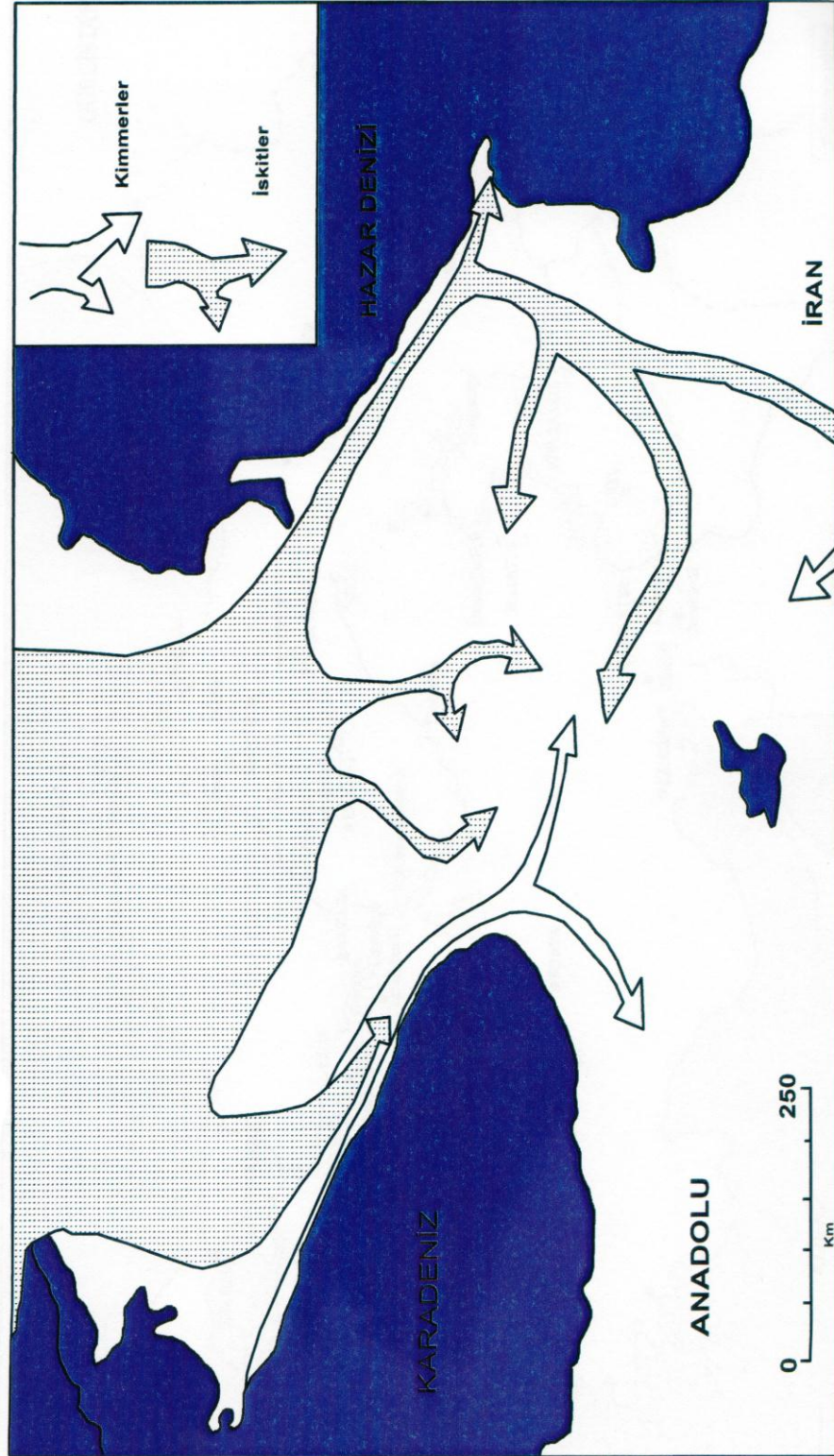
⁷⁶⁵ Mehmet Mandaloğlu, (2011) a.g.e., s.314.

Harita 3: İskitlerin Göç Yolları⁷⁶⁶

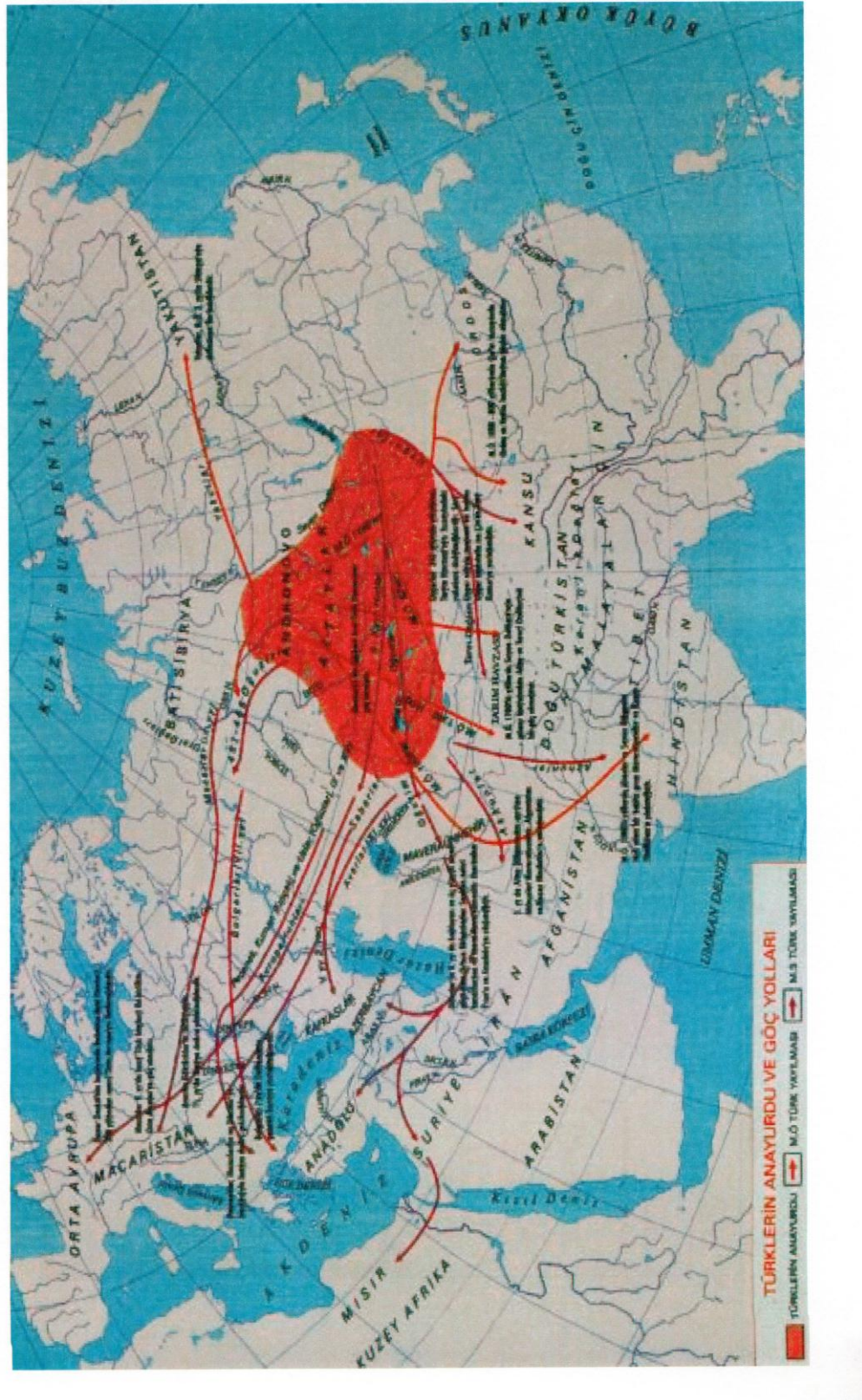
⁷⁶⁶ Mehmet Mandaloğlu, (2011), a.g.e., s. 315.

Harita 4: -Kimmer-İskitlerin Karadeniz'in Kuzeyinden Göçleri⁷⁶⁷

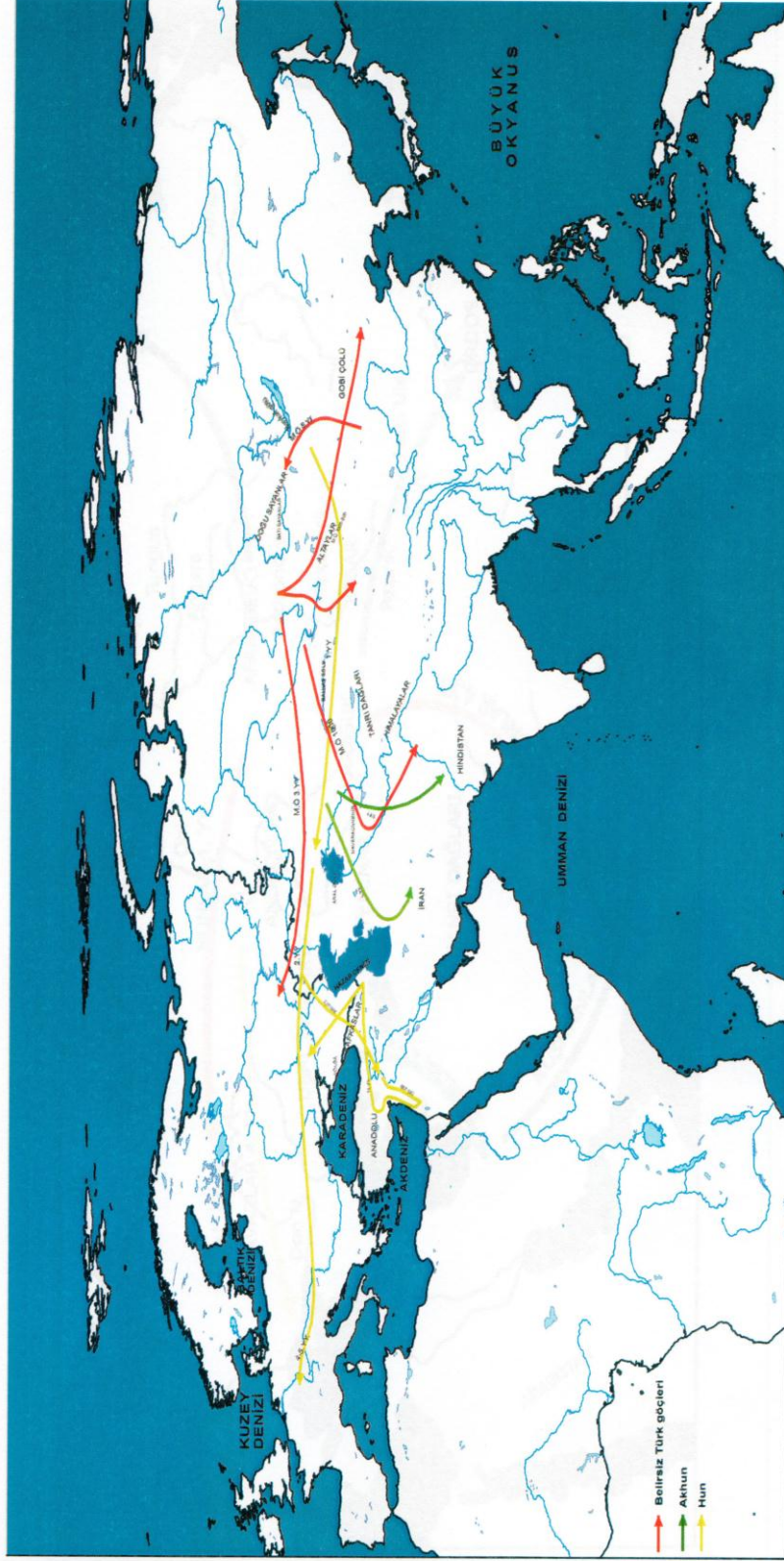
⁷⁶⁷ Mehmet Mandaloğlu, (2011) , a.g.e., s.317.

Harita 5: Türklerin Anayurdu ve Göç Yolları⁷⁶⁸

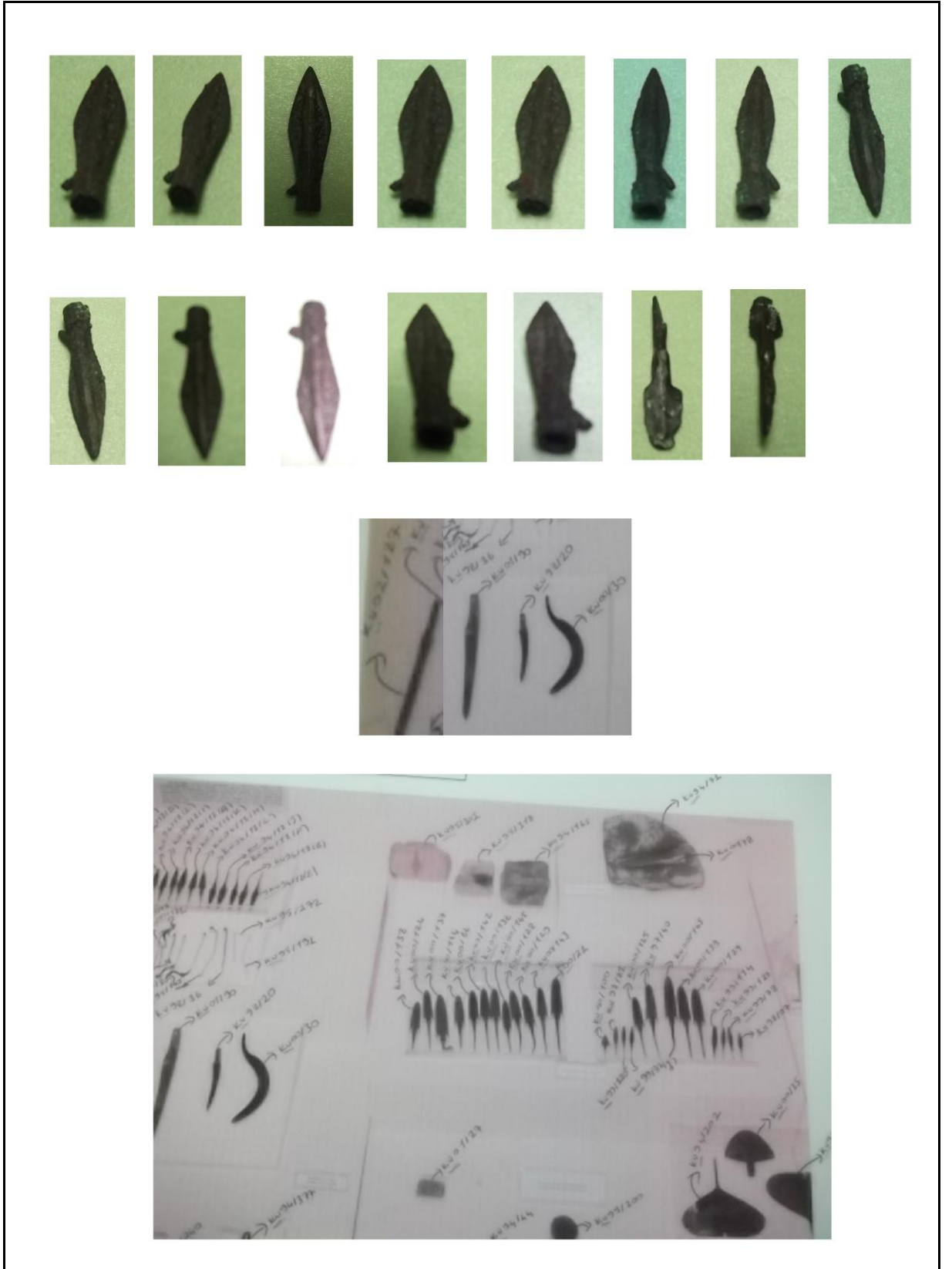

⁷⁶⁸ Mehmet Mandaloğlu, (2011), a.g.e., s.319.

Harita 6: Göç Yolları⁷⁶⁹

⁷⁶⁹ Mehmet Mandaloğlu, (2011), a.g.e., s.320.

Resim 1.İskit Tipi Ok Uçları ve Diğer Silahlar Sivas Müzesi

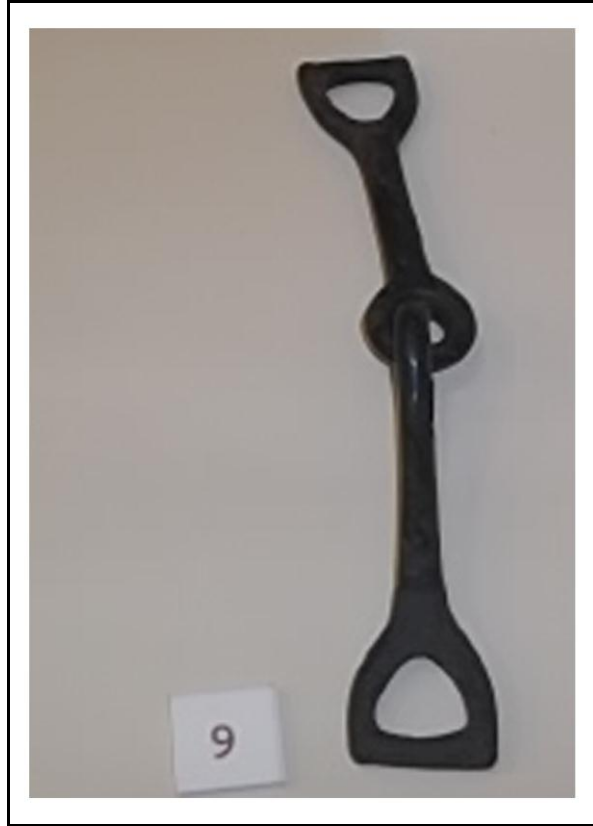
Resim 2. Mızrak ve Ok Uçları Tokat Müzesi

Resim 3. Ok Uçları ve Diğer Savaş Aletleri Tokat Müzesi

Resim 4.İskit Tipi Ok uçları, Amasya Müzesi

Resim 5. At Gemi Amasya Müzesi

Resim 6. Kemer Tokası, Amasya Müzesi

Resim 7. İmirler Kurganından Çıkarılan Kılıç Amasya Müzesi

Resim 8. Savaş Baltası/Kazması ve Balta sapı Amasya Müzesi

Resim 9. Süslü Hayvan Başları, Amasya Müzesi

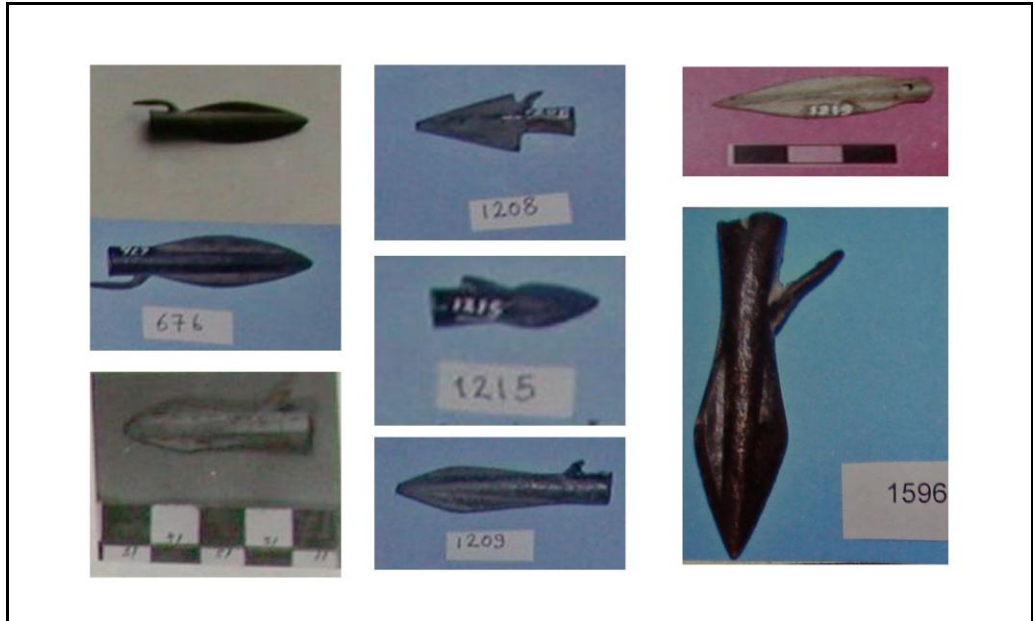
Resim 10. Savaş Baltaları ve Hançerler, Amasya Müzesi

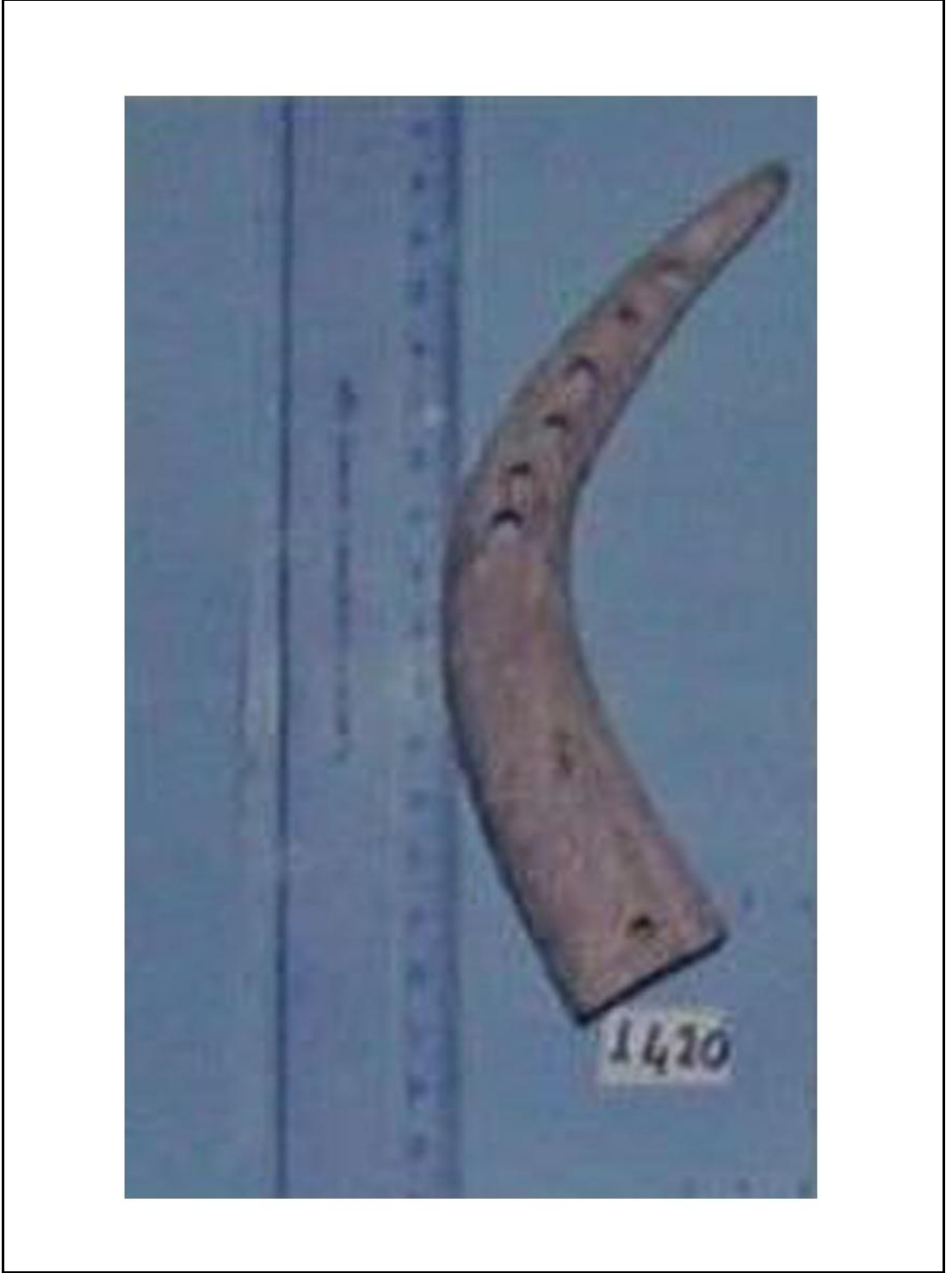
Resim 11. Orak Biçimli Savaş Aleti, Mızrak ve Ok Uçları. Çorum Müzesi

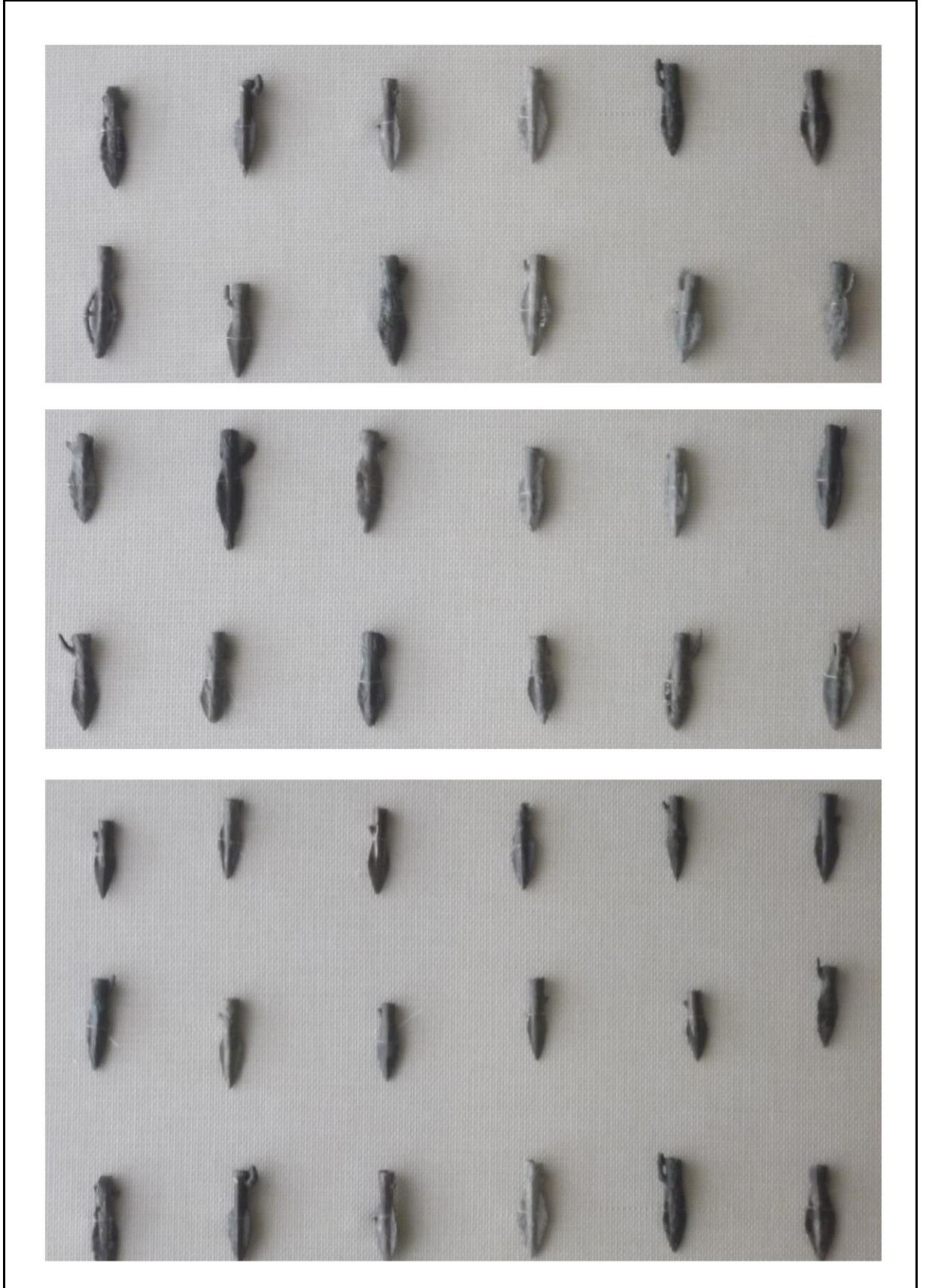
Resim 12.Mızrak ve Ok Uçları. Çorum Müzesi

Resim 13.İskit Tipi Ok Uçları Yozgat Müzesi

Resim 14. At Donanımı Takımı Parçası, Yozgat Müzesi

Resim 15. İskit Tipi Ok Uçları, Kırşehir-Kaman Kalehöyük Arkeoloji Müzesi.

Resim 16.İskit Tipi Ok Uçları Kırşehir-Kaman Kalehöyük Arkeoloji Müzesi.

Resim 17. Orak Biçimli Savaş Aletleri, Ok ve Mızrak Uçları, Kırşehir-Kaman Kalehöyük Arkeoloji Müzesi.

Resim 18. Hançerler, Eskişehir Müzesi

Resim 19. Hançerler ve Kılıç, Eskişehir Müzesi

Resim 20. İskit tipi Ok Uçları, Eskişehir Müzesi

Resim 21. Mızrak Uçları, Eskişehir Müzesi

Resim 22. Av Sahnesini Hatırlatan Metal Kemer parçası, Eskişehir Müzesi

Resim 23. At gemi, Eskişehir Müzesi

Resim 24. Hayvan Motifleriyle Süslü Seramik Parçaları, Eskişehir Müzesi

Resim 25. Hayvan Motifleriyle Süslü Seramik Parçaları, Eskişehir Müzesi

Resim 26. Hayvan Motifleriyle Süslü Seramik Parçaları, Eskişehir Müzesi

ÖZGEÇMİŞ

Ad SOYAD : Hacı ÇOBAN

Anabilim Dalı : Tarih

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri ve yılı: Sarız 1967

Eğitim

Yüksek Lisans: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisans: Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi

İş/İstihdam

M.E.B.Öğretmen, Sağlık Bakanlığı-Sağlık Eğitim Enstitüsü Öğretim Görevlisi,
Erciyes Üniversitesi Yozgat Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi, Bozok
Üniversitesi Yozgat Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi(Halen devam ediyor)

Yabancı Dil ve Puanı (ÜDS, KPDS, TOEFL, Dönemi ile birlikte)

51 KPDS 2005 KPDS Kasım Dönemi